

न्यायमञ्जर्याः सूचीपत्रम् ।

पृ.	पं.	विषयाः ।
२८९	२१	अत्राप्येवैषदसङ्कृतिवद्दीपपाठनम् ।
१८०	२२	शब्दातिनिराकरणम् ।
१९६	३	शब्दात्पदाठनम् ।
१६६	१४	अद्येतेनकारकाधिष्ठान्त्वनेष्वर- मिच्छः ।
६१३	१४	अज्ञानवक्ष्यम् ।
२१४	२	अद्यर्थवेदप्रामाण्यसाधनम् ।
२१५	१	अद्यर्थवेदप्रामाण्यसूत्रम् ।
२१३	१	अद्यर्थवेदप्रामाण्यसूत्रम् ।
२१६	७	अद्यर्थवेदस्य त्रयीश्राद्धत्वसूत्रम् ।
२१७	१५	अद्यर्थवेदस्य न्यायकत्वम् ।
२५८	३	अद्यर्थवेदस्य श्रुत्यवेदत्वम् ।
२५६	२२	अद्यर्थवेदस्य सर्ववेदेषु प्राथम्यम् ।
२६०	४	अद्यर्थवेदश्राद्धविना श्रेयस्यम् ।
६५०	६	अधिकृतवक्ष्यम् ।
५६६	८	अधिकरणमित्थान्तवक्ष्यम् ।
२६६	८	अधिकारभेदेनेष्टमित्थमेव मानस- माह्वयश्रेया कृताः ।
३३३	१३	अधिकारित्वरूपनिरूपणम् ।
६५३	५	अनुभाववचनवक्ष्यम् ।
६३२	२०	अनित्यसममहाणम् ।
६२६	७	अनुत्पत्तिवचनवक्ष्यम् ।
६३९	२३	अनुत्पत्तिवचनवक्ष्यम् ।
१७	१९	अनुत्पत्तिवचनवक्ष्यम् ।
१३१	२५	अनुमानवैशिष्ट्यान्तरम् ।
१२४	१३	अनुमानवैशिष्ट्यान्तरनिराकरणम् ।
११६	३	अनुमानवैशिष्ट्यान्तरवैशिष्ट्यम् ।
१२०	१८	अनुमानवैशिष्ट्यान्तरवैशिष्ट्यम् ।
१३२	१७	अनुमानभेदानां विषयभेदप्रदर्शनम् ।
१२५	५	अनुमानवचनवक्ष्यम् ।
१३५	२२	अनुमानस्य विकालविषयत्वम् ।
६५०	६	अनुमानस्यानुमानाध्यायत्वम् ।
१०८	२४	अनुमानवचनवक्ष्यम् । सू. ५ ।
३७६	२७	अनुमानवैशिष्ट्यान्तरवैशिष्ट्यम् ।
१२६	१२	अनुमितिवचनस्य सर्वस्य न इत्य- शेषवचनवक्ष्यम् ।

पृ.	पं.	विषयाः ।
५४८	४	अनेकधर्मज्ञानस्य संशयवैतुल्ये उदा- हरणम् ।
५६७	११	अनेकान्तिकवक्ष्यम् ।
५६८	१५	अनेकान्तिकाद्यान्तरभेदप्रदर्शना- वश्याः ।
६०७	१७	अन्यथासिद्धनिरूपणम् ।
६०६	१५	अन्यथासिद्धस्य स्वाधिताद् भेदः ।
६०८	१३	अन्यथासिद्धस्यानेकान्तिकत्वनि- रासः ।
१११	१४	अन्यथासिद्धवैशिष्ट्यान्तरम् ।
५७४	४	अन्यथासिद्धवैशिष्ट्यान्तरवक्ष्यम् ।
४००	१७	अन्यथासिद्धवैशिष्ट्यान्तरवक्ष्यम् ।
३६८	४	अन्यथासिद्धवैशिष्ट्यान्तरवक्ष्यम् ।
३६७	१४	अन्यथासिद्धवैशिष्ट्यान्तरवक्ष्यम् ।
४०९	२४	अन्यथासिद्धवैशिष्ट्यान्तरवक्ष्यम् ।
४२०	१९	अन्यथासिद्धवैशिष्ट्यान्तरवक्ष्यम् ।
४२१	१४	अन्यथासिद्धवैशिष्ट्यान्तरवक्ष्यम् ।
६५७	१६	अन्यथासिद्धवैशिष्ट्यान्तरवक्ष्यम् ।
५५३	९	अन्यथासिद्धवैशिष्ट्यान्तरवक्ष्यम् ।
५०७	२४	अन्यथासिद्धवैशिष्ट्यान्तरवक्ष्यम् ।
६४८	१४	अन्यथासिद्धवैशिष्ट्यान्तरवक्ष्यम् ।
३०८	५	अन्यथासिद्धवैशिष्ट्यान्तरवक्ष्यम् ।
३०५	४	अन्यथासिद्धवैशिष्ट्यान्तरवक्ष्यम् ।
३०३	२९	अन्यथासिद्धवैशिष्ट्यान्तरवक्ष्यम् ।
३०६	७	अन्यथासिद्धवैशिष्ट्यान्तरवक्ष्यम् ।
३०७	१५	अन्यथासिद्धवैशिष्ट्यान्तरवक्ष्यम् ।
६५४	७	अन्यथासिद्धवैशिष्ट्यान्तरवक्ष्यम् ।
६४६	८	अन्यथासिद्धवैशिष्ट्यान्तरवक्ष्यम् ।
५९	१०	अन्यथासिद्धवैशिष्ट्यान्तरवक्ष्यम् ।
४६	५	अन्यथासिद्धवैशिष्ट्यान्तरवक्ष्यम् ।
५६	१७	अन्यथासिद्धवैशिष्ट्यान्तरवक्ष्यम् ।
६०	१४	अन्यथासिद्धवैशिष्ट्यान्तरवक्ष्यम् ।
५३	५	अन्यथासिद्धवैशिष्ट्यान्तरवक्ष्यम् ।

पृ.	पं.	विषयः ।
५०	२	अभावात् प्रत्यक्षेणाद्यद्वयम् ।
५८	८	अभावात् प्रत्यक्षेणाद्यद्वयम् ।
६१	१६	अभावात् प्रत्यक्षेणाद्यद्वयम् ।
५४	२०	अभावात् प्रत्यक्षेणाद्यद्वयम् ।
५८	७	अभावात् प्रत्यक्षेणाद्यद्वयम् ।
१८८	२४	अभिहितान्तरपदात् नृपयोऽन्तरः ।
१८५	११	अभिहितान्तरपदात् नृपयोऽन्तरः ।
१८६	२८	अभिहितान्तरपदात् नृपयोऽन्तरः ।
५८७	९	अभ्युपगमनितान्तरपदात् ।
२८०	१६	अभ्युपगमनितान्तरपदात् ।
४८४	८	अभ्युपगमनितान्तरपदात् ।
८१	१	अभ्युपगमनितान्तरपदात् ।
२८५	२४	अभ्युपगमनितान्तरपदात् ।
८८७	२६	अभ्युपगमनितान्तरपदात् ।
८८८	५	अभ्युपगमनितान्तरपदात् ।
८८९	५६	अभ्युपगमनितान्तरपदात् ।
५४७	९	अर्थस्य ज्ञानाद्वैदेऽप्यनुपपत्तिरिति ।
६४५	२४	अर्थान्तरकथनम् ।
६३०	१	अर्थान्तरकथनम् ।
४७	१६	अर्थान्तरकथनम् ।
३८	६	अर्थान्तरकथनम् ।
४०	८४	अर्थान्तरकथनम् ।
३७	९	अर्थान्तरकथनम् ।
४३	१०	अर्थान्तरकथनम् ।
५८५	१२	अर्थान्तरकथनम् ।
५४०	१२	अर्थान्तरकथनम् ।
५६८	४०	अर्थान्तरकथनम् ।
६४७	३५	अर्थान्तरकथनम् ।
५३०	३	अर्थान्तरकथनम् ।
५३५	१४	अर्थान्तरकथनम् ।
६८८	१७	अर्थान्तरकथनम् ।
७३	१८	अर्थान्तरकथनम् ।
७७	३३	अर्थान्तरकथनम् ।
७८	५	अर्थान्तरकथनम् ।
८५	३६	अर्थान्तरकथनम् ।

पृ.	पं.	विषयः ।
७८	१८	अर्थान्तरकथनम् ।
८८	७	अर्थान्तरकथनम् ।
४८५	१४	अर्थान्तरकथनम् ।
४८४	६	अर्थान्तरकथनम् ।
५४५	९	अर्थान्तरकथनम् ।
१७०	४	अर्थान्तरकथनम् ।
५८८	२७	अर्थान्तरकथनम् ।
६७६	११	अर्थान्तरकथनम् ।
८३७	३	अर्थान्तरकथनम् ।
८३४	३	अर्थान्तरकथनम् ।
६८६	६	अर्थान्तरकथनम् ।
८१३	७	अर्थान्तरकथनम् ।
३१८	५	अर्थान्तरकथनम् ।
७८३	१६	अर्थान्तरकथनम् ।
८६७	१०	अर्थान्तरकथनम् ।
८६५	१०	अर्थान्तरकथनम् ।
५४६	८	अर्थान्तरकथनम् ।
१७८	८	अर्थान्तरकथनम् ।
५२५	४	अर्थान्तरकथनम् ।
५८६	३	अर्थान्तरकथनम् ।
४३०	१७	अर्थान्तरकथनम् ।
४३३	८	अर्थान्तरकथनम् ।
४३६	१०	अर्थान्तरकथनम् ।
४६८	१५	अर्थान्तरकथनम् ।
४७१	७	अर्थान्तरकथनम् ।
४७२	२२	अर्थान्तरकथनम् ।
४६६	२०	अर्थान्तरकथनम् ।
४३४	९	अर्थान्तरकथनम् ।
४३२	२३	अर्थान्तरकथनम् ।
४३२	६	अर्थान्तरकथनम् ।
४२६	७	अर्थान्तरकथनम् ।
४२८	४	अर्थान्तरकथनम् ।
४३५	१२	अर्थान्तरकथनम् ।
५३६	१०	अर्थान्तरकथनम् ।
५५१	१४	अर्थान्तरकथनम् ।

ए. पं. शिष्याः ।

२५० १० आसुर्येद्वयमास्यद्वयनाद्वेदवामा-
स्यप्रसक्त्युपसंहारा ।

२५८ ३ आसुर्येदस्य संवादाद्वेदवामास्यप्र-
सक्तः ।

२५९ २३ आसुर्येदोक्तोपायाणां कन्यमिवा-
राद्वयमास्यप्रसक्त्यानिर्वाहः ।

४४० १० इन्द्रियवैतन्यनिराकरणम् ।

४७६ २२ इन्द्रियविभाजसूत्रम् ।

४७९ १ इन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वम् ।

४७७ २२ इन्द्रियाणां भौतिकत्वात्कारिक-
त्वपरीक्षा ।

४८१ १७ इन्द्रियाणां भौतिकत्वे अनुमानम् ।

४८० २२ इन्द्रियाणां साहचर्यकारिकत्वाभिप्रायः ।

७२ ६ इन्द्रियार्थसंनिर्वाहस्यप्रवृत्तकत्वम् ।

२४० १७ ईश्वरकर्तृत्वस्यज्ञानादेव येदेवु प्रा-
माद्यपद्युः ।

२०१ ३ ईश्वरज्ञानादेर्निवृत्त्यम् ।

२०० ३ ईश्वरसर्वज्ञत्वस्यसाधकप्रमाणम् ।

१८८ २२ ईश्वरसाधकत्वेनेति कान्तिकत्वनि-
रासः ।

१८९ ७ ईश्वरसाधकत्वेनेति बलत्वप्राधि-
त्यसत्तातिथिगतत्वनिरासः ।

१८४ ८ ईश्वरसाधकानुमानम् ।

१८२ १ ईश्वरस्य जगत्कर्तृत्वे अनुपपत्तिः ।

२०१ ईश्वरस्य जगत्कर्तृत्वे निवृत्त्याद्युपपरि-
हारः ।

२०३ १४ ईश्वरस्यैकत्वम् ।

१९१ १२ ईश्वरसङ्कीर्णकारे पृथक्त्वः ।

१९३ १८ ईश्वरज्ञानसङ्कीर्णकारे पृथक्त्वोपासंहारः ।

१९१ १० ईश्वरानुमाने अनुपपत्तिपरिहारः ।

१८३ १२ उत्कर्षसमादिनस्यपत्नम् ।

५७८ ३ उदाहरणवत्त्वम् ।

३६५ १८ उदाहरणस्य व्याख्यास्यनिरासः ।

५८२ १३ उदाहरणस्योदाहरणवत्त्वस्य आद्युपपरि-
हारः ।

८१६ २ उदाहरणवत्त्ववत्त्वम् ।

५८१ ४ उदाहरणवत्त्वम् ।

६७० १४ उदाहरणस्य समत्वम् ।

५८२ १३ उदाहरणस्य समत्वमेतः ।

५८१ १४ उदाहरणस्य समत्वस्य उदाहरणम् ।

५८४ २० उदाहरणस्य समत्वस्य उदाहरणम् ।

५८३ १ उदाहरणस्य समत्वस्य उदाहरणम् ।

६३१ ३ उदाहरणस्य समत्वस्य उदाहरणम् ।

२६ २५ उदाहरणस्य समत्वस्य उदाहरणम् ।

ए. पं. शिष्याः ।

२५ २ उदाहरणस्य समत्वस्य उदाहरणम् ।

८६ १३ उदाहरणस्य समत्वस्य उदाहरणम् ।

८७ ७ उदाहरणस्य समत्वस्य उदाहरणम् ।

५८९ १५ उदाहरणस्य समत्वस्य उदाहरणम् ।

३३ ७ उदाहरणस्य समत्वस्य उदाहरणम् ।

५६ २५ उदाहरणस्य समत्वस्य उदाहरणम् ।

४ २२ उदाहरणस्य समत्वस्य उदाहरणम् ।

२७६ ६ उदाहरणस्य समत्वस्य उदाहरणम् ।

४९७ ४ उदाहरणस्य समत्वस्य उदाहरणम् ।

२७५ २३ उदाहरणस्य समत्वस्य उदाहरणम् ।

४९६ १ उदाहरणस्य समत्वस्य उदाहरणम् ।

६३४ ७ उदाहरणस्य समत्वस्य उदाहरणम् ।

८४ २६ उदाहरणस्य समत्वस्य उदाहरणम् ।

१८८ २ उदाहरणस्य समत्वस्य उदाहरणम् ।

१३९ १५ उदाहरणस्य समत्वस्य उदाहरणम् ।

१३८ १७ उदाहरणस्य समत्वस्य उदाहरणम् ।

१३७ ६ उदाहरणस्य समत्वस्य उदाहरणम् ।

१३६ १ उदाहरणस्य समत्वस्य उदाहरणम् ।

५७६ १६ उदाहरणस्य समत्वस्य उदाहरणम् ।

५७७ ७ उदाहरणस्य समत्वस्य उदाहरणम् ।

३५७ २० उदाहरणस्य समत्वस्य उदाहरणम् ।

३३२ १ उदाहरणस्य समत्वस्य उदाहरणम् ।

३३१ १४ उदाहरणस्य समत्वस्य उदाहरणम् ।

४५३ ३ उदाहरणस्य समत्वस्य उदाहरणम् ।

४६६ १५ उदाहरणस्य समत्वस्य उदाहरणम् ।

४५४ १३ उदाहरणस्य समत्वस्य उदाहरणम् ।

४३४ २ उदाहरणस्य समत्वस्य उदाहरणम् ।

४५० १० उदाहरणस्य समत्वस्य उदाहरणम् ।

४५७ १ उदाहरणस्य समत्वस्य उदाहरणम् ।

४४८ ८ उदाहरणस्य समत्वस्य उदाहरणम् ।

४६६ २३ उदाहरणस्य समत्वस्य उदाहरणम् ।

पृ.	पं.	विषयः ।
४४७	१७	छात्रिकल्पे दैत्यन्तरम् ।
४४४	८	छात्रिक्रमाद्यमन्तान्निरासः ।
४४३	९	छात्रिकविज्ञानवैतन्यपूर्वपत्रः ।
२०८	४	गत्यादिज्ञानानुपपत्तिः ।
२२	५	गृहीतवस्तुष्वपि साकन्त्यम् ।
४७८	७	गानकस्यैन्द्रियव्यतिरासः ।
४४८	१६	गन्धर्वानामादिकर्तनम् ।
२६४	१६	घनद्वयविद्ययास्थानानां साहाय्य- भ्यरथा च धर्मं धामाश्रयम् ।
१६४	२	घनतीतिप्रत्यये संयोगविभागान्ति- रिक्तिक्रियायां विशेषता ।
६४	६	घायाकर्मतनिरासः ।
४७३	५	घायाकर्मतनिरासः ।
४६७	१७	घायाकर्मतेन पूर्वपत्रः ।
२७७	१९	घित्राकाशोद्योतव्यनिरासः ।
४७४	२५	घित्रादिघोषानामनियतकल्पम् ।
६१७	११	ङलत्रैविध्यसाधनम् ।
६१३	६	ङलनक्षणम् ।
६१८	६	ङलनक्षत्रधर्मनिरासः ।
५३५	७	ङगलः शब्दविद्यतन्त्रव्यपहनम् ।
३०२	१६	जात्यनङ्गीकारे षिवशब्दानुमानव्य- त्युपपादनम् ।
५६४	१५	जन्मनक्षणम् ।
६२०	६	जातिप्रयोगानुपपत्तिः ।
६२१	६	जातिप्रयोगावसरः ।
३२२	१५	जातिमात्रव्याप्यनिरासः ।
३१८	९	जातिमात्रव्याप्यत्वात्पे ।
३२१	१०	जातिमात्रव्याप्यत्वे उपपत्तिः ।
३२३	२३	जातिविशिष्टजातिव्याप्यत्वसाध- नम् ।
३२२	५	जातिव्यतीः संयन्निरूपणम् ।
२६६	४	जातिव्यतीः संयन्नानुपपत्तिः ।
२६८	४	जातिव्यतीभेदाभाष्यपूर्वपत्रः ।
३०६	११	जातिसाधनम् ।
३१७	२०	जातिसाधनव्यपहनम् ।
३१७	२०	जातिो पूर्वपत्रनिरासः ।
३१७	४	जाते प्रत्यक्षत्वम् ।
२६७	१६	जात्यनङ्गीकारे पूर्वपत्रम् ।
३१५	१६	जात्यनङ्गीकारव्यकारविकल्पानु- पपत्तिः ।
३०४	४	जात्यनङ्गीकारे योग्यव्याप्यविरुद्धिः ।
३०१	१६	जात्यनङ्गीकारे व्युत्पन्नप्रतीत्युपपा- दनम् ।
३	१२	जात्यापनिर्णयणम् ।

पृ.	पं.	विषयः ।
६१६	३	जात्युत्तरनक्षणम् ।
६१६	२०	जात्युत्तरशिक्षाणाः ।
६३५	६	जात्युत्तरे वद्वत्प्रयोगानुपपत्तिः ।
५२७	१२	जीवप्रत्ययविभक्तौ शिथिलकल्पितम् ।
१००	१७	जे मनोयोग्यजननक्षणानुपपत्तिः ।
१०१	२२	जेमिनीपत्रव्यपहनक्षणानुपपत्त्य- धान्ननिरासः ।
५२२	२२	जानकर्मसमुच्चयमन्तनिरासः ।
१८९	१५	जानद्वयविद्येकाग्रव्यपहनम् ।
७४	१०	जानपटकल्पम् ।
२०	११	जानस्य क्रियात्वाभावे युक्तिः ।
७१	१३	जानस्य कल्पमेव न कर्णत्वम् ।
५३८	६	जानस्य साकारत्वात्प्राधानम् ।
५२४	३	तस्यज्ञानविषयविशेषितपत्तिः ।
५२१	३	तस्यविद्यो धर्माधर्मकलाभासः ।
१२६	१०	तत्पर्यवृत्तव्यपहनक्षणानुपपत्तिः ।
५८६	१	तर्कनक्षणम् ।
३	१६	तर्कव्याप्तस्य विद्ययास्थानत्वम् ।
१४५	२८	तर्कव्याप्ते उक्तमानव्याप्यनिरूप- णात्पत्तिः ।
४०३	२	तात्पर्यवृत्त्या र्थव्युत्पत्तिः ।
११३	६	तादात्म्यतदुत्पत्त्याद्यंनिर्णयणात्प- त्यवपहनम् ।
२७	४	सुतीव्युत्पत्त्ये साहाय्यनक्षणविभक्त- ताभेदपरत्वम् ।
३७४	१	त्रिविधप्र कल्पकल्पम् ।
४८२	६	त्वद्वाच्येन्द्रियव्यतिरासः ।
१४०	२०	टिकल्पकल्पनिरूपणम् ।
२७६	८	टिशः शोचत्यनिरासः ।
५०६	१०	दु खनक्षणम् ।
५११	५	दु खानाद्यमन्त्रेण मोक्षे प्रवृत्तिः ।
१७	१७	दृष्टान्ताभाष्यनिरूपणम् ।
५६४	१	दृष्टान्तनक्षत्रानुपपत्तिः ।
५०१	११	द्वैतव्यतिरासः ।
५००	१४	दे वनक्षणम् ।
५१८	१	दे वेषु प्रतिपद्यते च म् ।
३६३	२	द्वित्रयवृत्तानुपपत्तिः ।
५०४	७	द्व्युत्पत्तिरिक्तकल्पविशेष्यव्यतिरासः ।
१०८	२०	धर्मस्य प्रत्यक्षविषयत्वानुमानम् ।
१०७	८	धर्मस्य योग्यप्रत्यक्षत्वत्वम् ।
१०५	५	धर्मस्य योग्यमानसप्रत्यक्षत्वत्वम् ।
२७६	६	धर्मस्य रूपनिरूपणम् ।
४१५	१	धात्यादिनक्षणानुपपत्तिः ।
४८	२०	धात्यादिनक्षणानुपपत्तिः ।

पृ.	पं.	विषयः ।
३५३	३	नञर्थो निवर्तकत्वम् ।
३६०	७	नामधेयत्वपक्षान्नपक्षेण वेदप्रामा ख्यात्वेपरिहारः ।
५८४	३	निगमनप्रयोगाद्यत्रकत्वनिरूपणम् ।
५८३	१६	निगमनलक्षणम् ।
६३८	४	निग्रहस्थानलक्षणम् ।
६३८	२२	निग्रहस्थानत्रिभागाः ।
६३६	५	निग्रहस्थानभेदेध्यात्वेपरिहारः ।
३५६	१	नित्यनिर्दिष्टधियापरि फलस्यैव प्र- वर्तकत्वम् ।
६३३	१४	नित्यसमलक्षणम् ।
४४२	१२	नित्यात्मसाधनेप्रसंगारः ।
३५५	८	नियोगवाक्यार्थत्वनिरासः ।
३५६	२०	नियोगस्य पथतःकत्वनिरासः ।
३४६	१०	नियोगस्यैव प्रेरकत्वमनुष्ठेपत्वञ्च ।
३६०	१५	नियोगे व्युत्पत्त्यनुपपत्तिः ।
३५८	१२	नियोग्यात्वेपस्य फलात्वेपस्यनि- रासः ।
५६०	१०	निर्णयत्वत्वम् ।
५६१	६	निर्णयनलक्षणमूचे श्येपदेशादाप्तस्य प्रयोजनम् ।
६७	२६	निर्दिष्टकन्वेन स्थललक्षणग्रहणासंभवः ।
६५०	१	निरनुयोग्यानुयेःगमलक्षणम् ।
६४६	२३	निरर्थकत्वम् ।
३५२	३	निर्वेधविधेर्विषयपरिकल्पणम् ।
५४८	२८	नीलादेशानाकारत्वनिरासः ।
५३६	२२	नीलादेशानाकारत्वसमर्थनम् ।
६४६	२४	न्यूनलक्षणम् ।
१६०	६	पक्षस्यरूपनिरूपणम् ।
५७२	८	पक्षाभासनिरूपणम् ।
११२	४	पक्षासंभवपूर्वपक्षत्वपरिहारः ।
४०८	७	पक्षगतसाधुत्वासाधुत्वस्वरूपवि- धारः ।
३६०	१६	पक्षज्ञानशब्दज्ञानोपपादनम् ।
३७३	१३	पक्षपदार्थविभागस्वापारमार्थिक- त्वम् ।
३८३	१०	पदवाक्यतदर्थानां साधयत्वम् ।
३६०	५	पदस्यरूपनिरूपणम् ।
३८४	१५	पदानां साधयत्वत्वे दोषोत्तरः ।
३८६	१४	पदानामेव धाक्यार्थधीहेतुत्वम् ।
३८८	१३	पदार्थनिरूपणावस्यारः ।
४५२	६	पदार्थस्यैवानुमानद्वयत्वम् ।
३८८	१२	पदार्थानां वाक्यार्थधीजनकत्वनि- रासः ।

पृ.	पं.	विषयः ।
३८७	१	पदार्थानां वाक्यार्थयोश्चे हेतुत्वपूर्- वपक्षः ।
१०	१५	पदार्थेषु निर्णयस्य पृथगाद्यन्य- त्रयत्वम् ।
३८५	११	पदावयवानां सार्थकत्वनिरर्थकत्वे व्यवस्थिते ।
६५५	२६	पर्यनुयोग्योपेक्षणलक्षणम् ।
५०३	२	परमाणुसाधनम् ।
६७	६	परामर्शानङ्गीकारपूर्वपक्षः ।
६८	१	परामर्शे करणानुपपत्तिः ।
५६८	११	परार्थानुमानसमर्थनम् ।
२७८	५	पश्यादीनामप्यस्मिन्नेव जन्मनि काश्यमानत्वम् ।
४३८	१	धीनुपाकपिठराकवादे ।
६५०	२३	पुनरुक्तलक्षणम् ।
४८५	१८	पृथिव्यादीनामेकैकगुणत्वसंयुक्त- त्वनिरासः ।
६२८	१२	प्रकरणसमलक्षणम् ।
४६२	१	प्रकारान्तरेण क्षणिकत्वखण्डनम् ।
३६१	२३	प्रकारान्तरेण पदसंज्ञोपपादनम् ।
३४	१४	प्रकारान्तरेण प्रमाणसंयुक्तोपपाद- नम् ।
२८६	१०	प्रकारान्तरेण वेदप्रामाण्यत्वेः ।
६४१	६	प्रतिज्ञान्तरलक्षणम् ।
५७०	१३	प्रतिज्ञालक्षणम् ।
६४२	१६	प्रतिज्ञाविशेषधनलक्षणम् ।
६४३	११	प्रतिज्ञाविशेषे अज्ञेयपरिहारः ।
६४४	११	प्रतिज्ञासंन्यासलक्षणम् ।
६४०	५	प्रतिज्ञाज्ञानलक्षणम् ।
५७१	३	प्रतिज्ञादाहरणे वाक्यार्थविचारः ।
५१६	५	प्रतिपक्षभावनं विना दोषाणामनि- वृत्तिः ।
२६४	१४	प्रतिपत्तिकर्तव्यतापरत्वनिरासः ।
३६६	३	प्रतिभाषा वाक्यार्थत्वनिरासः ।
६१	२२	प्रत्यक्षपदे योग्यार्थपर्याय दूषण- निरासः ।
६५	४	प्रत्यक्षलक्षणसूत्रम् ।
६३	७	प्रत्यक्षलक्षणान्तरखण्डनम् ।
४६३	२४	प्रत्यक्षस्य स्थिरवस्तुवाक्यत्वम् ।
३०	५	प्रत्यक्षानुमानयोश्चिद्विहितद्विषय- त्वम् ।
२२४	१५	प्रत्यभिज्ञायाः शब्दनित्यत्वासाध- कत्वम् ।
४४६	४	प्रत्यभिज्ञाननिरासः ।

पृ.	शं.	विषयः ।
४६०	२१	प्रत्यभिज्ञाशामास्योपपादनम् ।
४५६	२४	प्रत्यभिज्ञायां भूतकानस्य विषय- त्वम् ।
४५५	६	प्रत्यभिज्ञायाः सति कृत्यप्रत्यक्षाया- धकत्वम् ।
५	२०	प्रथमसूत्रम् ।
२८	१६	प्रमाणगतसंख्याविषये विप्रति- पत्तिः ।
४२६	२०	प्रमाणवस्तुव्यतिरेकप्रयोगसंहारः ।
३९	१४	प्रमाणवस्तुव्यतिरेकप्रयोगहनम् ।
२६	५	प्रमाणवस्तुव्यतिरेकप्रयोगः ।
१०४	१०	प्रमाणपरिष्ठापत्वेपरिहारः ।
१२	२१	प्रमाणाद्यभाससूत्रम् ३ ।
१३	३	प्रमाणाद्यभाससूत्रम् । सत्त्वाद्यपरिहारः ।
२१	२४	प्रमाणाद्यभाससूत्रम् । सत्त्वाद्यपरिहारः ।
४२१	१	प्रमेयपरीक्षाः ।
००	१२	प्रमाणकथयोरभेदसूत्रप्रवृत्तः ।
३५	५	प्रमाणसंज्ञेयं वृत्तलाकारः ।
३६	५	प्रमाणाद्यपरिष्ठापत्वेपरिहारः ।
४	२	प्रमाणाद्यपरिष्ठापत्वेपरिहारः ।
५६३	२	प्रमाणाद्यपरिष्ठापत्वेपरिहारः ।
३६५	५	प्रमाणाद्यपरिष्ठापत्वेपरिहारः ।
३६६	१०	प्रमाणाद्यपरिष्ठापत्वेपरिहारः ।
११२	६	प्रमाणाद्यपरिष्ठापत्वेपरिहारः ।
१६४	२०	प्रमाणाद्यपरिष्ठापत्वेपरिहारः ।
६२५	३	प्रमाणाद्यपरिष्ठापत्वेपरिहारः ।
१०६	१३	प्रमाणाद्यपरिष्ठापत्वेपरिहारः ।
६२४	१४	प्रमाणाद्यपरिष्ठापत्वेपरिहारः ।
४४	८	प्रमाणाद्यपरिष्ठापत्वेपरिहारः ।
४६	१८	प्रमाणाद्यपरिष्ठापत्वेपरिहारः ।
१६२	११	प्रमाणाद्यपरिष्ठापत्वेपरिहारः ।
१०३	३	प्रमाणाद्यपरिष्ठापत्वेपरिहारः ।
१००	२१	प्रमाणाद्यपरिष्ठापत्वेपरिहारः ।
१०१	३	प्रमाणाद्यपरिष्ठापत्वेपरिहारः ।
१६५	६	प्रमाणाद्यपरिष्ठापत्वेपरिहारः ।
१६८	३	प्रमाणाद्यपरिष्ठापत्वेपरिहारः ।
१६९	२३	प्रमाणाद्यपरिष्ठापत्वेपरिहारः ।
१६०	४	प्रमाणाद्यपरिष्ठापत्वेपरिहारः ।
१६६	६	प्रमाणाद्यपरिष्ठापत्वेपरिहारः ।
५०२	१	प्रत्यभासप्रवृत्तत्वम् ।

पृ.	शं.	विषयः ।
५०५	१	प्रत्यभासप्रवृत्तत्वम् ।
३६२	२१	प्रत्यभासप्रवृत्तत्वम् ।
१६	१४	प्रत्यभासप्रवृत्तत्वम् ।
३५१	१६	प्रत्यभासप्रवृत्तत्वम् ।
१८	८	प्रत्यभासप्रवृत्तत्वम् ।
३५०	८	प्रत्यभासप्रवृत्तत्वम् ।
१८६	३	प्रत्यभासप्रवृत्तत्वम् ।
६१९	१६	प्रत्यभासप्रवृत्तत्वम् ।
६१२	१०	प्रत्यभासप्रवृत्तत्वम् ।
६१०	१६	प्रत्यभासप्रवृत्तत्वम् ।
५४६	२३	प्रत्यभासप्रवृत्तत्वम् ।
५५५	३	प्रत्यभासप्रवृत्तत्वम् ।
४६६	६	प्रत्यभासप्रवृत्तत्वम् ।
४८६	२०	प्रत्यभासप्रवृत्तत्वम् ।
१५	१६	प्रत्यभासप्रवृत्तत्वम् ।
६६	२४	प्रत्यभासप्रवृत्तत्वम् ।
४६५	५	प्रत्यभासप्रवृत्तत्वम् ।
४५६	६	प्रत्यभासप्रवृत्तत्वम् ।
११६	११	प्रत्यभासप्रवृत्तत्वम् ।
२६६	५	प्रत्यभासप्रवृत्तत्वम् ।
५२८	१५	प्रत्यभासप्रवृत्तत्वम् ।
३००	१३	प्रत्यभासप्रवृत्तत्वम् ।
३४६	१४	प्रत्यभासप्रवृत्तत्वम् ।
३४३	६	प्रत्यभासप्रवृत्तत्वम् ।
३३६	१६	प्रत्यभासप्रवृत्तत्वम् ।
३३८	८	प्रत्यभासप्रवृत्तत्वम् ।
३३६	२	प्रत्यभासप्रवृत्तत्वम् ।
३३५	८	प्रत्यभासप्रवृत्तत्वम् ।
३३१	६	प्रत्यभासप्रवृत्तत्वम् ।
४४५	६	प्रत्यभासप्रवृत्तत्वम् ।
४४६	२५	प्रत्यभासप्रवृत्तत्वम् ।
५५	४	प्रत्यभासप्रवृत्तत्वम् ।
४३१	६	प्रत्यभासप्रवृत्तत्वम् ।
५२६	३	प्रत्यभासप्रवृत्तत्वम् ।

पृ	व	विषया ।
१८७	६	भ्रमेऽनेकिकारोऽप्यप्रतीतिश्चण्ड- नम् ।
६३६	१	मतानुज्ञानलक्षणम् ।
६५५	१३	मतानुज्ञानलक्षणम् ।
५५९	४	मनश्चेतन्यनिराकरणम् ।
५६७	७	मनसा लक्षणम् ।
५६८	७	मनोधर्मनिरूपणम् ।
२८६	३	मन्त्रप्रामाण्यविचारः ।
२६७	३	मन्त्रप्रामाण्यसमर्थनम् ।
२८८	१	मन्त्राणामुच्चारणमात्रोपयोगित्व- निरासः ।
२६२	२	मन्त्रादिस्मृतीनां वेदभूतकत्वेन प्रामाण्यम् ।
५२३	५	मुक्तस्य कर्मणात्मनाप्येव न ससा- राणतिः ।
५२०	३	मुक्तस्य प्राक्तनकर्मणा गतिः ।
१६	२७	मीमांसकमतश्चण्डनम् ।
६२	३	मीमांसकमतनिराकरणम् ।
१४६	१	मीमांसकमते उपमानस्वरूपम् ।
१०२	१९	मीमांसकमते धर्मस्य योगिप्रत्यक्षा- विषयत्वोपपादनविकल्पम् ।
१४६	६	मीमांसकानां स्वोक्तिविरोधः ।
१४७	१९	मीमांसकानामिमतोपमाननिराकर- णम् ।
१४८	१४	मीमांसकानामिमतोपमानोपयोगा- भावः ।
५०८	५	मोक्षदशायां नवानामात्मगुणानां सुच्छेदः ।
५१०	१	मोक्षदशायां सुखसत्तानिरासः ।
५६५	८	मोक्षदशायां उत्पन्निकरणोपयोगः ।
५१४	५	मोक्षदशायां उत्पन्निकरणोपयोगः ।
५१३	५	मोक्षदशायां उत्पन्निकरणम् ।
५१७	१५	मोक्षदशायां उत्पन्निकरणम् ।
५१५	२३	मोक्षदशायां उत्पन्निकरणम् ।
५१६	१९	मोक्षदशायां उत्पन्निकरणम् ।
१०७	२०	योगिनां सर्वज्ञत्वे आक्षेपः ।
१०३	२१	योगिप्रत्यक्षमाधनम् ।
११०	३	लक्षणपरिवर्तननिरूपणम् ।
२७६	३	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
२१६	१६	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
३८०	५	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
२२९	२४	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
३६८	२५	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।

पृ	व	विषया ।
३७६	३	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
६१४	८	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
३८६	१६	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
३३४	८	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
३६२	८	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
३६३	१२	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
३२६	१	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
३७२	५	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
८३	२५	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
८२	२४	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
८०	१०	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
८९	२	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
३२७	३	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
४८३	१	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
१९	१	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
५६३	४	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
५६२	१५	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
६५४	१७	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
५४२	२६	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
५३७	१०	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
५४३	१४	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
५६६	२	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
३५४	७	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
३४९	१४	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
३४०	११	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
३४२	८	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
१८५	२	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
१७६	१२	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
१८४	१०	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
१७५	१	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
१८२	१०	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
५६१	१४	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
५६०	१३	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
५५६	११	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
६००	३	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।
६०१	१२	लौकिकवैतिकागमस्याप्रामाण्यम् ।

पृ	पं	विषयः ।
३२४	८	त्रिगुणस्य वाच्यत्वे उपपत्तिः ।
५४०	२४	त्रिगुणज्ञानतत्त्वाप्रमाणस्य मोक्षहेतुत्वम् ।
५४१	३	त्रिषवज्ञानघोषेदेः पण्डितम् ।
५४४	१३	त्रिषवज्ञानघोषेदेः प्रमाणान्तरम् ।
६२	१	त्रिषवज्ञानघोषेदेः प्रत्यक्षानुमानेन यत्र न सिद्धिः ।
७	१८	त्रिषवज्ञानघोषेदेः प्रमाणम् ।
५३४	२	त्रिषवज्ञानघोषेदेः प्रमाणान्तरम् ।
४०६	२२	बुद्ध्याप्रकारेण वेदाद्यनुसृत्यत्वम् ।
२६१	२	वेदचतुष्टयसमाप्त्युपपत्तिः ।
२८०	१०	वेदचतुष्टयस्य घातपुनरुक्तत्वेऽपि नित्यम् ।
२५२	५	वेदप्रामाण्यस्य प्रमाणान्तरम् ।
२७२	५	वेदप्रामाण्यस्य प्रमाणान्तरम् ।
२७३	१६	वेदप्रामाण्यस्य प्रमाणान्तरम् ।
२४७	१६	वेदप्रामाण्यस्य प्रमाणान्तरम् ।
२५१	१७	वेदप्रामाण्यस्य प्रमाणान्तरम् ।
२६६	३	वेदप्रामाण्यस्य प्रमाणम् ।
२६८	४	वेदप्रामाण्यस्य प्रमाणम् ।
२३६	१३	वेदप्रामाण्यस्य प्रमाणम् ।
१८८	१७	वेदानां परतः प्रामाण्यस्य प्रमाणम् ।
२३८	१६	वेदानां पृथग्युक्तिरुक्तत्वं ।
२३३	६	वेदानां सकारुण्यसाधकत्वं ।
१६७	११	वेदानामपेक्षितत्वात् ।
२४६	२०	वेदनामापेक्षितत्वात् ।
२०४	१४	वेदानामपेक्षितत्वात् ।
२३७	१६	वेदानामपेक्षितत्वात् ।
१६०	६	वेदानामपेक्षितत्वात् ।
५०६	७	वेदस्य न्यमित्तमोक्षहेतुत्वम् ।
४०४	२०	वेदस्य न्यमित्तमोक्षहेतुत्वम् ।
४०५	१५	वेदस्य न्यमित्तमोक्षहेतुत्वम् ।
५०६	१२	वेदस्य न्यमित्तमोक्षहेतुत्वम् ।
३०५	१४	वेदस्य न्यमित्तमोक्षहेतुत्वम् ।
३२६	६	वेदस्य न्यमित्तमोक्षहेतुत्वम् ।
३२०	१	वेदस्य न्यमित्तमोक्षहेतुत्वम् ।
१२३	५	वेदस्य न्यमित्तमोक्षहेतुत्वम् ।
६०	११	वेदस्य न्यमित्तमोक्षहेतुत्वम् ।

पृ	पं	विषयः ।
४१२	१	व्याकरणप्रयोजनस्य नैतानामप्रयोजनत्वात् ।
४१४	२१	व्याकरणप्रयोजनस्य नैतानामप्रयोजनत्वात् ।
४११	३	व्याकरणस्य नैतानामप्रयोजनत्वात् ।
४१०	८	व्याकरणस्य नैतानामप्रयोजनत्वात् ।
४१३	१२	व्याकरणस्य नैतानामप्रयोजनत्वात् ।
४२४	२	व्याकरणस्य नैतानामप्रयोजनत्वात् ।
४१८	२१	व्याकरणस्य नैतानामप्रयोजनत्वात् ।
४२५	२२	व्याकरणस्य नैतानामप्रयोजनत्वात् ।
४०७	१	व्याकरणस्य नैतानामप्रयोजनत्वात् ।
१२२	१०	व्यतिरेकेण व्यतिरेकेण प्रयोजनत्वात् ।
११८	३	व्यतिरेकेण व्यतिरेकेण प्रयोजनत्वात् ।
१२१	१४	व्यतिरेकेण व्यतिरेकेण प्रयोजनत्वात् ।
३१६	२३	व्यतिरेकेण व्यतिरेकेण प्रयोजनत्वात् ।
४१	२	व्यतिरेकेण व्यतिरेकेण प्रयोजनत्वात् ।
६६	२१	व्यतिरेकेण व्यतिरेकेण प्रयोजनत्वात् ।
४२	३	व्यतिरेकेण व्यतिरेकेण प्रयोजनत्वात् ।
२३०	२८	व्यतिरेकेण व्यतिरेकेण प्रयोजनत्वात् ।
२२७	१	व्यतिरेकेण व्यतिरेकेण प्रयोजनत्वात् ।
२१६	१६	व्यतिरेकेण व्यतिरेकेण प्रयोजनत्वात् ।
२१५	३	व्यतिरेकेण व्यतिरेकेण प्रयोजनत्वात् ।
२०२	७	व्यतिरेकेण व्यतिरेकेण प्रयोजनत्वात् ।
२०५	४	व्यतिरेकेण व्यतिरेकेण प्रयोजनत्वात् ।
२०६	५	व्यतिरेकेण व्यतिरेकेण प्रयोजनत्वात् ।
२०३	२	व्यतिरेकेण व्यतिरेकेण प्रयोजनत्वात् ।
२१२	१६	व्यतिरेकेण व्यतिरेकेण प्रयोजनत्वात् ।
२१०	५	व्यतिरेकेण व्यतिरेकेण प्रयोजनत्वात् ।
२१७	३२	व्यतिरेकेण व्यतिरेकेण प्रयोजनत्वात् ।
१५७	३	व्यतिरेकेण व्यतिरेकेण प्रयोजनत्वात् ।
१५७	१५	व्यतिरेकेण व्यतिरेकेण प्रयोजनत्वात् ।
१५६	१४	व्यतिरेकेण व्यतिरेकेण प्रयोजनत्वात् ।
३८२	२१	व्यतिरेकेण व्यतिरेकेण प्रयोजनत्वात् ।
१५६	८	व्यतिरेकेण व्यतिरेकेण प्रयोजनत्वात् ।
३११	८	व्यतिरेकेण व्यतिरेकेण प्रयोजनत्वात् ।
३२६	१६	व्यतिरेकेण व्यतिरेकेण प्रयोजनत्वात् ।

पृ	पं	विषयः ।
१५३	११	शब्दस्य प्रमाणांतरत्वसमर्थनम् ।
१५४	४	शब्दस्य साध्यत्वपक्षत्वनिराकरणम् ।
१५२	६	शब्दस्यानुमानगताद्येत्याक्षेपः ।
१५५	२०	शब्दस्यानुमानाभ्यायक्यम् ।
५३३	८	शब्दाद्विनिराकरणम् ।
५३२	१	शब्दाद्विनिराकरणम् ।
२१४	१०	शब्दानां कायत्वापेक्षया भिन्नत्वात् कल्पनानाघटनम् ।
२०६	६	शब्दानां नित्यत्वे प्रमाणम् ।
२०६	२१	शब्दानां निरवयवत्वम् ।
२०७	२	शब्दानामनित्यत्वे सगतिवहणानुपपत्तिः ।
१५८	६	शब्दानामर्थस्यार्थस्वाभाव्यनिरासः ।
२३१	१	शब्दानित्यत्वहेतयः ।
२११	१०	शब्दाभिन्नत्वाद्यनुपपत्तिः ।
२२५	४	शब्दाभिन्नत्वे ऽनुपपत्तिः ।
२२८	१२	शब्दाभिन्नत्वे काष्ठशब्दवद्दानुपपत्तिः ।
२४५	२६	शब्दाद्येव्यहारस्येश्वरसमर्थनमित्युक्तम् ।
२४३	७	शब्दाद्येव्यहारस्यनिराकरणम् ।
२४२	७	शब्दाद्येव्यहारस्यनिराकरणम् ।
२४१	५	शब्दाद्येव्यहारस्यनिराकरणम् ।
१८६	५	शब्दे घटत प्रामाण्यसमर्थनम् ।
३४८	१८	शब्दे क्रियादि ऽपि नियोगोऽप्युच्यते घटोपपादनम् ।
४१४	३	शरीरलक्षणसूत्रम् ।
४३५	१५	शरीरस्य कर्षित्ववप्राप्त्यभौतिकत्वपरीक्षा ।
४३६	१७	शरीरस्य लक्षणस्य भेदः ।
३५५	१८	शब्दभाष्यनिराकरणम् ।
३४४	३	शब्दभाष्यनायास एव विधिलम् ।
२	१६	शास्त्रस्येव स्थगित्यसंशयः ।
११४	१३	शिवपाल्यवृत्तस्योपपादात्पत्त्याभासः ।
५५२	२	शून्यवादेऽपि शून्यस्य सुसुक्ष्मविश्रयस्थाभासः ।
१३०	२	शिवस्यनुमानादाह्वयम् ।
३५१	७	शिवेनादि विधेः प्रवृत्तः ।
३६	१०	शुभावापत्तेः अनुमानगताद्येव्यहारः ।
४५	२१	शुभावापत्तेः अनुमानात्कर्मोपपादनम् ।
६३७	४	शुद्धवर्णनियमोपपादनम् ।

पृ	पं	विषयः ।
६	६	शब्दशब्दाद्ये प्रतिपादने शब्दोपपत्तिरिति ।
७३	३	शुद्धवर्णनस्य प्रमाणम् ।
६३	२३	समर्थेतिह्येव प्रमाणांतरत्वात् ।
१६३	२	सवाकस्य प्रामाण्यवहतेतुत्वव्यपदेशनम् ।
१६६	२३	सवाकस्य वाच्यत्वानुपपत्तिमात्रप्रामाण्यं तु स्यात् ।
५५६	८	सद्योजने ज्ञानयोग्यत्वापत्तिरिति ।
५८७	१	सद्योजनेऽप्यनिरासः ।
५६२	१६	सद्योजनेऽप्यनिरासः ।
५५४	४	सद्योजनेऽप्यनिरासः ।
५५५	६	सद्योजनेऽप्यनिरासः ।
५५७	११	सद्योजनेऽप्यनिरासः ।
६८७	२१	सद्योजनेऽप्यनिरासः ।
३३०	२३	सद्योजनेऽप्यनिरासः ।
३४	१६	सद्योजनेऽप्यनिरासः ।
३७७	१४	सद्योजनेऽप्यनिरासः ।
२३५	१२	सद्योजनेऽप्यनिरासः ।
४३३	१६	सद्योजनेऽप्यनिरासः ।
६८	२४	सद्योजनेऽप्यनिरासः ।
६०४	५	सद्योजनेऽप्यनिरासः ।
६०२	७	सद्योजनेऽप्यनिरासः ।
६०३	१	सद्योजनेऽप्यनिरासः ।
६०५	१	सद्योजनेऽप्यनिरासः ।
२४५	१२	सद्योजनेऽप्यनिरासः ।
६३	१२	सद्योजनेऽप्यनिरासः ।
६४	१८	सद्योजनेऽप्यनिरासः ।
६५	१	सद्योजनेऽप्यनिरासः ।
६६	८	सद्योजनेऽप्यनिरासः ।
२७०	१४	सद्योजनेऽप्यनिरासः ।
४५४	१०	सद्योजनेऽप्यनिरासः ।
२३६	१६	सद्योजनेऽप्यनिरासः ।
१०६	४	सद्योजनेऽप्यनिरासः ।
४६०	१६	सद्योजनेऽप्यनिरासः ।

पृ.	श्लो.	प्रियथाः ।	पृ.	श्लो.	प्रियथाः ।
४८८	१	सांख्यमतैः प्रकृतिपुरुषनिर्द्वयम् ।	५६५	३	सिद्धान्तमहातद्विभागः ।
४८९	२	सांख्यमतेऽप्यपादनम् ।	२६२	६	सिद्धादीनां प्रामाण्यान्तरमापेक्ष्य- हेतुकाप्रामाण्यनिर्णयः ।
५८८	८	सांख्यसमीक्षासकामिमतेऽदृश्यरूपनि- रूपणम् ।	७५	८	सुखादीनां ज्ञानरूपत्वनिराकरणम् ।
२६	७	सांख्याभिमतप्रमाणात्तद्व्यपदेश- नम् ।	७६	२०	सुखादीनां सव्यभिचारत्वात्पद- नम् ।
५८७	५	सांख्याभिमतसुखनिराकरणम् ।	१२७	३	सुखस्यत्रिभिर्पदकृत्यम् ।
५८९	३	सांख्याभिमतसुखनिर्णयः ।	३७१	१५	स्फोटनिर्णयः ।
५९२	६	सांख्याभिमतसुखनिर्णयः ।	३७८	८	स्फोटपक्षे कल्पनागिरयम् ।
५९३	९	सांख्याभिमतसाम्यरूपनिर्णयः ।	३७९	३	स्फोटस्य प्रत्यक्षत्वम् ।
६२२	१४	साध्यस्यैवधर्मसमनस्यम् ।	३८६	१३	स्फोटस्यरूपनिर्णयणम् ।
४२२	१५	साधुत्वस्य व्याकरणोपदेशसहकृत शेषेन्द्रियव्याप्त्यम् ।	३९०	६	स्फोटादीनां आक्षेपपरिहारः ।
४९८	५	साधुत्वदानं वाचकत्वव्यप्रस्थाप- नम् ।	२६३	१३	स्मार्तधर्माणां योगिप्रत्यक्षगम्यत्वम् ।
२६५	६	साध्यानामपि सिद्धपदादीन्द्रियोप- पादनम् ।	१८३	५	स्मृतिप्रयोगनिर्णयः ।
४२३	१६	साध्यसाधुविभागस्य प्रामाण्यरू- त्वम् ।	८६	१	स्मृत्युपस्थापितस्य भ्रमविषयत्वम् ।
४०६	३	साध्यसाधुयुद्धविभागानुपपत्तिः ।	१९५	११	स्वभावेऽनूदाहरणनिर्णयः ।
१४	५	सामर्थ्यरूपम् ।	४०२	१८	स्वमते पदानां व्यापारधीजनक- त्वात्पदपादनम् ।
६९५	११	सामान्यरूपत्वत्वम् ।	३६४	६	स्वमते धामार्थप्रतीत्युपपादनम् ।
१३३	५	सामान्यतेऽदृष्टस्यैवदनुमानयो र्भेदः ।	६६	८	ज्ञानादिसुखीनां प्रत्यक्षकत्वत्वे आ- क्षेपः ।
३९४	१२	सामान्यानां निष्कामान्यत्वे ऽपि व्यतीनां न स्यात्त्वम् ।	५६६	१८	हेत्याभासस्यविभागः ।
११७	२	सहस्रस्यैवानुमिते हेतुत्वम् ।	५७३	१	हेतुत्वत्वम् ।
			५७५	६	हेतुस्यरूपान्तरम् ।
			६४५	६	हेत्वन्तरत्वत्वम् ।
			६५८	२५	हेत्याभासानां निवृत्तत्वत्वम् ।

श्रीः

न्यायमञ्जर्यामुपलब्धानां ग्रन्थान्तरवचनानाम-
नुपलब्धस्थलानां विवरणम् ।

३२१	१३	अहून्यपादियाकस्य०
३०	१२	अधिगतमर्थ०
३६	१०	अननाद्यनसं पत्रयन्०
३१	१०	अन्यपदात्तिसंघन्धा०
३१	८	अन्यदेशेन्द्रियवात्०
६२	२३	अद्योपयोगे ऽप्युपुनः०
४२५	२४	आद्यः पयिच०
५२६	१६	आहुतिधाम्०
३२७	१६	उपसर्गपद्याष्टात्०
१०७	८	अपयोगामिव प्रज्ञानं०
३०२	६	प्रकृतस्वयमर्थस्य०
५२७	२६	एकमेवेदुभे०
६३	१४	एकस्वपदस्यभेदस्य०
६४	३	एव गुणी क्वादिभ्यो०
१०४	८	कामक्रोकासपेन्याद०
१०२	४	काये घेटपगम्येत्०
१०४	८	कलत्रेण गृह्णतिअभ्यसेत्०
५०२	१४	करीषयोगमाद्य०
२६	१३	कत्वपरिच्छन्नति०
१५६	१८	कत्वमपि भवति०
५३८	१७	कवानुभावापेक्ष०
४८५	७	कवापि नितरां०
०४	२०	कवत्प्रयोगो भावाः०
३१८	१६	कटपुत्रं प्रतिश्राप्ति०
५२१	२१	कृत्वाद्यनिरागपेक्ष०
४०५	६	कन्याग्निदोषं कुतुवात्०
४१८	२०	कुट्टपहयहीतो घा०
५१६	१	कुं क्रापली वेदितव्ये०
३	१०	कर्म कर्मोपमाते तु०
४३२	१४	कश्च न्तिरिच्छद्०
३१५	२३	क मा केन विदुषाद्या०
१६२	२०	क दीचरतसेत्रो०
३०३	१६	कानोपाधुवक्राराद्०
४०५	१३	कामिन्याः के चन०

१२८	७	नासिटे भावधर्मो ऽस्ति०
१८६	२६	पूर्वस्मिन् प्रत्यये द्वाजप्रतच्छे०
२३६	२६	प्रतिमन्त्यन्तरे चैरा०
२३	१६	प्रमाणावधिषंशतकत्व०
११८	२१	प्रमाणस्यागोवात्प्रात्०
४००	३	प्रमाणात्तरदर्शनं०
१५६	१३	प्रमाणात्तरदर्शनमत्र०
२८	२४	प्रापणार्थिः प्राणाययं०
५२२	५	प्राथम्यं फलं०
५३६	२	प्राथम्येति स्याद्०
५१६	६	प्राणाभ्यासमनु०
४०१	२०	प्रसक्त्यमपीदं तु०
१२२	१०	प्रम स्यदृष्टियाचैल०
१६२	२	प्रसक्त्यलक्षकमुच्यते०
६३	१६	प्रः प्रागजनको सुदृ०
१८६	१७	प्रया हि स्यदृष्ट्याद्यं०
५४०	१४	प्रदाभास प्रमेयं०
४६२	१७	प्रकर्तं प्रहमाद्यं हि०
४२५	२०	प्रधानरेण०
५५०	२५	प्रतिपक्षेण प्रमः
४१२	२५	प्रत्येकं स्य परि०
२८३	२७	प्रतिधनुषिः सदा प्रतिः
३४०	२७	प्रतिषेधेणमेतावत्०
६३	३	प्रतिषेधं विरोधं च०
४१८	२७	प्रतिषेधं तिला भावाः०
६३	७	प्रसक्त्यनिरागपेक्ष०
३१	२	प्रमाणावधिषंशते ४०
५१३	२५	प्रत्येकं प्रतिपक्षं०
४०	१६	प्रत्यापारप्रतीतिव्यात्०
६४०	२४	प्रत्यापारप्रतीतिव्यात्०
१६५	६	प्रतिपक्षेण प्राथम्येति०
३६०	२५	प्रत्यापारप्रतीतिव्यात्०
४०५	४	प्रत्येकं प्राथम्येति०

श्रीः

न्यायमञ्जरीमुपलब्धानां ग्रन्थान्तरवाक्यानां टिप्पण्याम-
प्रदर्शिततत्तद्ग्रन्थस्यलानां तत्तत्स्यलविवरणम् ।

पृ. सं.	विवरणम्	पृ. सं.	विवरणम्
३५	२२ श्रीम्वरःश्रीःश्रीःश्रीः	३४५	१४ पदात्मवति या चेवा०
६	४ न्यायप्रथमं अ. १ पा. १ सू. ३	३४६	२८ पदानि स्वस्वम्०
२५१	१० अथ शब्दानुभासम् ।	३४६	२८ शब्दभाष्यं अ. १ पा. १ सू. २५
५३८	३ महाभाष्येन्य पद्यमप्राप्तम्	४०३	२९ प्रकृतिप्रत्यया यदुत्त०
४०७	२९ अथमं धर्मस्ये वा०	११	२४ श्लो. वा वाक्याधिकरणे श्लो. २५६
५३८	३ अथमं धर्मस्ये वा०	४६०	१९ श्रौ. वा वाक्याधिकरणे श्लो. २५६
५२१	२५ श्रौ. वा. मू. ४ श्लो. १०५	४६०	१९ श्रौ. वा वाक्याधिकरणे श्लो. २५६
५८८	४ अथमं धर्मस्ये वा०	५२५	२९ श्रौ. वा वाक्याधिकरणे श्लो. २५६
२६४	४ अथमं धर्मस्ये वा०	२६६	२० श्रौ. वा वाक्याधिकरणे श्लो. २५६
२५१	२० अथमं धर्मस्ये वा०	२२	६ अथमं धर्मस्ये वा०
२०२	७ अथमं धर्मस्ये वा०	४४३	२० अथमं धर्मस्ये वा०
३२७	५ अथमं धर्मस्ये वा०	२६६	६ अथमं धर्मस्ये वा०
१३५	२४ अथमं धर्मस्ये वा०	४६७	२५ अथमं धर्मस्ये वा०
२३१	१६ अथमं धर्मस्ये वा०	४४३	२५ अथमं धर्मस्ये वा०
५४०	१६ अथमं धर्मस्ये वा०	६४४	७ अथमं धर्मस्ये वा०
५२१	२९ अथमं धर्मस्ये वा०	४०८	२९ अथमं धर्मस्ये वा०
		५३६	२६ अथमं धर्मस्ये वा०

अत्र विधाकरकाभूयसासमर्थदशमसंघट्टेः प्रदर्शनं तत्पदार्थमित्येव वाक्यानामन्यत्रापि तद्वद्व्याख्यानां तत्तत्स्यलविवरणम् ।

श्रीः

न्यायमञ्जर्यां परिगृहीतग्रन्थग्रन्थकारनामानि ।

ग्रन्थकाराः ।	
पृ. सं.	
४	१ अक्षयपादः
६६	१७ आचार्याः
२१५	२३ आर्हताः
१०६	४ ईश्वरकण्ठः
११७	४ कण्ठव्रतः
२३५	२५ कार्त्तिकदासः
६३६	५ कार्त्तिकः
२७०	२२ गीतमयमापस्तम्बसंयतिकातिकादयः
२७४	५ गीतमूलकम् ग्रन्थकारयत्नामद्वयम्
२४६	२ धरकः
२८	१७ धार्याकः
५	१ ईमिनः
६४०	२३ नारदः
२०१	२५ पतञ्जलिः
५	२ पाणिनिः
५	३ पिह्वनः
४२६	५ पुण्डरीकः
३६	६ प्रभाकरः
४६	१८ प्राभाकराः
८३	२५ प्रथराः
२६६	१६ धाणः
२८	१८ ध्यानाः
३	१० भट्टः
२१३	१२ भर्तृहरिः
८०	१८ भर्तृहरिः
४१३	२४ भाव्यकारः
२५५	७ भनुः
८४	२१ माघः
२८	१६ मोमांसकः
२५६	१७ पातञ्जल्यः
१०६	६ राज्ञः
४१३	२० यार्त्तिककारः
७७	२३ दृष्टनेपायिकाः
६७	६ व्याख्यातारः
२५१	२ व्यासः
२५५	२१ ग्रन्थनिधिः
७४	१५ प्राक्याः
२५५	१७ शास्त्रातपः
११७	२५ शास्त्रादीनिधिः
२८	१६ शंख्यः
३३	८ शंख्यः

ग्रन्थाः ।	
पृ. सं.	
२	२० अक्षयपादः
२४७	२४ आयुर्वेदः
२	२१ अवेदः
५	२० गीतमसूत्रम्
२५४	१३ छान्दोग्योपनिषत्
५२६	१७ छादानुश्रुतिः
२०६	१८ ईमिनिमूत्रम्
३६	११ तन्त्रयार्त्तिकम्
२५३	६ तैत्तिरीयब्राह्मणम्
६४०	२३ नारदस्मृतिः
२५३	१३ नारायणोपनिषत्
५६	२६ न्यायभाष्यम्
२३१	१२ न्याययार्त्तिकम्
२६५	१ पाञ्चरात्रम्
१३६	२७ प्रथस्तपाटभाष्यम्
३७१	४ दृष्टिदास्योपनिषत्
२५४	२४ दृष्टिोपनिषत्
१२०	१६ भामती
२३३	१२ भारतम्
२५३	१५ भनुस्मृतिः
३२५	६ महाभाष्यम् ।
२००	१६ मुण्डकोपनिषत्
२	२१ मज्जिमेदः
३	२७ याज्ञवल्क्यस्मृतिः
२०१	२५ योगसूत्रम्
१०३	२४ रामायणम्
८०	१८ शाक्यपदीयम्
३२१	१२ वैशेषिकसूत्रम्
२५३	१२ यतव्यब्राह्मणम्
१७	१२ याधरभाष्यम्
५	६ यज्ञोपनिषत्
१६६	२२ यज्ञेताव्यतरोपनिषत्
४८२	२६ संख्यकारिका
२	२१ सामवेदः

न्यायमञ्जर्या उत्तरभागस्य शुद्धिपत्रम् ।

पृ.	प.	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
४३५	५	द्वैतोरगम	द्वैतोरगम
४३५	१७	मिच्छ	मिच्छा
४३५	२८	यद्वयो	यद्वयो
४३७	२६	रिक्तता	रक्तता
४४६	१६	प्रसारणम्	प्रसारणम्
४४३	१	भङ्गता	भङ्गिता
४५८	२२	नश्वराभावाः	नश्वरा भावाः
४५६	२७	कस्याभावात्	कस्य भावात्
४६२	६	छणामु	छणाय
४६२	२८	तदुप	तदनुप
४६३	१३	दयोच्छिन्न	दविच्छिन्न
४६७	३	यद्व	यद्व
४७४	२०	तस्मिन् योगमनि	तस्मिन्नेवाग्रमनि
४७४	२६	एव व्याप्ति	एवाव्याप्ति
४७५	१६	नानेक	नानेक
४७६	१५	द्व्युपलम्भ	द्व्युपलम्भ
४७८	८	न तेज	सु तेज
४७९	१३	प्रत्यये	प्रत्यये
४८५	१७	तद्गुणाना	तद्गुणाना यद्वयं
४८७	१	निघृत्यं	निघृत्यं
५०३	१०	सुस्कार	तिरस्कार
५०४	२४	सचित्य	सचिन्त्य
५०५	४	योगो	योगो
५१३	१२	सीन्ति	सीन्ति
५१३	२०	भावाद्बुद्धेः	भावात्तद्बुद्धेः
५१४	१३	वाचोऽनु सु	वाचोऽनु सु
५१७	१६	लटाभासा	सदभ्यासा
५२२	१	नित्या कर्मा	नित्यकर्मा
५२५	११	धार	धान
५२८	२०	परिच्छेदो	परिच्छेदे
५२९	४	च्छव	च्छिन्न
५३९	४	अद्यो	अद्य
५४०	१६	नुभायो	नुभाव्यो
५४२	२४	तस्माद्बुद्धिता	तस्माद्बुद्धिता
५४७	२१	इति	इति न
५४८	४	यदनुभाद	यदनुभाय

पृ.	प.	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
५५०	१३	द्वय	द्वय
५५२	१४	निधान	निदान
५५५	२४	भूमानेषु	भूयमानेषु
५५६	२२	समान्य	सामान्य
५६७	१५	धर्म	धर्मि
५६९	७	मा	मात्रं
५६९	९	यत्	यत्ते
५७९	१५	भाषद्वि	भाषाद्वि
५८०	२४	उभय	उभया
५८०	२६	साध्य	साध्या
५८२	७	मिति उच्य	मिति उच्य
५८३	२३	पुनर्द्वयन निगम- नमसाधनाद्बुद्ध घनत्वात्तद्वयं कम तस्या एव सु पुनर्द्वयन नि- गमनमधुना	पुनर्द्वयनं निगम नमधुना
५८४	१३	शुद्धयाः	शुद्धायाः
५८५	१	मूलत्वाद्वापि	मूलत्वाद् व्याप्ति
५८६	२६	सद्योभावा	सद्योभावाया
५८७	१८	निघृतंते	न निघृतंते
५८८	१७	प्रतिकरण	प्रतिप्रकरण
५९०	२४	न जाने	न जाने जाने
५९२	२१	प्रमाणातर्क	प्रमाणातर्क
५९८	२२	साधारणा	साधारण्य
५९९	१७	विकल्पमिधारी	विकल्पाव्यभिधारी
६०६	२६	शाविकल्प	शाविकल्प
६०६	९	एतीति	एतिनी
६०७	९	प्रयदान्तरीय	प्रयमानन्तरीय
६०७	२३	प्रतिक्रियते	प्रक्रियते
६३१	२५	गुहारणदा	गुहारणाद
६३५	१	साधनायादौ	साधनयादौ
६३५	९	मन्तरीय	मन्तरीयक
६३५	१४	प्रवेष्ट	प्रवेष्ट
६४४	१८	निह्वयीत	निह्वयेत्
६४६	१६	साधनायिष्य	साधेनयिष्य

एवं प्रमाणपदार्थे परीक्षिते सति यद्यै तत्परीक्षणं तत्प्रमेयमिदानीं दर्शयितुमाह ।

आत्मगरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रैस्य-

भावफलदुःखापयर्गास्तु प्रमेयम् ॥ *

प्रमाणयदिहाप्येतत्सूचं व्याख्यायि सूरिभिः ।

एवं विभागसामान्यलक्षणप्रतिपादकम् ॥

प्रमेयश्रुतिरात्मादिपदपर्यन्तवर्तिनी ।

तेषामेष प्रमेयत्वं नान्यस्येति नियच्छति ॥

यथा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमिषा भोज्यन्तामित्येषकारादिश्रुतिमन्तरे-
णापि शब्दसामर्थ्यात् नैव भोजनक्रियायोगिने उपगम्यन्ते नान्ये तथेहा-
प्यात्मादयः प्रमेयमित्युक्ते तथैव तदितरप्रमेयनिषेधे उपधार्यते । ननु कथं
द्वादशविधमेव प्रमेयमुपपद्यते यावता सामान्यतन्त्रे श्रुतिव्याप्तीनि नय
द्रव्याणि ह्युपादयश्चतुर्विधशक्तिगुणाः उत्त्वेपणाद्विश्वज्ञ कर्माणि परापरभेदेन
द्विविधं सामान्यं नित्यद्रव्यवृत्तयेत्युक्त्या विशेषाः एकः समशाय इति पद-
पदार्थोऽमनुक्तस्य तदयान्तरविशेषैरानन्त्यं प्रमेयस्योपर्यायत्वमिति । उच्यते किं
पुनरिह प्रमेयं विधत्तमिति तत्सामान्यलक्षणं तावत्परीक्ष्यताम् । आह मूल-
मिदं कस्यापि कर्णे पृष्ठः कटिं चालयतीति द्वादशविधस्यमाक्षिप्तं न प्रति-
समाधत्ते भयान् प्रमेयस्य सामान्यलक्षणं तु परीक्षते यय । उच्यते अलं केलिना
एतद्रेयाच प्रतिसमाधानं भवति न हि प्रमाणविषयमात्रमिह प्रमेयमभिमतमेय-
विधस्य प्रसिद्धत्वेन लक्षणानंभ्रंश्यात् । प्रमाये यय सति सति तद्विषयो ऽयंः
प्रमेयमिति प्रचारायते एव किं तेन लक्षितेन । तस्माद्विशिष्टमिह प्रमेयं लक्ष्यते ॥

ज्ञानं सम्यगसम्यग्वा यन्मोक्षाय भयाय वा ।

तत्प्रमेयमिहाभेष्टं न प्रमाणाद्येमात्रकम् ॥

तच्च द्वादशविधमेव भवति न न्यूनमधिकं वेति समाहित इत्यं
भवति विभागाद्यैः । कुतः पुनरेव प्रमेयविशेषो लभ्यते निःश्रेयसाद्येत्याद्य-
शास्त्रस्य । प्रमेयस्य प्रमाणज्ञानयद्रन्यज्ञानोपयोगितामन्तरेण स्वत एव
मिथ्याज्ञाने निवृत्त्याद्विरुमेयापवर्गे हेतुत्वप्रतिष्ठानात् तदाविधस्य चापयोगी-

पापत्वस्यात्मादिव्येव भावात् । भवत्वेषं सूक्ष्मस्य तु कथमीदृशप्रमेयविशेष-
मर्थने सामर्थ्याम् । विशेषात्तु शब्दप्रयोगसामर्थ्याच्च । सत्यमाकाशकालदिगादि
प्रमाणविषयत्वात् प्रमेयं भवति तत्तु न सप्रयोजनमात्मशरीरेन्द्रियाद्यैर्मनः-
प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गौस्तु प्रमेयं निःश्रेयसहेतुत्वादित्याशयः ।
तदित्यमेव तु शब्दो निःश्रेयसाङ्गभूतप्रमेयान्तरपरिहारद्वारेण विशिष्टमा-
त्मादि प्रमेयमिह सूचयति ॥

तद्द्वादशविधत्वे ऽपि हेयोपादेयभेदतः ।

द्विधोच्यते सुसूक्ष्माणां तथैव ध्यानविद्वये ॥

तत्र देहादिदुःखान्तं हेयमेव व्यथस्थितम् ।

उपादेयो ऽपवर्गस्तु द्विधा ऽवस्थितिरात्मनः ॥

सुखदुःखादिभोक्तृत्वस्वभावा हेय एव सः ।

उपादेयस्तु भोगादिव्यवहारयराङ्गुलः ॥

आत्मने हि भोगाधिष्ठानं शरीरं भोगसाधनानीन्द्रियाणि भोक्तव्या
इन्द्रियाद्यो भोगो बुद्धिः आन्तरं हि भोगकारणं मनः प्रवृत्तिः पुण्यपापा-
त्मिका रागादयश्च दोषाः शरीराद्विजन्महेतवः शतत्कृमश्च शरीरादियो-
गाभ्यासः प्रेत्यभावः शतत्कृतमेव च संसारे सुखदुःखरूपं हि फलं तन्न
द्विविधमेव विवेकयतः सुखं दुःखं वेति एवं शरीरादिदुःखान्ते हेयतयैव
भावनोपयम् । शतदनुपक्तश्चात्मा ऽपि तथैव । शतद्वियुक्तस्वात्मेशपवर्ग
उच्यते । स उपादेयतया भावनोपय इत्यत शशात्मपदसंगृहीतस्याप्यस्य पुनर्नि-
र्देशः स हि परमः पुरुषार्थ इति । एवमिदं द्वादशभेदं प्रमेयं हेयोपादेयतया
तत्त्वज्ञानेन भावयज्ञभ्यासात्तद्विषयविषरीतयहात्मकं मिथ्याज्ञानं विद्योति ॥

तत्त्वज्ञानेन तेनास्य मिथ्याज्ञाने ऽप्यधाधिते ।

रागद्वेषादयो दोषास्तन्मूलाः क्षयमाप्नुयुः ॥

क्षीयदोषस्य नेदेति प्रवृत्तिः पुण्यपापिका ।

तदभावाच्च तत्कार्ये शरीराद्युपजायते ॥

अशरीरश्च नेवात्मा स्पृश्यते दुःखहृष्यरेः ।

अशेषदुःखोपरमस्त्वपवर्गो ऽभिधीयते ॥

तदित्यमेव द्वादशविधं प्रमेयमतिगहनसंसारमारयस्थलप्रपञ्चतीव्रसं-
तापनिर्वाणमहाहृदतामुपयातीति तदेवादेशार्हमिति सिद्धम् ।

विरक्तसंक्रयास्तापदसंजातफलोचिताः ।

आत्मेव त्वस्ति नास्तीति कथं न परिचिन्त्यते ॥

तथा च लोकायतिकाः परलोकापघादिनः ।

चेतन्यखचितात्कायान्नात्मा ऽन्यो ऽस्तीति मन्यते ॥

न तापदात्मा प्रत्यक्षतो गृह्यते घटादियद्वाह्येन्द्रियेषु सुखादियन्म-
मसा परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् । अनुमानं तु न प्रमाणमेव चार्थोकाणाम् । न चात्म-
सिद्धौ किं चन लिङ्गमस्ति । ज्ञानादियोगस्तु भूतानामेव परिणामविशेषोपपादि-
तशक्तप्रतिशयजुषां भविष्यति । यथा गुडपिष्टादयः प्रागसतीमपि मदशक्तिमासा-
दित्तमुराकारपरिणामाः प्रपद्यन्ते तथा मृदाद्ययस्यायामचेतानान्यपि भूतानि
शरीराकारपरिणतानि चेतन्यं स्पन्दन्ति । कालान्ते स्वध्याध्यादिना विशेषम-
धजहति तान्येव चेतन्यगून्यतामुपयास्यन्ति । चेतन्यत्वानपयाज्ञ तापन्तं
कालं तान्येव स्तुत्यनुसंधानाद्विषयहरानियतनियोद्धृणनिपुणतामनुभवयिष्यन्ति
इति किमनुमानक आत्मा स्यात् । आगमास्तु मनोरथाधिकूटप्रामाण्याः
कथमात्मानमयबोधयितुं शक्यन्ते । अयमपि चागमे ऽस्त्येव विज्ञानघन
यथेतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुयिनरयति न प्रेत्य संज्ञाप्तीति । तदा-
त्मनो नित्यस्य परलोकिने ऽमायात्कृतमेताभिरणार्थंरुपरिचयकारिणीभिः
परलोफकयाभिः ॥

तत्र प्रत्यक्षमात्मानमैवधर्माः प्रपेदिते ।

अहंप्रत्ययगम्यात्यास्थयूच्या अपि के चन ॥

अस्यप्रमहंप्रत्ययः कश्चिच्छरीरसमानाधिकरणः स्युने। ऽहं कृणो
ऽहं कश्चिच्छरीरसमानाधिकरणो जानाम्यहं स्मराम्यहमिति । तत्र स्युनादि-
समानाधिकरणतापदास्तामहंप्रत्ययः ।

ज्ञानेच्छामुपद्रुःखादिमामानाधिकरण्यभाक् ।

यस्यहंप्रत्ययस्तत्र नात्मने। ऽन्यः प्रकाशते ॥

न हि ज्ञानमुनेच्छादियोगः कर्मेन्द्रियादिषु ।

अथ ज्ञानादिगून्ये ऽहं जानामीत्यादिभविदः ॥

ज्ञानमात्रावभासो ऽपि धारितः प्रत्यभिज्ञया ।
 घातव्यमहमेवादे। अहमेवाद्य वेद्मि च ॥
 नेतरस्य न पूर्वस्य न ज्ञानवशयोद्भयोः ।
 न संज्ञानस्य चेतस्मिन्प्रत्ययेत्यवभासनम् ॥
 नेतरे। घातघान्पूर्वै पूर्वे। जानाति नाधुना ।
 न द्वयोर्द्वयमप्यस्ति संज्ञानस्तु न यास्तवः ॥

अत्रन्तुत्वाच्च नासौ पूर्वं किं चिज्ज्ञातवान्न चाद्य किं चिज्जानातीति ।
 तस्मादहमेव ह्ये। घातघानहमेवाद्य जानामीत्यस्मिन्प्रत्यये ह्यश्चाद्य चानु-
 वर्तमानो ज्ञाता प्रतीयतइति गम्यते । न चासौ वयो बाल्याद्यवस्थाभेदेन नाना-
 त्वादचेतनत्वाच्च । एवं सप्रत्यभिज्ञाहंप्रत्ययमाह्ये घातरि चिद्धे सो ऽयं स्थूला-
 दिंसमानाधिकरण्यो ऽहंप्रत्ययस्तदभेदोपचारेण शरीरे वर्तमानो- मिध्योति
 कल्पयिष्यते । न पुनरेतदनुरोधेन ज्ञानादिसमानाधिकरणाहंप्रत्ययमिध्यात्वक-
 ल्पनं युक्तमवाधितत्वात् । न खल्वहं जानामीति प्रत्ययः केन चिदल्पीयसा
 दोषरेणुना धूसरीकर्तुं शक्यते । तदस्यात्मैव मुख्यो विषयस्तदतिरिक्तं वस्तु
 भाक्त इति तस्मादहंप्रत्ययगम्यत्वादात्मा प्रत्यक्ष इति । अथ वदन्ति । शब्द-
 मात्रोच्चारणमेतदहं जानाम्यहमिच्छाम्यहं मुख्यहं दुःखीति न तु ज्ञानादि-
 स्वहृपातिरिक्तस्तदाश्रयः करिचदेतासु बुद्धिषु परिस्फुरतीति । कथमेकस्यामेव
 संविदि कर्ता च कर्म चात्मा भवेत् ॥

याह्ययाहकतेकस्य ज्ञानस्यापकरिष्यते ।

त्वयापि नेष्यते चेति तथा सत्यात्मनो ऽपि सा ॥

यद्युपस्थाकृतं भेदमवलम्ब्य याह्ययाहकभावसमर्थनमेकस्यैवात्मनः
 कृतं किल द्रव्यादित्यहंप्रमात्मनो याह्यं चातृहृषं च याहकमिति तदनुपपन्नम् ।
 द्रव्यादित्यहृषे याह्ये न घातरि याहकता साधिता स्यात् । आत्मपरिर्तने। ऽपि
 द्रव्यादित्यहृषस्य घटादित्यहृषत्वात् । यदपि निपुणमन्यैरुच्यते भयतु चातृतेय
 याहकस्तथापि विषयोपधिकृते। ऽस्त्येव भेदः घटावच्छिन्ना हि चातृता याह्य
 शुद्धेव तु चातृता साहिकेति । अन्यच्च तु शुद्धविषययहृषमेव भवति घटो ऽय-
 मिति तदेतदपि सरलमतिप्रसारणमात्रम् । तथा हि घटो ऽयमित्यत्र घटमा-
 चप्रवणेषु बुद्धिः इयांस्तु विशेषः पूर्वै केवलं घटयहृषमधुना तु ज्ञानविशिष्टघटा-

धर्मश्च इति । ननु विभज्यमानायां प्रतीतिः घटो ऽयमिति तावद्विषयग्रहणं जानामीति चान्यग्रहणमपि । भवतु नाम अहमिति तु कस्य ग्रहणं न चैकस्यामेव प्रती-
 तावंशविभागेन प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा यत्कुं युक्तम् । घटमिति जानामीति च
 प्रमाणमहमिति तु न प्रामाण्यमिति । तस्मादत्र चातुरवभासे ऽभ्युपेयः उत्तमच-
 नैकस्यां प्रतीतावात्मनः कर्मता कर्तृता च स्यात् । यस्तूपाधिस्त्वनयोर्नैतुमु-
 पक्रान्तः सो ऽयं न घटते । घटप्रवणत्वादहं जानामीति प्रतीतिर्विभज्यमानत्वे
 ऽपि घटमिति जानामीति चांशद्वयं विषयनिष्ठमेव जातमहमिति त्वयमंशो
 यदात्मविषयो दृश्यते तर्हि स एव शुद्धो ऽवशिष्यते याह्ययाहकश्चेति
 नावस्थाकृतस्तद्वेदः समर्थितः स्यात् । भेदाभावेन चैकस्येव याह्ययाहकमा-
 वमुपाधिमभिदधता विज्ञानवाद्यत्वे संश्रितं स्यात्तस्मादहंप्रत्ययस्य याहका-
 द्वित्रं याह्यमभिधित्सता शरीरमेव याह्यमभ्युपगन्तव्यं ज्ञानसामानाधिकर-
 ण्यानुपपत्तेश्च धर्मस्य नात्मालम्बनता । अत एव कृशश्यामसामानाधिकर-
 ण्यधी शरीरालम्बनत्वस्य साक्षिणी न विरोत्स्यते । ननु ममेदं शरीरमिति
 भेदप्रतिभासात्कथमहंप्रत्ययः शरीरालम्बनः स्यात् । भोः साधो नैवंविधेषु
 प्रत्ययेषु विश्वास्थ्यत्वमर्हति ममात्मेत्यपि भेदप्रत्ययस्य दर्शनादर्शस्याभे-
 दादिना यथा तथा तत्समर्थनमास्थीयते तदिह शरीरालम्बनत्वे ऽपि सैवं
 सरक्षिनुसरिष्यते । तस्मादहंप्रत्ययः शरीरालम्बन एवेति स च ज्ञानादि-
 मानाधिकरणो मिथ्या स्थूलादिसमानाधिकरणस्तु सम्यगिति । ये तु मम
 शरीरं ममात्मेति च बुद्धी ते द्वे अपि मिथ्या ममप्रत्ययस्याहंप्रत्ययवदात्मा-
 नालम्बनत्वाच्छरीरं च भेदानुपपत्तेः ।

मम याणिर्भुजो वेति भिन्नत्वाद्गुणपद्यते ।

शरीरं तु ममेत्येषा कल्पना राहुमूर्धवत् ॥

तस्मादहङ्कारमकारयोर्द्वयोरप्यविषयत्वादात्मा परोक्ष इति सिद्धम् ।

अपरं पुनराहुः । न याह्ययाहककृपोभयसम्पत्तेरेकस्य कर्मत्वं कर्तृत्वं च युग-
 पदात्मनो मन्यामहे किं तु चितिशक्तिस्यभावमपरसाध्यनमपरोक्षमात्मतत्त्वं
 ग्रहणमहे । न ह्यात्मा जन्मेन ज्ञानेन घटादिरिष्य प्रकाशते ऽपि तु स्वत एव
 प्रकाशते । चेतनत्वमपि तस्य नैसर्गिकमेव न करणोपजनितचित्तियोगनिघ-
 न्धनम् । चिद्योगाद्दि चेतनत्वे घटादावपि तत्रपक्षो न चास्ति नियमहेतुरं-

नेककारकपरिघटिततनुरपि चित्तिरात्मानमेव चात्तारं करोति न कारकान्तरमिति । तस्मात्स्यत एव चित्त्वभावतास्य भद्रिका तद्विदमात्मप्रकाशनं संघिद्वदवगन्तव्यम् । यदाहुः संघित्संघितयैव संवेद्या न वेद्यतयेति । नास्याः कर्मभावो विद्यते इत्यर्थः । यवमात्मा याहकतयैव प्रकाशते न याह्यतयैवेति तद्वेद्वेद्व्यस्य चोदनमनुपपन्नमिति । एतदपि न चतुरश्रम् । अपरसाधनमिति को ऽयं उपायान्तरनिरपेक्षमेव प्रकाशमानमात्मतत्त्वमास्ते इति तदयुक्तमरुणिकायाः प्रतीतेरदृष्टत्वात् । अपूर्वं च तत्किमपि यथाभ्युपगतं प्रमाणातिरिक्तमेव प्रमाणं स्यात् । न च नियमकारणमत्र पश्यामः तथा प्रकाशमानः स्वयधात्मा प्रकाशते न परास्मेति । प्रकाशमानत्वेनात्मनो नूनमनुभूयमानता याच्या ऽनुभूयमानता चानुभवकर्मत्वमितरथा ऽस्याः प्रत्यक्षतेव न स्यात् । अथोच्यते न प्रत्यक्ष आत्मा किं त्यपरोक्ष इति नेदमर्थान्तरवदने शिथ्ये एवं प्रतार्यन्ते न प्रामाणिकाः । प्रत्यक्षश्च न भवत्यपरोक्षश्च भवतीति चिन्म । प्रत्यक्षज्ञानकर्मत्वमस्य नास्तीति चेत्तद्व्यपरोक्षत्वमपि मा भूत् । प्रकाशस्यादपरोक्षत्वमिति चेन्न दीपादेः प्रकाशस्याप्यन्यादिभिरगृह्यमाणस्य प्रकाशमानत्यायोगात्तस्मात्प्रकाशते चिदात्मा नूनमनुभूयेतापीति बलात्कर्मत्वमपरिहार्यमतश्च तदयस्यैव द्वेद्व्यचोदना । प्रकाशज्ञानपक्षं च प्रतिक्षेप्यामः । स चात्मन्यपि तुल्यो न्यायः । कल्पनाद्वेद्व्यं च भवतामात्मा च स्वप्रकाशयित्सु स्वप्रकाशेति । न च निपुण्यमतिरपि चित्रकमीदृशमुपदर्शयितुं शक्नोति भयानियं स्वप्रकाशफलरूपा संघिद्वयं स्वप्रकाशो चातृरूप आत्मेति । चिन्ं चेदं यतयोद्वयैः प्रकाशयोरन्तराले तद्वापारः परोक्षज्ञानाप्यः संपन्न इति । ननु घटमहं जानामीत्यत्र चयप्रतिभासो घटमिति विषयः प्रकाशते अहमित्यात्मा जानामीति संघिद्विति । उक्तमत्र घटं जानामीति ज्ञानविशेषणविषयप्रतिभासः अहमिति तु शरीरे चातृत्वभ्रम एकस्यात्मने याह्ययाहकत्वानुपपत्तेः । एतदपि स्वतश्चेतनस्यभावश्च्यमात्स्यनः कथ्यते तदपि न चोपपत्तिकम् ॥

सचेतनशिवता योगानद्योगेन विना जडः ।

नाथोद्यभासादन्यद्वि चैतन्यं नाम मन्महे ॥

यदि च स्वत एवाथोद्यभाससामर्थ्यपक्षे च सर्वसर्वज्ञतापरितो ऽश्रयं ज्ञानसमयापन्नान्धनमेवात्मनश्चेतयितृत्वम् । न च घटादिभिरतिप्रप-

ङ्ग आशङ्कनीयः पदार्थस्वभावोपनतस्यैव क्रियावेत्विच्यस्य सर्वलोकाप्रसिद्धत्वा-
 च्छेतनादिक्रियाः कर्मसमवायिन्यो न भवन्ति गमनादिक्रियास्तु कर्तृसमवा-
 यिन्य श्व न च वस्तुशक्तिरनुयोव्या भवति ।

न जडत्वाविशेषे ऽपि कर्मदो समवेति चेत् ।

न द्रव्यत्वाविशेषे ऽपि गम्यः सृशति पावकम् ॥

तस्मान्न प्रत्यक्ष आत्मा नापि स्वतश्चेतयितेति स्थितम् । स्वयू-
 ध्यास्तु के विदाववते यदेकस्य कर्तृत्वकर्मत्वमनुपपन्नमित्यप्रत्यक्ष आत्मे-
 ध्यते तदयमनुमानेनापि कथं ग्रहीष्यते ।

आत्मानमात्मना ऽऽत्मैव लिङ्गादनुमिनोति हि ।

तत्र नूनमुपेतव्या कर्तृता कर्मता ऽस्य च ॥

तत्रानुमानज्ञानस्य यथा ऽऽत्मा याति कर्मताम् ।

तथा ऽहंप्रत्ययस्यैव प्रत्यक्षस्यापि गच्छतु ॥

देहादिव्यतिरिक्तत्वं यथा लिङ्गेन गम्यते ।

तथाहंप्रत्ययेनापि गम्यतां तद्विलक्षणः ॥

न चात्मनः किं रूपं यत्प्रत्यक्षेण साक्षात्क्रियते यद्येवं सुखादेरपि
 किं रूपं यन्मानसप्रत्यक्षसमधिगम्यमिष्यते । नन्वानन्दादिस्यभावरूपं प्रसिद्ध-
 मेव सुखादेस्तर्हं तदाधारत्वमात्मनो ऽपि रूपमवगच्छतु भवान् ।

सुखादि चेत्यमानं हि स्वचन्द्रं नानुभूयते ।

मनुबयानुबेधानु सिद्धं गृह्यमात्मनः ॥

इदं सुखमिति ज्ञानं दृश्यते न घटादिवत् ।

अहं सुखीति तु चाग्निरात्मनो ऽपि प्रकाशिका ॥

अपि च ।

ज्ञातृज्ञानविशिष्टार्थगृहणं किल भाष्यकृत् ।

स्वयं प्रादोदृशतस्तु किं वा मुक्तमुपेक्षितम् ॥

विशेष्यबुद्धिमिच्छन्ति नागृहीतविशेषणम् ।

पूर्वं ज्ञाननुभूतस्य स्मरणं नाशकल्पते ॥

न जानुमानतः पूर्वं ज्ञात्या ऽऽत्मानं विशेषणम् ।

तद्विशिष्टार्थबुद्धिः स्यात् स्मरणानवधारणात् ॥

तस्मात्प्रत्यक्ष आत्मा ।

सामानाधिकरण्यं च स्मरणानुभवशक्तिषु ।

अनुसन्धीयमानं यदृश्यते तत्कथं भवेत् ॥

पूर्वमहममुमर्षमनुभूतवानहमेवाद्य पुनरनुभवामीति तु न्ययिययं ता-
वत्तुल्यकर्तृकता ऽपि तत्र प्रकाशते इतरथा त्वनुमातुमप्यात्मा न शक्यते ।

घानेच्छामुखदुःखादि किलेदं लिङ्गमात्मनः ।

यथाश्रयतया ज्ञातमनुसंधातृबोधकम् ॥

तथात्वेन च तज्ज्ञानमाश्रयज्ञानपूर्वकम् ।

ज्ञाते तत्राफलं लिङ्गमज्ञाते तु न लिङ्गता ॥

तस्मात्प्रत्यक्ष यथात्मा धरमभ्युपगम्यताम् ।

यद्भागमानुसारेण संविदालोकनेन च ॥

अथ वा ऽभिनिवेशेन किमनेन प्रयोजनम् ।

अनुमेयत्वमेधास्तु लिङ्गेनेच्छादिना ऽऽत्मनः ॥

तदाह सूत्रकारः इच्छाद्वेषप्रयत्नमुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम्* ।
इच्छा नाम तावदित्यमुपजायते यज्जातीयमद्यमित्यमुपयुञ्जानः पुरुषः पुनः
मुखमनुभूतवान् पुनः कालान्तरे तज्जातीयमुपलभ्य मुखसाधननामनुसृत्य
तमादातुमिच्छति सेवमनेन क्रमेण समुपजायमानेच्छा पूर्वापरानुसंधानसमर्थ-
माश्रयमनुमापयति कार्यस्य निराधारस्यानुपपत्तेराश्रयमात्रप्रतीतिं चान्त्रयश्र-
तिरेक्यानेन हेतुर्भवति इच्छा धर्मिणी आश्रितेति साध्यो धर्मः कार्यत्वाद्
घटादिषद् गुणत्वादिति वा हेतुर्वक्तव्यः । गुणत्वं चेच्छादीनामसाधुपपत्त्य-
त्वादिना रसादिवद्द्रव्यमासाध्यैः । यथमन्वयव्यतिरेकवता ऽमुना हेतुना
ऽधिष्ठानमात्रे ऽनुमिते तदधिष्ठानत्वे च देहेन्द्रियादौ प्रसक्ते पूर्वानुभूतमुख-
साधनत्वानुसंधानसव्यपेक्षतदुत्पादनपर्यालोचनया तत्कार्यसमानकर्तृकत्वा-
पगमाच्छरीरादिविलक्षणाश्रया । शरीरादिषु वाद्यकोपपत्तौ सत्यां कार्यत्वात् ।
अथ च साधर्म्यदृष्टान्तो न संभवतीति वैधर्म्यदृष्टान्तः । कार्यत्वे निर्विशेष्ये
य यथ साधर्म्यदृष्टान्तो घटः स यथ वैधर्म्यदृष्टान्तः सविशेष्ये । यत्र विल-
क्षणाश्रितत्वं नास्ति तत्र सविशेष्यं कार्यत्वमपि नास्ति यथा घटादाविति

* गौतमसूत्रम् अ- १ अ- १ सू- १० ।

तु शक्यते वक्तुम् । तत्र कार्यमाश्रयेणे ऽपि सविशेषणानां कार्यत्वाभावाद्विलक्षणाश्रितत्वं नास्ति भूताश्रितत्वेन प्रत्यक्षमुपलभ्यमानत्वात् । ननु चान्वयदर्शनमन्तरेण केवलव्यतिरेकः प्रतीयमानः संदिग्धो भवति किं तत्त्वाध्याभावकृतेषु तस्य तस्माद्वावृत्तिहत निमित्तान्तरकृतेति । संदिग्धव्यतिरेकस्य हेतेरागमकत्वं निश्चितव्यभिचारहेतुवदिति तार्किकाः । उच्यते स्यादेतदेवं यदि प्रथममनवगतान्वय एव केवलव्यतिरेकशरणा हेतुः प्रयुज्यते । यतस्त्वन्वयव्यतिरेकतावकाशे लभते घटो हि भूतलाश्रितत्वेन प्रत्यक्षमुपलभ्यते तदस्य विशेषणाश्रयविरहादेव सविशेषणहेतुशून्यता जाता निर्विशेषणावस्थायां तद्योगदर्शनादिति न संदिग्धो व्यतिरेकः । अथ वा शरीरत्वं सामान्यमिह वैधर्म्यदृष्टान्तीकर्तव्यम् । तत्र हि सर्वात्मना कार्यत्वस्यैऽपि नास्ति न च तद्विलक्षणश्रितं शरीराश्रितत्वस्य प्रत्यक्षत उपलम्भादिति । तद्विमिच्छा प्रथमपदार्थदर्शनादिकार्यसमानकर्तृकतया ऽवगम्यमाना शरीरादिविलक्षणमाश्रयमवगमयति सविशेषणात्कार्यत्वादिति स्थितम् यश्च स विलक्षण आश्रयस्तथात्मसंज्ञा ऽऽगमिकी । एवमेव द्वेषादेरात्मलिङ्गता यत्कव्या यज्जातीयस्मार्यस्य सन्निधानाद् दुःखमनुभूतधान् पुरुषः तज्जातीयमर्थं पुनरुपलभमानो दुःखसाधनतामनुसंधाय तद् द्वेषीति सो ऽपि प्रतिबंधात्तारमेकमन्तरेण नोपपद्यते । आभ्यामिच्छ द्वेषाभ्यामनन्तरं प्रयत्नः समुत्पद्यते सो ऽपि यथोक्तेन क्रमेणानुसंधानपूर्वक एव । प्रयतमानस्य सुखदुःखे भवतः ते अपि तथैव द्रष्टव्ये । ज्ञानं यद्यपि प्रथममनुसंधाननिरपेक्षमपि भवति तदपि च शक्यते यथात्मलिङ्गमभिधातुं तथा ऽप्यनुसंधानपूर्वच्छादिकार्यप्रकरणात्रिण्यथात्मक्रमिह ज्ञानमुदाहर्तव्यम् । तत्र हि बुभुत्साविमर्शोद्विपूर्वकत्वमुपकल्प्यते तदेवमिच्छादीन्यात्मलिङ्गानि इति स्थितम् ।

शास्त्रे चानेकहेतूक्तिर्न दोषाय कथास्विव ।

शिष्यः कस्त्वत्क चित्किं चिदनुस्मृत्याभिधास्यतीति ॥

क्रासृष्टिको मुनिरनेकामिह हेतुमार्गमुपदिष्टवान् । नन्वथ चोदितमनुसंधात्तारमन्तरेण तदेतद्विच्छादिकार्ये नापकल्पते इति कथं ज्ञायते । एकत्र प्रमातरि तद्दर्शनादिति यदुच्यते तद्विदमेकप्रमातृयद्दशादात्मप्रत्यक्षत्वमङ्गीकृतं स्यादिति व्यर्थमनुमानं गृह्ये तु प्रमातुरेकस्य तत्पूर्वकेश्चादेः प्रति-

यन्धापहणादश्रयमनुमानमिति । परिहृतमेतत् कार्यत्वेनैव लिङ्गत्वमिच्छादे-
रुपधर्षितमस्माभिर्न स्मरणादिप्रमानाश्रयतयेति । किमर्थेस्तर्हि प्रतिबंधानोप-
न्यासः शरीरादिषु तदाश्रयत्वप्रतिषेधार्थः । न त्वेषं व्याख्यातघन्तो घयमे-
कस्य प्रमातृरिच्छादिकार्याश्रयत्वदर्शनादेकाश्रयत्वानुमानमिति तस्मान्न दोषः ।
शरीराश्रयत्वप्रतिषेधसाधनत्वे ऽपि हेतोर्व्याप्तिग्रहणासंभवाद् ग्राहकबुद्धि-
दर्शनस्मरणेच्छादि कार्यजातमेकैव प्रमातृनिपततया ऽनवधारितं तावत्क-
थमस्मदयस्यादिभिर्न शरीराद्याश्रयत्वनिषेधस्य तत्पूर्वकस्य वा ऽऽत्माश्रि-
तत्वस्य सिद्धिः । क एवमाह न गृहीतमेककर्तृकतया कार्यमिच्छादीति यदि
गृहीतं तर्हि यत्कथं क्व गृहीतं केन वा प्रमाणेन गृहीतमिति । स्वात्मन्येवेति
चेत्सो ऽयं प्रत्यक्ष आत्मा भवेद् यथमनभ्युपगमे न व्याप्तिग्रहणमिति । उच्यते
न च प्रत्यक्ष आत्मा न च व्याप्तिग्रहणं न चैव धर्म्यन्तरे व्याप्तिगृह्यते किं
तु स्वसंतानेषु तथा ऽपि न सिद्ध्यति प्रमातृनिपतानुमानं कथमिदं
सिद्ध्यति संतानान्तरेषु प्रतिबंधानस्य दृष्टत्वात् । किं च को ऽत्र व्याप्तिग्रहण-
कालः प्रमातृबुद्धि तद्वेदेन भवितव्यम् । ततः किम् । इदं ततो भवति कथं
स्वसंतानेषु व्याप्तिगृह्यतां कथं च तत्रैव प्रमातृनिपतयो ऽनुमीयतामिति
सेयमुपगतः पाशा रज्जुः आत्मा वा प्रत्यक्षो व्याप्तिर्वा दुरवगमेति । नेत-
देवम् । यथा शास्त्रपक्षे सत्त्वात्त्वणिकत्वानुमाने व्याप्तिग्रहणं तथेहापि भवि-
ष्यति । तत्र हि येष क्रमयोगपदाव्यावृत्त्या सत्त्वस्य नित्येभ्यो व्यावृत्तिः स
यव क्षणिकेन्वय इति धर्म्यन्तरनिरपेक्षतयेव साध्यं ऽपि धर्मिणि प्रति-
बन्धग्रहणं चानुमानं च दर्शयाम् । तद्वदिहाप्येकप्रमातृपूर्वकत्वेन प्रतिबंधा-
नस्य धर्म्यन्तरे यद्यपि ग्रहणं नास्ति तथा ऽपि संतानान्तरभेदे यदस्य
दर्शनं तदेषैककर्तृकत्वदर्शनमिति को ऽनयोर्हेतुत्वे विशेषः । ननु तत्र
चित्येभ्यः क्रमयोगपदाव्यावृत्त्या व्यावृत्तं सत्त्वं शक्यग्रहणमिह तु प्रमातृ-
भेदेन प्रमातृबंधानव्यावृत्तिर्दुरवगमा स्वसंताने ऽपि ज्ञानवशा भिन्ना एव प्रमा-
तारः न च तेष्यो व्यावृत्तं प्रतिबंधानमिति । तिष्ठत्यन्वयो व्यतिरेकमुद्येनापि
कष्टमिदमनुमानं वर्तते स्वसंताने संतानान्तरवत्प्रमातृभेदाग्रहणात् तद्वेद-
यहे हि स्वसन्तानविषेको न स्यात्तत्र चैवं प्रमातृभेदग्रहणाभावात्पुनरव्यात्मा
प्रत्यक्ष आयातः । मेवम् नात्मा प्रत्यक्षः प्रमातृभेदो हि स्वसंताने न गृह्यते

अन्यच्च भेदाग्रहणमन्यच्च तदेक्यग्रहणं भेदाग्रहणादेव च व्याप्तिविहेर्न कष्टम-
नुमानम् । ननु च स्वसंताने प्रमातृभेदाग्रहणं किं प्रमातुरेकत्वादुत ज्ञानानां
कार्यकारणभावादिति न निश्चीयते ततश्च संदेहो व्यतिरेकः यथा ज्ञानानां
कार्यकारणभावो नास्ति यथा च न तत्कृतो ऽयं व्यवहारस्तथा ऽनन्तरमेव
घत्स्यामः तस्माद्विच्छादिकार्येण युक्तमेकप्रमाणुमानम् ।

ननु चाश्रितमिच्छादि देहस्य भविष्यति ।

भूतानामेव चेतन्यमिति प्राह बृहस्पतिः ॥

उक्तं च मदयक्तिवद्विज्ञानमिति । उच्यते शरीरं तावन्नेच्छादेराश्रयः
शेषवयोधनवार्धकादिदशाभेदेन भिन्नत्वात् ।

तथा हि नान्यदृष्टो ऽर्थः स्मर्तुमन्येन शक्यते ।

न चान्येन स्मृते तस्मिन्नन्यस्येच्छापजायते ॥

तेनाद्यादर्शविज्ञानात्प्रभृतीच्छासमुद्भवात् ।

शकस्य कार्यशकस्य घक्तव्यः कश्चिदाश्रयः ॥

शरीरं च बालाद्यवस्थाभेदेन भिन्नमतस्तस्य नाश्रयो भवितुमर्हति
संतानान्तरवत् । यथा हि देवदत्तदृष्टे ऽर्थे यच्चदत्तस्य स्मरणमेवं बालशरी-
राद्यनुभूते युवशरीरस्य तन्न स्यात् । नन्ववस्थामाश्रमेव भिन्नमवस्थान्यशरीर-
स्यरूपमभिन्नमेव प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययप्रामाण्यादवगम्यते । न चेयं प्रत्यभिज्ञा
लूनपुनर्जातनखादिप्रत्यभिज्ञावदन्यत्रासिद्धा विनाशस्यासंभवात् । स्तम्बादौ
हि क्षणभङ्गित्वप्रतिषेधः प्रत्यभिज्ञमेव करिष्यते सा चेहापि तादृश्येव
तदयुक्तम् । स्तम्बादौ नानाकारणायहणाद् इह तु रूपपरिणामपरिवेशाद्य-
न्यत्यदर्शनात्सादृश्यनिबन्धनेयं भ्रान्तिरेव प्रत्यभिज्ञा न खलु शिशुशरीरे
तरुणशरीरे जरच्छरीरे च तुल्यमेव परिणामाद्युपलभ्यते ।

आहारपरिणामाच्च देहभेदो ऽवगम्यते ।

शकजोत्पत्तिप्रमाणं न कार्योत्तान्नमन्यथा ॥

न भवेत्परिपोषो हि दधिद्वीरादिभक्षणे ।

काञ्चनाद्युपयोगेन दृश्यते तस्य रिक्तता ॥

स्त्रीणेरप्यथेः कैश्चित्कैश्चिदभिनयोद्भूतेः ।

अभिन्न एवावपथी कथं भवितुमर्हति ॥

तथा च के चित्पञ्चमानस्य घटादेरपि प्रागवस्थाविसदृशरूपानि-
योगिनः पाककारणभूतवेगवदग्निद्रव्यसंयोगपर्यालोचनयैव प्रलोटयौ कल्पि-
तयन्तः । यद्यपि कन्दुकनिविष्टा घटादयः कृष्णर्षादिपिहितवपुषोपि तद्वि-
परप्रसृतेन नयनरश्मिना न विनष्टा इत्युपलभ्यन्ते यद्यपि तत्संख्या तस्य-
रिमाणस्तत्सन्निवेशस्तद्वेशश्च पक्वा अपि दृश्यन्ते यद्यपि ततो न विभा-
ष्यन्ते यद्यपि ततः तेषां कर्षादिकारणकलापासंभयात्पुनर्घटनमघटमानमिव
लक्ष्यते तथापि तेषामनुमानेन विनाशः परिकल्प्यते सर्वत्रयवेष्यन्तर्बहिश्च
पाकपूर्वकपूर्वकृपादिविलक्षणगुणोपलब्धेरन्तःप्रवेशः कृशानारनुमीयते तेन वेग-
यता धिक्द्रव्येण नेदनादभिघाताद्वा नूनं घटादारम्भकेष्वयवेषु क्रिया
जायते क्रियातो विभागः विभागाद् द्रव्यारम्भसंयोगविनाशस्तद्विनाशाद्
द्रव्यविनाश इति अनुप्रवेशपक्षे ऽपि सूक्ष्मघिघरपरिकल्पनादवश्यमवयव-
संयोगविघटनं घटादेरिति विनाश एव । अपि च पाकानन्तरं कन्दुकादप-
कृष्यमाणाः पिठरादयः के चित्स्फुटिताः के चिद्वक्त्रां गताः के चित्संनि-
वेशान्तरमेव प्रतिपन्ना दृश्यन्ते तस्मादपि पश्यामो नश्यन्तीति । तत्संख्य-
त्वादिति सर्वमनैकान्तिकं सूक्ष्मविद्वकण्ठकोशैः कुम्वादिभिः पूर्वोक्तनीत्या
नष्टेषु घटादिकार्यद्रव्येषु परमाण्व एव पृथक् । पक्वाश्च श्यामादिगु-
यानवजहते । रक्तदिगुणान्तरयोगमनुभवन्तः प्राणितसुखदुःखोपमेगसाध-
नमूतादृष्टप्रियमाणाः परस्परं संयुज्य ह्यणुकादिप्रक्रमेण तादृशमेव घटादि-
कार्यमारभन्ते तेषामुन्मिन्क्षणे ऽसुष्य कार्यस्य प्रसवे ऽसुष्य प्रलय इति
प्रक्रिया न लिख्यते मन्यधिस्तरभयादप्रयोजनत्वाच्चेति । एवं तपनात्पदृश्य-
मानेष्व्यादादिकलेष्वेव एव न्यायः । शरीरे ऽप्युदर्येण तेजसा पृथ्यमानेष्वन्नपा-
नदिषु रसमलधातुमात्रेण परिणाममुपगच्छत्सु प्रायेण प्रतिक्षणमुत्पद्यति-
नाशो संभवत इति स्वयोभावात्कथमनुसंधानादिकार्ययोगो ऽस्त्विति । अपरे
पुनः प्रत्यक्षबलवत्तया घटादेरविनाशमेव पृथ्यमानस्य मन्यन्ते सुपिरद्रव्या-
रम्भाघ्नान्तर्बहिश्च पाको ऽप्युपपत्स्यते दृश्यते च पक्वे ऽपि कलशे निवि-
क्तानामपां वधि' शीतस्यशेषहृणामतश्च पाककाले व्यलटनलशिखाकलानु-
प्रवेशकृतविनाशबलादपि गिशिरतरनीरकणनिकरानुप्रवेशकृतनाशप्रसङ्गः । न
चेदृशी प्रमाणदृष्टिरतः प्रकृतिसुपिरतयोप कार्यद्रव्यस्य घटादेरारम्भादनार-

नस्येजःकृत्वा नुप्रवेद्यकृतपाकोपपत्तेरलं विनाशकल्पनया पिठरपाकपक्षे यद्य
पेयलः ।

यादृशेद्य हि निश्चिमे घटः पाकाय कन्दुके ।

पाके ऽपि तादृशेवासायुद्धते दृश्यते ततः ॥

इति चित्तु संनिवेशान्तरदर्शनं काष्ठाद्यभिघातकृतमुपपत्स्यते पाद्यक-
संपर्कस्य तत्कारित्वे तु सर्वत्र तथाभावः स्यात् । तस्मादघिनष्टा एव घटादयः
पच्यन्ते सो ऽयं तु घटादिन्यायः शरीरे नेष्यते ।

न ह्यन्नपाकस्येयं ऽपि तत्र कुम्भादिपाकयत् ।

अथापचयमुक्तं हि शरीरमुपलभ्यते ॥

तस्मात्परिभाषादिभेददर्शनान्नैकं शरीरमिति ज्वालादिप्रत्यभिघात-
तत्प्रत्यभिज्ञेति स्थितम् । यदप्युच्यते अयस्थानामेव नानात्ममवस्थाता पुन-
रेक एव देहाख्य इति तदप्यमुक्तम् । भेदाभेदविकल्पानुपपत्तेः यदि शरी-
रादव्यतिरिक्ता एव तदयस्याः तदा ऽयस्थानामप्यन्योन्यं भेदो न स्यात् ।
अथ व्यतिरिक्ताः शरीरादयस्याः तर्हि भेदेन तदुपपत्तेर्दृश्येतथ्यः न
चासायस्ति गोत्यादायनुष्टया युद्धिरनन्ययासिद्धा सती न केन चित्प्रतिह-
न्यते इह पुनरयस्थान्तरैकत्वयाहिणी युद्धिः पूर्वनीत्या प्रमाणवाधितत्याद्
भ्रान्तेति । तस्माच्छरीरस्य भिन्नत्वात्स्वत्यनुसंधानादिकार्ययोगो दुर्घट इति
न तस्येच्छादिकार्याश्रयत्वम् । इतरत्र न शरीरस्य चानादियोगः परिणामि-
त्यात्क्षीरादियत् । रूपादिमत्यातद्देशानेकसमूहस्यभाष्यत्वात् चिदण्डादियत् ।
सन्नियेशशिशिष्ट्याद्यु बाह्यभूतयत् । चैतन्यगून्यं शरीरं शरीरत्वान्मृगशरीर-
यत् । न शरीरधर्मश्चैतन्यमयायद्द्रव्यभाषित्यात् । न च कण्डुादिभिष्यंभिघारः
तदुपजननापाययोर्निमित्तान्तरजन्यत्वदर्शनादिह च तदभाषाद्विशेषगुणत्वे
सतीति या विशेषणोपादानात्त व्यभिचारः । तद्विशेषगुणत्वे हि चैतन्यस्य
रूपादियतद्रवस्थानादघिनान्तरप्रसङ्गः । यत्तु मद्रगत्तियदित्युक्तम् तत्र मद्रगत्तेः
दृष्टव्यादभ्युपगमो न तु चानस्य तत्र दर्शनम् । ननु चानमपि तदन्वयव्यलि-
रैकानुविधायि प्रायेण दृश्यते भूनेष्यन्नपानाद्युपयोगपुष्टेषु पट्टी चेतना मयति
तद्विपर्यये विपर्ययः । ब्राह्मीघृताद्युपयोगसंस्कृते च कुमारशरीरे पदुप्रसृता

जायते वर्षाणु च स्येदादिना इतिदधीप्रमेय फालेन दध्याद्ययमया यय चलनः
 पूतनादितिमिदुषा चलनभ्यन्ते चेतन्यगुहनापयव्ययहारेः इति भूतातिथय-
 सटवस्वृते। भविष्यतीति भूतचेतन्ययादपय यय मुक्तिपुत्ते लक्षणे । नैत-
 स्यात् । चेष्टेन्द्रियाद्योपयः गरीरं पल्पते तत्र तदनुद्यदादिन्द्रियानुद्यदे सति
 पटुकरणात्वादिपयपदपणटयं न हि विपययदहादन्यस्येतन्यं नाम । एतेन
 प्राप्तेर्भूतोपयोगेः इति व्याख्यातः । व्यापकत्वादात्मनः सर्वत्र भावे सति
 भेदात्तन्त्रेण कदाचित्केषां विद्वताद्यययानां समुपादानपराः शुद्धशेषि-
 तादिषट्पदध्यययान्विकृतानुपादान्यते तथा च स्येदजादिभेदेन बहुभेदे
 भूतमतेः प्रथमते विविचकर्मपरिधाकयेषयेति यत्किं चिदेतत् । तस्मान्न सर्वथा
 भूतानां चेतन्यमिति सिद्धम् । नापीन्द्रियाणि यद्योक्तस्य ज्ञानादेः कार्यस्या-
 शयतां प्रतिपद्यन्ते दर्शनस्पर्शनभ्यामेकार्थेयइत्याद्यमर्थमद्रासं चक्षुषा तमेवे-
 तदिहं स्पर्शनेन स्पृशामि यमस्पर्श स्पर्शनेन तमधुना चक्षुषा पश्यामीति
 कतरदिन्द्रियमेधमनुसंघ्रधीत न चक्षुः स्पर्शाधिपयत्यान्न स्वगिन्द्रियं रूपाधि-
 पयत्यात्तस्मादुभयविपययदहासमर्थः कश्चिदनुसंधातास्तीति स इन्द्रियव्य-
 तिरिक्तो गम्यते ।

अमुनेय प्रसङ्गेन रूपादिव्यतिरेकियः ।

यक्तव्या गुणिनः सिद्धिरेतद्बुद्धिनियन्धना ॥

रूपादिषु स्वतन्त्रेषु न ह्येष प्रत्ययो भवेत् ।

न रूपमस्य विषयो न स्पर्शो न च तद् दृश्यम् ॥

अतएव न गुणव्यतिरिक्तो गुणो भेदेनापहणादित्यसिद्धः परात्तो
 हेतुः भेदग्रहणस्य दर्शितत्वात् । वृत्तिविकल्पादीनां तु प्रतिप्रमाधानं सामा-
 न्यसमर्थनायसरे कश्चित्तमययविमिद्वे पल्पते चेत्यलमघान्तरचिन्तया । इतरथ
 नेन्द्रियाणां चेतन्यं करणस्याद्वाप्यादिषत् । भौतिकानि चेन्द्रियाणि येषां वि-
 प्यामः । तेन य यय भूतचेतन्यनिराकरणे न्यायो दर्शितः स तेष्वपि योक्-
 नीयः । अतश्चेतिन्द्रियान्तरविकारात् ॥

आग्ने हि चक्षुषा दृष्टे रसनिष्यन्दसुन्दरे ।

रसनस्य विकारः स्यान्न दन्तोदकविषयः ॥

बहूनामिन्द्रियाणां च भिन्नाभिप्रायता भवेत् ।

तेनैकैव सन्तानि नानाचेतनता भवेत् ॥

अतिसुच्छरवायमिन्द्रियचैतन्यपक्ष इति किमत्र बहु लिख्यते । मनु
मनस्सर्वाङ्गान्द्रियैरधिष्ठानं भविष्यति तद्वि नित्यमेकं सर्वविषयमभौतिक-
मिति न प्राक्तनदोषैः स्पृश्यते । उच्यते मनसो ऽपि तदाश्रयत्वमनुपपन्नं कुतो
ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञामेदमात्रम्* मनसो हीच्छाद्याश्रयत्वे ज्ञानादौ
कर्तृत्वात्स्यापि माह्यगन्धादिविषयज्ञानयोग्यद्वानुपपत्तेस्तद्दृश्ये घ्राणाद्यधि-
ष्ठानपटुना केन विदान्तरसुषुप्तुःखादिषिषययाहिया स्मृत्यादिक्रियाकारिणा
च करणेन भवितव्यमिति तथात्मसंज्ञा भवेदात्मनि च कर्तरि मनःसंज्ञेति ।

न चास्य बाह्यकरणैः सिध्यन्ति सकलाः क्रियाः ।

न च स्मृतिसुखेच्छादौ शक्तानि चक्षुरादीनि ॥

तेनेच्छासुखकृतिदुःखवेदनानामाधारो न खलु मनो न चेन्द्रियाणि ।

देहो ऽपि व्रजति न तत्समाश्रयत्वं तेनान्यं पुरुषमतः प्रकल्पयामः ॥

दिक्प्रदशेनमिदं कृतमिच्छाद्वेषयज्ञसुखदुःखमतीनाम् ।

लिङ्गताकथनमात्मनि तत्र त्वस्ति हेतुनिधेहो बहुरन्यः ॥

कर्तृप्रयोज्यता खलु दृष्टा दायादिकरणजातस्य ।

त्यक्शोबाद्यापि करणं तथैव कर्षां प्रयुज्येत ॥

हिताहितप्राप्तिविमर्शयोग्या चेष्टा च दृष्टा नियता शरीरे ।

तच्चेतनाधिष्ठिततामसुष्य गन्तीरथादेरिष कल्पयामः ॥

प्राणादिमासूतानामन्तरचलतां चलाचलगतीनाम् ।

सहजनिजकर्मविकृतौ कारणमनुमीयते कश्चित् ॥

इदं च देहादितरत्र दुर्लभं निरीक्ष्य वृद्धिघतभग्नरोहयम् ।

धुंयं ग्रहस्यैव गतिः प्रकल्पते निजाश्रमक्षेमपरायणो नरः ॥

युक्तं च नैव मनसा ह्यनधिष्ठितानां स्वार्थप्रमाकरणकौशलमिन्द्रियाणाम् ।

स्यात्कश्चिद्विष्टविषयानुगुणः प्रयत्नो यत्प्रेरितं सटाधितिष्ठति तानि चेतः ॥

ज्ञानप्रयत्नादिप्रती ऽथ कस्य दृष्टान्तता स्यात्करणादिलिङ्गे ।

कार्ये न नः पर्यनुयोग एष सामान्यमात्रस्य तथापि सिद्धेः ॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्वा व्यवहारः स चात्मना ।

विना नित्येन नेत्येवं ततस्तस्य प्रकल्पनम् ॥

यत्प्रत्यक्षं प्रत्यभिज्ञास्वभावं चाप्यन्यच्चैतस्य न ह्यात्मलामः ।

याह्यस्यैकं यद्वदर्थस्य तस्मात्सिद्धत्येवं याहकस्यापि पुंसः ॥

अविनाभाययहणं लिङ्गज्ञानं तदन्वयस्मरणम् ।

लिङ्गप्रामित्तिरितीदं न बोद्धुभेदेनुमानं स्यात् ॥

ज्ञाते वनेचरमुखादतिदेशवाक्ये दृष्टे मृगे विपिनवर्तिनि गोसदृशे ॥

तत्संज्ञतामितिफलं लभते प्रमातृभेदे न चेदमुपमानमिति प्रतिपुम् ॥

वर्णानां श्रवणं क्रमेण समयस्मृत्या पदार्थग्रह-
स्तत्संस्कारजमन्त्यवर्णकलनाकाले तदालोचनम् ।

आकाङ्क्षादिनिबन्धनान्वयकृतं वाक्यार्थसम्प्रापणं
चापेकेन विना ऽतिदुर्घटमते। नित्यात्मसिद्धिर्ध्रुवम् ॥

भयेदं पूर्वैद्युर्विहितमिदमन्येद्युरपरं

विधातव्यं चेति श्रुतिकृषिबणिज्यादिषु जनाः ।

यदेवं चेष्टन्ते निपुणमनुसंधाय तदमी

ध्रुवं सर्वायस्यानुगतमवगच्छन्ति पुरुषम् ॥

इत्यादि लक्षणमवादि तदेतदिच्छाद्वेषप्रयत्नमुखदुःखसमाश्रयत्वम् ।

तत्सङ्गिनं तदिह हेयतया व्यवस्येत्तद्विप्रयुक्तमधिगम्यतया मुमुक्षुः ॥

अथो तयागताः प्राहुः किं पुंसा कल्पितेन वा ।

ज्ञानमात्रेण पूर्वोक्तो व्यवहारो ऽवकल्पते ॥

ज्ञानं किमात्मयद्वित्यं सागतैरुपगम्यते ।

प्राग्दर्शितानुसन्धानस्मरणादिक्रियासमम् ॥

ज्ञानं बोद्धुश्चे तावत्कुतो नित्यं भविष्यति ।

अन्ये ऽपि सर्वे संस्काराः क्षणिका इति गृह्यताम् ॥

क्षणिकं चेप्यते काये न क्व चित्कश्चिदाश्रितम् ।

स्वतन्त्रं ज्ञानमेवातो नान्यस्तेनानुमीयते ॥

ज्ञानस्यैव प्रभेदो ऽयमिच्छाद्वेषसुखादिकः ।
 न चस्त्वन्तरमित्येवं न ततो ऽप्यन्यकल्पनम् ॥
 गुणत्वमपि नास्त्यस्य यतो ऽधिष्ठानकल्पना ।
 न गुणव्यतिरिक्तश्च गुणी नामास्ति कश्चन ॥
 निराश्रयेषु विज्ञानस्कन्धेषु क्षणभङ्गिषु ।
 कथं स्मृत्यादि कार्ये वा परलोको ऽपि वा कथम् ॥

सत्यपि वा परलोके कथमकृताभ्यागमंकृतविप्रणायो पराक्रियेते
 येन हि ज्ञानेन चैत्यवन्दनादि कर्म कृतं तस्य विनाशान्न सत्फलोपभोगो
 यस्य च फलोपभोगः तेन न सत्कर्म कृतमिति । नैव दोषः । कार्यकारणभा-
 वस्य नियामकत्वादनानादिप्रबन्धप्रवृत्तो हि ज्ञानानां हेतुफलभावप्रवाहः एव
 एव च सन्तान इत्युच्यते । सत्कृतश्चायमनुसंधानादिकार्यनियमः सन्ताना-
 नादित्वादविच्छेदाच्च परलोको ऽपि न क्लिष्टकल्पनः । यद्यपि च सन्तत्यन्-
 तरपतितज्ञानजन्यमपि सन्तत्यन्तरे ज्ञानं दृश्यते तथा ऽपि न तौदृशः
 कार्यकारणभावेन सन्तानव्यवहारः प्रतिसन्धानादिकार्यनिर्वाहो वा किं
 तूपादानरूपतद्विशेषणनिबन्धन एवैव निर्बहति नियमः तस्मिन्नेव सति
 स्वरूपसन्तानविभागो ऽवकल्पते ।

स्मृतिवैत्परिहर्नेव्यो कृतनाशाकृतागमौ ।

तत्सन्तानोपसंक्रान्त्या कुसुमे वीजरागवत् ॥

आह च ।

यस्मिन्नेव च सन्ताने आहिता कर्मवासना ।

फलं तत्रैव बध्नाति कार्याषे रक्तता यथा ॥

नित्यस्वात्मा ऽभ्युपगम्यमानो यदि सुखादिजन्मना विकृतमनुभ-
 वति तदयं नित्य एव धर्मादिवदुक्तः स्यात् । निर्विकारत्वे तु सता ऽसता
 वा सुखदुःखादिना कर्मफलेन कस्तस्य विशेष इति कर्मवैकल्यमेव । तदुक्तम् ।

वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नः चर्मययस्ति तयोः फलम् ।

चर्मोपमश्चेत्सो ऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्सम इति ॥

तस्मादुत्सृज्यतामेव मूर्धाभिपिल्लो प्रथमो मोहः आत्मपहो नाम ।
 तन्निरवृत्त्या चात्मीयणहो ऽपि धिरस्यति अहमेव न किं ममेति तदिदमहं-

कारमकारयन्धिप्रहायेन नैरात्म्यदर्शनमेव निर्वाणद्वारमालम्ब्यतां तस्य
 स मार्गः क्षणिकपदार्यैर्निश्चयः । क्षणिकेषु हि सर्वभाष्येषु निराश्रयेषु ज्ञानस्या-
 प्याश्रयविरहात्कुतस्तयमात्मकल्पनमिति । कथं पुनरेव सकलप्रमातीतः क्षण-
 ऋपदार्ययादः यञ्जयते शाक्तेरभ्युपगन्तुम् ।

न खलु क्षणमङ्गित्वे भावानामक्षजा मतिः ।

न भूमिरनुमानस्य विकल्पनिघतस्थितेः ॥

स्मरणप्रत्यभिज्ञाने प्रत्युत स्वैर्यसाधके ।

एवं च वञ्चनामात्रमाशुनाशित्वदेशना ॥

उच्यते । प्रत्यक्षगम्यं क्षणिकत्वं भवति न भवत्येष करिष्यते विचारः ।
 अनुमाने तु संप्रत्येषमभिधीयते । सत्यात्क्षणिकाः पदार्या इति सत्त्वं तावद-
 र्यक्रियाकारित्वमुच्यते । यथार्यैर्मर्थक्रियासमर्थं यत्तदेव परमार्थसदिति । सत्प्र-
 त्ययगम्यत्वे हि सत्त्वे केशोष्णकादेरपि सत्वप्रसङ्गः । सतासंबन्धे सत्त्वे सामा-
 न्यादीनां तदसंबन्धादसत्त्वं स्याद् । अर्थक्रियासामर्थ्यसत्वानुवर्ती च लौकिको
 व्यवहारः सत्यपि पुत्रे तत्कार्यदर्शनादपुत्रा धयमिति व्यपदिशन्ति लौकिकाः ।
 पुत्रादन्यस्मिन्नपि तत्कार्यकारिणि सति सपुत्रा ययमिति च ब्रुवते । तस्मादर्थ-
 क्रियाकारित्वमेव सत्वम् । भवत्येवं तस्य तु कुत्र कथं वा क्षणिकत्वेन व्याप्ति-
 ग्रहणम् । कुत्रेति यत्पुच्छसि यत्र रोषते महाभागाय घटे पटे वा गृह्यतां
 व्याप्तिः । किं साध्यधर्मिण्येव व्याप्तिग्रहणमुपपद्यते धीमन् को ऽत्र प्रमादः
 न हि देयनिर्मितः करिचत्साध्यधर्मो नाम । यहीतुं शक्यते चेद्वाप्तिः यत्र
 तत्र सा गृह्यतामिति तदुच्यते । भाषानां हि सत्त्वं क्षणयोगपदाभ्यां
 व्याप्तम् ।

नित्येषु च पदार्येषु व्यापकानुपलम्भनात् ।

तद्वापि सत्त्वं हि व्रलातेभ्यो नियतते ॥

न च राशिस्तृतीयो ऽस्ति तेन गत्यन्तरत्वात् ।

क्षणिकानेष तान्भावान् सत्त्वं समवलय्यते ॥

तच्च स्वयाहकाद्विधादसंदिग्धं प्रतीयते ।

ज्ञानोत्पत्त्यै तद्वैतारसामर्थ्यं पराकृते ॥

असमर्थोत्समुत्पादो दृश्यते न हि कस्य चित् ।

शक्ताशक्तप्रसक्तत्वे तत्र बोधो ऽस्ति संशयः ॥

अथ एव च तज्ज्ञानं प्रमाणं जगद्गुः स्वतः ।

स्वरूपे शक्तिवत्त्वे तु संशयादेरसंभवात् ॥

किमिदं रजतमुत शुक्तिकेति विशेषांशे संशेरतां नाम प्रमातारः
 न तु सामर्थ्यं प्रति दोला का चित्संभवति । किमिदं ज्ञानं समर्थं न
 जनितमुत तदितरेणेत्यसमर्थस्य जनकत्वानुपपत्तेः व्यापकानुपलम्भस्यापि
 व्याप्तिर्वाहिय, स्वतः प्रामाण्यम् । संशयविपर्ययोस्तथाप्यभावात्कथं पुनर्नित्येषु
 पदार्थेषु सत्त्वव्यापकयोः क्रमयोगपदयोरनुपलम्भः । उच्यते नित्यो हि
 भावः क्रमेण वा कार्ये कुर्यादागपद्येन वा परस्परविरहस्यितात्मनां
 तृतीयप्रकारानुपपत्तेः । न तावत्क्रमेण स हि समर्थो वा ऽसमर्थो वा सम-
 र्थश्चेत्क्रमेण कथं समर्थस्य क्षेपायोगात् । असमर्थस्त्वसमर्थत्वादेव न करोति
 किं चिदिति तस्यापि किं क्रमेण । सहकार्येष्वपि करोतीति चेद् नासमर्थस्य
 सहकारिणा ऽपि सामर्थ्याधानानुपपत्तेः । समर्थस्य स्वत एव सामर्थ्यं सति
 सहकारित्ववैपर्ययात् । सहकारिसन्निधाने ऽपि चास्य स्वरूपेण वा कर्तृत्वं
 स्यात्परेण वा । स्वरूपस्य च प्रागपि भावात्स्य च कारकत्वात्किं सहकारिणा ।
 पररूपेण कर्तृत्वे पूर्वरूपपरित्यागात्तदुपान्तरापतेश्च अणिकल्पमुपपद्यते । एवं
 सहकार्येपि समर्थोसमर्थतया विकल्पनीयः । स्वतो ऽपि सामर्थ्यं किं परोपक-
 रणदेन्येन । असमर्थस्य तु सचिद्यः किमागत्यापि सर्वत्र कार्ये साचिव्यमुपग-
 ष्छेत् । किंचित्करश्चेद्वक्तव्यं किं करोतीत्युपकारमिति चेत्स उपक्रिय-
 भाव्याद्विज्ञेः ऽभिज्ञेः वा । अभिज्ञश्चेत्स एव कृतः स्यात् । भेदे सस्य किमागतं
 यदसौ न पूर्ववदास्ते । कार्यादपि भेदाभेदाभ्यां चिन्त्य उपकारः । न कार्योद्विज्ञो
 ऽनुपलम्भाद् द्वयकारणभावाच्च । कार्योदव्यतिरिक्ते तूपकारे सहकारिणा क्रिय-
 माणे कार्यमेश तेन कृतं स्यादिति मूलकारणानर्थवयम् । ननु चेक एव भावः
 कारकः स एव हि समर्थस्तदितरपदार्थसन्निधानं तु स्वहेतुपश्यादुपगत-
 मिति नेोपालम्भमर्हति । नैतद्युक्तमेकस्य कदा चिदपि कारकत्वानुपलब्धे-
 स्तत्सामर्थ्यस्य दुरधिगमत्वादेवं ह्यसौ समर्थ उच्यते यद्येकः कदा चित्का-
 र्यमुत्पादयन्दृश्यते न तु विस्मृत्यापि दृश्यते । अथ कार्यस्यायं स्वभावा

यदेकस्मान्नेत्यद्यते कारणं तु शक्तमेवेति तदप्ययुक्तम् । कार्यस्यभावपराधी-
 नत्वेन कारणस्य सामर्थ्यविरहप्रसङ्गात् । एवं ह्यसौ समर्थः कथ्येत यदि कार्य-
 स्वभावमनादृत्य स्वतन्त्र एक एव प्रसह्य कार्ये जनयेत् चेवं दृश्यते शत-
 यत्किं विदेतत् । अथ समर्थमेष कारणं तस्य त्वयं स्वभावो यत्सहसैव कार्ये
 न करोति कतिपयक्षणव्यवधाने तु करोतीति । यद्येवं न कदा चित्कार्यो-
 त्पादः स्यात् । कार्योत्पादसमये ऽपि कतिपयक्षणव्यवहितकार्यजननस्वभा-
 वानपायात्पुनः कतिपयक्षणव्यवधानं स्यात् । तेष्वपि कतिपयेषु क्षणेष्वतिरा-
 न्तेषु स यथास्य स्वभावस्तदवस्य इति पुनरप्येवं भवेदिति कदा नाम
 कार्ये जनयेत् । तदेवमादिदोषोपहतत्वात् क्रमेण भावानामर्थक्रियासामर्थ्यम् ।
 नापि युगपत्क्षणे तथा व्यवहारादयेनात् । युगपत्कृतकस्यापि स्थिरस्य पुनर-
 करणे हेत्वभावः । पुनश्च कुर्वन्नपि भावः कार्ये न तदेष कुर्वात् कृतस्य
 करणायोगात् । कार्यान्तरकरणे तु स यथायं पुनः क्रमपक्षे आपतेदित्येष
 क्रमयोगपक्षे नित्येभ्यः पदाद्येभ्यः निवर्तते । ते च निवर्तमाने सत्त्वस्य
 व्यापके इति सत्त्वं तेभ्य आदावेव निवर्तते । तेभ्यः प्रच्युतं सत्त्वं गत्यन्त-
 रविरहात्त्वणिकेष्वेव निविशते । अतो यद्यपि कार्ये हेतोः धूमान्योरिव स्वभा-
 वहेतावपि वा क्व चिद्वृक्षत्वशिंशपात्वयोरिव पूर्वमिह साध्यसाधनधर्म-
 योर्बह्वर्था धर्म्यन्तरे न घृतं तथा ऽपि साध्यधर्मिण्येव व्याप्रियहृणमुपपत्स्यते
 विपक्षव्याघृतेः सुपरिनिश्चितत्वात् । येष च विपक्षाद्याघृतिः स यथ चास्य
 हेतोः स्वसाध्येनान्यथः । न ह्येष संभवति नित्येभ्यश्च व्याघृतं सत्त्वं
 चणिकेषु च न निवृत्तिः । तृतीयराश्याभावात्त्रिराश्रयत्वानुपपत्तेरिव । तदेवं क्व
 चिद्वृत्तिर्निवृत्तिरपि व्याप्तेः गृहीतायां यदि स यथ कदा चिन्परं प्रति दृष्टान्ती-
 क्रियते तदेवं नाम भयतु को दोष इति । ननु व्यापकानुपलब्धेरनुमान-
 मनुमानेन चानुमानस्य व्याप्रियहृणे ऽनवस्था । नानवस्था सायत्येव पर्यप्र-
 सानात् हि व्यापकानुपलब्धेरनुमानान्तराद्याप्रिनिश्चयः किं तु प्रत्यक्षविक-
 ल्यादेव । तदनया व्याप्रिनिश्चयात्सिद्धमेतदात्सतत्त्वणिकमिति । अन्ये तु
 नीत्यन्तरेण व्याप्रिनिश्चयमाचक्षते । विरुद्धयोरेकपरिच्छेदे ऽन्यतरनिवृत्तिर-
 घशंभायिनी विरुद्धत्वादेव । विरुद्धे च सत्त्वनित्यत्ये पूर्वात्कार्ये नीत्या ।
 सत्त्वं च विस्वप्नुमुपलभ्यते भावानामिति तदुपलम्भान्नित्यत्वनिवृत्तिः । नित्यः

त्वनिवृत्तेरेव क्षणिकत्वनिश्चयः प्रकारान्तराभावाद् । ननु शीतोष्णयोः पृथगु-
पलम्भाद्विरोधनिश्चये युक्त एकपक्षे द्वितीयव्युदासः इह तु सत्त्वमेवोप-
लभ्यते न नित्यत्वमिति कथं तद्विरोधादितरव्यावृत्तिः । नेप दोषः । पृथगु-
भयानुपलम्भे ऽपि सत्त्वबुद्धौ च नित्यत्वनिराससिद्धेः । कथमन्यधिपयद्भुद्धिर-
न्यमुदस्यति । उच्यते ।

द्विचन्द्रदर्शनस्येकशशभृद्विम्यवेदिनी ।

धीरेतद्विपयत्वे ऽपि सङ्ख्यच्छेदकारिणी ॥

सत्त्वं नानास्वभावत्वं स्थैर्यमेकस्वभावता ।

तयोर्विरोधो युक्त्या ऽपि षक्तु न हि न शक्यते ॥

तस्मात्सत्त्वप्रतीतिरेव नित्यत्वनिवृत्तिः सैव च क्षणिकत्वव्याप्तिरिति
सिद्धं सत्त्वात्क्षणिकत्वम् । अपि च सर्वदा कार्यानुत्पादात्कारकाश्रया नूनमे-
कक्षणस्यायिनी भाषानामुपगन्तव्या व्यापारावेशत्रयेण वा श्रोत्र्यादिपक्षे सह-
कार्यादिसन्निधानापादनेन वा नैयायिकादिपक्षे । कारकत्वं नाम वस्तुनो रुच-
मेकक्षणवृत्त्येव कार्यात्पत्त्येव सत्कल्पनात्ततः पूर्वमुत्तरकालं वा कारकायोगात् ।
कारकत्वमेव च परमार्थसदकारकस्य ज्ञानजनकत्वाभावात्स्वित्यमपि दुर्वच-
मत्तश्च सर्वथादिभिरेव प्रायेण क्षणिकत्वमिदमभ्युपगममिति यथा एव केवलं
योगताः पीतयन्तः । तस्मात्सिद्धं यत्कारकं यच्च सत्त्वक्षणिकमिति । अतश्च
क्षणमद्भिन्नो भाषाः प्रलयं प्रति हेतुनिरपेक्षत्वात् । भाषो हि स्वतो नश्वरात्प्रा-
भवेत्तद्विपरीतो वा ।

चिनश्चरस्यभावे ऽस्मिन् कृतं प्रलयहेतुभिः ।

अनश्चरस्यभावे ऽपि कृतं प्रलयहेतुभिः ॥

क तर्हि सुद्वरादीनां व्यापारः विजातीयसंततिजन्मनीति वूमः ।
अभावस्तु सज्जन्यो न संभवत्येव प्रमाणाविरुद्धत्वात् । भाषो हि स्वरूपेण
न भवति न त्वभाषो ऽपि भवतीति । स्वरूपं भयनात्मकं चेत्सर्वदेव भवे-
देव न न भवेत् । अभावात्मकं तु सदेव न भवेत्परापेक्षाया अभावात् । न
हि सुद्वरादिकारणान्तरसापेक्षः कुम्भादेर्विनाशो भयितुमर्हत्प्युत्पत्ताविय नाशे
ऽपि समयासमर्थमिन्नाभिज्ञोपकारिसहकार्यादिकल्पकलापानपायात् । अथ
कतिपयक्षणवृद्धित्विनाशस्वभावे भाष इष्यते तर्हि प्राक्तननयेन कदा

चिदपि न विनश्येत् । विनाशसमये ऽपि तत्स्वभावानपायेन पुनः कतिपयक-
थापेक्षया प्रसङ्गादपि च यदापि तेन नष्टं तदा ऽप्यस्य न स्वरूपादति-
रिक्तः कश्चन विनाशहेतुरवतरति । तच्च स्वरूपाद्यपेक्षया तस्य तादृशमेवेति
तदैव वा नश्येन्न कदा चिद्वा ।

अथ मृत्योरपेक्षान्तस्तस्य चेत्यथमः क्षणः ।

अविनाशिस्वभावत्वादास्तां युगज्ञानान्यपि ॥

न चैवमभ्यपगम्यते तस्मादात्मलाभाविनाभावो भावानां विनाश
इति सिद्धः क्षणभङ्गः । यदपि क्षणभङ्गसाधनस्य यदाद्यैस्त्योर्वावसायि प्रत्य-
भिज्ञानमनुमानस्य बाधकमभिधीयते तदपि न पेशलमशिशिलप्रतिबन्धहेतो
बाधकस्य निरवकाशत्वादुक्तं हि बाधाविनाभावयोर्धरोधानेक समवेश
इति । अनुप्यस्तेजोऽवयवी कृतकत्वादित्यथापि प्रतिबन्धवैधुर्म्यैश्च बाध्य-
सिद्धिं विरुणद्धि नाध्यक्षबाध्यत्वमथ वा किमनेन निर्बन्धनेन ।

अग्निशैत्यानुमानादेः युक्तं प्रत्यक्षबाधनम् ।

तस्य ह्यनन्यथासिद्धेरिह त्वेवं न युज्यते ॥

प्रत्यभिज्ञायाः क्षणभङ्गपक्षे ऽपि सदृशपरपरत्वात्प्रसङ्गप्रतीति-
मतीनामुपलभ्यमानत्वादेव च सति ।

यदि हि व्याप्तिशैल्यं सिद्धं किं प्रत्यभिज्ञया ।

अथ न व्याप्तिशैल्यं सिद्धं किं प्रत्यभिज्ञया ॥

न च प्रत्यभिज्ञेव व्याप्तिप्रथकारणमितरेतराश्रयप्रसङ्गात् । व्याप्ति-
प्रथेनानुमाने न्यग्भूते प्रत्यभिज्ञा प्रमाणं भवति तस्यां च प्रमाणीभूतायां
व्याप्तिवैधुर्मादनुमानाप्रामाण्यम् । अनुमानप्रामाण्ये ऽपि समानो दोष इति
चेन्न तस्य प्रतिबन्धमहिम्नेव प्रामाण्यसिद्धेः । न हि तस्य प्रत्यभिज्ञादेर्ब-
ल्यनिबन्धनं प्रामाण्यम् । अपि च केयं प्रत्यभिज्ञा नामेति नेपुण्येन निरूप-
यितुमर्हन्त्यश्मयन्तः । किं च यदायं कुम्भ इत्येकं ज्ञानमुत द्वे एते
स्युत्पलुभवज्ञाने । यद्येकं तदस्य कारणं बाध्यं यत् उत्पद्यते नेन्द्रियं च
इत्यस्मिन्नैव तस्यासामर्थ्यात् । न संस्कारस्तस्याप्ययमित्यंशे कोशलाभावात् ।

उभाभ्यां न च संभूय तज्ज्ञानमुपलभ्यते ।

पृथक् पृथक् स्वकार्ये हि निर्माणं कोशलं तयोः ॥

संस्कारस्य स्मृतिरेव कार्यमिन्द्रियत्वानुभव एव संभूय न ताभ्या-
मेकं कार्यमभ्यस्यते । न हि मृत्पिण्डसन्तुनिर्वर्त्यमेकं घटपटरूपं कार्यमुपल-
ब्धम् । न चेन्द्रियं केवलमीदृशं कार्यं समर्थम् । यथासन्निहिताकारमात्र-
याद्यधिष्ठातृमिन्द्रियं प्रत्यभिज्ञानमासनेतीति विस्मयः । तस्माद् द्वे ण्ते
ज्ञाने च इति स्मरणमयमित्यनुभवः ।

स्मृतिः स्मर्तव्यविषया यद्दृश्यं याह्यनोचरम् ।
न तदेक्यपरामर्शे दृश्यते प्रत्ययान्तरम् ॥
यथा निरन्तरोत्पन्ने घटज्ञानपटस्मृती ।
न तुल्यविषये तद्देते अपि भविष्यतः ॥
यद्वा भवसु नामेदमेकमेव हि वेदनम् ।
तथापि कीदृशं घस्तु स्पृशतीति परीक्ष्यताम् ॥
अतीतकालयुक्तं चेत्स्मरणान्न विशिष्यते ।
अनागतविशिष्टं चेत्संकल्पप्रायमेव तत् ॥
वर्तमानेकनिष्ठं चेत्स्थिरस्य तर्हि सुस्थितम् ॥
कालत्रयपरीतं चेद्विरोधात्तु दुर्लभम् ॥
परस्परपरित्यागव्यवस्थितनिजात्मनाम् ।
एकत्र न समावेशः कथं चिदुपपद्यते ॥

यथा हि ।

नीलामाशयिनामृतत्वेहिताद्यप्रसारणम् ।
क्षुधता नीलबोधेन नीलं भवति निरिचतम् ॥

तद्वदिहापि ।

तदमाशयिनामृतस्यस्यकालाद्यपोदनम् ।
वेदयन्वर्तमानार्थज्ञानं तद्व्याहिता भवेत् ॥

एतेन पूर्वज्ञानविशिष्टार्थेणाहित्वं प्रत्यभिज्ञायाः प्रत्युक्तम् । पूर्वज्ञान-
स्येदानोमसत्त्वेन विशेषतया अनुपपत्तेः अगृहीतविशेषणमारुच विशिष्टमुद्दे-
भावाद् । अद्योपवननाशपरहितयन्मुख्यरूपगाद्वयो प्रत्यभिज्ञेऽप्युच्यते तद-
प्युक्तम् । वर्तमानेकनिष्ठतायाः प्रदर्शितत्वात् । भावानां च विनाशजन्य-

नोर्ध्वर्तमानो वा कालः स्यादन्यो वा । तदन्यस्तावद्गृहीतुमशक्यं वायुक्तम् ।
धर्तमाने तु तदुत्पादविनाशकाले कथ्यमाने तद्गृहणात्तदविनाशो भाषाना-
मुत्पादविनाशावपि गृहीतो स्याताम् ।

स्येयं तपस्विनी स्येयै प्रसाधयितुमागता ।

प्रत्यभिज्ञा विनाशित्वं प्रतिष्ठाप्य गमिष्यति ॥

अपि च लूनपुनर्जातकेशनखादिषु सादृश्यदृश्यमानप्रत्यभिज्ञा
स्तम्भादिष्वपि तद्गृहेषु न स्थिरतामुत्पादयेत् । तत्र बाधकयोगादिति चेदि-
हाप्युक्त एष बाधकः परस्परविरोधिभूतादिकालसमावेशस्यैकत्र दुर्घटत्वा-
दिति । तस्मात्प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययस्य बाधकस्याभावात्सिद्धमानुमानिक भाषानां
अधिकत्वम् । अपरे पुनः प्रत्यक्षगम्यमेव अणिकत्वमाचक्षते ।

नातीतानागतौ कालो विचारयति चाक्षुषम् ।

धर्तमानवशश्चैक इति तन्निग्रमेव तत् ॥

यदि धर्तमानातिरिक्तपाहि प्रत्यक्षमिष्यते तद्गृह्यं किं पूर्वं विद्या-
नमनागतकालाद्यच्छिन्नपदार्थग्रहणनिपुणमथोत्तरज्ञानमतीतकालालिङ्गितभाषा-
कलनकुशलमिति तत्राद्यज्ञानसमुपजननसमये तत्तत्त्वणातिरिक्तभाविकालास-
न्निधानान्न तेन तद्गृह्यमनागतग्रहणे वा कथमागामिजनमग्रहणं न स्यादुत्त-
रज्ञानप्रसवसमये ऽपि भूतकालस्य भूतत्वादिषु न सन्निधानमसन्निहितभूतका-
लग्रहणे वा पूर्वजनमग्रहणप्रसङ्गः । अथ धर्तमानानुप्रवेशेन भूतभाषिणेः
कालयोः ग्रहणं मन्यसे तत्र धर्तमानानुप्रवेशाद्गर्तमान एव गृहीतः स्यान्न
भूतो भाषी वा । अथ न करिष्येति कालः क्व चिद्गृह्यते अथै यय प्रकाश्यः
केवल इति तदयुक्त तदपच्छिन्नभावप्रतिभासस्य भवद्विरेवाभ्युपगमात् । ननु
को ऽयं कालो नाम शोभयाना न करिष्येद्वास्तवः किं काल्पनिकं यद्य व्यव-
हारः ।

सर्वेयेन्द्रियज्ञ चानं धर्तमानैकगोचरम् ।

पूर्वापरदशाभ्युपगमौ नानाधत्तम् ॥

धर्तमानः कियान्काल एक एव क्षणस्ततः ।

पूर्वैः क्षणो ऽतीततां स्पृशत्युत्तरस्त्वनागतताम् । ननु पक्षति पटतीति
धर्तमानो ऽपि पित्त एव कालः प्रतीयते नैतत्स्वारम् ।

न ह्यस्ति कालाययथी नानाक्षणगणात्मकः ।
यतमानक्षयो दीर्घ इति बालिशभाषितम् ॥

क्षयसमुद्रायात्मकत्वं तु नानारूपत्वमेव तस्य भवेत् । अतीतानागत-
क्षयात्पूर्वमूर्ध्वे वा तदस्तित्यात्रास्तित्वमपि न गृहीतमेवेति कथं चणिक-
ृत्यम् । क एवमाह न गृहीतं नास्तित्वमनुपलब्ध एव नास्तित्वव्यवहारात् ।
उपलम्भो हि भवेन्नासत्तानुपलम्भाच्च नास्तित्वम् । दर्शनादर्शने एव सदसत्त्व-
योर्लक्षणम् । तस्मात्क्षयान्तरं तदनुपलम्भाद् नास्तित्वमेवेत्येवं चणिकृत्य-
याहि प्रत्यक्षमिति स्थितम् ।

ननु च प्रत्यभिज्ञातो दीर्घकालत्वनिरचयः ।

किमद्यापि न मुक्तो ऽसि तत्प्रामाण्यकुतूष्ण्यात् ॥

परोक्षितं हि तस्याः स्वरूपं कार्यं कारणं च ।

न शक्योतीय सा स्वैर्यमुपपादयितुं निजम् ।

न पूर्वो नेतरं ज्ञानं याहि कालान्तरस्थितेः ॥

तद्विदं बोध्यमानो ऽपि रागान्धो नायबुद्धते ।

पूर्वं हि ज्ञानं तात्कालमेव उत्तरमपि स्वकालमेव यन्तु गृह्णाति मध्ये
तु नास्त्येव मह्यमपहयमेव मध्यमाहुः ॥

नन्वपिच्छिन्नदृष्टीनां न हि बुद्ध्यद्रयन्वितिः ।

स्ताम्नाद्विरयभातीति कथमेतस्य भङ्गिता ॥

नेतदेयम् । तत्राप्येकत्ववृत्तित्याज्ज्ञानस्य सखन्तरे तु ज्ञानमेव
नास्ति कस्य पिच्छिन्नता कस्याप्युत्तिसत्ता कस्य वा बोधकम् । नन्वस्त्येव
सत्त्वान्तरे तु ज्ञानमपिच्छिन्नत्वाद् दृष्टेरिति चेन्मेयम् । सुदुरदीर्घकालत्या-
ज्ज्ञानान्तरोत्पादन यथासाधित्यवधारणत्वाद्युत्पान् ।

तस्मात्क्षयेव सन्तानवृत्त्या ज्ञानक्षयोदयः ।

तथेयोत्पाद्यतामेवा भ्राम्यक्षयवस्थता ॥

यो ऽयमपिच्छिन्नदृष्टीनामप्युत्तिसत्ताद्यैस्तापह्यपामिमाम इत्यमु-
त्पत्तः ।

स्थिरेणापि न बोधेन दीर्घयाहस्थितिपक्षः ।
 न ह्यसन्निरहितयाहि प्रत्यक्षमिति वर्णितम् ॥
 तत्काले सन्नधिर्नास्ति क्षणयोर्भूतभाषिणोः ।
 वर्तमानक्षणश्चैको न दीर्घत्वं प्रपद्यते ॥
 तेन युद्धिस्थिरत्वे ऽपि स्थेयमर्घस्य दुर्घचम् ।
 न त्वनन्तरया नीत्या तस्या अपि चिरं स्थितिः ॥

यापि हि स्वसंवेदात्यादेकक्षणपरीतैव प्रकाशते इति तस्मात्स्थि-
 क्तयाहि प्रत्यक्षमिति सिद्धम् ।

ननु स्थेये पदाद्योनामनुमानात्प्रतीयते ।
 अन्यव्यतिरेकाभ्यां मुद्गरादिर्धिनाशकः ॥
 निश्चीयते घटादीनां तेन पूर्व तदागमात् ।
 विनाशरहितत्वेन सिद्धृत्येषामवस्थितिः ॥

नानुपलम्भव्यतिरिक्तस्य हेतुमतो विनाशस्यानुपपत्तेरुपलम्भ एवा-
 स्तित्वं भाषानामनुपलम्भाच्च नास्तित्वं न च घटानुपलब्धिर्मुद्गरादिकार्या
 ततः प्रागपि भाषात् । ननु दृशानुपलब्धेरसत्त्वनिश्चयः स च कपालकाल
 एव घटस्यावकल्पते मध्ये तु दर्शनमन्यथापि स्यादिति नादर्शनमाशमेव
 नास्तित्वं मेवम् । त्वदभिमतो ऽपि मध्ये ऽपि दृश्यस्येव घटस्यानुपलम्भनम् ।
 तद्वा कपालकाले ऽपि सर्वेषामिति का प्रमा । यदयं न वेद्वि तत्परो ऽपि
 नथं चेति चेत्तद्धि मध्ये ऽपि घटं सर्वेष्व न पश्येयुरिति नास्त्येषां
 कपालीभूतवटवत्* अपि च ।

यद्वि यत्वं न जानासि तदन्यो ऽपि न मन्यते ।

स्वप्रायाजघनस्य संसृष्टमप्यधिगच्छतु ॥

तदलं ते परगृहवृत्तान्तविन्तया यत्पश्यसि तदस्तीति जानीहि यत्र
 पश्यसि तत्रास्तीति विद्धि । श्वमनुपलम्भ एव भाषानां विनाश इति न
 तस्य मुद्गरादिकार्यत्वमतो ऽनुमानमपि न स्थेयंवाधकम् । तस्माद्ययोक्त-
 मेष प्रत्यक्षमेव कणिकपदार्थपरिच्छेदिति स्थितम् ।

स्मरणप्रत्यभिधानस्य कर्मफलभोक्तृता ।

वाच्यकत्वे ऽपि कथितः कार्यकारणभावतः ॥

तदेवमुपपन्नेयं गृह्यतां अथभङ्गता ।
 त्यज्यतां दीर्घसंसारकारिणः स्थिरतायहः ॥
 अथाभिधीयते नैव प्रमाणाद्वयमप्यदः ।
 भाषानां अथभङ्गित्वमुपपादयितुं क्षमम् ॥
 अर्थक्रियासमर्थत्वं सत्त्वं यत्तावदुच्यते ।
 तदसत्कूटहेमादिव्यभिचारावधारणात् ॥
 किं त्ववाधितसद्दुष्टिगम्यता सत्त्वमिष्यते ।
 सदसद्भ्रूपदेशस्तु पुत्रादावोपचारिकः ॥
 एवं च बाधकाभाधपर्येषणपरायणम् ।
 न सत्त्वग्राहकं ज्ञानं स्वतः प्रामाण्यमर्हति ॥
 सत्त्वे च संशयो ऽप्यस्ति सकलप्राणिसाक्षिकः ।
 उपलब्धिव्यवस्थान् इत्येवं वर्णयिष्यते ॥
 अर्थक्रियासमर्थस्य त्वदुत्थं सत्त्वमस्तु वा ।
 तदपि व्याप्तिशून्यत्वात् हेतुर्गन्धवत्त्ववत् ॥
 अणिकस्यापि भावस्य सत्त्वं नास्त्येव सो ऽपि हि ।
 क्रमेण युगपद्वापि न कार्यकरणे क्षमः ॥
 अणिकस्य क्रमः कौटुंबयुगपत्करणेषु नः ।
 एकवस्तुक्रमस्यापि रूपभेदः प्रसज्यते ॥
 कार्योपयेकेन रूपेण भिन्नानि जनयेत्कथम् ।
 रूपभेदधरोधात्तु वस्तुने नास्तिता भवेत् ॥
 स्थिते च वस्तुवद्भावे अणिकत्वं परीक्ष्यते ।
 तदसत्त्वे तु तीव्रान्ता व्योम्नि रोमन्धकेलिषत् ॥
 ज्ञाने अणिकचित्ता चेत्किं तस्यापि पराकृतौ ।
 वदन्त्येतानि शास्त्राणि ज्ञेयाभावे च सत्कृतः ॥

अपि च । अणिकत्वपक्षे किमेकस्मादेकोत्पादः उत बहुभ्य एकोत्प-
 त्तिरथैकस्मादनेकनिष्पत्तिराहो बहुभ्यो बहुसंभव इति परीक्षणीयम् । न ताव-
 देकस्मादेकोत्पत्तिरलोकिकत्वात् । एकस्मादप्यनेर्भस्मधूमेन्धनविकाराद्यनेक-
 कार्यकालोत्पाददर्शनात्कार्येषुद्वये च सर्वसहकारिसन्निधापनप्रयत्नदर्शनात्त्रेवं

किं विदेकं जनकमिति यन्प्रतिरोधाच्च । एतेन तृतीयः पक्षः निरस्त एक-
स्मादनेकोत्पत्तिरिति । एकरच नैकं जनयत्क्रमेण जनयेद्युगपद्वा । न क्रमेण
स्यैर्ग्रसङ्गात् युगपददृष्टत्वात् । एकस्य चानेककार्यकरणशक्तियोगे तद्वेदान्ना-
नात्प्रसङ्गः ।

यिसद्बुधर्मयोगे ऽपि यदि वैकत्वमिष्यते ।

अनेकक्षणयोगे ऽपि भाव एके ऽभ्युपेयताम् ॥

अथ बहुभ्य एकोत्पादनमिति पक्ष आश्रीयते तद्वक्तव्यं किमेतदेकं
कार्यं केवं बहुभिस्तुत्याद्यते इति । न ह्यस्माकमपि भयतामनेकावयवनिवह-
निमित्तमवयववित्यरूपं कार्यमस्ति संचितैः संचिता एव जन्यन्ते इत्य-
भ्युपगमाद् । यदि चानेककार्यमेकमुच्यते तदस्य कारणभेदोपनतस्वभावना-
त्ययोगादेकत्वमेव तावद्विद्ध्यते । अन्यथात्रे हि न कारणाधीनं भावानां
रूपमित्याकस्मिक्त्यप्रसङ्गः । कारणभेदोपपादितनानात्वस्यापि यदि वैकत्वं
तदस्य नानाकालयोगिना ऽप्येकत्वं स्यात् । असत्त्वं भिन्नस्वभावस्य वस्तुन
इति पूर्ववद्वक्तव्यम् । लोघनालोकमनस्कारादिकारणभेदात् । कार्यमप्येकरूपं
ज्ञानमिति चेन्न तस्य भवन्मते विषयाकारणाहकत्वस्वसंबन्धनरूपभेदान्निराका-
रज्ञानादिना हि वैद्वस्य प्रतिकर्मव्यवस्थानमिष्यते जनकस्य कर्मणः प्रति-
भासे स्यैर्ग्रसङ्गादिकसामग्र्यधीनत्वपक्षस्यासंभवात् । संभवे ऽपि याद्यनियम-
निमित्तत्यामायादिति । अद्योच्यते किमनभ्युपगतपक्षोपमर्देनेन न बहुभ्यो
बहुसंभव इत्येष एव नः पक्षः । संज्ञानवृत्त्या घर्तमानपूर्वसामग्रीसाकृष्यमु-
त्तरसामग्रीमारभते विजातीयकरणानुप्रवेशे तु विरूपमिति । अथ केयं सामग्री
नाम न समग्रैर्भ्यो भिन्ना पृथगनुपलम्भादव्यतिरेके तु समय एव सामग्री
तत्र पूर्वसमुदायेनोत्तरसमुदायारम्भे तदन्तर्गतं समुदायिनमेकमेव एक
उत्पादयेदेकं वा संभूयेति । तर्थाद्ये पक्षे सैवेयमेकस्मादेकोत्पत्तिरुक्ता
स्यात्सा च प्रतिपिद्वा । अथैकेकफलसमुदायिनिष्यतो सर्वसमुदायिनं व्यापार-
येत् क्रमेण वा योगपद्येन वा तत्र क्रमपक्षे क्षणिकत्वहानिः । यदि तत्र पञ्च-
दश समुदायिनः क्षणं तत्र घर्तन्ते ते तत्र एकं तमुत्पाद्य पुनरपरमारभे-
रन् पुनरन्यमिति तावत्कालप्रतीक्षयादक्षयिकत्वम् । अथ युगपदेव सर्वनिष्यतो
सर्वे व्याप्रियन्ते तर्हि निकुसम्बरूपदेव कारणद्वुत्पन्नमिति कारणविवेक-

नियमाभावाद्परसादिप्रथिभागो न स्यात् । इदं रूपमेव रसे इति कथं निश्चीयते । चित्रमुत्पादितमिति सर्वे रूपे स्यात्सर्वे रसे यद्वा न रूपं न रसे ऽन्यदेव किं चिद्वस्त्वन्तरं स्यात् । अथोच्यते यद्यपि रूपरसादिसामग्री तस्मात्प्रथ्या एव अनिका तथापि क्व चित्किं चिदुपादानकारणमिति तत्सहकारण्यं तत्र रूपस्य निष्पत्तेः रूपस्योपादानकारणत्वादितरेषां च सहकारि-
कारणत्वात्त पदार्थसंकर इति एतदयुक्तं सर्वथा कारणत्वानुपपत्त्यात् । अपि च येन रूपेण रूपस्य रूपं प्रत्युपादनकारणता तेनेव यदि रसे प्रति सहकारि-
कारणता तदा पुनरपि रूपरसयोरविशेषः । अथान्येन रूपेण रूपस्य रूपोपा-
दानता ऽन्येन च रससहकारितेति तर्हि स्वभावभेदान्नानात्वं नानात्वे त्वस्यैर्ममसत्त्वं वेत्युक्तम् ।

अथ नास्त्येतयोः किं चिद्विद्वद्भुत्वं स्वभावयोः ।

कथं बोद्धुमृहे ज्ञातस्यमेवमतिभापसे ॥

भाषाणां परस्परपरिहारव्यवस्थितरूपत्वमस्त्येयेषां लाक्षणिको वि-
रोधः । अपि च अद्विकृत्ये पदार्थानामिदमभेदापादानकारणमिदं सहकारिका-
रणमिति विशेषो ऽपि दुरवगमः । तथा हि किमिदमुपादानं नाम किं
स्यसंतानधिनाशेन धीजादियत्कार्यजननमुपादानमुत स्वविशेषसमर्पणेनेत्या-
दकमिति । यदि पूर्वैः पक्षः परलोकावस्था चार्वाक्यदुषेक्षिता स्यात् । ज्ञानस-
न्तानधिनाशेन छानान्तरारम्भप्रसङ्गात् स्वविशेषार्पणपक्षे ऽपि सर्वविशेषार्पणं
स्यात्कतिपयविशेषार्पणं वा सर्वविशेषार्पणे निर्विकल्पकस्य नेपादानकारणं
स्यात् ।

लिङ्गदर्शनजन्या च प्रतिबन्धस्मृतिः कथम् ।

कथं वा रसविज्ञानं रूपज्ञानादनन्तरम् ॥

सन्तानमूयस्त्वाद्दुष्यतीति चैत्रैकप्रमाशधीनप्रतिबन्धानोपनिबन्ध-
नव्यवहारप्रतिबन्धविग्रहप्रसङ्गात् । नित्यमेकमात्मनमन्तरेण सन्तानैकराया-
मपि तावदसौ व्यवहारो नायकल्पते किमुतेरुषेव देवदत्ते सन्तानमूयस्ये
सतीति । कतिपयविशेषार्पणेन तु यद्युपादानता तदानां रूपमपि छानोपादा-
नकारणता प्रतिपद्यते तस्मान्नोपादानं नाम किं वित् । तन्निरासे च तद्वैल-
क्षण्यव्यवहारमाश्रयरूपस्य सहकारित्येो ऽपि व्युदासे वेदितव्यः । अपि च ।

प्रतिक्षेपसि तत्पक्षे सर्वथा सहकारिणम् ।
 भिन्नाभिन्नोपकारादिविकल्पास्तत्प्रकल्पिताः ॥
 सहकारिप्रतिक्षेपकारिणः क्वाधुना गताः ।
 आ घातं युक्तिगत्येव युष्माभिरुपकल्पितः ।
 दोषो न बाधते युष्मान् मन्त्रोत्थापितसर्पवत् ॥

अथ वा तिष्ठतु तावदुपादानसहकारिकारणभाव एव भदन्तसिद्धान्तै
 दुहपपादः परोत्पत्तावध्याप्रियमाणमेव यदि कारणमुच्यते सवे सर्वस्य
 कारणं स्यात् ।

न च लब्धात्मनस्तस्य व्यापारः परलन्मनि ।
 लब्धात्मनस्तु व्यापारे स्थितिः सिद्धा क्षणान्तरे ॥

अथ घूयादिदं प्रतीत्येदं प्रतीयते इतीदंप्रत्ययतामात्रमेव कार्य-
 कारणभाव इति तथा ऽपि लब्धात्मनः क्षणस्य प्रतीतिरिति द्वितीयक्षणाव-
 स्थानमपरिहार्यमेव ।

न घनन्तर्यमात्रेण कार्यकारणतायहः ।
 अहेतुफलभावे ऽपि तथा ऽऽनन्तर्यदर्शनात् ॥
 व्यापारस्तु परोत्पत्तेः नास्त्येव क्षणभङ्गिनः ।
 न वर्तमानकालस्य न भूतस्य न भाविनः ॥

अथ मन्येया यथा तुलान्तयोर्नामोत्तमो भवत एवं पूर्वोत्तरयोः
 क्षणयोर्नोत्पत्ताद इत्येवं पूर्वक्षणादिनाशेनोत्तरक्षणनिवृत्तेरित्येव कार्यकारण-
 भावमश्नुवीयातामिति तदव्ययनोरमम् । न ह्ययमायुष्मतामस्यवधृतस्तु-
 लान्तेदृष्टान्तः ।

तत्रान्यत्रेण हेमादि नामोत्तमनिबन्धनम् ।
 तन्नामो न तु नामैव तेन वा स विधीयते ॥

इहापि न पूर्वेषु क्षणेन नापि तद्विशेषेणोत्तरः क्षण इत्युच्यते न
 च हेमस्थानीयमिद्वान्यदस्तीत्यनुत्पत्तिरेवावशिष्यते ।

सर्वथा परनिवृत्तेः निर्व्यापारं न कारणम् ।
 सव्यापारस्य कर्तृत्वे अणिकत्वं तु दुर्घटम् ॥

इत्थं च सत्त्वं व्यावृत्तं अणिकेभ्यो विशेषतः ।

तेनासाधारणत्वेन यायात्संशयहेतुताम् ॥

अथ वा लब्धात्मनः पदार्थस्य परोत्पत्तो व्याप्रियमाणत्वेन कारणत्वावधारणाद् द्विषिष्यणस्यायित्वमवश्यमनन्तरनीत्या भवेदिति प्रप्युत् सत्त्वादणिकत्वसिद्धेर्विरुद्धो ऽयं हेतुः । अतश्चैवं नित्यानामेवार्थक्रियाकारित्वोपपत्तेः । समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदेन चिषिधा कारणसामयी परस्परसंसर्गमागत्य यथासन्निधानं कार्यं प्रसूतइति कृतं क्रमयोगपदाविकल्पेस्तावकैः यदैवाविकलसामयी तदैव कार्योत्पत्तिः ।

अत एव च कार्याणां युगपन्न समुद्भवः ।

न चापि कृत्वा करणं सामयी हि न सर्वदा ।

प्राणिकर्मविपाको ऽपि सामय्यन्तर्गतो नषः ।

सर्वेषु सुखदुःखादिहेतोस्तु समपादनात् ॥

न च समव्यतिरेकाव्यतिरेकविकल्पे ऽस्मत्पक्षे सामयी बाधते समवायमेवात्सामय्याः समवायेषु च सामय्येव तमवधौतिशययोगात्कारणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणे निर्णीतम् ।

समर्थत्वासमर्थत्वविकल्पे ऽपि प्रसङ्गः ।

सामय्या एव सामय्ये ततः कार्यस्य दर्शनात् ॥

तदन्तर्गतस्य तु कारकजातस्य शकटाद्यङ्गस्यैव सामय्ये यावता-
वदभ्युपगतमेव तदपेक्षस्य सामय्याः साधकतमत्वस्य निर्वहयं न हि भवति
कृष्याच्छुक्र इति । अविकल्पं तु सामय्या एव सामय्ये यदनन्तरं कार्यनिष्प-
तिरिति कार्यनिष्पतिदर्शनादेवावगम्यते । यदप्येकव्ययस्यायि कारकं स्यादित्यु-
द्घोषितं परैः तदव्यसत् । कार्यनिष्पतिपर्यन्तत्वादवस्थानस्य एकेन पक्षेण
तेषामेकार्थनिष्पतिरघटमानत्वात् । कार्यसंपत्तेरुद्घे तु सामयी विप्रवर्ते न सम-
वायि तेषामेकैकशः क्व चिद्वा चिदुपलम्भाच्चक्रमुपदयडादीनाम् । इत्थं
स्थिराणामेव पदार्थानामर्थक्रियासामय्ये समर्थतमिति न ततः क्षणभङ्ग-
विद्धिः । एवं च सत्यत्वनित्यत्वयोर्विरोधात्सत्त्वप्रतीत्येव एकचन्द्रबुद्धियत-
दितरनिराकरणमित्यादि यत्प्रलापितं तत्प्रतिषिद्धिं भवति । यदप्यभाषि नायं
प्रत्यनपेक्षत्वात्प्राणिकाः पदार्था इति तदपि यत्किं चिदुपलम्भादिव्यापारान्-

यप्यतिरेकानुविधायिनस्तत्कार्यस्य घटाद्यभावस्य विस्तरतः प्रमाणाविना-
यसरे प्रसाधितत्वात् प्रथंसाभावरच विनाश इत्युच्यते ॥

नश्वरानश्वराद्विकल्पास्तु न साधयः ।

सामप्यधीनः प्रथंसे भावानामात्मलाभवत् ॥

मुद्गरादिसामप्या घटस्य किं क्रियते । मृत्पिण्डदण्डसामप्या किमस्य
क्रियते । आत्मलाभ इति चेन्नया ऽप्यात्महानं करिष्यते । ननु नश्वरात्वे
सत्कारणमफलमनश्वरत्वे त्यक्तमिति उच्यताद्यपि तुल्यो ऽयं प्रलापः
भवनस्यभावश्चेद् घटः स्वत एव भवति किं दण्डादिसामप्या अभवनस्य
भायस्तु कर्तुमशक्यः खरविषाणघटिति । कारकव्यापारकार्यत्वदर्शनादप्यनु-
योग एव इति चेद्विनाशे ऽपि समः समाधिः उत्पत्तिवद्विनाशस्यापि कार-
कान्ययव्यतिरेकानुविधायित्वम् ॥

तस्मान्नुत्पन्नभावस्य विनाशो नास्ति वस्तुनः ।

आविनाशकसद्भावादवस्थानमिति स्थितम् ॥

ननु सापेक्षायां भावानां नाशस्यंभाविता भवेदिति घटस्य विना-
शहेतुर्नोपनिषतेदपि कदा चिदित्येवमसौ किं नित्य एव भवत्विति अहो
महान्प्रमाद उत्सन्नः पूजाः पतितो महान्वज्ञायनिर्दुष्पतरौ ऽग्रं दोष उच्यतः
यदिह घटो नित्यो भवेत्तदिह कालाग्निरुद् इव विभुवनमपि भस्मीकुर्यात् ।
अपि च रे मूढ सावयवस्याश्रितस्य कार्यस्य च नूनमवयवविभागादाश्रय-
विनाशाद्वा यदा कदा चिद्विषयव्यमेव विनाशेनेति कस्तन्नित्यत्वशङ्कावसरः
तथा हि न रामाभिषेककलशमद्य यावदनुवर्तमानमीश्वरत्वेश्वरस्यपि पश्यति
लोक इत्ययस्यंभायो तस्य विनाशे हेतुः तस्मात्सहेतुके विनाश इति न
स्वत एव नश्वराभावः । अपि च प्रत्यभिज्ञा स्वतेजोविभवविधूतघोचसिद्धा-
न्तध्यान्तसिद्धनिर्मङ्गुरमेव भावनिवहमनिशमुपदर्शयन्ती दिनेश्वरीधिनिद-
शयतधिभागवती सर्वतो जाञ्जलीति कस्तस्यां सत्यां लणभङ्गिने भावान-
भिद्रध्यात् । यत् किं चन तस्य समभाषितं तत्सर्वमसमञ्जसं यथावदिदं
कल्पितं स यवायमिति किमेकं विद्यानमुत् द्वे इति तत्रोच्यते सामानाधि-
करण्येन नैकधिपयाद्योतनप्रयथैकप्रतीतिर्घटनात्केयं द्वित्वाद्यङ्गा यो ऽयं
समः यः समो ऽयमित्येकत्वापमार्शिनौ स्वतस्तु या ऽनेकप्रतीतिरनुभूयते

घटो ऽयमिति तन्न निरन्तरोत्पन्नघटज्ञानपटस्मरणचद्विन्नविषयं बुद्धिद्वय-
मिति । यत् किमेकप्रतीतिजन्मनि कारणमिति ।

कार्यं चेदवगम्येत किं कारणपरीक्षया ।

कार्यं चेन्नावगम्येत किं कारणपरीक्षया ॥

न च कार्यमकारणं भवितुमर्हति कार्यत्वस्यानुपपत्तेरिति भवितव्य-
मेष तत्र कारणेन । अस्ति च संस्कारसहितमिन्द्रियमस्याः प्रतीतिः करणं
पृथक् कार्यता ऽपि तयोर्दर्शनादेवाभ्युपगतमिदं तु दृष्टत्वादुरपलपम् । क्व
चित्तु केवलेन्द्रियव्यापारकार्यदर्शनात् सर्वस्य तथाविधस्यैव तस्य कार्यका-
रित्वं सहकार्यपेक्षणेन कार्यान्तरजननात् । यत्पूर्वं कीदृशो ऽर्थः प्रत्यभिज्ञा-
यामवभातीति तत्रैते वादिनः शतकृत्वो दत्तोतरा अपि यत्पुनरस्माननुपुञ्जते
तेन बलवद्दुद्विग्नाः स्मः । उक्तमत्र प्रमितयः प्रपृष्या न तु वादिन इति
अतीतकालविशिष्टो वर्तमानकालावच्छिन्नश्चार्थ एतस्यामवभासते ।

ननु पूर्वापरो कालौ परस्परविरोधिनौ ।

नैकत्र विशतस्तेन तद्वेदाद्वस्तु भिद्यते ॥

नैतद्वेषम् । केयूरकिरीटकटकुकुण्डनादिभेदे ऽपि देवदत्तस्याभेदात् ।

अथप्रव्यास्ति नास्तीति परीक्षणं वादान्तरगमनमपवर्गाहिके च विस्तरणाव-
यवी साधयिष्यतइत्यास्तामेतत् । कुण्डलादीनामविरोधादिति चेन्न । लाक्षण-
कविरोधाभ्युपगमात्परस्परव्यवहारव्यवस्थितात्मानो हि सर्वे भावा इति वद-
द्विर्भवद्विरभ्युयेत एषां विरोधः । ननु केयूरादीनां विरोधे ऽपि तदवस्थानादे-
कदेवदत्तसम्यन्धित्वमभ्युपगमेतापि भूतवर्तमानयोस्तु युगपदसन्निधानात्द्वि-
शिष्टता स्तम्भाद्रेरुच्यते, प्रतीयते- च द्वौ कालौ न च सन्निहितापिति विषम् ।
किं भूतो ऽपि काल इदानीमस्ति । मेषम् । नासावस्तीत्युच्यते अपि त्यासीद-
स्तीत्युच्यमानं वर्तमान-यव न, भूतः । इहन्त तर्हि भूतो भूतत्वादेव नेदानी-
मस्तीति कथं प्रतिभासते । भूतत्वेनैवेति ब्रूमः । भूतः कालो भूततया गृह्यते
वर्तमानो, वर्तमानतयेषां स्तूपयानुगतं एक, यव तथा गृह्यतात् । ननु भूत-
कालस्येदानीमभावात्द्विषयं ज्ञानमनर्थकं स्यान्न धर्मिणस्तदपच्छिन्नस्य ज्ञान-
जनकस्याभावात् । भूतः, कथमवच्छेदक इति चेतया प्रतिभासात् । प्रतीतिम-
घमृषणु भवान्, प्रप्रायमिति यः पूर्वमासीत्च इदानीमप्यस्तीति सो ऽयम-

तीतकालविशिष्टो ऽथं यतस्यां बुद्धावयभासते । नन्वसता भूतकालेन वि-
पितमये कथमिन्द्रियजनप्रतीतिरालम्बनीकुर्वात् । उच्यते ॥

अन्त्यसंख्येयसं घटिकाले प्रागयलोकिताः ।

यथा शतादिदानानि जनयन्ति घटादयः ॥

अतीतकालसंसर्गो भवन्नेव विशेषणम् ।

स्तम्भादिप्रत्यभिद्यायाः कारणत्वं प्रपत्स्यते ॥

संख्येयाः घटादयः सन्त्यतीतकालो भवति इति चेत्किञ्च
भव्यमायेषु किं घट्यति देवानांप्रियः । शर्त्तं कपित्थानां भवितव्यत्वाद्
इति प्रतीतिदर्शनात् । न च नयनयताद्यनुपगुह्येषु कपित्थेष्वेकगतमे श-
मिति भवति । यथा तत्रातिक्रान्तान्यपि नयनयति कपित्थानि शतप्रतीतिरे
सुतामुपयान्ति प्रतिभासोपाकृष्टत्वादेयमतीतकालयोगो ऽपि प्रतिभासम-
प्रत्यभिद्यामाधास्यतीति । विकल्पमात्रं शतप्रत्यय इति चेद् भो महान्त-
किं वा न विरुध्यमात्रम् । किं तु जीवन्त्यमी सविकल्पकप्रामाण्यवादिनः ।

यश्च सामान्यसंसिद्धेः प्रकारः प्राक् प्रदर्शितः ।

योज्यः स एव द्वित्यादिसंख्यासद्भाषसिद्धये ॥

इत्यलं कथावेषेण ।

नन्वतिक्रान्त्यादि च प्रत्यभिद्याविज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षकं चेति
नः कौतुकमिदं कियत्कौतुकमर्थस्तावदस्य पुरो ऽवस्थितो ऽस्त्येव जनक-
स्तम्भादिः । नन्वस्ति स तु वर्तमानकाल एव न केषलं वर्तमानकालयो-
गिना ऽथेन तत्प्रत्ययजननात्प्य वर्तमान इवातीतो ऽपि कालो ऽवच्छेद-
कर्ता प्रतिपद्यते न च तदवच्छिन्नो ऽथं इदं ध्यानमादधातीत्यर्थजमेतद-
न्द्रियजनमपि भवति तदुत्तमाभाषानुविधानात् । नन्वतीति ऽथं कथमिन्द्रिय
जननीति कालेन मीतुमाया मेन्द्रियस्यावितनत्वात् पुस्तकस्यविस्कारितासो
ननुर्वा सातासाता लभते विस्कारितासन्तु लभते इति चेद् ऽपि नानुयोज्यः ।
नन्वतीतितावत्तत्प्रत्ययजननात् कल्पमित्तं मुक्तमस्या बुद्धेरिन्द्रियस्यातीति ऽपि
सामर्थ्यमववृत्तमिति । अत्रात्रात्रा नाम चापकाप्रत्ययात्कल्पते न चासावस्ति
प्रत्यभिद्यायामनुमानं तु तावत्कं प्रतिविप्रम् । ननु कारणदोषादवकल्पते

अत्राप्राप्त्यायम् आयुष्मन्सो ऽप्युच्यताम् । उक्त एवेन्द्रियस्यातीतविषयग्रहणे
सामर्थ्यविरहः यत्स सम्यगुक्तवानसि नायमिन्द्रियस्य तिमिरादिरिव दोषः ।
अतीति काले स्वतन्त्रे तस्य सामर्थ्यं न तद्वाह्यवर्तमानवस्तुविशेषशीभूते
संस्कारसचित्रस्य चास्य सामर्थ्यं न केषलस्येत्युक्तम् । तस्मादतिक्रान्तकाल-
विशेषितपूर्ववर्तिस्तम्भादिपदार्थविषयमिन्द्रियादिसन्निकर्षोत्पन्नमेवेदं प्रत्य-
भिज्ञानमिति सिद्धम् । अथ वा पूर्वाभिज्ञानविशिष्टग्राह्यमाणमिष्यतां
प्रत्यभिज्ञानं गन्धवत्कुन्दबुद्धिवद्यथा हि लोचनगोचरे ऽपि कुन्दकुसुमे
सद्विषयगन्धविशेषिते बाह्येन्द्रियद्वारकणहणमघटमानमिति मानसमेव
सुरभि कुसुममिति ज्ञानमेवं पूर्वज्ञानविशेषितस्य स्तम्भादेर्विशेषणमतीतज्ञ-
णविषय इति मानसो प्रत्यभिज्ञा । पूर्वप्रवृत्तबाह्येन्द्रियोपजनितज्ञानविशिष्टवा-
ह्यविषयाहिति घान्तःकरणे ऽभ्युपगम्यमाने सति नान्धाद्यभाषप्रसङ्ग इति
बहुशः कथितम् । ननु कुन्दादेर्विशेषणं वर्तमानमस्ति सौरभमिह त्वतीतं
पूर्वविज्ञानमिति कथं विशेषणमथ । किं तेन सता करिष्यसि यतादिवुद्धि-
ष्यतिक्रान्तस्यापि कपित्थादेः कारणत्वदर्शनादिति । तदेवमन्तःकरणज-
न्मना ऽपि प्रत्यभिज्ञानेन स्थैर्यमवस्थाप्यते एव भावानाम् ।

या तु मुण्डितकेशादिप्रत्यभिज्ञानतुल्यता ।

स्तम्भादिप्रत्यभिज्ञायाः कथ्यते सा ऽप्यसङ्गता ॥

तथान्तराले मुण्डितशिरोदर्शनमेव बाधकमिह तु न किं सिद्ध-
स्ति । अत एव शब्दे सदेव स्फुरन्त्या यिनाशबुद्ध्या वैधुर्गमुपनीता प्रत्य-
भिज्ञा तु न तामवस्थापयितुं समर्थेत्युक्तम् । ज्वालादायपि तेलवर्तितया-
नुमानबाधितत्वाद् भ्रान्ता प्रत्यभिज्ञा न तु तथा स्तम्भादायनुमानमपि
बाधकमस्ति । सत्त्वानुमानं तु निरस्तमेव । यद्यपि च नैष नियमः प्रत्य-
ज्ञानुमानयोर्विरोधे प्रत्यक्षं धर्तीय इति त्वरिततरपरिभ्रमितचक्रीभवदलात-
याह्विणः प्रत्यक्षस्यानुमानबाधितत्वदर्शनादिति । तथा प्रकृतं क्षणिकत्वानु-
मानमन्यथासिद्धमनन्यथासिद्धं तु प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षमेव क्षणिकत्वानुमा-
नस्य बाधकं न चैतरेतराश्रयत्वमनुमानमिच्छास्त्रनिबन्धनं प्रत्यभिज्ञाप्रत्य-
क्षप्राप्त्यायानभ्युपगमात् । स्वहेतुबलवतयेव प्रत्यभिज्ञा प्रत्यक्षं न तस्येदं
देव्यं यदनुमानमिच्छात्वे सति सत्प्रमाणीभविष्यतीति ।

आस्ता या प्रत्यभिधान य एष प्रथमक्षण ।
स्तम्भादिबोधस्तेनापि बाध्यते क्षणभङ्गिता ॥

तुल्यसामर्थ्यधीनत्वनिराकृतव्याप्ताकारस्य निराकारिण्यमाणत्वादन्य
यव्यतिरेकोपकृतमानसप्रत्यक्षनिश्चितजनकस्य चार्थस्यावभास्यत्वनिश्चया
दुत्पन्नेऽर्थे चान जनयति जातेन च ज्ञानेन गृह्यते इति बलाद् द्विष
क्षणानुस्यार्यित्वमस्योपलभ्यतइति कुतः क्षणिकत्वम् ।

यदि लब्धस्वहूपो ऽपि न नष्टः प्रथमे क्षणे ।
हेत्वन्तराद्विनाशो ऽस्य न स्वहूपनिघन्धनः ।
विचित्रा च पदार्थाना प्रतीतिरिह दृश्यते ।
दिरतनमतिः का चित्का चित्तत्कालजातधी ॥
साललाहरणव्यपकुम्भाद्यगतिरन्धया ।
तदेव कन्दुकाकृष्टकुम्भाद्यगतिरन्धया ॥
एतेन रविगुणो ऽपि परिस्नानमुद्योक्तः ।
क्षणिकत्ववमादित्वसमुत्प्रेक्षणपरिहतः ॥

तथा हि वर्तमानवस्तुवियहयाहि विज्ञानमनन्तरीक्तन्येन जनका
र्थप्रतिभासनाद् द्विषक्षणस्यापि तामर्थस्य गमयतीत्युक्तम् । आद्य च कि
चिद्विज्ञानमनागतकालस्पर्शं भवति । यथा ऽऽह भट्ट । रजत गृह्यमाण द्वि
चिरस्थायीति गृह्यते इति । उत्तरमपि प्रत्यभिधान प्रतीतकालावच्छिन्नमर्थ-
भवद्योतयतीति दर्शितम् । न चातीतानागतजन्यग्रहणमाशङ्कनीयमिति कार-
णसामर्थ्यनियमान्न ह्यतीतानागतजन्यग्रहणमयश्चक्रियमिति यावदपि दृश्य-
मान ग्रहणं तदव्यपहोस्तु युक्तम् । न चैतावता ऽतीतानागतकालावच्छिन्न
वर्तमानवस्तुग्रहणभाषेण सामान्यतोद्गुणेनाद्गुणमप्यतीतानागतज्ञानं कल्प्यम् ।
यथादर्शेन हि घस्तूनि व्याघस्याप्यन्ते न किंचिद् दृष्ट्वा ऽन्यदपि कल्प्यते
दृष्टमपि या निहृयते इति । अपि च निमेषदृष्टेरुदितसताकस्तम्भादिपदा-
र्थेयाहि प्रत्यक्षमुत्पद्यते तत्कथं क्षणिकेयाहि कथ्यते । यद्वा तत्र विकल्पित-
मतीतानागतसंज्ञेयो 'असन्निरहितत्वेन प्रत्यक्षयाह्यताऽनुपपत्तेर्वर्तमानक्षणस्य
चातिमुष्मत्त्वात्कालोपाहिणा प्रत्यक्षेण क्षणिकत्व गृहीतं भवतीति तदुपप-

ज्ञम् । मा नाम भूदतीतानागतकालग्रहणं वर्तमान एव तदनिमेषदर्शनस्य
 क्रियान्काल इति विन्त्यताम् । निमेषकृतस्यापि दर्शनविच्छेदस्यानुवकाशा-
 द्यावद्धि दर्शनं न विच्छिन्नं तावान्वर्तमानः काल इति तद्ग्रहणे स्थैर्यं गृहीतं
 भवति न क्षणिकत्वम् । ननु तावानसौ कालः स क्षणसमुदायो भवति न
 क्षणः क्षणश्चेक एव वर्तमानो भवति न ततः पूर्वापरो क्षणावतीतानागतो
 भवतः तयोश्च न ग्रहणमित्युक्तम् । सिद्धे क्षणिकत्वे एवं च शक्यते वक्तुं
 न तु तत्साधनाशरे । कालो ह्येको नित्यो विभुरिति साधितोऽनुमानपरो-
 चायाम् । न तु क्षणसमुदायात्मा कालः कालस्य तु भेदाः क्रियोपज-
 नविनाशाद्युपनिबन्धनाः कल्पन्ते इत्यपि तत्रैव परोक्षितम् । तदयमनि-
 मेषदृष्टेर्दर्शनविच्छेदानुपग्रहात्तावानेकः स वर्तमान एव भवतु । ननु कालो
 नाम न कश्चित्पारमार्थिकः पदार्थ एव परिदृश्यमानो वर्तमानादिव्यवहा-
 रहेतुः स च न विरमनुभूयते इति क्षणिक उच्यते । भिन्नो अलमवान्त-
 रगमनेन मा भूत्कालः पदार्थस्त्वनिमेषदृष्टिना दृष्टविच्छेदादवच्छिन्नसताक
 एव दृश्यते इति न क्षणिकयाहि प्रत्यक्षम् । ननु भवद्विरपि न स्थिरं
 ज्ञानमिष्यते क्षीणे च ज्ञाने सोऽर्थो द्वितीयक्षणे केन गृह्यते ज्ञानान्तरेण तु
 गृह्यमाणः स एवेत्येव को निश्चयः । अनिमेषदृष्टेर्ज्ञानं न क्षीयते एवेत्येके ।
 अथ वा किं न एतेन न हि विषयप्रतिभासकाले ज्ञानमवभासतइत्यसकृदुक्तं
 वक्ष्यते च तेन तत्कीदृशमिति कुतो धर्म विद्मः । अर्थस्त्वविच्छिन्नसतान्न
 एव गृह्यते ज्ञानं तु वर्तमानकालमप्यतीतानागतकालयाहि भवति स्मर-
 णमिद्व प्रातिभमिव भूतभविष्यदृष्ट्यनुमानमिव । नन्विन्द्रियव्यापारो न
 क्षणान्तरस्थायीति तस्मिन्नक्षति कुतोऽस्य विततकालग्रहणम् । तदलं भवतु
 शान्तोऽसि मज्जस्वैयं ब्रुवाणः निमेषकृतोऽपि विच्छेदोऽस्य नास्ति अथ
 च न स्थिर इन्द्रियव्यापार इति साहासिकतामाचमम् । सन्निकर्षश्चास्य विष-
 यग्रहणे व्यापारः स च स्थिर एव तस्माद्विततकालस्य वस्तुनः प्रत्यक्षेण
 ग्रहणमिति स्थितम् । एवं च स्थिते न स्वरूपमात्रमेव भावानां विनाशका-
 रणं कारणानां च नित्यत्वमेव दण्डादीनामिति सिद्धम् । यत्पुनरमाणि दर्श-
 नादर्शने एव सत्त्वासत्त्वे भावानामिति तदपि व्यामूढभाषितम् । दर्शना-
 दर्शनान्यामेव भाषाभाषयोः परिच्छेदः न पुनर्दर्शनादर्शने एव भाषाभा-

यावभाषश्च विस्तरतः प्राक् साधितः स च सहेतुक इति न स्वत एव
विशरारथो भावाः । एवं तु निष्प्रमाणे पदार्थस्थैर्येषां ज्ञानं तु जनकस्य
नियतस्य वस्तुनो दर्शनम् दर्शनविषयीकृतस्य प्रवृत्तिः प्रवृत्तिविषयीकृतस्य
प्राप्तिरिति व्यवहारो न स्यादर्थद्वयनानात्वात् । बाध्यबाधकभाषश्च क्व
चिच्छानानां दृष्टः स च न स्यात्पूर्वोपगतसत्तादिविषयभावयाहियो
ज्ञानस्य गृहीतमुद्गरदलितघटाभाषज्ञानवद्बाधकत्वानुपपत्तेः । पूर्वदृष्टस्य
स्मरणं स्मृतस्य कस्य चित्प्रत्यभिज्ञानं प्रत्यभिज्ञातस्य गृहादेरधेकृतस्य
समापनमित्यादयश्च व्यवहारा विप्रलुप्येरन् ।

अथ संतानमाश्रित्य क्रियते तत्समर्थनम् ।

न तस्य भिन्नाभिन्नत्वविकल्पानुपपत्तितः ॥

अभेदेषु क्षणवद्भ्रमहारो न सिध्यति ।

व्यतिरेके तु चिन्त्यो ऽसौ वास्तवो ऽवास्तवो ऽपि वा ॥

अवास्तवत्वे पूर्वोक्तं कार्यं विघटते पुनः ।

वास्तवत्वे स्थिरो वा स्यात्क्षणिको वेति चिन्त्यताम् ॥

सन्ताननिर्विशेषः स्यात्सन्तानः क्षणभङ्गुरः ।

न सिद्धोत्पुनरप्येव व्यवहारः पुरोदितः ॥

अथापि नित्यं परमार्थसन्तं सन्ताननामानमुपैषि भाषम् ।

उत्तिष्ठु भिन्नो फलितास्तवाणाः सेः ऽयं समाप्रः क्षणभङ्गवादः ।

तदेवं सति सन्तानच्छद्मनो विनिवारणात् ।

लोकयात्रा स्थिरैरेव पदार्थरूपपट्यताम् ॥

अथमन्तरनिगदितद्रूपणनिकुसुम्यदिनिष्ठप्रसरम् ।

नाध्यक्षं क्षणिकत्वे न चानुमानप्रमाण तत् ॥

क्षणभङ्गे निरस्ते च कार्यमाधारवद् ध्रुवम् ।

अतो ज्ञानादिकार्येण युक्तमाश्रयकल्पनम् ॥

मुषादेरपि कार्यस्य विज्ञानाद्यतिरिक्तता ।

प्रागुक्तेति तदप्यन्यद्भवत्यस्यानुमापकम् ॥

किं च नाह्नोक्तोपि त्वमात्मानं पारलौकिकम् ।

उपैषि परलोके च किमिदं ते यकप्रत्यम् ॥

कर्म संतानिना ऽन्येन यत्कृतं चैत्यवन्दनम् ।
 ततो ऽद्य फलमन्येन भुज्यते ऽकृतकर्मणा ॥
 न वा निर्वृतिरप्येति चैत्यवन्दनकर्मणा ।
 ज्ञानक्षणेन नैकेन किं चित्कर्म समाप्यते ॥
 कार्यकारणभावश्च यस्त्वदुक्तः स दूषितः ।
 कार्यकारणभावे हि न ह्यन्तत्वं निवर्तते ॥
 अनेकान्तिकता चास्य सन्तानान्तरद्युद्धिभिः ।
 उपादानत्वरूपो ऽपि विशेषः प्राङ् निराकृतः ॥
 कार्पासरागसंक्रान्तिदृष्टान्तो यश्च वर्णितः ।
 सो ऽप्युक्तः स्वहृषेण तत्र तस्यैव दर्शनात् ॥
 य एव रागः कार्पासे बीजे समुपकल्पितः ।
 स एव दृश्यते पुष्पे न तु तस्मात्फलान्तरम् ॥
 एवं कर्मानुवृत्तिः स्यात्फलभोगस्तु दुर्घटः ।
 कर्मानुवृत्तिरप्येषा न चेकस्यास्ति कस्य चित् ॥
 कार्यकारणयोर्भेदात्कार्पासकुसुमादिषत् ।
 अन्येषु हि कर्म स्यादन्येषु च तत्फलम् ॥
 न च सन्तानभोगाय कश्चित्कर्मानुवृत्तिः ।
 फलमस्मान्मदेव स्यादिति सर्वैः प्रवर्तते ॥
 सर्वथा शाश्वत्तुणां परलोको विषंष्टुलः ।
 न तत्प्रसाधने तेषां का चिद्गमनिका ऽस्ति वा ॥
 गर्भोदो ग्रथमं ज्ञानं विज्ञानान्तरपूर्वकम् ।
 ज्ञानन्वादित्ययं हेतुरप्रयोजक इष्यते ॥
 मूर्खादानन्तरोद्भूतज्ञानैश्च व्यभिचार्ययम् ।
 मूर्खतस्यापि विज्ञानमस्तीत्येतत् कौतुकम् ॥
 न ह्यर्थावगतेरन्यदूषं ज्ञानस्य किं चन ।
 मूर्खादिषु कुतस्तस्यात्कुतो वा फललादिषु ॥
 फललादिदण्ड्यां वा यदि विज्ञानमिष्यते ।
 मातापितृस्ययोरस्ति शुक्रयोषितयोरपि ॥

ततश्चैकैष संतोने चेतन्यद्वयमापतेत् ।
 चेतनानां बहुत्वं वा दम्पत्योर्बहुपुत्रयोः ॥
 न चैष नियमो लोके सदृशात्सदृशोद्वयः ।
 वृश्चिकादेः समुत्पादो गोमयादपि दृश्यते ॥
 शरीरान्तरसंचारचातुर्ये च धियां कथम् ।
 क्वालादिवन्नं मूलत्वं न च व्यापकता ऽऽत्मवत् ॥
 आतिवाहिकदेहेन नीयन्ते चेद्वान्तरम् ।
 नन्वातिवाहिके ऽप्यासां कथं संचारसंभवः ॥
 आस्तामिवेष वा जीवद्वेहे ऽपि पथि गच्छताम् ।
 प्रदेशान्तरसंचारो ज्ञानानां भवतः कथम् ॥
 न ह्येषां भूतधर्मत्वं न स्वतो गतिशक्तिता ।
 न च जात्यादिवद्वृत्तिर्न च व्यापकता ऽऽत्मवत् ॥
 एवं यदैव निष्कान्तो विहारकुहराद्वान् ।
 तदा कृषी भग्द्वेहे ज्ञानसंक्रान्तिसंभवात् ॥
 तदयं सचेपार्थस्त्यक्तव्यो वा निरस्य कुसकुर्वीम् ।
 सुरगुरुवत्परलोके नित्यो वा ऽऽत्मा ऽभ्युपेतव्यः ॥
 यत्पत्यु चर्मगगनोपमतां विकल्प्य
 नाशित्वमुक्तमय वा विकलत्वमेव ।
 तत्रैव सांधु सुखदुःखदृशोपभोग-
 योगे ऽपि नाशमधिगच्छति नाशमात्मा ॥

विकृतिश्च तस्य सुखदुःखजन्यमना न हि तादृशी भवति लुप्यते यया ।
 सहकारिकारणयोगानु जायते तदमुष्य येन समुपैति भोक्तृताम् ॥
 अथ वीपजन्यस्यस्वभाधस्म्यद्रशाभेदसमन्वये हि पुंसः ।
 फलिनः किल कुण्डलाद्ययस्यानुगतम्येव न भिन्नतेति केचित् ॥
 अथस्या यथेताः प्रसभधिलगातङ्कविधुरा-
 अर्थस्याता त्येकः स्फुरति निरपार्थस्वरवपुः ।
 असत्यस्मिन्पूर्वावगतिविषयानुसृतिमुधा
 न सिद्धि- कार्याणामिति निपुणमावेदितमिदम् ॥

ननु विमृशति भोगे कर्म नित्यो ऽपि नात्मा
न हि नरकनिमग्नेः मन्यते कश्चिदेवम् ।

किंल यदयमकार्यं प्राग्भवे कर्म पापं
फलमुपनतमस्माद्बुध्यते तन्मयेति ॥
कार्योपभोगसमये किमनेन कृत्यं
नास्य प्रवृत्तिरधुना न निवृत्तिरस्मात् ।

यस्तु प्रवृत्तिजननोपयिको ऽधर्मज्ञः

शास्त्रादसौ भवति शास्त्रविदामवश्यम् ॥

विमर्शो ऽयं पश्चादपि भवति दृष्टे तु विषये
मया यूना यत्तत्किमपि सदसद्वा कृतमभूत् ।

ततो वृद्धो ऽद्याहं फलमनुभवामीति तदयं
पुमानस्ति स्थायी सुकृतफलभोगादिनिपुणः ॥

नास्त्यात्मा फलभोगमात्रमथ च स्वर्गाय चेत्यार्चनं
संस्काराः क्षणिका युगस्थितिभृतश्चेते विहाराः कृताः ।
सर्वं शून्यमिदं वसूनि गुरवे देहीति चादिश्यते
बौद्धानां चरितं किमन्यदियती दम्भस्य भूमिः परा ॥

अथ सुशिक्षिताश्चार्वाका आहुः । यावच्छरीरमवस्थितमेकं प्रमातृत्व-
त्वमनुसंधानादिव्यवहारसमर्थमस्तु नाम कस्तत्र कलहायते शरीरादूर्ध्वं
तु तदस्तीति किमत्र प्रमाणम् । न च पूर्वशरीरमपहाय शरीरान्तरं सज्जामति
प्रमाता । यदि ह्येवं भवेत्तदिह शरीरे शेषवदृशानुभूतपदार्थस्मरणवदतीतज-
न्मानुभूतपदार्थस्मरणमपि तस्य भवेन्न हि तस्य नित्यत्वाविशेषे च शरीर-
मेदाविशेषे च स्मरणविशेषे कारणमुत्पश्यामे । इदिह जन्मन्येवानुभूत स्मरति
नान्यजन्मानुभूतमिति । तस्मादूर्ध्वं देहान्नास्त्येव प्रमातेति नित्यात्मवादमू-
लपरलोककथाकुसकुर्वीमपास्य यथासुखमास्यताम् । यथा ऽऽह ।

यावज्जीवं सुखं जीवेन्नास्ति मृत्योरगोचरः ।

भस्मीभूतस्य शान्तस्य पुनरागमनं कुत इति ॥

अपीष्यते । न खलु निपुणमिव सुशिक्षितमामुष्मता चार्वाकाचार्य-
चानुर्यम् । यावच्छरीरमेकमनुयायि प्रमातृत्वमस्तीति यदुक्तवानसि तन्न .

विस्मर्तुमर्हसि । न चास्तित्वादिनाभाषी भाषानां विनाशः स्वाभाविकः किं तु हेत्वन्तरनिमित्तक इति शैगतैः सह कलहमतिमात्रमधुनेन कृत्वा समर्थितोऽयमर्थः । न च विनाशहेतुः प्रमातरि विरमपि विचार्यमाणः कश्चित्कृतश्चिदव्याप्यते न चानुपलभ्यमानोऽप्यसौ कल्पयितुं पार्यते । न ह्यात्मा पटादिरिव सावयव उपलभ्यते यदवयवविभागादिना नद्भूयतीति गम्यते । उत्पत्तिर्नात्मनो दृष्टा यतस्तदविनाभाषिनो निरवयवस्यापि कर्मादेरिव विनाशः प्रतीयते । न चैष कस्य चिदात्मा गुणो येनाश्रयविनाशाद्वा विरोधिगुणान्तरप्रादुर्भाशाद्वा प्रध्यंसमाधादयेत् । न चैवं शक्यते घत्तुं किं विनाशहेत्वनुमानेन प्रत्यक्ष एवास्य विनाशो दृश्यते इति । यतो न शरीरवदसौ दृश्यमानः शकुनिमिरवलुप्यमानो वा कटा चिटुपलब्ध इति । तस्माद्धिनाशदर्शनाद्धिनाशहेत्वनुमानासंभवाच्च अस्ति चेदात्मा नित्य एवेत्यवधार्यताम् । तस्माद्भूतचेतन्यमेव चिरंतनचार्वकाचार्यवत्परलोकापलापरितोपालम्बितयत्किंचनकारित्वमुलभसुखासिक्कासक्तहृदयैर्वैरमाश्रितमाशरीरमवस्थिते तु प्रमातृत्वत्वे सति न फलन्त्येते परलोकापलापमनोरथाः । भूतचेतन्यपक्षोऽपि च पुरा पराकृत एव तस्मादस्ति नित्यः परलौके प्रमातेति । नित्यत्वे सति पूर्वदेहसंबन्धो भविष्यद्देहान्तरसंबन्धश्चास्य न दुरुपपादः । शरीरान्तरसंचारस्तस्य नास्तीति यदुक्त तद्युक्तमेव व्यापिनः सर्वत्र विद्यमानस्यात्मनः कः संचारायः । व्यापित्वे एव किं प्रमाणमिति चेत्सर्वत्र कर्णोपलम्भः प्रमाणम् । यतो धाराणसोमपि गतस्य मे भवत्येव स्मरणेच्छादिकार्ययोगः स चात्मैकप्रभवः आत्मनश्च शरीरस्थेय न तत्र ममनममूर्तत्वाच्च शरीरगुणवत्तदनाश्रितत्वाच्च प्राणादिषदन्तः शरीरवर्तित्वामाशात् । अन्तः शरीरवृत्तित्वाभाषण्य किं प्रमाणमिति चेत्तदुच्यते । अन्तः शरीरवृत्तित्वे हि द्वयो गतिरेकदेशवृत्तित्वं सर्वशरीरमापूर्य वा तत्र सर्वशरीरापूरकत्वे शरीरपरिमाणानुषिषयत्वाद्द्वालशरीरयुषस्यविरशरीरव्यवर्तनीत्या परिमाणान्यत्वेन तदन्यत्वात्पुनरपि प्रतिषन्धानादिकार्यवैधुष्यप्रसङ्गः । करिमशकशरीरयोगो च कर्मपरिणामोपनते तस्य संकोचविकाषो प्राप्नुतः तौ च नित्यमव विरुध्येते । एकदेशवृत्तित्वे तु तदनधिष्ठितानामवयवानामनात्मकत्वान्मृतशरीरावयवव्यवस्थेष्टविधिनियोज्यता कष्टीभाषः स्यात् । प्रदीपयत्रेत्तद्देहवृत्तेरप्या-

त्मनः सकलशरीराधिष्ठातृत्वमिति चेत् धर्तिप्रदेशोपचिततेजःपिण्ड-
घटेकश्च शरीराद्यवे सविशेषचेतन्यसंभितिः स्यात् । अस्त्येव हृदयदेशे तद-
तिशय इति चेन्न अनुपलम्भात् । दहनहिमकृपाणादिस्पर्शे हि न हृदयस्य
प्रदेशान्तरस्य वा शरीरवेदनाविशेषं पश्यामः । तस्मान्न हृत्पुण्डरीके याघद्व-
स्थानमात्मनः अत एवाङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष बलाद्यम् इति व्यासवचन-
मनेवंपरमधगन्तव्यम् । यदि तु मनोघटेकदेशवृत्तेरगुपरिमाणस्याशु संवहतः
शरीराधिष्ठातृत्वमात्मनः कथ्यते तथा ऽपि सहसैव चिरप्रोपितगतागतदयि-
तजनदर्शनेद्गतसकलशरीराव्यापिस्वेदरोमाञ्चादिदर्शनं विरुध्यते । न च द्वयो-
रपथोरात्ममनसोः कर्तृकरणव्यवस्था ऽपि निर्वहतीति । तस्मान्नागुरात्मा न
च शरीरपरिमाण इति व्यापक एवावशिष्यते । तदेवं धाराणस्यामप्ययमात्मा
विद्यत एवेति तत्र तत्कार्यदर्शनमवकल्पते नान्येन गमनादिप्रकारेणेति । ननु
सर्वत्र सुखदुःखज्ञानादिकार्यदर्शनात्सर्वप्राणिनामेक एवात्मा भवेत् । न सुख-
दुःखव्यवस्थादर्शनाद्बन्धमुक्तविभागोपपत्तेश्चात्मभेदस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् ।
व्यापिनः कथं कर्तृत्वमिति चेत् ज्ञानचिकीर्षोप्रयत्नसमवाय एवास्य कर्तृत्वं
न व्यापारयोग इति निर्णयितमेतत् । ननु व्यापिन्यात्मनि कथं शरीरवहिर-
यवपि कार्यं न दृश्यते कर्माद्यिप्रशरीरेन्द्रियादिसहकारिसन्निधाननिबन्धने हि
तत्कार्योत्पादः स कथं बहिर्भवेद् इति ।

तस्मादनन्तरोक्तेन प्रक्रमेणोपपाद्यते ।

नित्यत्वाद्वापकत्वाच्च परलौकिकत्वमात्मनः ॥

सूचकारस्तु पारलौकिकत्वसिद्धये हेत्यन्तराणि प्रत्यपादयत् । सद्यो
जातस्य बालस्य वदनविकासरोदनानुमितो हर्षशोकादियोगस्तावदस्ति ।
युवशरीरादेः रोदनानि शोकादिकारणक्रमयगतमिदमाननविकासादि हर्षहेतु-
कमेवं शिशोरपि तन्निबन्धनस्तदुत्पादः । तौ च हर्षशोकौ सुखदुःखसाधना-
धिगमतदनुस्मरणान्यतरकारणौ भवितुमर्हतस्तथा दृष्टत्वात् । इह चास्य न
सुखदुःखसाधनपदाद्यनुभवः तदानीमस्तीति तदनुस्मरणमेव हर्षशोकाहेतु-
मंवेत् । स्मरणमपि तदनुभवप्रभवमनुभवश्चेह जन्मनि सद्यो जातस्य न
समस्तीति जन्मान्तरानुभवसुखदुःखसाधनानुस्मरणनिमित्तक ग्यास्य हर्षशो-
कसमुत्पाद इति जन्मान्तरानुगमान्नित्य आत्मा । नन्वभिनयजीवलोकायले-

काह्लादनिवन्धन एशास्य मुखविकासस्तथा योनिद्वारनिर्गमनोद्गतनिरगलकेश-
 षोडितस्य तस्य रोदनमिति न जन्मान्तरानुभूतस्मरणं कल्पयितुं युक्तमिति
 प्रसङ्गात् । मैवं सुखदुःखहेतुमीदृशमननुभवतो ऽप्यकस्मादेव हर्षशोकदर्शनात् ।
 ननु कमलमुकुलविकासादिवत्स्याभाविकमेव शिशोर्मुखविकाशादिकार्यं स्यात् ।
 स्याभाविकं नाम किमुच्यते किमहेतुकमविज्ञातहेतुकमनियतहेतुकं वा । न
 तावदहेतुकं कार्यं संभवति कार्यत्यहानिप्रसङ्गात् । नाप्यविज्ञातहेतुकं तद्वाव-
 यितुं युक्तं कार्यमुपलभ्यते तद्वेतुपरिज्ञाने यततां भयान् किमुदास्ते न
 चासौ ज्ञानुमशक्यः कार्यस्येव तत्र ज्ञापकत्वात् । नाप्यनियतहेतुकं कार्यं किं
 सिदस्ति कार्योत्पादननियमेनेव हेतुनियमसिद्धेरत एव तत्कार्यमुपपाद-
 यितुकामास्तन्नियतमेव कारणमुपाददते लौकिकाः ।

यथाप्यनियतो हेतुर्घृष्टिके गोमयादिकः ।

अभियुक्तास्तदेषां विशेषं न न भन्वते ॥

तदेवं कारणनियमो ऽपि कार्यविशेषदर्शनाद्वरपरूष इति मुखविका-
 सस्य हर्ष एव कारणभवगम्यते सहस्रकृत्यस्तथा दर्शनात् । अचेतनानां तु
 तांमरसादीनां विकासकारणं तरणिकिरणनिकरपरिष्वङ्गाद्युपलब्धम् इति
 तदपि न स्याभाविकम् ।

तस्मान्मुखविकासस्य हर्षो हर्षस्य च स्मृतिः ।

स्मृतेरनुभवो हेतुः स च जन्मान्तरे शिशोः ॥

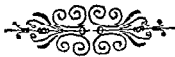
ननु शिशोर्जन्मान्तरानुभूतस्मरणे सर्वदा सर्वस्मरणप्रसङ्गः । न याव-
 त्कार्ये कारणकल्पनासु सर्वदा सर्वस्मरणं संवेद्यते न च तत्कल्पनायां कार-
 यमुपलभ्यते न चैकदर्शनात्सर्वं कल्प्यं दृष्टमपि वा निवृत्तव्यमिति परीष-
 काणामुचितं यद्य पन्था इत्यसकृदुक्तम् । अपि च पयसस्तृप्तिहेतुत्वमनुस्म-
 रन्बालकः स्तन्याभिलाषेण मातुः स्तनतटे दृष्टिं निदधाति न चाद्य तेन
 तस्य तत्साधनत्वमयगतमिति जन्मान्तरे संवन्ध्यग्रहणमस्य घृतमिति
 मन्वायहे । न चायस्मान्तदृशान्तसमाश्रयेण स्वाभाविकमेतद्बालकस्य फुचक-
 लशनिमित्तोपसर्पणमिति घकुमुचितमनन्तरमेव निरस्तत्वात् । ननु च गर्भ-
 शय्याशायिणो ऽप्यपरितोषदर्शनात्साधनोपादाने तदनुस्मरणमेव प्राप्नोति

यदि कार्यमवगम्यते तथापि तत्कारणं कल्पयतां को दोषः । तत्र तु जन-
यिषीजठरपतिताङ्गपानपरिपाकसंक्रान्त्या तत्परिपोषमायुर्धेदविदो वदन्तीति
कथं तत्र स्मरणादिकल्पना । कल्पनायां घा प्रथमं निषेकानन्तरमेव कललादिगु-
क्रशोणितविकारसंभवात्तदृशास्वपि स्मरणकल्पनाप्रसङ्गः । न तावत्कल्पनाया-
मपि का चिदस्माकं घतिः अयं तु स्तनाभिलाषेण कुचघोरकलशायलोक-
ने।पसर्पणादरो दारकस्य तदनुस्मरणकृत एवेति सर्वथा जन्मान्तरसंबन्धानुमा-
नान्नित्य आत्मेति । अतश्चेवं घीतरागजन्मादर्शनात्* । रागादिघासनाभ्या-
सेन सुदृढप्रहृष्टेनानादिप्रबन्धप्रवृत्तेन परित्याज्यमानाः सरागा एव जन्तवो
जायन्ते न खलु लोके कश्चन सादृशो दृश्यते प्राणी यो जातो घीतरागश्चेति
स एव सरागो जायमानः पूर्वोपदितां रागादिघासनामनुसरतीति सिद्धो
जन्मान्तरसंबन्धः ।

तथा च के चिज्जायन्ते लिभमात्रपरायणाः ।
द्रव्यसंग्रहणैकाग्रमनसो मूपिकादयः ॥
मनोभयमयाः के चित्सन्ति पारायतादयः ।
कूजत्प्रियतमाचञ्चुमुष्यनासक्तचेतसः ॥
के चित्क्रोधप्रधानाश्च भवन्ति भुजगादयः ।
ज्वलद्रूपाननज्वालाजालपल्लविताननाः ॥
जगतो यज्ञ वैचिच्यं सुखदुःखादिभेदतः ।
कृषिसेवादिसाम्ये ऽपि विलक्षणफलोदयः ॥
अकस्मान्निधिलाभश्च विद्युत्पातश्च कस्य चित् ।
एक चित्फलमयत्रे ऽपि यत्रे ऽप्यफलता क्व चित् ॥
तदेतद् दुर्घटं दृष्टात्कारणाह्यभिचारिणः ।
तेनादृष्टमुपेतव्यमस्य किं चन कारणम् ॥
अदृष्टो भूतधर्मस्तु जगद्वैचिच्यकारणम् ।
यद्विः कश्चिदुपेयेत को दोषः फलकल्पने ॥
संज्ञामात्रे विधादश्च तथा सत्याशयोर्भवेत् ।
भूतधर्मात्तधर्मस्य न चादृश्यत्वसंभयः ॥

दृष्टश्च साध्वीसुतयोग्यमयोस्तुल्यजन्मनोः ।
 विशेषो धीर्यधिज्ञानसौभाग्यारोग्यसपदाम् ॥
 स्यात्साधिकत्वं कार्यार्यामधुनेष निराकृतम् ।
 तस्मात्कर्मभ्य यत्रैव विचित्रजगदुद्भवः ॥
 कर्मणां यदि वैचित्र्यं कर्मान्तरकृतं यदि ।
 अनिष्टं तत्स्यतः सिद्धं जगत्येष तदिष्यताम् ॥
 कर्मणां सास्त्यो ज्ञाता विचित्रफलशक्तता ।
 दृष्टार्थेषु च धाक्तेषु दृष्टा प्रत्यक्षतो ऽपि सा ॥
 तस्माद् दृष्टस्य कार्यस्य युक्ता कारणकल्पना ।
 कारणस्य त्वदृष्टत्वात्किं हेत्वन्तरचिन्ताया ॥
 हेत्वन्तरनिमित्ते ऽपि कर्मवैचित्र्यकल्पने ।
 ससारस्य त्वनादित्वान्नानवस्था भयावहा ॥
 तथा च पुण्यः पुण्येन पापः पापेन कर्मणा ।
 जायते जन्तुरेत्येषं धर्मशास्त्रेषु पठ्यते ॥
 तथा च गैतमः । पुण्यः पुण्येन कर्मणा भयति पापः पापेनेति ।
 तस्मात्कुतर्कमूलेन दृष्टकार्योपधातिना ।
 सर्वलोकदिरुद्धेन चोद्येन कृतमोदृशा ॥
 तस्मात्कल्पानि कर्माणि दृष्टकार्योपपत्तये ।
 एवं च घणभङ्गित्वात्संस्कारद्वारिका स्थितिः ॥
 च कर्मजन्यसंस्कारो धर्माधर्मनिरोध्याते ।
 त्रिना च नित्यमात्मानं क्व धर्माधर्मयोः स्थितिः ॥
 नित्यस्तस्माद्भवति पुरुषः स्वप्रणीतानुगच्छ-
 द्धर्माधर्मरूपपरिणतानन्ततापोपभोगः ।
 प्रामाण्यं च स्फुटमभिहितं पूर्वमेवागमानां ।
 तिभ्यो ऽप्यात्मा जनननिधनातीततत्त्वः प्रसिद्धः ॥
 यद्विज्ञानधनादिवेदधवनं तत्पूर्वपक्षे स्थितं
 योर्वापर्यविमर्शगून्वद्दयेः सो ऽर्था गृहीतस्तदा ।

मेवेध्या परिषोदितस्तु भगवान्यद्याच्चवल्क्यो ऽब्रवी-
 दात्मा नैव विनश्यतीति तदिदं सिद्धान्तसारं वचः ।
 तेनात्मनित्यत्वसमर्थनेन सुन्यग्रसिद्धः परलोकमार्गः ।
 य एव देहान्तरसंगमो ऽस्य तमेव तज्ज्ञाः परलोकमाहुः ॥
 इति कबलने मांस्याकानां परस्वपरिग्रहे
 कितवजनतागोष्ठ्यां घेश्यामुखाम्युल्लुचुम्बने ।
 गतमतिरभूद् धूर्ता मत्वा भवान्तरनास्तितां
 तद्रयमधुना तत्संसिद्धेरहो बत दूयते ॥
 तस्मान्नित्यो ऽयमात्मा न च क्लृपफलस्तस्य नैसर्गिको ऽयं
 रागद्वेषादियोगो ऽपि तु सकलगुणापेक्षमेवास्य हृष्टम् ।
 तेनानादिप्रबन्धोपचितपरिणमत्कर्मपाकोपनीतं
 दुःखं संत्यज्य निःश्रेयसमखिलभयाऽतीतमाप्तुं यतेत ॥
 इति श्रीजयन्तकृतौ न्यायमञ्जर्यां सप्तममाह्निकम् ।

आत्मानन्तरं विभागसूत्रे शरीरनिर्देशात्तदनुक्रमेण तत्स्वरूपनि-
रूपणार्थमाह ।

चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम्* ॥

शरीरस्य यल्लक्षणं येन च रूपेण भाव्यमानस्यापवर्गोपयोगिता तद्-
भयमपि प्रतिपाद्यते । तच्च शरीरत्वमेव तावत्प्रथमं शरीरस्य लक्षणं तेन हि
समानासमानजातीयेभ्यस्तद् व्यवच्छिद्यते । तस्मिन्त्यपि चेष्टेन्द्रियार्थाश्र-
यत्वं यदस्य लक्षणमुच्यते तत्तेन रूपेणात्मनो भोगायतनं शरीरमिति ज्ञापयि-
तुम् । चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयतया हि शरीरमात्मनो भोगायतनं भवति मुमुक्षुणा च
सुखदुःखोपभोगरहितात्मतत्त्वस्वभावनिःश्रेयसाधिगमविनिहितमनसा तथा
भोगाधिष्ठानतया शरीरं भावयता तत्परिहरणे यत्रः-कार्यं इत्याचार्येचेष्टेन्द्रि-
यार्थाश्रयत्वमस्य लक्षणमुक्तवान् । ननु चेष्टा क्रिया क्रियाश्रयत्वे च सत्यपि न
पृष्ठादीनां शरीरत्वमित्यतिव्यापकं लक्षणं न विशिष्टचेष्टाश्रयत्वस्य विशिष्टप्र-
मेयलक्षणप्रकमतो ऽवसीयमानत्वात् । हिताहितप्राप्तिपरिहारयोगव्यापाराधि-
करणं शरीरमुच्यते न चेष्टामावस्याधिष्ठानम् । रथादिना ऽपि नातिव्याप्तिर्येषो-
क्तप्रक्रमवशादेवान्येन प्रेरणायामसत्यामिति विशेषलाभात् । आत्मप्रयत्नातिरि-
क्तप्रेरकनिरपेक्षहिताहितोपादानपरित्यागोपाधिकचेष्टाविशेषाश्रयः शरीरमि-
त्यर्थः । ननु पाषाणान्तर्गतमण्डूकादिशरीरेषु तदाश्रयत्वादर्थनाश्रय्याग्निः न
योग्यतायास्तथापि भावात् । सत्यामपि क्रियायोग्यतायां सर्वतोनिर्विपरनिधि-
तद्रूपत्कर्परोपसद्भावकाशतया चलितुमसौ न प्रभवति भेको घटाकः । तथा
च स्फुटिते तस्मिन् वेश्मनि तत्त्वणमेवासौ चलन् दृश्यते इति निश्चिङ्ग-
शसंयतशरीरवत्तदानीं चेष्टाया अदर्शने ऽपि नाव्याग्निः । मुमुक्षुशरीरेषु लक्षण-
तामित्येके तेन न मण्डूकशरीरादिभिरव्याग्निरलक्षणीयत्वात्तेषामिति । तदयुक्तं
नियतस्य मुमुक्षुणां शरीरस्याभावात् । सादृशं च भेकादिशरीराणि नितरां
निषेद्धकारीणि भवन्ति मुमुक्षुरपि च कर्मविपाककर्मनेकप्रकारमाकलयन्मण्डू-
कीभाषमात्मनो ऽपि न शङ्कते प्रत्यासन्नापवर्गपुरप्रवेशं विपरिचिततन्मपरिचम-
जन्मानं मुमुक्षुं प्रति लक्षणाद्युपदेश यत्र कोपमुच्यते इत्यतः पूर्वोक्तं यत्र व्या-
ग्निपरिहारः श्रेयान् । भवत्येवं चेष्टाश्रयत्वं शरीरलक्षणम् इन्द्रियाश्रयत्वं तु

कथं भौतिकानि हीन्द्रियाणि स्वावयवसमाश्रितानि घ्राणनयनस्पर्शनरसनानि ।
 शोषमनसी तु नित्याद्रव्यत्वादनश्रिते षट्श्रेति कथमिन्द्रियाश्रयता शरीरस्वे-
 ति । उच्यते नावाधाराद्येभ्यश्च आश्रयार्थः किं तु तदनुयाहृतत्वात्तदाश्रितानी-
 न्द्रियाण्युच्यन्ते । देशकालदशानुकूलपथ्यभोजनाभ्यङ्गश्यायाममर्दानाभ्युपचारो-
 पचिनशरीरस्य हि पुंसः षट्तराणि स्वविषयपुरन्धियहये भयन्तीन्द्रियाणि
 दीर्घाध्यलङ्घनकदम्बनगुष्कजरत्सचन्द्रसेवनादिक्रिष्टशरीरस्य हि पुंसो मन्द-
 गतीनि भयन्तीति तदनुयाहकत्वादिन्द्रियाणामाश्रयः शरीरम् । अर्थानां तु
 हृपरसगन्धादीनां केषां चिदाश्रयः शरीरं भवत्येव तत्समवायिनां न तु
 त्वायता किं चिद्भोगायतनस्वोपयोगि हूपमभिहितं भवति । लक्षणमपि तदति-
 व्यापकं हृपरसादिसमवायस्य पृथादाशपि भावानस्मान्तदर्थीत्यस्यमौदृगमष
 विशक्तिं यदेते षरचनिगादिशरीरार्थानिनः प्रथिकषमुचुकुन्दकुन्दकन्दलकम-
 लादिद्याह्यविषयसमवायिनश्च हृपरसादयो ऽर्था रमणीयत्वात्प्रधाना रगशृ-
 द्दिहेतयो भवन्ति भोक्रुरात्मनः शरीरं सति न शरीररहितस्येत्यर्थानां भोग-
 साधनभावादाश्रयः शरीरमतः सुषुक्तं चेट्रेन्द्रियाद्याश्रयः शरीरमिति । तद्विद्यं
 भोगायतनस्येन वन्धहेतुत्वाद्देयमित्यर्थः । तद्विदानीमस्मदादिशरीरं किं
 पार्थिवमेव किं वा नानाभूगनिर्मितमिति परीक्ष्यते । ननु किमनया परीक्षया
 प्रयोजनम् ।

निःश्रेयसोपयोगो हि यः शरीरस्य दर्शनः ।

नानेकप्रकृतस्ये हि न स तस्य विशिष्यते ॥

मेवं बोधः ।

प्रतिपक्षस्य ह्यस्य चिन्त्याकारोपयोगिताः ।

कार्यः कार्यविना ऽप्यादौ यद्यन्तदुपनिर्णये ॥

- तथा चेन्द्रियाणि भौतिकस्याहङ्कारिकत्वविषयेन परीक्षिष्यन्ते । अर्था
 अपि कति, किं गुदा इति । सुद्विरपि किं प्रधानस्य प्रथमे विकारो महच्छष्ट-
 यास्य ततात्मन यद्य धर्मो घ्राणाद्यः सत्किं इत्येवं सर्वेषु दृष्टव्यम् । तत्र
 पार्थिवमेवास्मदादिशरीरमिति के चिन् । साधारणो हि धरविधर्मो गन्धस्व-
 म्भिन्नजन्यो इति । पृथिव्युत्पत्तकारणमित्यन्ते । त्रेत्रस्यापि तस्मिन्तर्गनादस्य

हि सलिलसंसर्गे न पार्थिवाः क्लेदमनुभवन्तीति । वित्तिलजलञ्जलनजनितमित्यपरे गन्धक्लेदश्चूष्मणो ऽपि तत्रोपलम्भादिति । यक्षुमतीसलिलसितेतरेष्वरक्षिसमीरणरचितमिति चान्ये रचनाविशेषस्य पवनकार्यस्य तत्रावधारणादिति । अथनिव्रनदहनपवनगगनविनर्मितमिति चापरे गन्धादिषदवकायम्याप्याकाशकार्यस्य तत्र दर्शनात्सुपिरं हि शरीरमुपलभ्यते अथकाशे चाकाशैकदेशे ऽप्यवच्छेदाभिप्रायेण आत्तवद्भूतया तत्कार्यत्वव्यपदेश इति । तदत्र किं तत्त्वं पार्थिवमेवास्मदादिशरीरमिति विजातीयकार्यस्याप्यविनोपपत्तेः । पार्थिवाद्यवयवसमवेतशरीरावयवयाहिराश्चामेदप्रत्ययस्य तृणपर्णपाषाणमूलकाद्यभेदप्रत्ययवदपवादासंभवात् । न च धर्मिह भूतान्तराणां कारणभावनिषेधं विदुः केवलपार्थिवतया निर्विवादसिद्धे ऽपि कुम्भादायम्भःप्रभृतौनाकारणत्वानपायातद्भ्रातिरेकेण घटादेर्घटदितुमशक्यत्वात् । किं तु घटद्वय शरीरे ऽपि समधार्मिकारणतां पृथिव्यवयवानामेवाचक्षुमहे तदाभितत्वस्यास्य प्रत्यवेद्य यद्वात्सहकारिकारणत्वानुप्रविष्टभूतान्तरसंबन्धनिवन्धनस्ततः सिद्धुक्लेदोष्मञ्जूहावकाशसम्यक्त्ययस्तत्पथागमपठितेषु वक्ष्येनोकादौ केवलज्वालादिजन्येषु सहकारित्वानुप्रविष्टपार्थिवावयववयवप्रुम्भवयेन स्थैर्याद्यनुपपन्न इति । तस्मादस्मदादिशरीरं पार्थिवं वेदे च तथैव व्यग्रहारो दृश्यते । आनीयामीयादिपयोः प्रलयकाले यजमानस्य वा व्रतस्य पावचयनक्रमेण सूये षष्ठुर्गमयतादित्याद्युपक्रम्य पृथिवी ते शरीरमिति घट्यते तच्च प्रकृमिगामित्ववचनं यद्यतः प्रकृतेरुत्थितं तत्रस्यामेवास्य लीयतामित्यर्थः । तत्र यथा तेजसश्चक्षुरिति मूर्धास्थे तेजसि उद्गमनमुपदिष्टमेवं पृथिव्यां शरीरस्येति तस्मात्पृथिव्यावयवैरयमस्मदादिदेहे निघट्ट इति नात्र सतां विवादः ।

प्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः* ॥

अचेन्द्रियाणां विषयोपलब्धिकारणत्वं सामान्यलक्षणं प्रसिद्धमेव । विभागो ऽपि पञ्चबाह्येन्द्रियाणां त्वेष सूचित एव स चानन्तरमेव तीर्था-न्तरक्रयिककर्मैन्द्रियनिषेधात्साधयिष्यते । विशेषलक्षणानि तु पञ्चानां पञ्चसमाख्यानिर्धेवनसामर्थ्यात्प्रमाणपदयगन्तव्यानि । जिघत्स्यनेनेति प्राणं घ्रेण गृह्णातीति मन्धोपलब्ध्यायमाधारण करणं प्राणं चक्षुः ईदृशं लोचनं तदुच्यते

स्पृशत्यनेन स्पर्शनं स्पृशे गृह्णातीति म्यर्शोपलब्ध्याद्यसाधारणं कारणं स्पर्शनं
 म्यर्शनमिति घत्तये त्यग्रहणमुपचारान्मज्ञाः क्रोगन्तीति तदधिष्ठानत्वं
 दर्शयितुम् । यथा चिपुटिकाधिष्ठानं घ्राणं जिह्वाधिष्ठानं रसनं नेत्रिकाधिष्ठान
 चक्षुः तथा सकलत्वगधिष्ठानं स्पर्शनं शिरःप्रभृत्यापाद्राक्षुप्तं म्यर्शोपलम्भात् ।
 त्यगिति च न बाह्यमेव घर्मं केवलमुच्यते अपि तु सकलगरीख्यापि तुहिन-
 क्यगिशिरसलिलपानसमयेन्तर्हृदये ऽपि शीतम्यर्शोपलम्भादिति । स्वाययव-
 समशयित्वे चेन्द्रियाणां चिपुटिकद्याग्रयत्यमाश्रयमाशपेक्षयोध्यते न समश-
 यित्वादिति । शयोत्यनेनेति शोचं शब्द गृह्णातीति गच्छोपलब्ध्याद्यसाधारणं
 कारणं शोचम् । तद्वाकाशेरुदेशत्वाद्नाश्रितमपि कर्ष्यशक्त्युल्यधिष्ठानमुच्यते ।
 तदेव विशेषलक्षणानि पञ्च पञ्चानामुक्तानि भवन्ति । तानीमानीन्द्रियाणि स्ववि-
 पयग्रहणलक्षणान्यात्मने भोगसाधनत्वात्संनारकारणानीति हेयतया भाव-
 यितव्यानि । तथा भाव्यमानानि निर्घेदोत्पादनादिद्वारेणापघर्गाय कल्पिष्यन्ते
 इति । भूतेभ्य इति क्रियेम् उक्त हीन्द्रियाणां स्वविपयग्रहणं भूतप्रकृतित्वे
 सति निर्ब्रह्मति नान्ययेति ततद्विनिश्चयार्थं यथाशेषदेशः शब्द इत्याश्रय-
 हणम् । यिययोपलब्धिलक्षणत्वं हीन्द्रियाणां भूतप्रकृतित्वे सति निर्ब्रह्मति
 नान्ययेति । तानि पुनरिन्द्रियकारणानि पृथिव्यग्नेः वायुराकाशमिति भूतानि ।
 भूतेभ्यः पञ्चभ्यो यथासह पाण्डरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणि पञ्चेन्द्रियाणि भवन्ति ।

भौतिकत्वे हि यत्परिमाणं यद्वह्यं तत्परिमाणं ग्राह्यं गृहीयादस्ति च गोल-
कादधिकपरिमाणस्य षट्पिठरादेर्यद्वह्यं हीनपरिमाणस्य च षट्घानादेरतोऽपि न भौतिकानीन्द्रियाणि । भौतिकानामपि दीपादीनां परं प्रकाशयतां
स्वात्मप्रकाशत्वमपि दृष्टुम् अयमिन्द्रियाण्यपि षट्पिठरूपं प्रकाशयन्ति स्वहृष-
मपि च प्रकाशयन्तीत्यतोऽपि न भौतिकानि । अत्रामिधीयते । यत्तावत्प्राप्य-
कारित्वं भौतिकत्वपक्षे नापकल्पते इति जल्पितघानसि तन्मन्वे त्वया
गोलकमेव चक्षुरिति चेतसि गृहीतमन्यथा कथमित्यप्रकथयिष्यः । स चायमा-
युष्मतो महान् भ्रमः न खलु कृष्णसारं चक्षुस्तदधिकरणं न तेजश्चक्षुस्तद्व-
वेगवद्द्रव्यत्वाद् दूरमपि प्रसरतीति कोऽस्य प्राप्यकारितायां प्रमादः । ननु
च गोलके चिकित्सादिप्रयोगाद्गोलकगुणदोषानुवर्तित्वाच्च विषयोपलब्धेर्गोल-
कमेव चक्षुः स्याद् अनुपलभ्यमानं च तेजः कथमिन्द्रियमुच्यते कथं च
तेजसा वेगवताऽपि सहसैव विस्फारिते चक्षुषि योजनशतसहस्रव्यवहित-
सितकरतरणितारकादि यद्दीप्तं शक्येत कथं वा तदल्पकं वराक नायनं
तेजः समन्ततः प्रसरता सकलभुवनप्रथितप्रभावेन महीयसापि मिहिरमहसा
न प्रतिहतगति भवेदभ्यर्थमिति भास्करदर्शनमित्यं न सम्यगेत । तेजःपक्षे
च काचाभ्रकपटवालस्फटिकान्तरितपदार्योपलब्धिः कथं समर्थेत । तत्प्रति-
षद्धं हि तेजः कथं प्रतिप्रुतेति तद्वरं शक्तिविशेषयुक्तं गोलकमेव साधो चक्षु-
रभ्युपगच्छेति । उच्यते । न खलु भवदनुशासनेन युक्तिविरुद्धुपलभ्युपग-
च्छामः प्राप्यकारि हि कारकदृष्टं कृष्णसारपक्षे च कुतः प्राप्यकारित्वम् । शक्ति-
रपि कल्प्यमाना निराश्रया न परिकल्पनीयेवेति तदाश्रयचिन्तायां न गोलक-
मात्रमाश्रयोक्तेराश्रयो भवेत् । ननु च प्राप्यकारित्वमेव चिन्त्यं वर्तते तद्वि-
रसनस्पर्शनयोः केवलमश्रयोच्यते लोके चक्षुःशोचे तु दूरदेगव्यवस्थितविषय-
ग्राहिणी कथं प्राप्यकारिणी स्याताम् । प्राप्ये तु त्रिपुष्टिकानिकटानिहितपदा-
र्थगन्धमपि गृह्णाति दूरतोऽपि च प्रचलदनिलबलबेज्जितफुल्लमल्लिकार्जुनसौर-
भमुपलभते त्रिपुष्टिकोपकण्ठकौकितेनापि द्रव्येण न तस्य सन्निकर्ष इति
तदप्यप्राप्यकार्येण तस्माच्छक्तिविशेषणमधिष्ठानमेव तत्तद्विन्द्रियमिति गृह्य-
ताम् । उत्सृज्यतां प्राप्यकारित्वपक्षः चक्षुःपि च चन्द्रार्कगहादियाहिति नतरां
प्राप्यकारित्वमित्युक्तमेव । अत्रोच्यते न प्राप्यकारित्वमुत्सृष्टं शक्यम् । कारक-

त्वमेव हि तथा सत्येषामुत्सृजेत् । कारकं चाप्राप्यकारि चेति चित्रम् । अदृ-
ष्टमपि कारणमात्मनो व्यापकत्वात्तद्वृत्ति धर्मादिकं न प्राप्यकारि भवेत् किमुत
दृष्टं चक्षुरादि कारकमिति । अप्राप्यकारित्वे च शक्तेरविशेषात्कुड्यादिव्यवहित-
मपि वस्तु चक्षुषा दृश्येत तत्र कार्यानुपलम्भात् शक्तिः कल्प्यते इति चेत्किं
शक्तिः कल्प्यतां किं तेज इति सम्प्रधारणायां तेजसो द्रव्यत्वाद्ब्रह्मवधानाद्य-
नुगुणममूर्तयास्तु शक्तेर्व्यवधानमबाधकं भवेदिति तेज एवेन्द्रियं कल्पनीयं
न शक्तिः । शक्तिमदधिष्ठानं वा प्राप्यकारिता च द्योतस्य तावद्वेहसन्तानस-
दृशशब्दपरम्परारम्भणद्वारेण दर्शिता शब्दाधिकरणे । घ्राणस्यापि समीरणान्दो-
लितकुन्दलतादिप्रसृततत्परिमाणनिकराधिकरणागन्धपहणात्प्राप्यकारिता । न
च परमाणूपसर्पणाद् द्रव्यपरिवर्षाद्याशङ्कनीयं भूषस्त्वात्परमाणूनाम् अत एव
गन्धद्वाराकतद्द्रव्यसम्पर्कदोषनिर्हरणाय प्रायश्चित्तमशुचिद्रव्यघ्राणे समाम-
नन्ति । चक्षुषस्तेजःप्रसरणात्प्राप्यकारिता । अनुपलभ्यमानं तेज इति चेत्किं
चन्द्रमसः परभाग उपलभ्यते पृथिव्याश्चाधोभागः । न खलु प्रत्यक्षेकरणाः
पदार्थाः अनुमानादिभिरेषामुपलम्भः सम्भवत्येव । उक्तं चानुमानं रूपोपल-
ब्धि कार्येण तेजसमेव चक्षुरनुमीयते । तेजोद्रव्यं हि दीपादि रूपस्य प्रकाशकं
दृष्टमिति । प्रत्यक्षेण तु नायनं तेजः किमिति नोपलभ्यते इति । तदुच्यते
विचित्रा हि द्रव्यगुणानामुद्भवाभिभवादिवशेन गतयो भवन्ति । तद्यथा सर्जतः
प्रसरतार्धबहलबहलेन शीतस्पर्शाश्रयेण द्रव्येण व्याप्तिं हेमन्तशिथिलो कृत
भवतः । निराधारस्य शीतस्पर्शगुणस्यानुपपत्तेः अयं सत्यपि तत्र सलिलद्रव्ये
तद्गुणस्य शीतस्पर्शस्यैवोपलब्धिर्न शुकूरूपस्येति । तेजोद्रव्येण च निर्गले
त्रिजृम्भाणेन भूषसा शीप्पो भवति तत्र सत्यपि तेजोद्रव्ये तद्गुणस्योपल-
स्यार्शस्येव ग्रहणं न भास्वररूपस्येति । भास्वरं च कार्तस्वरादेः तेजसद्रव्ये
रूपमुपलभ्यते नोपलस्यार्शः । उदकान्तर्गते च तेजसि ज्वलनक्षणे जले ज्वलन-
गुण उपलस्यार्शोऽनुभूयते न भास्वरं रूपमिति । एवमिह नयनरश्मी तेजसे
द्रव्ये द्वावपि रूपस्यार्शो नोपलभ्येते इति कमुपालमेमहि । उक्तं च दृष्टानुमि-
तानां च नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः प्रमाणस्य तत्त्वविषयादिति । न च सर्वत्र
नयनरश्मेरनुपलम्भः क्व चिद्दि दृष्टदृशप्रभृतीनां नक्तं चराणां निशि निशि-

इतमममःपद्मपटलात्रलिप्रे वेश्मनि सञ्चरतां वासुपं तेजो भास्वरं ह्यं
 दूरमपि प्रसरदुपलभ्यतयत्र । अन्यत्र तु मध्यन्दिनेत्काप्रकाशयद्यहणमस्मदा-
 दिनयनरश्मेः । अयं तु विशेषः उल्काहूपस्य टिघा दिघाकरकरविभवाभिभू-
 तत्वादयदृष्टं नयनरश्मिहूपस्य त्वनुद्भूतत्वादेवेति । यत्तु काचाधूपटलस्फ-
 टिकान्तरितपदार्थोपलम्भनं तत्र काचादीनां केषां चिदतिस्वच्छत्वात्केषां
 चिच्च सुपिरत्वाच्चासुपं तेजःप्रसरनिरोधकौशलं नास्तीति प्राप्यकारित्वं
 चसुपस्तावता भवति । यत्तु कुतो नयनरश्मेरियती गतिगंगनमाक्रम्य यद्गभ-
 स्तिमालिनं स्पृशति न प्रतिहन्यते च साधिषेण वेगवता तेजसेति । उक्तमत्र
 दृष्टानुमितानां नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिरिति । कार्यसतया हि तयाविधं कारणं
 कल्प्यते यद् दूरमपि प्रसरति प्रसरदपि परेण न च निहृष्यते दृष्टप्रचानि-
 रोधो भवेन्नकपालादौ तेजसः पच्यमानद्रव्यपाकसिद्धेः कलशे च निषिक्ता-
 नामषां बहिः शीतस्पर्शपहणादनिरोधः । यत्र नयनरश्मेरपि भविष्यति । न
 तु गोलकस्यैव शक्तिकल्पना लघ्वीति वक्तव्ये प्राप्ता त्वनादिवदिति । अत एव
 सर्वेन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वं पश्यद्विः शास्त्रज्ञैरिन्द्रियाद्यैसन्निकर्षः पदप्रकारो
 व्याख्यातः । प्राप्यकारिता च न गोलकस्योपपद्यते तदप्राप्तस्य पर्वतादेवैह-
 ज्ञानत्प्राप्तस्य च प्रत्युताञ्जनशलाकादेरग्रहणादगोलकं चक्षुश्चिकित्सादिप्रयो-
 गस्तु गोलके यः प्रवर्तते सोऽयमाधारसंस्कार आधेयस्योपकारकः । अत
 एव गोलकगुणदोषानुवर्तित्वमपि विषयोपलब्धेर्घटमानमाधारद्वारकौ हि
 तदाधेयस्यैव तौ गुणदोषाविति । तस्माद्राश्रयिष्यग्रहणानुपपत्तेर्गोलकसु-
 प्तो मिसूत्रेक्षितः प्रेषावतां घृदयेषु न विश्वास्यतीति प्राप्यकारि तेज एव
 चक्षुरिति स्थितम् । इत्थं भौतिकेन्द्रियघाटेऽपि प्राप्यकारित्वसिद्धेर्न कापिल-
 काथितमाहङ्करिकत्वमिन्द्रियाणामुपपद्यते । ननु पचद्वयेऽपि प्राप्यकारित्वोप-
 पत्तेः कोऽयं भौतिकत्वं प्रत्यभिनिवेशातिशयो भवतामिति । उच्यते । एकप्र-
 कृतित्वे हीन्द्रियाणामेकमेव सर्वविषयप्रकाशनकुशलमिन्द्रियं भवेत्सर्वाणि
 वा सर्वविषयग्राहीणि भवेयुः कारकस्याविशेषात् । कारणनियमाधीना हि
 कार्यनियमः अहङ्कारस्य च कारणं सकलविषयप्रकाशनशक्तियुक्ते तस्मिन्
 कथमिन्द्रियान्तराणि विषयान्तर्व्याहीणि ततो भवेयुः । भौतिकत्वे तु भूतानां
 भेदाद्विषयगुणोत्कर्षयोगित्या, विषयविषयग्राह्येन्द्रियप्रकृतित्वं तथा च प्रदीपा-

दितेजो ह्यपरसाद्यनेकविषयसन्निधाने ऽपि रूपस्यैव प्रकाशीभवितुमर्हति यवमिन्द्रियान्तरेष्वपि वक्तव्यम् । तदेव विषयनियमः प्रकृतिनियमकारित इन्द्रियाणामिति भौतिकानीन्द्रियाणि । यन्त्वेवं तेजसेन चक्षुषा कथं पार्थिवस्य रूपस्य गृहणं पृथिव्या गव घा आघ्येन च रसनेन पार्थिवस्य रसस्य घायवीयेन स्पर्शनेन्द्रियेण च पृथिव्यादिस्पर्शस्य तदिदं प्रकृतिनियमे ऽपि कथं विषयसांकर्यमिति । नैष दोषो ह्युपादिविषयविषयो ऽपि ह्येषां नियमेन तदाश्रयविषयः । तेजसं हि प्रदीपादिद्रव्यं रसमेव प्रकाशयदृश्यते न तेजोवृत्त्येव रूपम् । धूप्यमपि द्रव्यं रसमेव व्यनक्ति न तु सलिलस्यमेवेति । घ्राणे तु न कश्चिद्दोषः तद्वाह्यस्य च तस्य पृथिव्येकवृत्तित्वादिति । द्रव्यस्यापि दर्शनस्पर्शनयाह्यत्वमविभक्तमित्यं भौतिकत्वे ऽपीति यदुक्तं महदणुगहणाच्च भौतिकानीन्द्रियस्य दर्शितत्वात् ततश्च विततत्वाद्विततयाहि भवत्येव विततेनापि नाहङ्कारिकत्वम् । यत्पुनरभ्यघ्रापि भौतिकत्वे परगुणयत्स्वगुणस्यापि प्रकाशकमिन्द्रियं स्यादिति तदमुक्तं सगुणस्येन्द्रियस्येन्द्रियभावात् । इन्द्रियेण हि सता तेन विषयः परिच्छिद्यते सगुणस्य चास्येन्द्रियत्वं स्वगुणरहितं तदिन्द्रियमेव न स्यादनिन्द्रियं च कथं याहकमत इन्द्रियगुणानाम् अन्तः पतितत्वात् प्रमेयत्वम् । तस्माद्भौतिकानीन्द्रियाणि स्वं स्वं विषयमुपलभन्त इति सिद्धम् । प्रयोगस्तु पार्थिव घ्राणं द्रव्यत्वे सति ह्युपाटिमध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वाद्गन्धयुक्तिद्रव्यवत् । तत्र व्यञ्जकत्वमात्रमनैकान्तिकमिति गन्धस्यैव विशेष्यते । सो ऽयमसिद्धो हेतुर्भवेद्गन्धत्वस्यापि घ्राणव्यङ्गत्वादिति ह्युपादिमध्यव्युक्तम् । तथा ऽपि सन्निकर्षणं व्यभिचार इति तद्दुदासाय द्रव्यत्वे सतीति विशेषणम् । एवं रसनादिव्यपि प्रयोगा रचनीयाः । श्रोत्रं त्वाकाशेकदेश इति शब्दाधिकरणे निर्णीतम् । गन्धादिविषयोपलब्धिनिबन्धनसुखदुःखोपभोगहेतुभूतधर्मोपनिबद्धानां चेन्द्रियाणामिन्द्रियत्वमिति तद्वराद्यथा यथा नियतविषयगहणकरयता घटते तथा कल्प्यते इति सर्वमनयद्यम् । आह भवन्तु भौतिकानीन्द्रियाणि पञ्चेति तु न युक्तमुक्तं त्वमेव ह्येकमिन्द्रियं भवितुमर्हति सर्वानपायात् । करतलकपोलकण्ठादिवर्तिनापि त्वमिन्द्रियेण रूपोपलभ्यप्रसङ्ग इति चेन्नाश्रयविशेषशक्तिविशेषनियमात् । न हि पाणिना पादेन बोधस्यकार्यं कर्तुं शक्यते अस्ति चाश्रयविशेषस्वभावविशेषवैचित्र्यम् ।

तुपारकपूर्वापूर्ववारिण्युत्तरमानसे ।

यथा च वृषणो ह्यतुः स्फुटतो न तथा स्किचो ॥

क्रिन्नाद्रंतृणकाष्ठाद्रिधूमेन कटुना यथा ।

मूर्धाऽच्चिद्वेदनेदेति न तथा ऽवयवयान्तरे ॥

तस्मादवयवविशेषव्यवस्थितनानाशक्तिखचितं त्वग्येकमिन्द्रियमितं ।
उच्यते । कुतो ऽयमपूर्वं एव महाप्राज्ञो घातो सरलमतोनस्मान्बुद्धियुत्तुमागतः
यो ऽवयवविशेषं चाश्रयज्ञप्येकमिन्द्रियं मन्यते शक्तिभेदादाश्रयभेदाच्च
नानात्वमेवैतदिन्द्रियाणामित्यलं महात्मभिः सह कलहेन ।

मनुष्यैः सह संवादे। मादृशानां हि योभते ।

देवास्तु नररूपेण तश्मे भान्ति घादिनः ॥

ननु नानात्वपक्षे ऽपि पञ्चत्वनियमः कथम् ।

द्वे शोके वृक्षयो द्वे च कथं ते एकमिन्द्रियम् ॥

आह च । सव्यवृष्टस्येतरैरेण प्रत्यभिज्ञानादिति* । चक्षुःप्रजातेरेकत्वा-
दिति चेनहींन्द्रियत्वजातेरेकत्वादेकमिन्द्रियं स्यात् । उच्यते । चक्षुस्ताव-
नेत्र इति निर्णयितम् । तत्रश्चेकमेव तदधिष्ठानमेकमेव घ्राणार्थगव्यवहित-
मनेकमिषोपलभ्यते भिन्नं वा तद्वषत् तत्रैकत्वकार्यक्यादाश्रयभेदे ऽप्येकमेव
श्रोत्रमपि कार्यच्छिद्रद्वयानुस्यूतमेकमेव नभोदेशप्रार्थं वेदितव्यं कार्यकत्व-
स्यापि भावात् ।

तेनाधिष्ठानभेदे ऽपि कार्यकत्वस्य दर्शनात् ।

तत्सामान्यस्य चैकत्वादेकत्वं श्रोत्रचक्षुषोः ॥

न चेन्द्रियजातेरेकत्वादेकमिन्द्रियं कार्यस्योपलब्धिपक्षणस्य कारणस्य
पृथिव्यादेर्विषयस्य गन्धादेराधिष्ठानस्य त्रिपुटकादेर्गतेश्च घ्राणत्वादेर्जातिय-
ष्टथाव्यस्य योनेर्वा पृथिव्यादेः पञ्चविधत्वात्पञ्चैवेन्द्रियाणि कल्पन्ते । यथा
परमाणुसामान्याधिषेपे ऽपि पृथिव्यादिचतुर्विधकार्यद्रव्यैनासृत्तुर्विधाः परमाणवः
कल्पन्तइति । ननु तथा ऽपि न पञ्चैन्द्रियाणि सुदृढीन्द्रियवत्कर्मैन्द्रियाणा-
मपि पञ्चानामुपसंख्येयत्वात् । तदुक्तां चाश्रयिपादपायपस्थाः कर्मैन्द्रिया-
ण्याहुः । तेषां च यचनादानविहरणोत्सर्गानन्दात्मकपञ्चविधकार्यसाधनादि-

न्द्रियत्वं तत्कार्यस्यानितरेतरसाध्यत्वादिति । अबाहुः अत्यल्पमिदमुच्यते । पञ्च कर्मेन्द्रियाणीति अन्यान्यपि खलु न सन्ति कर्मेन्द्रियाणि तथा हि कण्ठो ऽन्ननिगरेण स्तनकलशालिङ्गनादिना धवो भारवहनेन चांसद्वयमिन्द्रियमुच्यते न कथं तत्कार्यस्य शरीरावयवान्तरे ऽपि दर्शनादिति चेत्किं नु भवानन्नपानं पाणिपादेन निगिरति पायुना वा आटानमपि किमास्यादिना वा न कुर्वते तिर्यञ्चो भनुष्या अपि हि क्व चित् । असत्स्वपि भवत्कल्पितेषु कर्मेन्द्रियेषु तत्कार्यं यावतावदन्यथा ऽपि दृश्यते न त्वेवं बुद्धीन्द्रियेषु ।

भवत्युत्पाटिताद्यस्य न मनागपि हृषधीः ।

ईषद्विहारदानादि दृष्टं यन्वाङ्घ्रिपाणिषु ॥

अपि च विहरणमपि न केवलं चरणयुगलकार्यमपि तु जानूहज-
ह्वादिसहितपादसम्पाद्यमानमपि बाहुसहिताभ्यां पाणिभ्यामपि निर्वर्त्यते न
केशलाभ्याम् । त्वगिन्द्रियं तु नाभेहृष्यै सर्वमेव स्यादित्याहुः धायुर्नाभेरु-
त्थित उरसि विस्तीर्णः कण्ठे विवर्तितो मूर्धानमाहत्य परावृत्तो वक्त्रे चर-
न्विधिधान् शब्दानमिध्यानकि इति । अस्ति चेदृगनुभवो सन्पतां विशेषत-
स्त्वखण्डगेयं गायतामिति । एवं च कर्मेन्द्रियमयमेव विश्वमिति न च
शरीरमिन्द्रियव्यतिरिक्तं किं चिद्वेत् । अथ शरीरावयवेष्वेव भिन्नकार्यकारिषु
कर्मेन्द्रियव्यवहारस्तर्हि कण्ठादिभिरतिप्रसङ्ग इत्युक्तम् । उपस्येन्द्रियं च
कथमेकं गण्यते तेनानन्दब्रह्मचोत्सर्गस्यापि साधनात् । वागिन्द्रियं-तु सुत-
रामहृदयङ्गमं संयोगविभागनिर्वर्त्यो हि बाह्यः शब्द उपलभ्यते तद्देदारव
विद्यन्ते यादृशो भेरीदण्डसंयोगजः शब्दो न तादृशः कूर्मीकोणसंयोगजः ।
एवं विचित्रस्थानकरणसंयोगाद्विचित्रो वर्णात्मकः शब्द उदेतीति न वागि-
न्द्रियं नाम किं चित् । लोकश्च वाक्शब्देन वर्णात्मकं शब्दमेव व्यप-
दिशति शब्दश्चेन्द्रियविषयो नेन्द्रियं तस्मादनेकविधसुखदुःखोपमेगागतेपक्ष-
मकर्मपरिणामनिर्मितमेतच्छरीरं तैस्तोरषयवैस्तं तं कर्मफलोपमेगमात्मनः
सम्पाद्यतीत्यलम् एवंविधेन्द्रियजल्पनाऽऽर्जवेन । अन्तःकरणस्यापि चैवि-
ध्यमनुपपन्नमेकेन मनसैव पर्याप्तेर्बुद्धिस्तु उपलब्धस्वभायत्वात्करणकार्यं न
तु करणम् । अहङ्कारो ऽपि ज्ञानविषय एव न करणम् । एतच्च सविस्तरं
सुद्विलक्षणे वक्ष्यामः । तस्मान्न चयोदशविधं करणमिति सिद्धम् ।

न्यूनाधिकत्वशमनादत इन्द्रियाणि
 पञ्चैव बाह्यविषयाधिगमनमाणि ।
 अन्तः सुखादिविषयग्रहणोपयोगि
 यष्टुं मनस्तु कथयिष्यति सूत्रकारः ॥

तानि ।

पुंसो भवाब्धिपतितस्य विवेकरत्न-
 मानन्ददायि न हरन्ति तथा विधेयम् ।

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः* ॥

तदर्थो इत्यत एवापकृत्य वा प्रकमाद्वा अर्थो इति लक्ष्यपदं दर्शयि-
 तव्यम् । तदर्थे इति लक्षणं तदिति प्रकृतेन्द्रियपरामर्शः । सामान्यलक्षणं तु
 पुनस्तदर्थो इत्येव योजनीयम् । तदिति घ्राणादीनां विशेषसंख्यानिर्दिष्टाना-
 मवमर्शः । एवं च घ्राणस्य विषयो गन्धः रसनस्य विषयो रसः इत्यादि
 विशेषलक्षणमुक्तं भवति । गन्धत्वादीनां तु घ्राणादियाह्यत्वादेतिव्याप्तिरिति
 पृथिव्यादिगुणा इति विशेषोपादानम् । ते चामी गन्धादय इन्द्रियाद्यो भोग्याः
 सन्तः सक्तिहेतवः संसारद्राघिमाणमावहन्तीति हेतुतया भाषयितव्याः । नन्वेवं
 गन्धादिगुणाधिकरणस्यावशेषिनः प्रथमस्य रागहेतोरसंपहः स्यात् । घट्यति
 च तन्निमित्तं त्ववशेष्यभिमानं इति । संख्यापरिमाणादिगुणान्तराणामपि
 रागहेतुत्वमस्येव यथा बर्हिकलापानुकारिपरिमृदितकुसुमदलपटलशबलवि-
 लासिनीकेशपाशवृत्ति रूपं निहरति हृदयं यूनान् तथा तद्गता बहुत्वसंख्या
 ऽपि उत्तप्रकनकशिलानिभनितम्वबिम्बरूपवतत्परिमाणमपि हरति च मर-
 भसमवयवसंयोगविभागाद्यपि तथा कन्दुकादिक्रीडासु किसलयितविसरसधि-
 लासविसरमधरपरिभ्रमणादि कन्दुजातं तथान्यज्ञात्वादिपरिहारणं स्यानुक्-
 पञ्चातियोगित्वमपीत्यादि सर्वे द्रव्यगुणकर्मादिसंधिकारणमनुक्तं स्यात् । तत्र
 के चित्पृथिव्यादिगुणा इति द्वन्द्वसमासे व्याचक्षते पृथिव्यादीनि च गुणारवेति
 पृथिव्यादिपदेन गुणाधिकरणमथयति द्रव्यमुक्तमाश्रितत्वविशेषणत्वाभ्यां सर्वे
 गुणा इति गुणग्रहणेन संख्यापरिमाणादिष्वन्वयसामान्याद्यपि सर्वमुक्तमते
 नासंयह इति । तदिदमनुपपन्नं गन्धादियहणस्य हि तदानीमानयेक्यं गुणा-

* गीतमसूत्रम् । अ. १ अ. १ श्रु. १४ । † गीतमसूत्रम् । अ. ४ अ. २ श्रु. ३ ।

श्चेत्यनेनेव गतार्थत्वात् । विशेषख्यापनार्थं तदुपादानमिति चेत्तर्हि किं द्वन्द्व-
समासवर्णनेन अयमेवास्तु समाधिः । यद्यपि द्रव्यकर्मसामान्यानाम् अन्येषां
च संख्यापरिमाणादिगुणानामस्त्येव सक्तिहेतुता तथापि प्राधान्येन गन्धा-
दीनामेव सा दृश्यते हि रूपादिनिरपेक्षस्य द्रव्यस्य संख्यादेः सामान्यस्य
वा सक्तिहेतुत्वं समस्तीति रूपादय एव मुख्यं रागकारणं तत्र भगिति
शुद्धेः प्रसरकारणादुक्तं च ।

तथापि नितरां गुणवृद्धौ रूपादयो नृणाम् ।

तत्र कविभिर्गीताः पञ्चैषोः पञ्च सायकाः ॥

तस्मात्पृथिव्यादीनां गुणा इति पृथीसमास एव श्रेयन् । गुणव्यति-
रिक्तरव गुणी पूर्वमेव समर्थिता यमहमद्राजं तं स्पृशामीति प्रत्ययप्राप्ता-
श्यात् । पृथिव्यादिगुणा इति यदुक्तं तदिदानीं विभक्त्य धर्यते कस्य कति
गुणा इति । तत्र ।

गन्धादयो नियोक्तव्याश्चत्वारः पृथिवीगुणाः ।

अप्रेक्षामहतामेक पूर्वपूर्वमपोह्य तु ॥

गन्धधर्तु रसरूपस्पर्शा अपां रसधर्तु रूपस्पर्शौ तेजसः रूपधर्तु
स्पर्शास्थः धार्योरिति आकाशस्य तु गुणः शब्दः । ननु नायं गुणविनियोगः
साधोयान्पृथिव्याश्चतुर्गुणत्वे पार्थिवेन द्राणेन्द्रियेण चतुर्णामपि तद्गुणानां
म्यादेवमुत्तरेष्वपि धक्तव्य तस्मादेकैकगुणत्वमेव भूतानामुच्यताम् । नैतदेव
गुणाः स्वेच्छया विप्रलभ्यन्ते यद्योपलभ्यन्ते तथा व्यधस्याप्यन्ते । प्रतीतिप्रमा-
णका धर्मं तत्र पार्थिवे द्रव्ये चतुर्णामपि गुणानामुपलम्भः कथमेकगुणां
पृथिवीं धूमः । रूपैकगुणे च तेजसि पृथिव्यदकयोर्वायुवदरूपत्वाद्प्रत्ययत्व
स्यात् । तस्मात्पृथिवि रूपादन्ति द्रव्याणि । यद्येवं सर्वेषां सर्वेषोपलम्भात्सर्वाणि
सर्वगुणानि भवन्तु भूतानि पटपटाद्यते पृथिवीं क्लृप्ततायन्ते आपः धक-
धकाद्यते तेजः कथकयाद्यते धार्योरिति सर्वेषां गुणः शब्दः स्यात् । उच्यते
न सर्वे गुणाः सर्वेषोपलभ्यन्ते निर्गन्धानामपां सर्वेषु दर्शनात् क्रिन्नरुपादे
तु पार्थिववायवनिष्कान्त्या गन्धः वयस्युपलभ्यते ।

एवं सुवर्णादौ तेजसे द्रव्ये संयुक्तसमवायाद्द्रसाद्युपलब्धिः शब्दस्तु
सर्वकालमाकाशवृत्तिरेव प्रतीयते पृथिव्याद्यवप्रवसंयोगविभागप्रभवत्त्वसा

विति तदोचितस्य धर्ममावहति न त्वाकाशाद्विना तस्य ग्रहणमिति । आकाशं
 तत्र स्य यत्तद् इत्येतत्तु प्राङ् निर्गते गुह्यत्वम् । यत्तु वृद्धिद्वारात्तनुगुणत्वे
 तदुच्यते चतुर्दशमवि पाँचिमपादेन्द्रियग्राह्यत्वं म्यादिति । तत्र गुणोक्त-
 र्त्वं नियामकत्वात् । नातिशयगन्धगुणाधिकारये विनाशोयद्रव्याद्यवधर्म-
 र्त्वेनैवार्होः केवलवृद्धिद्वययथैतद्द्रव्यहकारिभिर्पठितं पादेन्द्रियमिति गन्ध-
 स्येव ग्राहकम् । यतदेव च भूयन्त्यमात्रस्ये यथा ३३४ फलप्रतः* भूय-
 न्त्याद्गन्धवत्यासु वृद्धिर्वी गन्धदानप्रकृतिः । इहाप्युक्तम् तद्गुणदानं तु
 भूयन्त्यादिति । दृश्यते च केवलवृद्धिद्वययथोपादानेव्यपि यदाद्येषु व्य-
 ष्यताकार्यनियमाः यत्तयो यथा ।

पाँचिमप्यादिशेषे ऽपि विषं मखकारणम् ।

अगदद्रव्यमन्वतु क्षीयिताय प्रकल्पते ॥

तस्मात्पर्यनुयोगो ऽयं पाँचिनेन पादेन गन्धयत्तद्रमाद्यो ऽपि कथं
 न गृह्यन्ते इति । नातिशयप्रकृतियोगे ऽपि च न न्यगुणव्यवहारेणुणमिन्द्रियाणा-
 मितोन्द्रियचिन्तायां निर्गतम् । शेषेणाकाशगुणस्य यत्तस्य ग्रहणमिति परि-
 शेषानुमानप्रमाणको ऽयमर्थः यत्तपरीक्षायामेव परीक्षित इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

इति निष्णधिषामसम्भवा सकलगुणैरगुणस्यकल्पना ।

तदयमफलुपो ऽभ्युपेयतां गुणधिनियोगविधिर्यथोदितः ॥

तेमी क्षेयाः कृताकमधुरं रूपमादर्ययन्त-

स्त्रिक्ताहाराः परिणतिविपत्कारिणो हीन्द्रियायाः ।

त्यक्ताश्वेते व्यपगतमहामोहपङ्केन पुंसा

तीर्णशवायं भवजलनिधिः क्रेशकल्लोलरौद्रः ॥

बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ॥

ननु पर्यायोच्चारणमेतन्न बुद्धेर्लक्षणमभिधीयते । न पर्यायप्रयोगस्यैव
 लक्षणमन्वत्वात् । लक्षणं हि तदुच्यते येन समानेतरजातीयेभ्यो लक्षणं व्य-
 च्छिद्यते व्यचिद्यते च बुद्धिर्बुद्ध्यादिपर्यायवाच्यतयेव तेभ्य इति नाभि-
 धानमालामात्रमिदम् । ननु सामयिकत्वाच्चन्द्रार्थैप्रत्ययस्य समयस्य च बुद्ध-

* वैशेषिकसूत्रम् । अ. ८ आ. ७ सू. ५ । † गीतमसूत्रम् । अ. ३ आ. १ सू. ७१ ।
 ‡ गीतमसूत्रम् । अ. १ आ. १ सू. १५ ।

मेच्छानिवर्त्यत्वात्कथमिदं व्यवस्थितं लक्षणं स्यात् । मैवं सार्वज्ञीनस्य सम-
यस्य विप्रावयितुमशक्यत्वात्तद्वदिष्टस्य तद्वाच्यस्य लक्षणत्वात् । प्रकारान्त-
रेण लक्षणमस्याः किमिति नोक्तमिति चेत् शिंशिपाचोद्यमिदं तस्मिन्नप्युक्ते
ऽनुयुञ्जीत भवानित्यं किमिति नोक्तमिति । अस्ति च प्रयोजनं पर्यायद्वारक-
लक्षणोपवर्जनस्य यत्साह्वानां व्यामोहनिरसनम् । एवं हि सांख्याः संगिरन्ते
बुद्धिरन्या ज्ञानमन्यदुपलब्धिरन्येति तद्भ्रमापनयनाद्यैवमुच्यते बुद्धिर
पलब्धिज्ञानमित्यनर्थान्तरम् । एक एवार्थ इत्यर्थः । इत्थं च स्वरूपतो निर्ज्ञाता
बुद्धिर्भोगस्वभावा तत्साधनत्वाच्च संसारहेतुरिति हेयत्वेन भाव्यते । सुखादि-
बुद्धिर्भोगः तत्साधनबुद्धिस्तु भोगसाधनमिति कथं पारमर्थाः प्रवदन्ति
बुद्धिरन्योपलब्धिरन्येति । नित्यां हि बुद्धिं ते मन्वते तत्किमात्मैवेतिः बुद्धि-
रिति गृहीतः । नाचेतनाया भोगप्रायाः प्रकृतेः प्रथमा विकृतिर्महच्छब्दवाच्या
बुद्धिः पुरुषस्तु चेतनो भोक्ता ऽन्य एव । ताविमौ प्रकृतिपुरुषौ विवेकेनाप-
श्यतां संसारः प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानान्मोक्षः । का पुनः प्रकृतिर्नाम सत्त्वरज-
स्तमसां, चयाणां गुणानां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रधानमव्यक्त च तदुच्यते
यत्साम्यावस्थागतं गुणत्रयमिति । ननु तत्सत्त्वे किं प्रमाणम् । अनुमानमि-
त्याह । तथा हि चराचरमिदं विश्वं सुषुप्तुःखमोहादिनामृतमुपलभ्यते न
हि ब्रह्मादौ स्तम्बपर्यन्ते जगति तथामृतं किमपि भूतमुपलभ्यते यत्सु-
खदुःखमोहैरविकृतम् । तत्र सुखस्वभावं सत्त्वं दुःखस्वभाव रजः मोहस्व-
भावं तमः । सर्वत्र प्रीत्यप्रीतिविधादादिदर्शनात्प्रकाशप्रवृत्तिनियमावगमाच्च सर्वे
धिगुणात्मकं जगत्कार्यं च यत्परस्परेणान्वितरूपं तदेकरूपपात्कारणादुत्पद्य-
मानं दृश्यते मृदन्वितानि हि घटशरायोदञ्जनप्रभृतीनि कार्याण्येकस्मान्मृ-
दात्मनः कारणादुद्भवन्ति । तद्विद घटश्च सुषुप्तुःखमोहान्वितमिति तदा-
त्मककारणकार्यं भवितुमर्हति । यत्सुषुप्तुःखमोहान्मक कार्थं सा सत्त्वरज-
स्तमोहोपा प्रकृतिः । एवमन्वयपुरःसराः परिमाणादिहेतवो ऽपि धक्तव्याः ।
इयत्तया या चतुरश्रतादिना या परिमाणेन तद्वता कार्याणामेकप्रकृतित्व-
दर्शनात् । विषयघृतयश्चेते गुणाः कार्येषु दृश्यन्ते च क्व चित्सत्त्वमधिकमूने
रजस्तमसो क्व चिदरजः प्रकृष्टमल्पे सत्यतमसो क्व चित्तमः प्रकृष्टं तुच्छे सत्त्वं
रजसो इति । तदेषां वैषम्यभेदोपदर्शितविश्वरूपकार्याणां क्व चित्साम्यावस्थाया

भाष्यं सा प्रकृतिरुच्यते । सेवमचेतना भोग्या प्रकृतिः तस्यास्तु भोक्ता चेतनः पुरुषः । पुरुष इदानीं किमनुमानकः । उक्तमेष भोग्येन भोक्तुरनुमानं न ह्यचेतनस्य भोग्यस्य भोक्तारमन्तरेण भोग्यतोपपद्यते दृष्टा च सेति भोक्ता कल्प्यते । स च चितिशक्तिस्वभावरूपा यत्र सर्वप्रकारकर्तृत्वादिष्वप्रहारनिवृत्तवह्निकृत-
स्वरूपः दृष्टृत्वमेव पुरुषस्य स्वरूपमाहुः । न यथा मयन्त एकमात्मानमध्य-
वसायाद्विधर्मयोगिनं मन्यन्ते तथा ऽसौ भवितुमर्हत्यध्यवसायादेर्बुद्धिधर्म-
त्वात् ।

कर्तुं शक्नोति पुरुषस्तृणस्यापि न कुञ्जनाम् ।

अन्योपनीतमर्थं तु स पश्यत्येव केवलम् ॥

प्रकृतिरेवेन भोगापवर्गाभ्यां संयुनाक्तं न च निर्वाकारा मती भोग-
सम्पादनममर्था ऽसौ भवतीति महदादिविकृतीः प्रतिपद्यते । पद्मवन्धन्यायेन
प्रकृतिपुरुषो संयुज्येते प्रकृतिरचेतना दृश्या भोग्या दृष्टारं भोक्तारं पुरुषम-
पेक्षते पुरुषो ऽपि दृष्टा भोक्ता दृश्यं भोग्यमपेक्षते इत्येवं तयोः पद्मवन्ध-
वत्संयोगो भवति दर्शनशून्या पङ्गेर्गमनशून्या चान्धस्यैकच मेलनात्कार्य-
सिद्धिरेवं प्रकृतिपुरुषसंयोगात्सर्गः प्रवर्तते । तदुक्तम्* ।

पुरुषस्य दर्शनार्थः कैवल्यार्थस्तथा प्रधानस्य ।

पद्मवन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥

यद्येत्थं प्रधानान्महत्त्वमुत्पद्यते सा बुद्धिरध्यवसायात्मिका धर्म-
ज्ञानवैराग्येश्वर्यतद्विपर्ययरूपवृत्तियोगिनी महत्त्वमेवैवाच्यते बुद्धेरहंकार
उदेति स चाभिमानस्वभावः अहंकारात् प्राणादीनि पञ्च सुप्तोन्द्रियाणि
वागादीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि संकल्पकमेकादशं मनः गन्धादितन्मात्राणि
च एवेति षोडशको गणः प्रभवति ततो गन्धादितन्मात्रपञ्चक्रात्पञ्च शृण्य-
द्यादीनि महाभूतानि जायन्तवति आह च† ।

प्रकृतेर्महंस्ततो ऽहंकारस्तस्माद्गणरच षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशक्रात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥

तानीमानि पञ्चपञ्चविंशतित्वानि संवसते । प्रधानं प्रकृतिरेव न
विकृतिः महदाहंकारतन्मात्राणि सप्त पूर्वोपेक्षया विकृतयः उत्तरोत्तक्रायाः

प्रेक्षया प्रकृतयः । एकादशेन्द्रियाणि पञ्च भूतानि विकृतय एव अप्रकृतिविकृ-
तिरूपस्तु शुद्धः पुरुष इति तदाह* ।

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥

एवं महदादिविकारवती प्रकृतिरात्मनो भोगं साधयति । कश्चास्य
भोगः बुद्धिवृत्त्यनुपातिस्व विषयाकारपरिणतेन्द्रियवृत्त्यनुरक्तां बुद्धिवृत्तिं
ज्ञानात्मिकां पुरुषः पश्यति दर्शनेषु न तस्य किं चिद्वान्यत्वं किं तु यदेव
दर्शनं यत्तत्र प्रतिबिम्बनमिति इत्थं तयोर्बुद्धिपुंषोः संयोगे सति बुद्धिध-
र्मश्चेतयितुलक्षणे बुद्ध्यसन्नपि सन्नैव लक्ष्यते । तदाह† ।

तस्मानत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।

गुणकर्तृत्वे ऽपि तथा कर्तैव भवत्युदासीनः ॥

अपवर्गोऽप्य कथमात्मनः प्रकृतिरवकल्पते स्वहृषं प्रकाशयतीत्याच-
क्षते । अनवधृतप्रकृतिस्वरूपः पुमान्प्रकृतिकृतमखिलमात्मकृतमिति मन्य-
मानस्तदुपाजितं भुङ्क्ते । यदा तु पृथग्भूतामेनां मन्यते तदा भगवत्स्वयमाया-
सहेतुरेव ममेति बुद्धमानस्तत्कृतमनुपभुञ्जानः स्वरूपनिष्ठ एवावतिष्ठते ।
प्रकृतिरपि भवतु दृष्टा ऽहमनेन पृथङ् मामेष मन्यते इति न तदभिमुखी-
भवितुमुत्सहते तदाह‡ ।

प्रकृतेः सुकुमारतरं न किं चिदस्मीति मे मतिर्भवति ।

या दृष्टास्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य ॥

परस्परं च भन्नरसयोः प्रकृतिपुरुषयोर्ध्यापकत्वात्सत्यपि संयोगे
सर्गो न प्रवर्ततएवेत्याह§ ।

दृष्टा मयेत्युपेक्षक एको दृष्टा ऽहमित्युपरत्येका ।

सति संयोगे ऽपि तयोः प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य ॥

अपरिह्वानकुतूहलो हि पुमान्वञ्चयितुं शक्यते न दृष्टं तत्त्वमित्यु-
मत्वा सत्यामपि योग्यतायां निवर्तते प्रकृतिर्नटीव रङ्गभूमौ प्रदर्शितनिखि-
लनिजन्तवृत्तान्तनेपुणा तत इत्याह रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते प्रकृतिस्तदेवं
प्रकृतिरेव संसारे प्रवर्तते प्रकृतिरेव मोक्षमनुभवतीत्याह ॥

*तस्मान्न बध्यतेऽद्वा नापि मुच्यते नापि संसरति करिवत् ।

संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥

किमर्थे पुनरसाधेव विशेष्यते प्रकृतिरिति । किं क्रियते स्वभाव एवैव
देवहतिकायास्तस्याः ॥

†नानाविधैरुपायैरुपकारित्यनुपकारिणः पुंसः ।

गुणयत्यगुणस्य सतस्तस्यार्थमणार्थकं चरति ॥

अचेतनत्वादस्याः कथमेवंकारित्यमिति चेदुक्तमर्हति ।

घत्सविष्टिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरन्नस्य ।

युरुपधिमेघनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥

ननूत्पन्नत्वज्ञाने भोगानुकूलमहदादिकार्यारम्भपरानुबन्धत्वात्स्याश्चे-
कत्वादेकस्मिंस्तत्त्वविद्धि मुक्ते सति सर्वं मुक्ताः स्युः । नैव दोषः । तत्त्वविद-
मेव पुमांसं प्रति तस्या श्रेयासीत्यात् । अन्यसाधारणत्वेन तत्कार्योपपायात्
तथा च पतञ्जलिः‡ कृताथे प्रति नष्टमध्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् । नन्वेवं
यदेव तत्त्वज्ञानमुत्पन्नं तदेव प्रकृत्युपाजितकर्मफलोपभोगपरिहानितः पुंसः
शरीरपातः स्यान्नेत्याह । तिष्ठति सस्कारघशाश्रुकप्रमिष्टुतशरीरस्ततः संसा-
रविरतिः सत्याम् ।

प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात्प्रधानविनिवृत्तेः ।

शेकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं केवल्यमाप्नोतीति ॥

अहो नु खलु कपिलकथिकथारसाक्षिप्रहृदयैरतिबहु प्रसक्तानुप्रसक्तया
लिखितमस्मामिस्तद्वियं प्रधानप्रकृतिः प्रथमा महच्छब्दयाच्या सा बुद्धिस्तत्त्व-
विदं प्रति नष्टा ऽप्यन्यसाधारणत्वादनष्टेति नित्या नित्यत्वाच्च प्रत्यभि-
ज्ञानसंधानादिव्ययहारप्रबन्धनिर्वाहणसमा बुद्धिः ज्ञानं तु तस्य वृत्तिः
उपलब्धिस्तु पुंसा वृत्तिमद्बुद्धिदर्शनमिति तेषां पर्यायशब्दत्वमिति । अत्र प्रांत-
विधीयते । आत्मन्येव नित्ये व्यापिनि बोद्धुरि ज्ञातयंघसातरि धर्माऽधर्मादि-
योगिनि प्रत्यभिज्ञानादिकायांयां कर्तुरि सेयं बुद्धिरक्षा सांख्येः कल्पिता चेत-
नत्वं ज्ञानादियोगिन्या अपि यत्त्वस्या नाभ्युपगतं सो ऽयमतीव तपस्विनां

* सांख्यकारिका ६२ । † सांख्यकारिका ६० । ‡ सांख्यकारिका ५० ।

§ भागमुच्यते पा० = मू २३ ।

॥ सांख्यकारिका

भ्रमः । य-एव बुध्यते जानात्यध्यवस्यति से एव पश्यति चेतयते च न खल्वत्र वस्तुरूपभेदं पश्यामः । तत्र बुद्धिर्बुध्यते जानात्यध्यवस्यति पुरुषस्तु पश्यति चेतयते चेति वञ्जनायेवमुच्यते मुग्धतया वा । यद्वेदमुच्यते बुद्ध्या व्यवसितमर्थं पुरुषः पश्यतीति तद्वाख्येयं किमिदं तस्य द्रष्टृत्वमिति । प्रतिबिम्बनमिति चेत्किं स्वच्छे पुंसि वृत्तिमती बुद्धिः संक्रामत्युत वृत्तिमत्यां बुद्धौ प्रमातेति । तत्र चितिशक्तिरपरिणामिन्यपरप्रतिसंक्रमेति न बुद्धौ पुरुषस्य संक्रमणं बुद्धौ तु पुंसि संक्रान्तायामपि पुंसः किं वृत्तं येन दृष्टा । संबन्धः द्रष्टृत्वं स्वभाव एवास्येति चेत्किं बुद्धिप्रतिबिम्बनेन । विशिष्टविषयावच्छेद इति चेततः पूर्वमनालम्बनं द्रष्टृत्वमघटमानमिति नैसर्गिकं द्रष्टृरूपं पुंसः स्यात् । दर्शनशक्तिः स्वाभाविकीति चेन्न तस्य भेदाभेदाभ्यां निरूपयितुमशक्यत्वात् । प्रतिबिम्बपक्षे च परस्परानुरागस्य तुल्यत्वादवियोगाच्च कथमिदं निर्धार्यताममी पुंथर्मा इति न हि तयोः पार्थगर्थ्येन कदा चित्स्वरूपवधारणं घृतम् । अनवधारितकार्यभेदत्वाच्च नानात्वमपि तयोर्दुर्वचम् । चेतनाचेतनत्वाद्भोक्तृभोग्यत्वाच्च विस्पष्टं तयोर्नानात्वमिति चेत् ज्ञानादियोगित्वं च बुद्धेरचेतनत्वं चेति चिन्म । अपि च कल्पयित्वा भेदधर्मे बुद्धिधर्माः पुंसि पुंथर्माश्च बुद्धावारोपणीया इति किं भेदेन । भेदे च बुद्धेर्ज्ञानादियोगित्वे च चेतनत्वापत्तेरेकैव कार्यकारणसंघाते चेतनद्वयमनिष्टं प्रसज्यते । नित्यमन्तःकरणमन्तरेण पुंस उपलब्धिर्न भवेदिति बुद्धेः कल्पना चैदस्त्येव नित्यमन्तःकरणं मनः । तेन करणेन कर्तुरात्मनो विषयोपलब्धिक्रिया निर्वर्त्यते सेव च बुद्धिरित्याख्यायते न त्वन्या नित्या बुद्धिरस्तीति । किं च कस्य कृते परिदृश्यमानमात्मनो ज्ञानादिक्रियाकर्तृत्वमुत्सृज्य बुद्धेरदृश्यमानमुपेयते को ऽप्राशयः । ननु पुरुषस्य स्वातन्त्र्यात्मककर्तृत्वे सति स्वकृतकर्मफलोपभोगानन्त्यादनिर्मादः स्यात् । न हि कर्मणां परिश्रयो जन्मकोटिशतैरपि शक्यक्रिया यदा तु कर्तारमुदासीनं प्रकृतिर्वध्नाति तदा सेव ज्ञाता सती मोक्ष्यतीति न दूरं मोक्षवर्त्म भविष्यति । अहो यत निखिलमेव मोक्ष्यं सांख्यदृष्टयेष्वेव प्रतिष्ठितमिति कथमन्यो जन इदानीं मूर्खो भविष्यति । अचेतने हि निरङ्कुशे प्रधाने बन्धरि सुतरामनिर्मादः स्यात् । तत्त्वविदमपि पुमांसं न बध्नाति प्रकृतिरिति को ऽस्या नियन्ता पङ्खन्धन्यायेन संयोगस्य तदापि

घटत्रिवेशविशेषः सन्नेव । ते अघघवास्तु सन्तीति कस्याच विवादः ।
न यत्तु परमाणवो ऽस्माभिर्नाङ्गीकृताः । प्रतीतिस्तु घटस्य चतुरादिका-
रकसामप्यधीनत्वमृत्पिण्डदण्डचक्रादिकारकचक्रसाध्येति सा चक्रमूर्धनि
घटस्य नास्त्येवेत्यसन् घटः ।

दर्शनादर्शनाधीने सदसत्त्वे हि वस्तुनः ।

दृश्यस्यादर्शनातेन चक्रे कुम्भस्य नास्तित्वा ॥

चक्रमूर्धघटप्रध्यंसदशायामनुपलम्भाद् घटनास्तित्वमेवेत्यतश्च ना-
सतीति विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इत्यप्रमाणकं पूर्वापरान्तयोर्भाव-
स्वरूपपादर्शनात् । शक्त्यात्मना ऽपि यदस्तित्वमस्योच्यते तथापि चिन्त्यम् ।
केयं शक्तिर्नामेति यदि घटस्वरूपद्विज्ञासो तांर्हं पररूपेण घटो ऽस्तीति
स्यरूपेणैव घटास्तित्वमुक्तं भवेत्तन्न प्रत्यक्षविरोधान्निरस्तम् । असत्कारणपक्षे
च यच्चोदितं अशविषाणाद्यापि क्रियेतेति तन्न । घचनव्यक्त्यपरिज्ञानात् ।
यदसत्क्रियते इति नेयं घचनव्यक्तिरपि तु यत्क्रियते तदसदिति ।

स्वरूपसहकार्यादिहेतवो यद्विधायिनः ।

दृश्यन्ते जन्यते तद्धि न व्योमकुसुमादिकम् ॥

प्रागभावदशायां च हेतुव्यापारदर्शनम् ।

न तु प्रध्यंसत्रेलायामतः कमनुयुज्जमहे ॥

उपादानं तु सर्वस्य यन्न सर्वत्र दृश्यते ।

तन्न कार्यस्य सद्भावादपि त्वेयं निरीक्षणात् ॥

अद्यत्ये व्यग्रहारे ऽपि नैवापूर्वः प्रचर्यते ।

यथोपलब्धं पृष्ठेभ्यस्व तथैवानुगम्यते ॥

तेलार्थं मिश्रताः करिचदाददानो न दृश्यते ।

अदृष्टा चाद्य नान्यो ऽपि तदर्थं तामु धायति ॥

अन्यग्रथातिरेको च गृह्येते व्यग्रहारतः ।

अनादिरथैव संसार इति कस्यानुयोज्यता ॥

अथ वा शक्तिनियमादेवोपादाननियम उपपत्स्यते ।

शक्तिस्त्यनित्या सूक्ष्मा च नेह का चिद्रूपेयते ।

तदभ्युपगमे नित्यं कार्योत्पादप्रसक्तिः ॥

किं तु योग्यतावच्छिन्नस्यरूपसहकारिसन्निधानमेव शक्तिः । सेवेयं द्विविधा शक्तिरुच्यते अशस्थिता ऽऽगन्तुका च । सत्त्वाद्यवच्छिन्नं स्यरूपमवस्थिता शक्तिः । आगन्तुका तु दण्डवक्रादिसंयोगरूपा शक्तिद्वयकृता च कार्यनिष्पत्तिरसकृद् दृष्टेति तदर्थिभिस्तु तदुपादानम् । योग्यता ऽपि नार्थान्तरं किंचित्किं तु वस्तुविशेष एवेत्येवं सद्विनिघमादुपादाननिघमसिद्धेर्न सत्कार्यम् । न च शक्तिरेव कार्योक्तिरुच्यते । कार्यस्वरूपस्य ततः पृथग्भूतस्य प्रतीत्या व्यवस्थापनात् । शक्तेश्च कार्यत्वे कार्योदेव कार्योत्पादोद्गीकृतः स्यात् । न च घटाद् घट उत्पत्तुमर्हति शक्तेश्च कार्यमुत्पद्यते इत्यभ्युपगतमतो ऽन्यत्कार्यमन्या च शक्तिरनुवाद्यवाचकयोर्व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोश्च दीपघटयोर्हभयाश्रिता शक्तिर्दृष्टेति कार्यकारणयोरपि सा कथमनुभयाधिष्ठाना भवितुमर्हति । सति च द्वितीये कार्योख्ये तदाश्रये कथमियंमुभयाश्रिता स्यादिति । नैतदेवं यथादर्शनेन शक्तेरभ्युपगमात्तत्रैकत्र दृष्टरूपमन्यत्रापि मृश्यते वाद्यवाचकयोर्व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोश्च द्वयोः पृथक्तेन दर्शनादुभयाश्रिता शक्तिरङ्गीकृतेति हेतुद्वयस्यानुपलम्भात्केवलकारणवृत्तिरेव शक्तिस्तत्कृतश्चोपादाननिघमविचारो युक्तः ।

उत्पत्तौ खलु सिद्धायामुपादानं विचार्यते ।

सतस्तु सैव नास्तीति किमुपादानचिन्तया ॥

सत्कार्यवादे च सुतरामुपादाननिघमो दुर्घटः । सर्वस्य सर्वत्र भाषात्सिकतातिलसरस्तीरकेदारुष्युप्रबीजजनिताङ्कुरादिकार्यक्रमोत्पाद्यमानतिलस्यरूपपरमैलोचनया तिलेष्विष्ये सिकतास्यपि तैलसंभवात् सर्वस्य सर्वत्र चास्तित्वे नियतपदार्थप्रतिष्ठितहानोपादानादिव्यङ्गहारः सकल गद्य विप्रवेत । अपि च प्रायश्चित्तमेव तपस्वी तपकृच्छ्रमतिक्रम्य कथं चरिष्यतीति महन् गतोसि कारुण्यम् । अन्नं च तावदश्नात्यन्ते च यत्नोस्तीति विह्वलवृत्त्यान्प्रायश्चित्तोपतयवायमित्यलं सत्कार्यवादप्रमादेन । यत्पुनरवाभाषि कार्यानुपमर्देन कार्योत्पादादभावाद्भावात्पत्तिर्भवेत्तत्र चानन्तरवृत्त्युत्पत्तिनिघमो न स्यादिति तदप्युक्तम् । मूर्तानां समानदेशव्यतिरोधात्कार्यकारणयोरैकदेशत्वं नेष्यते नैतावता भावात्पत्तिरभावाद्भवितुमर्हति । फारणपदेन

तदुपादानदर्शनादत एवानन्तर्यनियमो ऽप्युपपन्नः । न च कार्यकारणयो-
 रभेदात्सत्कार्यमिति यक्तव्यम् । तयोः प्रत्यक्षसिद्धभिन्नस्वरूपत्वात् । यत्तु
 निरालम्बना कारकप्रवृत्तिरिति चेदितं परिहृतं तद्वाप्यकारेण* बुद्धिसिद्धं
 तु तदसदिति । वृद्धव्यवहारतः कार्यकारणभावमघगम्यामुष्मात्कारणादिद-
 मीदृशं कार्यमुत्पद्यतइति बुद्धौ निर्धार्य कारकाणि कर्ता नियुक्ते इति न
 निर्विषयः कारकव्यापारः । तदेषं सत्कार्यशब्दस्य निष्प्रमाणकत्वात्तन्मूनात्स-
 यादिहेतुसिद्धभावात् प्रधानास्तित्वसिद्धिस्तदभावाच्च न तद्विकृतिर्नित्या
 बुद्धिरपि तु घनोपलब्धिह्रस्वैवेति सम्यक्सूचितं बुद्धिरुपलब्धिघनमित्यनर्थो-
 न्तरमिति । इतश्चानित्या बुद्धिः जानामि घास्याम्यच्चासिधमित्युपजननाया-
 यधर्मतया षाकादिवत्कालत्रये ऽपि प्रकाशमानत्वाच्च चातृच्यतिरेकायाश्च
 बुद्धेरप्रतिभासनात् । अयं तु विशेषः पाकादिक्रियाणामेदनादिकलायच्छेद-
 द्वारकं कालवैतत्यमपि भवति उपलब्धेस्तु वस्तुस्वरूपप्रकाशनमात्रपरिसमा-
 प्रयोजनायाः कालवैतत्यं नारत्येवात एवानित्यत्ये ऽप्युत्पन्नापवर्गिणीमेव
 बुद्धिमाचक्षते शब्दवन्न घटादिवत्कालान्तरस्यायिनीमिति । सा चेयं बुद्धि-
 रात्मान्तःकरणशब्ददीपेन्द्रियार्थाद्यनेककारककलापकार्यापि सती न बाह्ये न
 बाह्यकर्मणि समवेति । न बाह्यकरणे चतुरादौ नान्तःकरणे मनसि किं तु
 कर्तव्येव । कर्ता ऽपि च नित्यो विभुरात्मा न भूतसङ्घातस्यभायः कार्यस्तस्या
 आश्रय इत्यात्मपरीक्षायां निर्णीते गुणत्वमपि च तस्यास्तत्रैव दर्शितम् ।
 अन्वेयं तर्हि न बुद्धेरनित्यत्वं विनाशकारणाभावाद् द्विविधो हि गुणानां
 विनाशहेतुराश्रयविनाशो विरोधिगुणप्रादुर्भावा वा नेहाश्रयविनाशो नित्य-
 त्यादात्मनो न च विरोधिनिमत्याः कं चिद्गुणमुपलभामहे । न शब्दपदागु-
 विनाशित्यात् । नित्याकाशगुणो ऽपि शब्दः शब्दान्तररमारभ्य यथा विनश्यति
 तथा बुद्धिचुंद्धान्तररमारभ्य विनश्यतीति तथा दर्शनात्कल्पते । यार्थाश्च कश्चन
 विनाशदर्शनभेदोपलम्भादिः शब्दस्यानित्यतायां न्याय उक्तः स सर्वोपि बुद्ध्यां
 प्रयोजनीयः । अत एव न बुद्धीनामेकप्रमातृवृत्तीनां योगपदं विद्यते शब्दा-
 नामिवैकपत्तृप्रयुक्तानाम् । विनश्यदविनश्यद्वृत्तयोस्तु बुद्धोरागुविनाशत्ये
 ऽपि योगपदमनुभयादुपेयतइत्यलमतिविस्तरेण । बुद्धेरनित्यतायां च

प्रायेण सर्ववादिनामविवादः । कथमाह जैमिनिः सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्ये-
न्द्रियाणां बुद्धिजन्य तत्प्रत्यक्षमिति* ।

अधिरुचिघतस्माद्बुद्धिर्निसर्गधिनश्वरी

भवति जनकः स्वात्मा तस्याः स यय तदाश्रयः ।

भयमनभवेस्तापेः पापा तमेव युनक्ति सा

व्यमनजननामतः परमार्थेवित् ॥

युगपज् ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् ॥

मनसो यदेव सत्ये प्रमाणं तद्गम्यत्यमेवास्य लक्षणं समानेतरजा-
तीयव्ययच्छेदकारित्वात् । ननु मनस इन्द्रियत्वात्तद्वर्गएव पठनं युक्तं किमर्थं
उयं पृथङ् निर्देशः । न धर्मभेदात् । भौतिकानीन्द्रियाणि नियतविषयाणि
सगुणानां चेपामिन्द्रियभावा मनस्तु न भौतिकं न नियतविषयं न चास्य
सगुणस्येन्द्रियभाय इति । तच्च न भौतिकमकार्यत्वादत एव न तद्गुणयोगि
न च नियतविषयं सर्वविषयत्वं त्यस्य सरुलबाह्येन्द्रियाणामधिष्ठानत्वात्तद-
धिगम्यसुखादिविषययाहित्वाच्च । बाह्येन्द्रियाणि हि मनोऽधिष्ठितानि स्वविषये
प्रवर्तितुमुत्सहन्ते चक्षुरादीनि नान्यथा । कस्मादेवमिति चेदुगपज्ज्ञानानुप-
पत्तेः । उत्तरकालं च बाह्येन्द्रियव्यापारधिरहे ऽपि तदधीयमर्थात् ।

अस्त्येकेन्द्रियगम्येषु क्व चिज्जातिगुणादिषु ।

विज्ञानयोगपर्यायं यन्मनसस्तत्र साधनम् ॥

तत्र विषयादितोषेण दूरत्वादिना चात्यादेयुंगपद्गोहीतुमशक्यत्वात् ।
यत्तु आनेन्द्रियग्राह्येषु युगपत्सन्निहितेष्वपि गन्धरसरूपादिषु विषयेषु तद्गुणेषु
च स्वकार्यानुमितसन्निधानेषु सत्स्यव्य * * * * तेषु करणेषु युगपदुपलब्धयो न
भवन्ति ततो ऽवधीयते नूनं कारणान्तरधर्मेषु करणेषु युगपदुपलब्धयो न
भवन्ति परीक्ष्यते तच्च मन इत्याप्यायते । ननु च ।

मुगन्धिं गीतलां दीर्घामरन्तः पूषशङ्कुनीम् ।

कपिलशस्त्रास्त्रान्ति युगपत्पञ्चमुद्रयः ॥

* जैमिनिब्रह्मम् । अ. १ पा. १ सू. ४ ।

† उत्तरार्धेन युष्मन्नाशरमिषं मुने तपिषु दधेनात् स्थापितम् ।

‡ गीतमब्रह्मम् । अ. १ पा. १ सू. १८ ।

अपि च अयं पञ्चव्यापको ऽधीति व्रजति कमण्डलुं धारयति
 पन्यानं पश्यति शोणित्यरणजाञ् शब्दान् विभ्यश्चाललिङ्गानि बुभुत्सतहति
 क्रमापहणाद्युपदेता बुद्ध्यो ऽस्य भवन्तीति । नाशून्यतेः सूच्यमिदमन-
 कोकनददलरुदम्बकत्रदतिमूधमत्वात्कालस्य क्रमस्तत्र न विभाव्यते मधि-
 त्व्यं तु तेनेति । यदि कारणान्तरनिरपेक्षचक्षुरादिकरणसाध्या मय्य रूपादिवि-
 पयोपलब्धयस्तदुत्तरकालमुपहतकरणानामपि कथं हरणादिरूपस्तदवमर्शः ।
 अतो नूनं नयनादिवत्करणान्तरं तद्वाहि विद्यते । अव्यापकं च तत् ।
 व्याप्तित्वे हि घुद्रीनां योगपदं न निवर्तते । अपि चायं व्यग्रहार उक्ते ऽपि
 क्व चिद्वचसि कश्चिदाह नाहमेतदशेषमन्यत्र मे मनो ऽभूदिति तस्मात्त्र
 व्यापक मनः । प्रतिशरीरेभ्यं च तदनेकत्वे पुनरपि ज्ञानयोगपद्व्यानपायात् ।
 क्रियावच्च तन्निष्क्रियेणोन्द्रियाणामधिष्ठातुस्यक्यत्वात् । मूर्ते च तदमूर्तस्य
 क्रियानुपपत्तेः मूर्तत्वे सति नित्यं च निषेयवत्त्वादनश्रितत्वाच्च । मूर्तत्वं
 त्वनित्यतायामप्रयोजकमिति बह्व्यामः । निषेयत्वं च तदवयवकल्पनायां
 प्रमाणाभावात् । वेगवच्च तथाशुसञ्चारादाशुसञ्चारमन्तरेणोपलब्धिदैर्घ्यस्य दृष्ट-
 म्यानुपपत्तेः । इन्द्रियसंयोगि च तद् द्रव्यत्वाद् द्रव्यं च तद्वेगादिगुणयोगा-
 त्क्रियावत्त्वेतनाश्रितत्वाच्च । अशेतनं च तत्करणत्वादितरेण ह्येकत्र शरीरे
 चेतनद्वयसमावेशादव्यग्रहारः स्यादिति । तस्मादेवंहृषे मनः । सांख्योक्तं
 तु तस्य रूपमयुक्तमिति तत्प्रक्रियानिषेधादेव व्याख्यातम् । अन्यान्यापि
 स्मृत्यनुमानागमसंशयप्रतिभास्वप्नोहृद्ज्ञानानि अनन्तरमुपलुःखेच्छाक्षेपादिवि-
 पयशाहीणि च ज्ञानानि मनसो लिङ्गानि सन्त्येव । तेषां बाह्येन्द्रियव्यापा-
 रसाध्यत्वासंभवात्करणरहितायाश्च क्रियाभिनिर्गतेरदर्शनादिति । स्मृतिस्ता-
 धन्मनोजन्येयानुमानागमज्ञानं तु परोक्षार्थेपिपयत्वान्मानसं संशये ऽपि
 मानसः कश्चिद्वदत्यते प्रतिभा सा मानसो दार्शनेय श्वा मे भ्राता ऽऽगतेति ।
 स्वप्नज्ञानमप्रतेन्द्रिययामस्य भवत्कथं न मानसम् । तर्को ऽपि संशय-
 राक्तं चिद्विषये मानसो भवत्येव मुखादीनां तु चाप्रियदुस्पतिरपि मनोनिध-
 न्यनेव कार्याणामात्मगुणानामुत्पत्तेौ प्रत्यासन्नकारणान्तरसंभवे ऽप्यात्ममन-
 स्संयोगस्यावधुतसामर्थ्यासमवधामिकारणत्वादतरव विषयानुभयजन्ये ऽपि
 मुखादौ मनस्संयोगः कारणम् । मुखादीनां च धोचस्वरूपत्वं संवेद्यत्वं च

निरस्तम् । अतस्तदुपलब्धौ मनस गद्य कारयता । तदिदं मनः पूर्वकृत-
शुभाशुभकर्मसंस्कारघता ऽऽत्मना तद्वशादेव शरीरदेशे संयोगं प्रतिपद्यते
तत्रैव च जीवनव्यवहारः । विपक्ष्यमानकर्माशयसहित आत्ममनस्संयोगो
जीवनमिति हि घटन्ति । संयुक्तमात्मना मनस्तेषु तेषूपपत्तिस्थानेषु नानाविध-
भोगसाधनतया संसारकारणं भवति । नित्यत्वादात्ममनसोऽसंयोग इति न हि
प्रथमो नाम कश्चित्कालः समस्त्यादिसर्गस्यापि पूर्वसर्गसापेक्षत्वादीश्वरोपि
सर्गसापेक्ष इव विविचस्य जगतः सृष्टेति निर्णेतमेतदिति कृतं विस्तरेण ।

विदधत्सृष्ट्यादिभोगं वहन्न तरलेन्द्रियाश्वसरयिताम् ।

बन्धनिमित्तं मन इति मनस्विना यद्यतो हेयम् ॥

प्रवृत्तिर्नागबुद्धिशरीरारम्भः* ।

वागिति वर्षात्मकशब्दकारणसंयोगाद्युच्यते नेन्द्रियमिति व्याख्या-
तम् । बुद्धिरिति मन इहोच्यते नैपलब्धिः । शरीरं प्रसिद्धं तेषामारम्भो व्यापा-
रस्वेषारम्भ इति सर्वेषां तदीयक्रिया प्रवृत्तिरित्युच्यते । सा च द्विविधा
पुण्या पापिका च । तत्र पापिका याश्च चतुर्विधा मनसा चिविधा शरीरेण
चिविधैवेति दशविधा । याचा प्रवृत्तिः तत्रानृतपदसूचनासंबद्धवचनरूपा
चतुर्विधा । परद्रोहपरद्रव्याभिलाषानास्तिक्यानुध्यानरूपा चिविधा मनसा
प्रवृत्तिः । हिंसास्तेयप्रतिषिद्धाचरणरूपा चिविधा शरीरेण प्रवृत्तिः । मैयुन-
करणमेघंकारमुष्णाद्युपलक्षणं सैयं दशविधा प्रवृत्तिरनघरतमभिज्वलतो निर-
तिशयदुःखवेदनादायिनेो नरकानलस्येन्धनम् । पुण्या ऽपि सत्यप्रियहित-
वचनत्याध्यायाध्ययनरूपा चतुर्विधा याचा प्रवृत्तिर्नैपगते हि स्वाध्याय-
शाठ उपांशुना ऽन्तः सकल्पेन वा । असूहानुकम्पापरलोकाश्रद्धात्मिका चि-
विधा मनसा प्रवृत्तिः । दानपरिषाणपरिचरणरूपा चिविधा शरीरेण प्रवृत्तिरि-
रीयमपि दशविधैव । यथा च स्थगंघदनद्वारसोपानरूपा । सेयमुपयतो
प्रियतिभेदा प्रवृत्तिः संसेपतो द्विधेय विधिनिषेधात्मकतदयगमोपायभे-
दात् । विधिनिषेधकारण इय हि सदसत्कर्मोपायगमः । तत्र विहितानुष्ठानं

स्वर्गाय निषिद्धाशरणं नरकायेत्येवं सुखदुःखापभोगस्थानशरीरेन्द्रियाद्यनभि-
 संबन्धनिबन्धनमेवा प्रवृत्तिर्मवन्ती संसारस्य परमं कारणं भवति । यो ह्ययं
 देहमनुपपत्तिर्यंभूमिषु शरीरसर्गा यश्च प्रतिविषयं बुद्धिसर्गा यश्चात्मना सह
 मनसः संसर्गः स सर्वैः प्रवृत्तेरेव परित्यागविभवः । प्रवृत्तेरत्र सर्वस्याः क्रिया-
 त्यात्त्वयिक्तत्वे ऽपि तदुपहिते। धर्माधर्मशब्दवाच्य आत्मसंस्कारः कर्मफ-
 लापभोगपर्यन्तस्थितिरस्त्येव । न च फलमदत्त्वा धर्माधर्मौ क्षीयेते अन्त्यसु-
 खदुःखसंबिद्धिरोचिने हि धर्माधर्मावुदाहरन्ति । न च जगति तथाविधं
 किमपि कार्यमस्ति वस्तु यत्र धर्माधर्माभ्यामाद्यप्रसंभवमिति तदुच्छेदे मुमु-
 क्षणा यत्र आस्येयः ।

इति वितनुतः पुण्यापुण्यप्रवृत्तिसमुद्भवौ
 निगमवदिमौ धर्माधर्मौ एवं भवबन्धने ।
 यदि निरवधेर्दुःखस्यान्तं चिकीर्षसि सर्वथा
 परिहर मनोवाङ्मयाणां प्रवृत्तिमनगंलाम् ॥

प्रवर्तनालक्षणा दोषाः* ॥

प्रवर्तना प्रवृत्तिः सा लक्षणमेवामिति प्रवर्तनालक्षणा दोषाः । दोष-
 प्रयुक्तो हि पुरुषः पुण्ये कर्मणि पापे वा प्रवर्तते । ननु च प्रत्यात्मभेदनीय-
 दोषाणां स्वहृषमपरोक्षमेतत्किमेतेषां लक्षणतो रूपं निरूप्यते । सत्यं प्रत्या-
 त्मभेदनीयत्वे ऽपि यदेषां प्रवर्तनालक्षणत्वमुपदिश्यते तदनेन रूपेण संसा-
 रकारणत्वज्ञापनार्थं धर्माधर्मविहिते हि शरीरादिदुःखाधिष्ठानसंबन्धस्त-
 द्बीजस्य च कर्मणः कारणं दोषाः कर्मणि पुमांसं प्रवर्तयन्तीति प्रवर्तनाल-
 क्षणा इत्युक्ताः । परसन्तानवर्तिनां दोषाणामप्रत्यक्षत्वान्नत्पतीतये प्रवर्तना-
 लक्षणत्वकथनमिति त्वपञ्चाप्यान्नमल्पप्रयोजनत्वादिति । तेषां दोषाणां चये
 रागयो भवन्ति रागो द्वेषो मोह इति । तत्रानुकूलेष्वयंष्वभिलाषलक्षणो रागः ।
 प्रतिकूलेष्वसहलक्षणो द्वेषः । वस्तुपरमार्थापरिच्छेदलक्षणो मिथ्यात्वसायो मोहः ।
 ननु चेष्टाभूयातीभमानमदमत्सरादिदोषान्तरसंभवात्कथं चय एव दोषाः ।
 नेष्टादीनां यथानिर्दिष्टेष्वेवान्तर्भावात् । कामो मत्सरः सृष्टा तृष्णा लाभ
 इति पञ्चप्रकारो रागलक्षः । स्त्रीसंयोगेच्छा कामः । यदन्वाम्ने निवेद्यमानमपि

यस्तु धनयत्नं वीर्यते तदपरित्यागेच्छा मत्सरः । अनात्मोपयस्यादित्सा
 सृष्टा । पुनर्भयप्रतिसन्धानहेतुभूतेच्छा तृप्या । निविद्धद्वयग्रहणेच्छा लोभ
 इत्यभिलाषप्रकारभेदाद्भागवत् उवाचम् । द्वेषपक्षो ऽपि पशुविधः । क्रोधेष्या-
 भूया द्रोहो ऽमर्षं इति । अक्षिभ्यादधिकारहेतुः प्रञ्जलनात्मकः क्रोधः । साधा-
 रणे ऽपि यस्तुनि परस्य दर्शनादासहनमीर्ष्या । परगुणेष्वसमा ऽभूय । पराप-
 कारो द्रोहः । अदर्शितमुखादधिकारः परं प्रति मन्युरमर्षं इत्यसहनप्रकार-
 भेदादेव द्वेषपक्षः । मोहपक्षस्तु चतुर्विधो मिथ्याज्ञानं विचिकित्सा मानः
 प्रमाद इति । अतस्मिंस्तदिति ज्ञानं मिथ्याज्ञानम् । किं स्वितिति विमर्शो
 विचिकित्सा । अमद्गुणाध्यारोपेण स्योत्कर्षशुद्धिर्मानः । क्रियदेतदित्ययद्यथा
 कर्तव्याकरणं प्रमादः । स एव मद् इति व्याख्यायते । सो ऽयं तत्यापरिज्ञान-
 प्रकारभेदान्मोहपक्षः । ययं च यथैते दोषाः शोऋद्धौ तु मुख्यदुःखे उच्येते न
 दोषान्तरम् । तेषां तु मोहः पापतमः इतरयोस्तु तदधीनात्मज्ञानाभत्यात् ।
 मूढस्य हि रागद्वेषौ भयतो मिथ्यासंस्कृत्यादुत्पद्यमानयोरनुभवशक्तुसंस्कन्परस्य
 मिथ्याज्ञानप्रवृत्तिरेव । मिथ्याज्ञानस्यैव भगवतः सर्वमिदं ऽवलसितं यो ऽय-
 मनेकप्रकारः संसारदुःखभारः । यरेयं न तर्हि मोहस्य दोषस्य दोषकार-
 यत्वादिति न लक्षणानपायात् । सत्यपि दोषान्तरहेतुत्वे स्वयमपि पुण्य-
 प्रवृत्तिप्रयोजकत्पलक्षणयोगाद्भागवद् दोषस्य न मोहो विकटाति । तस्मै दोषाः
 संसारहेतव इति यद्यतः शमनीयाः । कथं पुनरमो शमयितुं शक्याः । उक्त-
 मत्र नाकस्मिकाः न नित्याः नाद्यातशमनोपाया न चाशयप्रतिक्रिया इति ।
 विनारतरथेतदपयगाहिके परीक्ष्यते । मिथ्याज्ञाननिमित्ताः एतन्ते दोषा-
 स्तास्मिन्सम्यग्ज्ञानप्रमायनिवृत्ते हेतोरभाशन्न भयन्त्येथेति । नन्वेवं प्रमथविना-
 शकारणघोरेकत्वादेक एव दोषो भवेदिति चिन्त्यं नोपपद्यते । नानुभवसिद्ध-
 भेदत्वाद्गुणमप्यते हि रागद्वेषमोहानामितरेतरविभक्त स्वरूपम् । कारणैक्यं तु
 न प्रयोजकमेकत्वादेव एतन्नसंयोगादुत्पद्यमानानां विनश्यतां च पापिं-
 पटासंभ्रमीनां गन्धरसहस्रस्यैशानां मानात्प्रदर्शनात् । अतः सूक्तं दोषादां
 चैराशयमिति ।

संसारकारामयनत्रयेणामोहोऽप्यतो च य एव दोषाः ।

एषां प्रहापोऽसमादधानो न अन्मन्युः पुनरभ्युपैति ।

पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः* ॥

कस्येयं पुनरुत्पत्तिरुच्यते आत्मनः शरीरस्य वा । तत्रात्मनो नित्यत्वाद्दुत्पत्तिरेव नास्ति का कथा पुनःशब्दार्थस्य । शरीरस्य तुत्पत्तिरस्ति न तु पौनःपुन्येन । न हि मृतं शरीरं तदेव पुनरुत्पद्यते । तस्मात्पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभाव इत्ययाचकं सूचम् । उच्यते पुनःशब्दार्थस्य यदत्र उपदिष्टस्य परिहर्तुमशक्यत्वादात्मनश्च स्थायित्वेन क्रियाभ्यामृत्तिसंभवात्स्येव पुनः पुनरुत्पत्तिं ब्रूमः । उत्पत्तिवन्मरणमपि । सोऽयमात्मन एव मृत्वा पुनर्जन्म प्रेत्यभाव इति । ननु जन्मसंख्ये उभे अपि नित्यत्वादात्मनो न संस्तं इत्युक्तम् । सत्यं शरीरादिसंयोगवियोगयोस्तु तथा ऽभिधानान्न दोषः । मरणमात्मनो भोगयतनदेहेन्द्रियादिवियोग उच्यते जन्म तु तत्संबन्धः । ते च ते विपद्यमानकर्माशयानुसारेण देहेन्द्रियादित्यागोपादाने एव मरणजन्यनी क्रियाभ्यामृत्त्या भवन्ती प्रेत्यभाव इत्युच्यते । स एव च संसारस्तदित्यमुमुध्यायतः कस्य सचेतसो निर्बेदे नोदीयात् तदुक्तम् ॥

जरावियोगभरणव्याधयस्तायदासताम् ।

जन्मैश्च किं न धीरस्य भूयो भूयस्त्वपाकरम् ॥

अथ येरुत्पद्यमानेर्देहेन्द्रियादिभिरात्मनः संबन्धस्तेषां कथमुत्पत्तिरित्युक्तं सूचकम् । व्यक्ताद्युक्तानामुत्पत्तिः प्रत्यक्षप्रामाण्यादिति । † व्यक्तादिति कपिलाभ्युपगतविगुणात्मकाव्यक्तरूपकारणनिषेधेन परमाणूनां शरीरादौ कार्यं कारणत्वमाह । तथा हि पार्ययमायुः तैजसं चायवोषमिति चतुर्विधं कार्यं स्वायययाश्रितमुपलभ्यते । तत्र यथा घटः साययवः कपालेव्याश्रित एवं कपालान्यपि साययवत्वान्तदयवेषु तदयवेषु अपि तदयययान्तरेष्वित्येवं तावदायत्परमाणुत्रो निरययवा इति । यत्र यायतः कार्यजातस्य स्वायययाश्रितस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणं तत्र तदेव प्रमाणम् । तदपि हि कार्यं स्वाययवत्वान्तरिदृश्यमानकार्यवत् । निरययवे तु तस्य परमाणुत्वमेव परमाणुषु च साययवत्वस्य च हेतोरसिद्धत्याज्ञापयययान्तरकल्पना । तेषां हि साययवत्ये तदयययाः परमाणयोऽनुमीयन्ते लेष्टस्य प्रथिमज्यमानस्य भागास्तद्भागानां च भागान्तराखीत्येयं तावदायदशक्यभङ्गत्वमदर्शनविषयत्वं च भवति । तद्यतयोः परमयययविभागो

* गीतमसूत्रम् अ- १ अ- १ सू- १८ ।

† गीतमसूत्रम् अ- ४ अ- १ सू- १९ ।

न संभवति ते परमाणव उच्यन्ते । तेष्वपि हि विभंज्यमानेषु तदवयवाः पर-
माणवो भवेद्युर्न ते तदेवमुत्पत्तिविनाशक्रमस्येदृशो दर्शनात्सन्ति परमाणवः ।
अथ हि षष्ठी गतिरस्य घटादेः कार्यस्य निरवयवत्वमेव वा ऽवयवानन्त्यं
वा परमाणवन्तता वा । तत्र निरवयवत्वमनुपपन्नमवयवानां पटे तन्नूनां घटे
च कपालानां प्रत्यक्षमुपलम्भात् । अनन्तावयवयोगित्वमपि न युक्तं मेरुसर्प-
पथैरनन्तावयवयोगित्वाविशेषेण तुल्यपरिमाणत्वप्रसङ्गात् । तस्मात्परमाणव-
न्ततेषु युक्तिमती । तद्वमे परमाणवश्चेतनेच्छाप्रेरणमन्तरेण विशिष्टक्रमकमि-
त्तरेतरसंघटनमलभमानाः कार्यसिद्धये न पर्याप्त्युरचेतनत्वादिति चेतन
सधामधिगता सकलभुवननिर्माणमतिरीश्वरो ऽभ्युपगतस्तत्सिद्धये च सकल-
कुतर्कतिमिरसंस्कारपूर्वकं पूर्वमेव निरवयवमनुमानमुपपादितम् । ईश्वरो ऽपि
मानेकात्मवृत्तिविपक्वेन्मुखधर्मो धर्मसंस्कारवैचिच्यमननुसृत्यमानो विचिष्य
जगतो जन्म निर्मातुमर्हतीत्येतदपि दर्शितम् । न च सकृदेव सतो निर्व-
र्त्यमानकार्गपरिमाणानुगुणसंख्याः परमाणव एकत्र संयोज्य कार्यमारभन्ते किं
तु ह्यणुकादिक्रमेण । सकृदारम्भे हि कुम्भे भव्यमाने कपालशर्कराकणसू-
र्षादिक्रममपहाय प्रथममेव परमाणवन्तता भवेत्सर्वसंयोगस्य सर्वविभागेन
सहसैव विनाशादतश्च कर्परादिक्रमदर्शनं विरुध्येत । अघिनष्टे ऽपि घटादेो
तन्त्वाद्यवयवाश्रितत्यस्य सहीतुमशक्यत्वात्परमाणूनां घटस्य च मध्ये कार्य-
न्तरानारम्भादिति । तस्माद् ह्यणुकादिप्रक्रमेण परमाणवः कार्यमारभन्ते ।
अनु द्वादेव परमाणु प्रथमं संघटिते इत्यत्र का युक्तिरुच्यते । बहुत्वसंख्याया
महत्त्वपरिमाणकारणत्वदर्शनाच्चिपु परमाणुषु प्रथमं मिलत्सु तत्कार्यं बहुत्व-
संख्याया महत्त्वारम्भात्प्रत्यक्षं प्रसज्येत । न च तत्प्रत्यक्षमतिमूल्यत्वा-
दतो द्वाभ्यां परमाणुभ्यां ह्यणुकमादायुत्पद्यते । तच्च परमाणुवदप्रत्यक्षमेव
महत्त्वानुत्पादात् । ह्यणुकद्वयेन तु कार्यारम्भश्चमाणो तद्विशेषप्रसङ्गाद्
ह्यणुकश्च तथापि महत्त्वोत्पत्तेो कारणाभावात् । अतस्त्रिभिर्ह्यणुजैस्त्यणुकमा-
रभ्यते । तत्र च बहुत्वसंख्याया महत्त्वमारप्स्यते प्रत्यक्षं च तद्विशिष्यति ।
ततः परं तु क्रमसामान्ये प्रमाणमस्ति लोणादिभक्तेः साययवयवहायवयवनिद-
र्शनम् । क्रमविशेषे तु प्रमाणं नास्तीत्यमारम्भ इति । यत्र वा दर्शनमस्ति
तत्र तदन्तु । क्रमविशेषप्रमाणमारम्भारम्भकत्वं तु नेप्यते मूर्तेनां समानदेश-

त्वधिरोधात् । न हि परमाणवः प्रथमं कार्यमारभ्य तदनु तद्योतरोत्तरकालं
 कार्याण्यारभन्ते किं तु यत्परमाणुनिर्घृतं कार्यं ह्यणुकं तत्कार्यान्तरस्वारम्भकं
 तदप्यन्यस्य कार्यस्येत्येवं तादृशत्परिपूर्वोपययिनिष्पत्तिः । इत्थं च तन्तुभिः
 पटः क्रियते न तन्त्वयथैरंशुभिरितरथा ह्युत्तरोत्तरकार्यारम्भे ऽपि पूर्वकार-
 णानपायान्मूर्तानामेकदेशत्वं स्याद् न च तद् दृश्यते इति यथोक्त एव क्रमः
 श्रेयान् । तदेवमनेकात्मसमवेतधर्मो धर्मसंस्कारपरिपाकानुसङ्गप्रसरदोश्वरेच्छा-
 प्रेयमाणपरमाणुक्रियानुपूर्वीनिघृत्यमानह्यणुकादिकार्यक्रमेण शरीराद्यययवि-
 निवृत्तिरिति स्थितम् । यत्तद्विपरीतानि तु मत्तान्तराणि प्रमाणविरुद्धानि । तथा
 हि नित्यमेव शरीराद्यनुत्पत्तिधर्मकमिति प्रत्यक्षविरुद्धम् । पृथिव्यादेरप्ययय-
 ययद्विवेशविशिष्टकार्यत्वादितीश्वरसिद्धौ निर्णीतम् । आकस्मिकत्वमपि शरीरा-
 देः कार्यस्य न युक्तम् । कारणनियमोपलम्भादनिमित्तायाश्च भावोत्पत्तेरनुपपत्तेः ।
 अभावादपि भावोत्पत्तिस्तादृगेवेति । गुणात्मकप्रधानविकारमहदहंकारादिका-
 रणकत्वमपि कार्यस्य पृथिव्यादेः प्रागेव प्रपञ्चतः प्रतिविद्धम् । अनारब्धावयवि-
 ह्वपकार्याः परमाणव एवेते सञ्चयविशिष्टाः सन्तो लोकयाषां वहन्तीत्येतदपि
 न समीचीन सञ्चयस्य भेदाभेदविकल्पाभ्यामनुपपद्यमानत्वात्परमाणूनां चासि-
 योत्स्यादप्रत्यक्षत्वात् । पौद्गलिककार्यपक्षे ऽपि पर्यायान्तरेण परमाणूनां कथन-
 मप्रमाणकत्वं वा । शब्दविवर्तित्वं तदनुगमायहृणादनुपपन्नम् । परमात्मोपादा-
 नत्वमपि न संभवति तस्यैव नियमायकत्वात् । न च न कदा चिदनीदृशं जग-
 दिति पादप्रसारिकामात्रं कर्तुमुचितं समप्रबन्धप्रलयप्रबन्धस्य समर्थितत्वादिति ।

अतश्च पदान्तरदुर्बलत्वाद्ययोदितः सिध्यति भूतवर्गः ।

तं यस्तु पश्यन्नपि निह्रुवीत तस्मै नमः पण्डितशेखराय ॥

अनादौ संसारे स्थितमिदमहो भूढमनसां

जनित्वा जनूनां मरणमथ मृत्वा ऽपि जननम् ।

इयं सा दुःखानां सरणिरिति सञ्चित्य कृतिना

विधातव्यं चेतो जननमरणोच्छेदिनि पदे ॥

प्रवृत्तिदोषजनितो ऽर्थः फलम्* ॥

प्रवृत्तिदोषाश्च व्याख्याताः तज्जनितो ऽर्थः फलमित्युच्यते । अर्थ-

यहणं गौणमुख्यभेदप्रदर्शनाद्यर्थम् । सुखदुःखे मुख्यं फलं तत्साधनं तु शरी-
रेन्द्रियविषयादि गौणम् । सर्वं हीदं प्रवृत्तिदोषाक्षिप्रं फलमित्युक्तम् । तद्विद-
मनादिना प्रबन्धेन प्रवर्तमानं फलं पुनरुपयुज्यते पुनस्त्यज्यतइति महतः
खेदस्य हेतुरिति भाष्यमानं निर्बेदवैराग्यादिमार्गेष्वप्यपयोगितां प्रतिपद्यते ।

आतमानं विबहत्सत्यक्तं त्यक्तं च गृह्यतः ।

पुंसः फलपटीयन्त्रमहो कष्टः परिश्रमः ॥

तत्पुनः फलं कर्मणा किं सद्य एव सम्पद्यते कालान्तरेण वा । उच्यते
द्विविधं कर्म विहितं निषिद्धं च । तत्र विधिफलानां कालनियमो नास्ति ।
क्रियाफलं दोग्धि पचतीति समनन्तरमुत्पद्यमानं दृश्यते । विधिफलानां
तु नैव नियम इति शब्दपरीक्षायां विषाक्षेपपरिहारावसरे निरूपितमेतत् ।
विधिफलमपि च किं चन चोदनीवचनपर्यालोचनया सद्य इति निश्चीयते
वृष्टिरिय कारीर्याः । किञ्चिद्वैदिकफलमपि कर्म यस्तुत्रलात्कालान्तरापेक्षं
भवति पुषेष्ट्यादि न हि सहसैव निधिलामयत्युचलाभः संभवति गर्भसंभव-
हेतुभूतभार्यापरिरम्भादिक्रमापेक्षत्वात् । ज्योतिष्टोमादि तु स्वर्गफलं कर्मफल-
स्वरूपमहिम्नेय पारलौकिकफलमवतिष्ठते स्वर्गा हि निरतिशया प्रीतिस्त-
दन्यथानुपपत्तिपरिकल्पितः कनकगिरिशिखरादिवो देशः उभयथा ऽपि
नेत्रद्वेहोपभोगयतां प्रतिपद्यते । अनियतफलं तु विषादि कैश्चिदुक्तं तन्न युक्त-
मपुक्तमिति या तत्रैव परीक्षितम् । निषिद्धस्य तु कर्मणः सर्वस्यैव प्रायेण
परलोकप्रय फलं परद्वाराभिर्मर्षणादौ हि क्रियाफलं सुरतमुखादि सद्यः
फलं निषेधविधिफलं तु नरकपतनं पारलौकिकं स्वर्गवन्नरकस्यापि निरतिश-
यदुःखात्मनस्तदन्यथाऽनुपपत्तिकल्पितदेयस्यभावस्य वा गतच्छरीरानुपभो-
गयोग्यत्वात् । तीव्रसंयोगनिर्वृतकर्म विहितमितरद्वा प्रत्यासन्नविपाकमिहैव
भवति नन्दीश्वरनहुयगोरिवेत्यागमविदः । चौरव्रह्मघादयश्च के चित्प्र-
त्यासन्नप्रत्ययायाः प्रायेण दृश्यन्ते यत्रेत्येवमेव विविधः कर्मणां विणक्तः ।
यदपि चोच्यते कर्मकाले फलं नास्ति फलकाले कर्म नास्ति कालान्तरे
च फलस्यान्यत्प्रत्यक्षं कारणमुपलभ्यते चेत्वादिकमिति तदपि पूर्वं परिहृतम् ।
कर्मणां विनाशे ऽपि तज्जनितस्यात्मसंस्कारस्य धर्माधर्मेशब्दवाच्यस्य

भावात् । दृष्टस्य च सेयादेः कारणस्य व्यभिचाराद्दृष्टकल्पनाया अपश्यं
 भावित्यात् । धर्मादेरात्मनि फलसमवायात्फलस्य च पुत्रपश्वादेरन्यसमवे-
 तत्याद्विज्ञाधिकरणत्वं कर्मफलयोरित्यपि न चेद्यम् । मुख्यस्य सुखदुःखा-
 त्मनः फलस्य भिन्नाश्रयत्वामुपपत्तेः । सुखदुःखे ह्यात्मनि वर्तते धर्माधर्मौ
 च तस्यैवेति ।

दृष्टेनैव सुखस्य कारणमतस्तद्वैसुरागेण किं
 दुःखस्यापि न तद्विग्रन्धनमिति द्वेषस्तदर्थेषु कः ।
 तस्मात्कर्मनिमित्तकं फलमिति ध्यायन्न कुर्यात्कृती
 चङ्गं कर्मणि येन दुस्तरमसौ संसारमापद्यते ॥

बाधनालक्षणं दुःखम्* ॥

बाधना पीडनं संतापनं सा लक्षणमस्येति बाधनालक्षणं दुःखम् । तत्र
 मुख्ये दुःखे लक्ष्ये लक्षणशब्दो यथायुत एव बाधनयैव हि दुःखस्वरूपं
 लक्ष्यते बाधयति पीडयतीति । गौणे तु दुःखे शरारादौ लक्ष्ये बाधनानुप-
 ष्कमिति व्याख्येयम् । ननु च पूर्वभूताख्यातेन फलयहणेनेव दुःखस्योपदि-
 ष्टत्वात्किमर्थे पुनरुपदेशः । सुखप्रत्याख्यानार्थे इति चेन्न पूर्वोपरविरोधात्सं-
 फलाणामभूदनुभवसादिकत्वेन च सुखस्य प्रत्याख्यातुमगम्यत्वात् । तत्र-
 त्याख्याने च विरहिते किमर्थे प्रमेयभूते फलोपदानम् । फले खलु सुख-
 दुःखे इति व्याख्यातं तत्रच सुखप्रत्याख्याने दुःखमेवापि गण्यते तद्वानेन
 दुःखशब्देनैव निर्दिष्टमिति किं फलयहणेन । उच्यते न सुखलेशस्य संसारे
 जन्तुभिरन्तरान्तराऽनुभूयमानस्य प्रत्याख्यानाय दुःखग्रहणं सर्वत्र तथा-
 त्वभावनोपदेशार्थे चङ्गापि सुखलेशे दुःखमेवेति भावयितव्यः तत्साधन-
 मपि सर्वत्र दुःखमेवेति मन्तव्यम् ।

न तद्व्यसितं पुंसां न तत्कर्म न तद्वचः ।

न तद्वैषम्यं समन्तीह यज्ञ दुःखाय जायते ॥

तदित्यं दुःखमुत्कृष्टं तिरस्त्वां मध्यमे मनुष्याणां हीनं देवानां
 हीनतरं वीतरागाणामित्यागमविदः । वीतरागाणां दुःखतानत्रं युक्तितो
 ऽप्यवगम्यते दुःखस्य रागनिधनत्वात् ।

तत्त्वतश्चिन्त्यमानं हि सर्वं दुःखं विवेकिनः ।
 विषसंपृक्तमंधुयत्सर्वं दुःखीभवत्यदः ॥
 सुखाधिगमलोभेन यतमानो हि पूरुषः ।
 सहस्रशार्खमाप्नोति दुःखमेव तदर्जने ॥
 एवं सर्वमिदं दुःखमिति भावयतो ऽनिशम्
 सर्वोपपत्तिस्यानेषु निर्घेदो ऽस्य प्रवर्तते ॥
 निर्विगणस्य च वैराग्यं विरक्तस्य च देहिनः ।
 क्लेशकर्मप्रहाणादिद्वारो निःश्रेयसोदयः ॥

नन्वेवं तर्हि फलग्रहणं न कर्तव्यं दुःखपदेनेव गतार्थत्वादित्युक्तम् ।
 मैवं तस्यान्यप्रयोजनत्वात् । प्रवृत्तिदोषजनितत्वेन हि फलमनुचिन्तितव-
 तस्तत्कारणयोरनुकूलप्रतिकूलयोरस्य रागद्वेषो मा भूताम् । अभ्यावृत्त्या च
 ससाधनस्य फलस्य हानोपादानस्रोतसोह्यमानस्तथात्यन्ताय निर्विद्यतामिति
 फलग्रहणम् । तदेवमन्यथा फलस्य निःश्रेयसोपयोगित्वमन्यथा तु फलत्वे
 सत्यपि दुःखस्येति ।

दीर्घस्य दुःखस्य निर्मितभूतं सुखं च दुःखात्मकमेव सर्वम् ।

मुमुक्षुणा हेयतया विचिन्त्यं देहादिदुःखान्तमिदं प्रमेयम् ॥

इति निष्णमतिर्यो दुःखमेवेति सर्वं

परिहरति शरीरे क्लेशकर्मादिजातम् ।

अज्ञेयजरमंतत्त्वं चिन्त्यन्नात्प्रतत्त्वं

गतप्रयमपवगे शाश्वतं सो ऽभ्युपेति ॥

इति श्रीमदृजयन्तस्य कूर्तौ श्रीन्यायमञ्जर्याभ्युपेक्षात्मनाङ्गिकम् ॥

सर्वं शरीरादौ दुःखपर्यन्ते हेये प्रमेये निष्णीते यदर्थमेतदुपदेशो
 यत्परमुपादेयं प्रमेयं यदर्थः शास्त्रारम्भस्तमपवगे लक्षयितुमाह ।

तदत्यन्तविमोक्षो ऽपवर्गः* ॥

* तदिति प्रज्ञान्तस्य दुःखस्यावमर्शः । न च मुख्यमेव दुःखं बाध-
 नास्वभावावमवृश्यते किं तु तत्साधनं तदनुपत्तं च सर्वमेव । तेन दुःखेन

विद्योगो ऽपवर्गः । अस्ति प्रलयवेलायामात्मनो दुःखविद्योगः स त्वपवर्गो न भवति सर्गसमये पुनरखीयक्रमांशयानुसूयशरीरादिसंज्ञन्धे सति दुःखसंभवा-
दतस्तद्द्व्याधृत्यर्थमत्यन्तग्रहणम् । आत्मन्तिकी दुःखव्यावृत्तिरपवर्गो न सापधिका । द्विविधदुःखापवर्गिणा सर्वनाम्ना सर्वेषामात्मगुणानां दुःखप्र-
थमशादत्यन्तग्रहणेन च सर्वात्मना तद्विद्योगाभिधानान्नवानामात्मगुणानां
सुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराणां निर्मूलोच्छेदो ऽपवर्ग इत्युक्तं
भवति ।

यावदात्मगुणाः सर्वे नोच्छिन्ना यासनादयः ।
तावदात्यन्तिकी दुःखव्यावृत्तिर्नावकल्पते ॥
धर्माधर्मनिमित्तो हि संभवः सुखदुःखयोः ।
मूलभूतो च तावेष स्वप्नो संसारसद्गुणः ॥
तदुच्छेदे तु तत्कार्यशरीराद्यनुप्रवात् ।
नात्मनः सुखदुःखे स्त इत्यसौ मुक्त उच्यते ॥
इच्छाद्वेषप्रयत्नादि भोगायतनबन्धनम् ।
उच्छिन्नभोगायतनो नात्मा तैरपि मुच्यते ॥
प्राणस्य सुत्पिपासे द्वे लाभभोहो च चेतसः ।
शीतासपौ शरीरस्य पङ्कमिरहितः शिवः ॥

* तदेवं नवानामात्मगुणानां निर्मूलोच्छेदो ऽपवर्ग इति यदुच्यते तदेवे-
दमुक्तं भवति तदत्यन्तविद्योगो ऽपवर्ग इति ।

ननु तस्यामवस्थायां कीदृशात्मा ऽवशिष्यते ।
स्वरूपैकप्रतिष्ठानः परित्यक्तो ऽखिलैर्गुणैः ॥
कर्मिपट्टातिर्गं रूपं तदस्याहुर्मनीषिणः ।
संसारबन्धनाधीनदुःखक्लेशाद्यदूषितम् ॥

तत्र वेदान्तवादिन आहुः । नायमीदृशो मोक्षः प्रेवाधत्तां प्रयत्नभू-
मिर्भवितुमर्हति । को हि नाम शिलाशकलकल्पमपगतसकलमुखसंवेदनसम्पद-
मात्मानमुपयादयितुं यत्नेत । सोपाधिसाधधिकपरिमितानन्दनिःषण्डात्स्वर्गा-
दप्यधिकमनवधिकनिरतिशयनेसर्गिकानन्दसुन्दरमपरिस्नानतत्संवेदनसामर्थ्ये

चतुर्थं पुरुषार्थमाचक्षते विचक्षणाः । यदि तु जडः पापाणानिर्विशेष एव तस्या-
 मवस्थायामात्मा भवेत्कृतमपेक्षितं संसार एव धरमवस्था यत्र तावदन्तरा-
 न्तरा ऽपि दुःखकृत्पित्तमपि स्वल्पमपि सुखमुपभुज्यते । चिन्त्यतां तावदिदं
 किमल्पसुखानुभवो भद्रक उत सर्वसुखोच्छेद एव । तस्मान्नित्यसुखमात्मनो मह-
 त्वयदस्तीत्यागमप्रामाण्याद्दुपगम्यतां तच्च संसारदशायामविद्यावरणवशेन ना-
 नुभूयते तन्वचनानाभ्यासभावनाभिभूतनिरन्तराविद्यावरणस्त्वात्मा तस्यामव-
 स्थायाम् तादनुभवतीति । तद्विदमनुपपन्नम् । आत्मनो नित्यसुखसत्तायां प्रमाणा-
 भावात् । प्रत्यक्षं तावदस्मदादीनामन्येषां वा केषां चिदस्मिन्नर्थे न प्रभवतीति
 केयं कथा । अनुमानमपि न संभवति लिङ्गलेशानवलोकनादिति । ननूक्त-
 मेषानुमानमपवर्गाय यः प्रेक्षावतां प्रयत्नः सुखसिद्धये हि बुद्धिमन्तो यतन्ते
 नाशमकल्पमात्मानं कर्तुमिति तदयमिष्टाधिगमायां मुमुक्षोः प्रयत्नः प्रेक्षापू-
 र्वकारिप्रयत्नत्वात् कृष्यादिप्रयत्नवदिति ।

नानिष्टोपरमार्थत्वादनिष्टस्यापि शान्तये ।

सन्तः प्रयतमाना हि दृश्यन्ते व्याधिषेदिताः ॥

. अतिदुर्बहश्चायं संसारदुःखमार इति तदुपशमाय व्यवस्यन्तः
 सन्तो न निष्प्रयोजनप्रयत्ना भयन्तीत्यनैकान्तिको हेतुः । अथागमादवग-
 म्यते विभुत्वेनेव नित्येन सुखेनाविनाकृत आत्मेति । तथा च पश्यते विद्या-
 नमानन्दं ब्रह्मेति । स्यादेतदेव यद्येतदेव कैवल्यमागमवचनमशौच्यत वच-
 नान्तरमपि तु श्रूयते न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति
 अशरीरं धार्थं सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति । ननु भवत्पठितमागमव-
 चनमन्यथा ऽपि व्याख्यातुं शक्यते सशरीरस्येति प्रकृमात्संसारिके सुखदुःखे
 अनुकूलैतरधिषयोपलम्भसंभवे तदानीमशरीरमात्मानं न स्पृशत इत्यर्थः । इत्त
 तर्हि त्यदधीतमपि घेदघचनमानन्दं ब्रह्मेति संसारदुःखपरिहारक्रमे प्रकृ-
 णादेव तद्दुःखापायधिषयं व्याख्यास्यते न खलु व्याख्यानस्य भगवतः
 का चिदमूतिरस्ति दृष्टाश्च दुःखोपशमे सुखशब्दप्रयोगाः ।

विरञ्जरशरीरान्याद्विव्याधिदुःखेन येद्विदाः ।

मुषिणो पयमद्येति तद्रपाये प्रयुज्यते ॥

यदि घानन्दमिति यघनादित्यं सुखमात्मन इत्यते तर्हि ब्रह्मेति यघनाद्वापकत्यमित्यदिघानमिति यघनात् घानमपि नित्यमस्याभ्युपगन्तव्यमतश्च सुखवत् घानस्यापि नित्यस्यात्संसारे ऽपि नित्यसुखोपलब्धिः स्यात् तश्च धर्माधर्मफलाभ्यां सुखदुःखाभ्यामस्य नित्यस्य सुखस्य साहचर्यमनुभूयेत । अपि च ।

सुखवत् घानवद्वास्य कायं देहेन्द्रियादपि ।

नित्यं प्रकल्प्यतामित्यं मोक्षो रम्यतरो भयेत् ॥

अथ काये सुखघानं हेतुरस्य चिन्तनीयो यत उत्पद्यते इति वाच्यम् । योगसमाधिञ्च इति चेतस्य कार्यत्यास्वकार्यसुखसंवेदनायघानत्वान्न शाश्वतिकृत्यं स्यात् । अप्रत्ययश्च धर्मस्य निरनुमानको न हि योगसमाधिज्ञो धर्मो न धीयते इत्यथ च किं चिदनुमानमस्ति । विपर्यये तु प्रसिद्धमेवानुमानं सर्वस्य कृतकस्यानित्यत्पदार्थनादिति । धीये त्वधर्मं तत्कार्यघानाभावात्सदपि सुखमनुपलभ्यमानमसतो न विशिष्यते । स्वप्रकाशं तत्सुखमिति चेत्संसारे ऽपि तदुपलब्धिप्रसङ्गः । शरीरादिसंयन्धः प्रतिबन्धहेतुरिति चेन्न । शरीरादीनामुपभोगार्थेत्याद्वेगप्रतिबन्धं विदधतीति न साध्वी कल्पना । अधिदाघरणात्संसारे स्वप्रकाशसुखानुपलम्भ इति चेन्न । प्रकाशस्य तुच्छेनावरोतुमशक्यत्वात् । न हि प्रकाशरूपं पारमार्थिकमात्मनः सुखं तद्विपरीततुच्छस्वभावेऽप्यविरलगतलमलीमसं धलाहकव्यूहपिहितरविविभ्यं तदपि न रजनीसदृशं दिनमिति सहसा मोहमहिमा ।

मेधा अपि रवेरन्ये स्वरूपेण च वास्तयाः ।

तत्त्वान्यत्वाद्यचिन्त्या तु नाविदाघरणवमा ॥

तस्मात् नित्यानन्दत्यमात्मनः सुखचनम् । अपि च मोक्षे नित्यसुखस्वभावे तद्रागेण प्रपतमानो सुमुहुर्न मोक्षमधिगच्छेत् । न हि रागिणां मोक्षो ऽस्तीति मोक्षघिदः । दुःखनिवृत्त्यात्मके ऽपि मोक्षे दुःखद्वेषात्प्रयत्नमानस्य समानो दोष इति चेन्न । सुमुहोद्वेषाभावात् । रागद्वेषे हि संसारकारणमिति च जानाति सुमुहुः द्वेषि च दुःखमिति कथमिदं संगच्छते । सुखे ऽप्यस्य रागो नाप्त्येवेति चेन्न स्वर्गनिर्देशेये ऽधर्मो स्वर्गवद्भागस्य संभाव्यमानत्वात् । दुःखेन तु निर्दिष्टस्य सुमुहोर्वैराग्यं जायते न दुःखविषयो द्वेषः विरक्तस्य चास्य मोक्षं प्रति यत्ने

भवति न दुःखं द्विपत इति समानो न्यायः । यत्तुक्तं निरानन्दो मोक्षः प्रेक्षा-
घतां प्रयत्नविषये न भवतीति तदपि न साम्प्रतम् । प्रयोजनानुसारेण प्रमाण-
व्यवस्थाऽनुपपत्तेः । न हि प्रयोजनानुवर्ति प्रमाणं भवितुमर्हति । यदि निरा-
नन्दो मोक्षः प्रेक्षाघतां न रुचितः कामं मा भून्न त्वप्रमाणकमानन्दं तत्र
कल्पयितुं शक्नुमः । न च सर्वात्मना साधूनामनभिमत एव तथाविधो मोक्षः ।
न च तदवाप्रये न प्रयतन्ते । ते ह्येवं विवेचयन्ति दुःखसंस्पर्शं शाश्वतिकसुख-
संभोगासंभवाद् दुःखस्य चाशक्यहातव्यत्वाद्विवेकहानस्य चाशक्यत्वाद्विषम-
धुनी इहेकत्र पात्रे पतिते उभे अपि सुखदुःखे त्यज्येतामिति । अतश्च संसा-
रान्मोक्षः श्रेयान्यचयमियानतिदुःखप्रबन्धो ऽबलुप्यते वरमियतः कादाचित्की
सुखकणिका त्यक्ता न तस्याः कृते दुःखमार इयानूढ इति । तस्मान्न सुखो-
पभोगात्मको मोक्ष इति । अन्यस्तुचाह तिष्ठतु तावन्मोक्षः संसारे ऽपि न
सुखं नाम किं चिदस्तीति सर्वं यथायं दुःखाभावमात्रे सुखव्यवहारः । तथा हि ।

तृषा शुष्यत्यास्ये पिबति सलिलं स्वादु सुरभि

सुधार्तः सञ्ज्वालौन्कत्रलयति सम्पाकवन्तान् ।

प्रदीपे रागाग्नेौ घननिविडमाश्लिष्यति वधूं

प्रतीकारे व्याधेः सुखमिति विपर्यस्यति जनः ॥

उच्यते तदिदमतीव कृतकधैराग्यप्रकटनकौस्तुभिकूर्चकौशलमान-
न्दात्मनः प्रतिप्राणिसवेद्यस्य निहोतुमशक्यत्वादनिरृते ऽपि दुःखे क्व
चित्सुखसंबेदनात्तु दुःखाभावः सुखं निरमिलापस्याप्यतर्कितोपनतसुखसाध-
नविषयसम्पर्के सति सुखसंबेदनदर्शनादभिलषात्मकदुःखाभावः सुखमित्यपि
न मनोत्तम् । यस्तु दुःखाभावे क्व चित्सुखमित्यपि व्यपदेशः प्रशान्तरोगाणा-
मिष पूर्वदर्शितः स भाक्त इति न ताशता स्वसंबेदनसम्बन्धिसुखापहूवः
कर्तुमुचितः । मोक्षे तु नित्यसुखमसंभवत्प्रमाणं नाभ्युपगम्यते । अपि च मोक्षे
सुखमस्ति न वेति विचार एव न प्रामाणिकजनोचितः । स्वहृषेण व्यवस्थानमा-
त्मनो मोक्ष इति मोक्षविदः । तत्रात्मस्वरूपमेव कीदृगिति चिन्त्यं न पृथङ्
मोक्षस्वरूपम् । आत्मनश्च सुखदुःखबुद्ध्यादय आगन्तुज्ञा गुणा न महत्त्व-
यत्सांसिद्धिका इति निर्णीतमेतदात्मलक्षणे सुखादिकार्येण चात्मनो ऽनुभा-
नादिति । अत एव कपिलकथितचितियक्तिस्थभावेत्वमपि न युक्तमात्मनः ।

सचेतनश्चित्ता योगान्तदभावादचेतनः ।
 चित्तिर्नामार्थविज्ञानं कादाचित्कं तु तस्य तत् ॥
 नार्थसंबेदनाटन्त्यश्चेतन्यो नाम विद्यते ।
 तच्च सामप्यधीनत्वात्कथं मोक्षे भविष्यति ॥
 जायतः स्वप्रभृतेर्वा सुशुभस्यापि वा ऽऽत्मनः ।
 ज्ञानमुत्पद्यते ऽन्या तु चतुर्थी नास्ति तद्वशा ॥
 कायदृश्यां स्वप्ने च बुद्धेः प्रत्यात्मवेद्यता ।
 सुषं सुप्ते ऽहमद्येति पश्चात्प्रत्ययमर्थनात् ॥
 तदा त्वचेत्यमाना ऽपि सुप्ते धीः प्रकल्प्यते ।
 तुर्यावस्था तु संबन्धिगून्यस्य स्थितिरात्मनः ॥
 तुर्यावस्थातिगं रूपं यदाहुः के विदात्मनः ।
 प्रमाणागोचरत्वेन कल्पनामात्रमेव तत् ॥
 संबन्धिप्रसवसामर्थ्ये सामग्रीसन्निधानतः ।
 यदि नामात्मनो ऽस्त्यस्य तावता न विदात्मता ॥

यदि तु दर्शनशक्तियोग्यतामात्रमेव पुंसश्चेतन्यमुच्यते तर्हि तथा-
 विधस्य तस्य केवल्यस्यास्माकोनमोक्षसदुक्तत्वमेव योग्यतामात्रसंभवे ऽपि
 दृश्येन्द्रियसंयोगादेस्सामप्या वैकल्याणस्यायामात्मनो द्रष्टृत्वासंभवाद् दर्शन-
 शून्यस्य धान्यस्य चेतन्यस्य निरस्तत्वादिति ।

निर्वाणादिपदाख्येयमपयगं तु सौगताः ।

सन्तत्युच्छेदमिच्छन्ति स्वच्छां वा ज्ञानसंततिम् ॥

एतद् द्वितयमप्युक्तं पूर्वमेव तद् ध्येत्वां च ज्ञानसंततिर्नित्यश्चात्मा
समर्थाः ।

संतत्युच्छेदप्रवृत्तौ नैवाधिकमतादपि ।

शोच्यो यथाशमकृत्यो ऽपि न कश्चिदवशिष्यते ॥

अर्हत्पक्षे ऽपि यद्रूपमन्यसापेक्षमात्मनः ।

न केवलस्य तद्रूपमित्यस्मन्मतसुल्यता ॥

विकारित्वं तु जीवानामत्यन्तमसमञ्जसम् ।

शब्दपुद्गलयच्चैतत्प्रत्याख्येयसंभवात् ॥

तस्मान्न वेदान्तविदो यदन्ति मोक्षं न साध्या न च सांगताद्याः ।
इत्युक्तपादाभिहितोऽप्यवर्गः श्रेयांस्तदत्यन्तविमोक्ष एव ॥

आह भवत्ययमौदृगपथगः स तु कथमधिगम्यते इत्युच्यताम् । उक्त-
मेव भगवता सूचकारेण ।

दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानानु-
त्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादिति* ॥

दुःखाच्छेदस्तावदपथगं इति कथितम् । कार्यत्वाच्च दुःखस्य कारण-
च्छेदात्तदुच्छेदः । कारणं चास्य जन्म जन्मनि हि सति दुःखं भवति । जायते
इति जन्म देहेन्द्रियादिसंश्लेषे आत्मनः । तदपि जन्मकारणोच्छेदादेवोच्छे-
दमतस्तत्कारणं प्रवृत्तिरुच्छेदा । तस्या अपि हेतुच्छेदादिति तद्वेतथो दोषो
उच्छेदाः । तेषां तु निमित्तं मिथ्याज्ञानं तस्मिन्नुच्छिन्ने दोषो उच्छिन्ना भव-
तीन्त मिथ्याज्ञानमुच्छेदव्यम् । तदुच्छिन्नये च तत्त्वज्ञानमुपायः । प्रसिद्धो
ह्ययमर्थः समर्थितश्च पूर्वे विस्तरतस्तत्त्वज्ञानं मिथ्याज्ञानस्य बाधकमिति
तस्मान्मिथ्याज्ञानदोषप्रवृत्तिजन्मदुःखनिवृत्तिरुपपन्नोऽप्ययमर्थः इति । यद्यपि च
मिथ्याज्ञानमपि जन्मकारणमगरीरस्यात्मनो मिथ्याज्ञानानुपपत्तेः इतरैतर-
कार्यकारणभावेन बीजाङ्कुरवदनादिप्रसन्धप्रवृत्तेन प्रयतमाना मिथ्याज्ञाना-
दयो भावाः संसार इत्युच्यते तथाऽपि तत्कारणोच्छेदचिन्तायां कृतः
प्रवृत्तिश्चेद उपरुम्यतामिति विचार्यमाणे विशेषनिन्दमाभावाद्यतः कृत-
विचदिति प्राप्ते मिथ्याज्ञानस्य प्रतिबन्धकमुच्छेदकारणं तत्त्वज्ञानमुपलब्धमिति
विशेषे प्रमाणभावाद्दुच्छेद उच्यते । अत एव मिथ्याज्ञानमूलः संसार
उच्यते तस्मिन्नुच्छिन्ने तदुच्छेदसंभवाच्च ततः प्रवृत्ति संसारः प्रवृत्त इति निपु-
णमतिभिरपि निर्धारयितुं शक्यमनादित्यातस्येति । तदेवं तत्त्वज्ञानान्मिथ्या-
ज्ञानापाये तात्कार्यदोषापायः दोषापाये प्रवृत्त्यपायः प्रवृत्त्यपाये जन्मापायः
जन्मापाये दुःखापायः स उपायगं इति । तद्विदमुक्तमुत्तरोत्तरापाये तदन-
न्तराभावादिति । आह विदितोऽयं सूचार्थः किं त्यज्यमानमनोरथयिहम्य-
नामाश्मिदमलीक्यदृष्टानताप्रकृतं वा दुरधिगमन्तु संकटो मोक्षमार्गः ।

साध्यस्त्रिवर्ग एवैष धर्मकामार्थलक्षणः ।
 चतुर्थः पुरुषार्थस्तु कथास्यैव विराजते ॥
 यदा प्रियप्रियोगादि भवत्युद्वेगकारणम् ।
 तदा मोक्षरथाः कामं क्रियन्तः शोकशान्तये ॥

न तूद्यमसमये तदधिगमसमर्थामुपलभामहे सरणिमृणक्तेशप्रवृत्त्यनु-
 धन्धस्य दुस्तरत्वात् । ऋणानुबन्धस्तावज्जायमानो ह वै ब्राह्मणम्विभिर्ऋणै-
 र्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋणियो यत्नेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति ।
 इदं हि वेदे पठ्यते तत्र प्रथममृषीणामनृणः स्यामिति ब्रह्मचर्यमाचरति
 ततः पितृणामनृणः स्यामिति कृतदारसंपहः प्रजोन्पादनाय व्यवहरति
 तदनु गृहस्य एव दर्शपूर्णमासादिषु सहस्रसंरत्सरपर्यन्तेषु कर्मस्वधिकृतः
 क्रतूननुतिष्ठतीति देवानामनृणः स्यामिति को ऽस्य मोक्षव्यवसायावसरः ।
 ननु च ऋणानि धीर्यथाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेदिति मन्वादिस्मरणाद-
 इत्येव तदवसरः । न श्रुतिशास्त्रविरोधात् । एवं हि श्रूयते जरामयं वा शतत्स्रं
 श्रद्ग्निस्रोत्रं दर्शपूर्णमासो च जरया ह धा एष शतस्मान्नुच्यते मृत्युना
 वेति । न च कर्मप्रयोगशक्त्या कर्मभ्यो विरक्तुं लभ्यते स्वयमशक्तस्य बाह्य-
 शक्त्युपदेशात् । अन्तेरासीजु हुयाद् ब्रह्मणा हि स परिक्रीतः चीरहोता जुहु-
 याद् धृतेन हि स परिक्रीतः । अशक्तस्य च मोक्षोपायानुष्ठाने ऽप्यस्य कथं
 शक्तिः । क्रियानुबन्धादपि अपवर्गाभावः ।

ये हि रागादयो दोषा आत्मनश्चिरसंभृताः ।
 कस्तान्वञ्चयितुं शक्तः पुनरावृत्तिधर्मकान् ॥
 कामं चिरं विजित्वापि क्रोध वा लोभमेव वा ।
 पुनर्गच्छन्वयं तेषां लोकः प्रायेण दृश्यते ॥

तथा हि । चिरमपि तपसि नियमितमतिरवजितविषमशर्षकृतिरपि
 तनुष्वनापनीतपसनक्रामिनीस्तनजवनदर्शनादेव वयं विरयामिच. कुसुम-
 धन्वनो गत इति श्रूयते किल ह्याख्यायिकया । अद्याप्ये ऽप्येवं शशयो दृश्यते
 इति दुस्छेद्या दोषाः । शीतरागजन्माद्र्यनादिति च विचारितमात्मपरीक्षा-
 यामविपुक्त एव दोषैर्जन्तुर्जायते इति दोषविशुद्धिहेतवश्च कृपादयो विप-
 यान्ते कथमिदं स्वकर्मण्युदासते ।

ताम्बूलं कुसुमसुगन्धयस्वमीरास्सौधेषु प्रतिफलिताः शशाङ्कभासः ।
 वावश्च प्रणयनवामृतद्रवाद्रा दूतीनां दधति न कस्य रागवृद्धिम् ॥
 अपि च ।

सुगन्धस्मितसुधाधैलमधुरालापशालिना ।
 सुखेन पद्मलाक्षीणां कस्य नाक्षिप्यते मनः ॥

इत्येवं निदानानुपशमादपि स्थित एव क्लेशानुबन्धः । प्रवृत्त्यनुबन्धः
 खल्वपि ।

रागादिप्रियेमाणो हि कर्मण्यारभते नरः ।
 दीर्घदीर्घाः प्रतायन्ते यैर्धर्मार्धर्मवासनाः ॥
 स प्रवृत्त्यनुबन्धश्च हेतुरन्यस्य जन्मनः ॥
 एकमेवेदृशं कर्म कर्तुमापतति क्वचित् ।
 जन्मायुतशतेनापि यत्फलं भुज्यते न वा ॥
 क्लेशकर्मोनुबन्धोत्यजन्मदुःखादिशृङ्खला ।
 पुनरावर्तमानैषा केनोपायेन भज्यताम् ॥
 विना फलोपभोगेन न हि नाशोस्ति कर्मणाम् ।
 तेषां ज्ञानाग्निना दाह इति श्रद्धाविकृम्भितम् ॥
 कार्यकारणभावो हि शास्त्रादेवावधारितः ।
 कर्मणां च फलानां च स कथं वा निवर्तताम् ॥
 न चास्य ज्ञानसापेक्षं कर्मणुं बन्धकारणम् ।
 येनात्मज्ञानशुक्तानां तदुदासीत तं प्रति ॥

अज्ञाननेरपेक्ष्येण कर्मणां स्वभाव एवैव यत्फलाविनाभावित्वमिति ।

तस्मादित्यमृणक्लेशप्रवृत्त्यभ्यनुबन्धतः ।

न मोक्षसिद्धिरस्तीति तदर्थो विफलः श्रमः ॥

अशक्ये ऽर्थे कृया ऽऽयासं परित्यज्य मनस्विभिः ।

मोक्षचर्चाः परित्यज्य स्वे गृहे सुखमास्यताम् ॥

अस्वामिधीयते । यताशुक्तमृणानुबन्धादिति । तदयुक्तम् । विधि-
 प्रक्षयवशादौपचारिकमृणशब्दं जायमानशब्दं च प्रयुज्य कर्मस्तुतिरियं क्रियते
 जायमानो ह वै ब्राह्मण इति । न तद्व्यतिरिक्तपुत्पाऽर्थविषयप्रमत्तप्रतिषेधो

विधीयते । तथा हि चणशब्देऽयं विषयान्तरे मुख्यायैः प्रसिद्धो यथोक्तमर्थः
 सलाभममुतः प्रतिपद्यीष्यामीति धनमधमर्णाय प्रवृत्त्यधमर्णोपि सला-
 भमस्मे प्रदास्यामीति मत्वा गृह्णाति सोऽयमृणशब्दस्य मुख्यो
 विषय इह नास्त्येव । जायमानोऽपि मुख्य उत्पद्यमानोऽपि मातुः
 कुचिकुहराद्विस्वरभिधीयते न चासौ बालकः कर्मभिरभिसंबध्यते । तस्माद्
 ब्रह्मचर्यमपत्योत्पादनमध्वरप्रयोग इति चरमिदंभवश्यकर्तव्यमिति कर्म-
 स्तुतिरियमोषधारिकपदप्रयोगाद्गम्यते । न चैतावता मोक्षव्यवसायावसर-
 धिरह इति परिगृह्णीयमाश्रमान्तरस्य तदोपयोग्यस्य दर्शनात् । ननु
 मरणावधिदर्शपूर्णमासकर्मोपदेशात्कथमाश्रमान्तरग्रहणं न जरामर्यवात्स्या-
 यपरित्यागप्रतिपादनाय कर्मप्रशंसाद्येत्वात् । ये चत्वारः पृथगे देवयाना
 इत्यादयो हि चतुर्थाश्रमशंसिनो भूयांसः सन्ति मन्त्रार्थेषादाः । मन्त्रा-
 दिसृतिवचनानि चतुर्थाश्रमोपदेशीनि चतुर्थाश्रमोचितशोचाचारादौतिकर्त-
 व्यतावितानविधानपराणि च प्रबन्धेनैव दृश्यन्ते ।

एवं गृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत्स्नातको द्विजः ।

घने घसेतु नियतो भैवमुग्धचितेन्द्रियः* ॥

इत्युपक्रम्य चतुर्थाश्रमोचितमोक्षोपायानुष्ठानोपदेशाय पष्ठोऽध्यायः
 समस्त एव मनुनाऽनुक्रान्तः । जाबालश्रुतौ च विधायकेनैव ब्राह्मणयाज्ञेन
 प्रतिपदमाश्रमचतुष्टयमुपदिष्टम् । ब्रह्मचारी भूत्वा गृही भवेद्गृही भूत्वा घनी
 भवेद्घनी भूत्वा प्रव्रजेदिति । अग्निसमारोपणविधानोपदेशश्च प्रत्यक्षश्रुतः कथ-
 मशब्दहूयत । आत्मन्यनोन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहादिति । अपि च उच्य-
 निषदात्मध्ययनमसति मोक्षोपयोगसमर्थे चतुर्थाश्रमे निरर्थकमेष प्राप्नोति ।
 क्रियाकाण्डानुष्ठाननिष्ठत्वे हि वेदस्य ज्ञानकारणोपदेशः किंप्रयोजनः स्यात् ।
 तदेवं घर्षयदाश्रमाणामपि चतुर्णां प्रत्यक्षोपदेशसिद्धत्वाच्चतुर्थाश्रमिणां च
 मोक्षाधिगमोपायतत्त्वज्ञानभायनाभ्यासावसरसम्पत्तौऽयं जरामर्यवाद्दः
 प्रशंसामात्रपर ग्राहयतिपृते जरया ह वा स एतस्मान्मुच्यते मृत्युना वेति
 च घनान्जरासा कर्मत्यागानुष्ठानात्स एव चतुर्थाश्रमावसर इति गम्यते ।
 तदुक्तम् ।

* मनुस्मृतौ च ६ श्लो १ । † मनुस्मृतौ च ६ श्लो २ । ‡ मनुस्मृतौ च ६ श्लो ३ ।

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।

अपत्यस्येव चापत्यं तदा ऽरथ्यं समाशयेत् ॥

इतरथा हि मृत्युनेव च तस्मान्मुच्यते इत्यवहृत्य न त्वेवमवधीत् । तस्माद्धार्यकृदशोचितं चतुर्थमाश्रममनुमन्यते । तिष्ठतु या धार्धकदशा यतो ऽपि परिषक्कपायस्याश्रमचतुष्टयक्रममनपेक्ष्यैर मोक्षाधिकार आख्यातः यथोक्तं ब्रह्मचर्योदेव प्रव्रजेदिति । अत एव द्विविधो ब्रह्मचारी भवत्युपकुर्वाणो नैष्ठिकश्च । तत्रोपकुर्वाणको यो ब्रह्मचर्यमनुभूय गृहस्थाश्रममनुभवति स चापरिषक्कपायो ऽनुपशान्तगार्हस्थ्यरागः तमेव प्रतीदमुच्यते अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य च संततिम् अनिष्टा चैव यज्ञेश्च मोक्षमिच्छन्व्रजत्यधः* इति । यस्तु परिषक्कपायः स नैष्ठिक एव ब्रह्मचारी भवति न गृहस्थाश्रमं प्रतिपद्यते गृहस्थो ऽपि परिषक्कपायो वानप्रस्थाश्रममुल्लङ्घ्य यतित्वे ऽधिक्रियते यथोक्तम् । गृहाद्वनाद्वा प्रव्रजेदिति । के चित्तु कर्मफलाभिषन्धिरहितस्य कर्तव्यमिति कर्म कुर्वतः क्षीणरागस्यात्मविदेः गृहस्थस्यापि यो ऽतिथिप्रियः श्राद्धकृद्देवविद्याविद्वृहस्थो ऽपि विमुच्यते इति । तस्माद्गणानुबन्धादपवर्गाभाव इत्ययुक्तम् । यत्तु क्षेणानुबन्धादिति तदप्यनव्यवसायमाचम् । प्रतिपन्नभावनादिना क्षेणोपशमस्य सुशकत्वे ऽपि यद्येवा नित्यो हेतुर्मवेत्कार्यो वा यद्यसौ न चायेत चातिपि वा ऽनुष्ठानमसौ न शक्येत तदा क एवैनमुच्छिन्द्यात् कि तु ।

नाकस्मिका न नित्यास्ते न नित्याच्चातहेतुकाः ।

नाच्चातशमनोपाया न चाशक्यप्रतिक्रियाः ॥

न हि देवाणामात्मस्वरूपधन्नित्यत्वमुपजननापायधर्मकत्वेन गृह्यात् । मिथ्याज्ञानं च प्रसवकारणमेवामवधुतमिति नाकस्मिकत्वमविनाशिहेतुकत्वमच्चातहेतुकत्वं वा । मिथ्याज्ञानस्य च सम्यग्ज्ञानं प्रतिपन्नः प्रतिपन्नभावनाभ्यासेन च समूलमुन्मूलयितुं शक्यन्ते देवा इति नाच्चातप्रतीकारत्वं तेषामुक्तं च केन चित् ।

सर्वेषां सविपन्नत्वान्निर्होसातिशयाश्रिताः ।

सात्मीभावातदाभ्यासाद्धीधिरज्ञामुना क्व चिदिति ॥

विषयदोषदर्शनेन हि तेषु सक्तिलक्षणे रागः शाम्यति यदा ह्येवं चिन्तयति विवेकी ।

अथो तरलताराक्षी पीनोत्तुङ्गघनस्तनी ।
 विलुप्यमाना कान्तारे विहगेरद्य दृश्यते ॥
 विभाति बहिरेवास्याः पद्मगन्धनिभं घृणुः ।
 अन्तर्मेज्जास्यद्विण्मूषमेदःक्रिमिकुलाकुलम् ॥
 अस्यीनि पित्तमुच्चाराः क्रिन्नान्यन्वाणि शोणितम् ।
 इति धर्मपिनद्धं सत्कामिनीति विधीयते ॥
 मेदोपन्थी स्तनौ नाम तौ स्वर्णकलयो कथम् ।
 विष्ठादृतेो नितम्बे च को ऽयं हेमशिलाभ्रमः ॥
 मूषासृग्द्वारमशुचि च्छिद्रं क्षेदि क्षुण्णितम् ।
 तदेव हि रतिस्थानमहो पुंसो विडम्बना ॥
 प्रीतिर्यथा निजास्योत्थं लिहतः शोणितं शुनः ।
 शुक्ले ऽस्यनि तथा पुंसः स्वधातुस्पन्दिनः स्त्रियाम् ॥
 व्याप्तानना विष्टताक्षी विवर्णा श्वाशयुर्धरा ।
 कथमद्य न रागाय प्रियमाणा तर्थास्थनी ॥
 अहो व्रणे धराको ऽयमकाले तृपितः फणी ।
 प्रसारितमुखो ऽप्यास्ते शोणितं पातुमागतः ॥
 किमनेनापराद्धं नः स्वभात्रो घस्तुनः स्वयम् ।
 स्पृश्यमानो दहत्यग्निरिति को ऽस्मै प्रजुष्यति ॥
 नानुकूलः प्रिये हेतुः प्रतिबूले न विप्रिये ।
 स्वकर्मफलमश्नामि कः सुहृत्करच मे रिपुः ॥

परमहृद्विष चित्तपक्षां क्रिमान्ते मन्त्र स्पन्दिताना सर्वेषु समुद्रशक्तौति
 विलीयन्ते दोषपन्थायः ।

अत एवोपदिश्यन्ते मोक्षयास्त्रेष्वनेकयः ।

तस्य तस्योपघाताय तास्ताः प्रत्यूहभायनाः ॥

ननु च प्रतिपक्षभाषने ऽपि न सर्वोत्तमना दोषपक्षः क्षममुपयाति
 निम्ब्याभ्युपयोगे इव क्रियमाणे कफधातुरिति । नेतदेवं तत्र निम्ब्योपयोगध-
 त्तदनुकूलस्यापराधेस्वरयोगदर्शनात् । अथि च ?

धर्मलोपभयात्तत्र नेष्टुः सर्वात्मना क्षयः ।
 कफाधिक्यं तु हन्तव्यं धातुसाम्यस्य सिद्धये ॥
 इह सर्वात्मनोच्छेद्याः क्रोगाः संसारकारिणः ।
 छेदश्चेकान्ततस्तेषां प्रतिपक्षोपसेरनात् ॥

न च प्रतिपक्षभावनाभ्यासमेकमस्वमपास्य तदुपशमे निमित्तान्तरं
 किमपि क्रमते न हि विषयामिलापस्तदुपभोगेन विरंस्यति यथा ऽऽह* ।

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
 हृषिषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्धते ॥

अन्यथाप्युक्तम् । भोगाभ्यासमनु विवर्धन्ते कौशलानि चेन्द्रियाणामिति ।
 पाराशर्यो ऽपि ।

तृष्णाप्यनिरगाद्येयं दुष्पूरा केन पूर्यते ।
 या महद्विरपि क्षिप्रैः पूर्यते खन्यते इति ॥

तस्मात्प्रतिपक्षभावनेव भगवतो भोगान्तिरन्तःकरणकान्तारं निर-
 न्तरमभिज्वलन्ती दाशदहनदीधितिरेव दहति दोषचिष्टकामिति । तदेवं
 दोषानुबन्धविध्यसोपायसम्भयान्न तत्कृते। मोक्षमार्गरोधो ऽभिधातव्यः । अत
 एव के चन चेतनस्य प्रकृत्या निर्मलत्वान्मलानामागन्तुकत्वान्मलनिवर्हणहे-
 तोश्च यथोक्तस्य सम्भवान्तदावस्थापाये सति स्वतः सकलपदार्थदर्शनसाम-
 र्थ्यस्वभावचित्तत्वावस्थानात्सर्वज्ञत्वसिद्धिमदूरर्षोतिनीमैव मन्यन्ते । यदप्यु-
 च्यते क्रेशून्यत्वमात्मनो न कदा सिद्धपि दृष्टमनुबन्धवृत्तित्वात् क्रेशाना-
 मिति तदप्यसत्यम् । सुषुप्तावस्थायामस्पृष्टस्य दोषैरात्मनः प्रत्यहमुपलम्भात् ।
 जायतेो ऽपि का चन तादृशी दया दृश्यतएव यस्यामेवात्मन्यह्वय एवात्मा
 निर्मलो ऽवतिष्ठते यथोक्तम् । अहरहर्ब्रह्मलोकं यान्तीति तदलमनेन दोषानु-
 बन्धकस्यानुबन्धेन । यदपि प्रपृथ्व्यनुबन्धादिति । तदपि सूचकता समाहितम् ।
 न प्रवृत्तिः प्रतिषेधानाय हीनक्रेशस्येति । दोषेषु बन्धहेतुषु विगलितेषु प्रपृ-
 त्तिरपि न देहेन्द्रियादिजन्मने प्रभवतीति ।

* महाभारते आदिपर्वणि अ. ८५ श्लो. १२ ।

† गीतासुषुप्तम् अ. ४ अ. १ सू. ४४ ।

ननु दोषक्षयान्मा भूदुत्तरः कर्मसंयहः ।

कथं फलमदत्त्वा तु प्राक्तनं कर्म शाम्यति ॥

अथ के चिदाहुः । ददत्येव कर्माणि फलं दत्त्वा शाम्यन्ति तथापि न घन्थहेतवो भवन्ति । यतः शमसंनोयाद्विजनिर्तं योगिनः सुखमुपपाद्य धर्मो विनहृत्यति अधर्मश्च शोतातपक्लेशाद्विद्वारकं दुःखं दत्त्वेति । नन्वमुष्मात्कर्मण इदं फलं भवतीति कर्मफलानां कार्यकारणभावनियमात्कथमियता कर्मफलोपभोगो भवेदित्यन्यथा तदुपभोगमपरे पर्येयन्ति । योगी हि योग-
द्विचिद्व्या विहितनिषिद्धनिजधर्मो धर्मकर्मो निर्माय तदुपभोगयोग्यानि तेषु तेषूपपत्तिस्थानेषु तानि तानि सेन्द्रियाणि शरीराणि रथान्तःकरणानि च मुक्तेरात्मभिरुपेक्षितानि गृहीत्वा सकलकर्मफलमनुभवति प्राप्रैश्वर्यं इतीत्य-
मुपभोगेन कर्मणां क्षयः । अन्ये त्वाचक्षते किमनेन भोगाभासेन अदत्तफला-
न्येव कर्माणि योगिनो नहृत्यन्ति तत्त्वज्ञानस्यैव भगवतः इगान् प्रभावे
यदस्मिद्भूत्पत्रे चिरसञ्ज्ञितान्यपि कर्माणि सहस्रेव प्रलयमुपगन्ति भोगा-
दपि तेषां प्रक्षयः शास्त्रप्रामाण्यादेवावगतः तथा तत्प्रामाण्यादेव तत्त्वज्ञा-
नादपि तत्प्रवयं प्रतिपत्स्यामहे तथा चाह* ।

यथेधांसि समिद्धो ऽग्निर्भस्मसात्कुसुते ऽज्जुन ।

ज्ञानाग्निस्सर्वकर्मणो भस्मसात्कुसुते तथेति ॥

न चेदं श्रद्धामात्रं वेदविदामयथा व्यासमुनिनेव समभिधानादवेदाद्यं हि नासाशभिदधीतेति तमन्ये न मन्यन्ते । न सर्वात्मना कर्मणां दाहः किं तु स्वरूपेण सतामपि सहकारिवैकल्यात्स्वकार्यकरणोदासीनता तेषां भवति भूशानामिव बीजानामङ्कुरकरणकौशलहानिः । यतः सामग्री कार्यस्य जनिका न केवलं कारकमता न कर्माप्येव केवलानि फलोपभोगयोग्यशरीरेन्द्रियादि-
जन्यनिमित्ततामुपगन्ति किं तु सिध्याज्ञानेन दोषैश्च सहितानि तदुक्तम् ।
अचिदात्पृष्ये धर्मो धर्मो च जन्मकारणमिति । तत्त्वविदश्च तत्त्ववित्त्वादेव नाविद्या सिध्याज्ञानात्मिका भवति । दोषाणां तु प्रथमे दर्शित एव क्रमः । तदभावे भवन्तार्वापि धर्मो धर्मो न घन्थाय कल्पेते न हि स्वकार्यमङ्कुरादि

कुसूलवर्तीनि बीजानि जनयितुमुत्सहन्ते । भृष्टबीजानामपि स्वरूपशक्तिरपि
 तानवं गता तद्वत्कर्मणां स्वरूपशक्तिशैथिल्यं मा नाम भूतयापि कुसूलव-
 र्तिबीजघत्सहकारिवैधुर्घात्कार्यानारम्भ इति । तदिदमुक्तम् न प्रवृत्तिः प्रति-
 सन्धानाय हीनकेशस्येति* । ननु स्वरूपसत्तायां धर्माधर्मयोः कथमिदमुक्तं
 नवानामात्मगुणानां निर्मूलोच्छेदो ऽपवर्ग इति । नैष दोषः मनःसंयोगवद-
 किञ्चित्करयोरवस्थानमप्युच्छेदान्न विशिष्यते । उक्तस्यात्मनो विभुत्वादपरि-
 हार्यो मनःसंयोगः न च तदानीमसौ सन्नपि सुखदुःखज्ञानादिजन्मनि
 व्याप्रियते एवं धर्माधर्मैः सन्तावपि फलमाक्षिपन्तो किं करिष्यत इति
 फलत उच्छिन्नावेव भवतः । तस्मात्त्वानामात्मगुणानामुच्छेदो ऽपवर्ग इत्य-
 विरुद्धम् । एवं प्रवृत्त्यनुबन्धस्यापि बन्धहेतोर्भावात्तु दुर्गमो ऽपवर्गः । अपरे
 पुनराहुः कर्मफलानां शास्त्रतः कार्यकारणभावनियमावगतेः शमसंतोषशी-
 तातपादिद्वारकसुखदुःखमाषोपपादनेन कर्मपरिहयानुपपत्तेः योगद्वौ च
 दीर्घकालावधिसुखदुःखोपभोगस्य सकृदेव संपादयितुमशक्यत्वात् ज्ञाना-
 भिना च दाहे तत्कर्मोपदेशिवैदिकवचनसार्थानर्थक्यप्रसङ्गाद्दत्तफलस्य
 कर्मणो ऽनुपरमादवस्थानपक्षे विरमप्युपित्वा कुसूलावस्थितबीजवत्कालान्त-
 रेणापि तत्फलानुपपत्त्यादवश्यं स्वफलोपभोगद्वारक एव कर्मवयो वाच्यः । न
 चानिमोच आशङ्कनीयश्चरादपि तत्सिद्धिसंभवात् । तथा च मुमुक्षुर्नित्य-
 नैमित्तिकं कर्मोपश्रमनुतिष्ठेदनुतिष्ठन्प्रत्यवेद्यादिति तत्कुतो ऽस्य बन्धः
 स्यात् । काम्यं निषिद्धं च कर्म स्वर्गनरककारि विस्मृष्टमेव बन्धसाधनमिति
 सत्परिहरदेवैत्येवं तावदुत्तरो ऽस्य न कर्मसञ्चयः प्रयत्नते तदाह ।

नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यशायजिहासया ।

मोक्षार्थो न प्रयत्नत तत्र काम्यनिषिद्धयोरिति ॥

प्राक्तनस्य तु कर्मसंशयस्य भोगादेव क्षयः आत्मविदश्च मुमुक्षोर-
 यमनुष्ठानक्रमो भवति नेतरस्येति स एवेत्यमपवर्ज्येतेति । आह च ।

आत्मचे चैतदस्तीति तज्ज्ञानमुपमुच्यते ।

तत्र ज्ञातात्मतन्वानां भोगात्पूर्वक्रियाक्षये ॥

उत्तरप्रथयासत्त्वाद्देहो नेत्यद्यते पुनः ।

तत्पर्योक्तप्रक्रमेणापवर्गप्रोक्तेस्तत्त्वज्ञानमेवाभ्युपायः ।

कर्म त्वङ्गं तत्र शौचादि किं चित्किञ्चित्स्वादात्मसंस्कारपूर्वम् ॥

आह तत्त्वज्ञानमिदानीं चिन्त्यतां क्रियेयं तदपवर्गाय कल्पते कुतो वा तस्य निःश्रेयससाधनत्वमवगतमिति । नन्यात्मज्ञानमपवर्गहेतुरिति बहुशः कथितमेतदिति कोऽयं प्रश्नः । न विप्रतिपत्तेः । विप्रदन्ते ह्यत्र घादिनः एक गद्यायमविद्यापरिकल्पितक्रीयात्मविभागः परमात्मा तत्त्वज्ञानद्विधायाये मोक्ष इति ब्रह्मवादिनः । शब्दाद्वैतनिरवयादिति वैद्याकरणाः । विज्ञानाद्वैतदर्शनादिति शक्यभिन्नयः । प्रकृतिपुरुषद्विवेकविज्ञानादिति पारमार्थाः । ईश्वरप्राणिधानादिति चान्ये । तदेवं कस्मै तत्त्वज्ञानाय स्पृहयन्तु मुमुक्षव इति धाव्यम् । उच्यते । भिन्नास्तावदात्मान इति गृह्यतामात्मज्ञानमेव च निःश्रेयसाङ्गमिति । यत् कुतस्तस्य निःश्रेयससाधनत्वमवगतमित्यक्षपादवचनादिति ब्रूमः । अक्षपादस्तावद्विदमुपदिष्टवान् आत्मज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति । न च निष्प्रमाणकर्मथमेव ऋषिरुपदिशति इति भवितव्यमत्र प्रमाणेन तत्तु वैदिकविधिविवाक्यमात्मा ज्ञातव्य इति । स यथाशक्तिरधिकारो विधिरधिकाररहितस्य च विधेः प्रयोगयोग्यत्वाभावादधिकारान्वेषणमुपक्रमणीयम् । परप्रकरणपरिपठनविरहाच्च नास्य सम्प्रदादिविधिवत्प्रधानाधिकारनिवेशित्वमते । विश्वजिदधिकरणन्यायेन स्वर्गकाममधिकारिणमिह यावदुपातमध्यवस्यामस्तावदेव च न पुनरावर्तते इत्यर्थवादसमर्पितेयमपुनरावृत्तिरेव हृदयपथमवतरति रान्त्रिसचइव प्रतिष्ठेति तामेशस्य फलत्वेन प्रतिपद्यामहे ।

सा चेयं साध्यमानापि रूपादेव हि शश्वती ।

चकास्त्यपुनरावृत्तिर्न स्वर्गप्रदपापिनी ॥

ननु दृष्टप्रयोजनालाभे सन्यदृष्टप्रयोजनपरिकल्पनावसरः इह च दृष्टमेव प्रयोजनमात्मज्ञानस्य कर्मप्रवृत्तिहेतुत्वमुपलभ्यते नित्येनात्मना यिना भूतेष्वेव चेतनेषु श्मशानावधिषु बहुवित्तव्ययायाससाध्यानि को नाम ज्योतिष्टोमादिकर्माव्यनुतिष्ठेदिति नित्य आत्मा परलोकी ज्ञातव्यः एवं हि निर्विशङ्कः कर्मसु प्रवर्ततेति । तद्विदमनुपपन्नम् । अन्यत एव सिद्धत्वात्प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षप्रत्ययेन जैमिनीयेरनुमानमहिम्ना च नैयायिकादिभिरात्मा नित्य इति निश्चित एव किमत्र विधिः करिष्यतीति कर्तव्यताकलापोपदे-

शश्व तदानीमत्यन्तनिष्प्रयोजनः स्यात् । अग्री च तथ्या नाम तिमहान्तो वेदयन्त्या इत्येव पर्यवसिता इति तदिदमुपनतं सेयं महतो वंशस्तम्बाल्ल-
 द्वा निष्कृष्यते इति । तस्मादर्थवादसमर्पितमपुमैरावृत्तिरूपमेव फलमात्मज्ञान-
 विधिरेव लभ्यत इत्येवं के चित् । सूक्ष्मतरदर्शिनस्त्वाहुः इयमपि महतो
 दुर्गेतियेदर्थवादमुखप्रोक्षित्वमस्योत्तमाधिकारविधोर्वंश्वजिति राषिसञ्चे वा
 किमन्यत्क्रियतां न हि विधिस्वरूपपर्यालोचनातः कश्चिदधिकारी लभ्यते
 इति बलात्स्वर्गकामादिः कल्प्यते वा अर्थवादसमर्पितो वा ऽवलम्ब्यते ।
 यत्र तु विधिस्वरूपमहिम्नैव तदुपलम्भः तत्र किं कल्पनया किमर्थवाद-
 घटनावलोकनद्वयेन वा । इह च स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इति वदन्तीनादधी-
 तेति घट्टा कृत्येन द्वितीयया वेष्टिततमनिर्देशात्तन्निष्ठत्वमेवावतिष्ठते । तत्र
 यथा ऽग्न्यर्थतया ऽऽधारविधिरवगम्यमानो ऽग्नीनामनेकविधिपुरुषार्थोपयि-
 ककर्मकलापोपयोगात्तद्वर्जनेनैव कृतार्थत्वमुपगत इति न फलान्तरमपेक्षते
 यथा वा स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इत्यक्षरग्रहणार्थत्वादस्य विधेरक्षरग्रहणस्य च
 फलवत्कर्मवबोधधृत्तरेण परपुरुषार्थोपायत्वावधारणान्न तदतिरिक्तघृतमधु-
 कुल्याद्विफलान्तरापेक्षित्वं न चाध्ययनविध्यङ्गत्वं स्वमहिम्नैवेष्टिततम-
 संस्कारद्वाराकाधिकारलाभात् । श्वमिहाप्यपहृतपाप्माद्यात्मस्वरूपपरिचानमेव
 तस्य परपुरुषार्थतामवबोधयन्नास्य विधेरन्यप्रयोजनतामापादयति । कश्चि-
 त्किल संस्कारविधिः संस्क्रियमाणप्रयोजनापेक्षया परमुखप्रोक्षी भवति त्रीहो-
 त्रीघोषतीतिवत् । कश्चित्तु संस्क्रियमाणप्रयोजनमलममानस्तदीप्सिततमत्वानि-
 र्वाहणात्संस्कारविधित्वमेव जहानि सक्तून् जुहोतीतिवत् । यथोक्तम् ।

भूतभाष्युपयोगं हि द्रव्यसंस्कारमिष्यते ।

सक्तवो नोपयोक्ष्यन्ते नोपयुक्ताश्च ते क्व विद् इति ॥

संस्कार्यमनर्थमिव रक्षमण्युपेतमिद्यामृतमनस्तमिव चन्द्रविम्वमप-
 रिज्ञानमिष शतपत्रमस्ति कस्ताहिं प्रकरणपाठापेक्षायामर्थवादमुखप्रेषणे फल-
 कल्पनायां वा ऽभिलाषः । अत शश्व न कामश्रुतप्रयुक्तत्वमाधानस्य न चावा-
 र्यकरणविधिप्रयुक्तत्वमध्ययनस्येति । तस्मात्स्वाध्यायाध्ययनान्याधानविधि-
 समानयोगक्षेमत्वादात्प्रज्ञानविधेस्तत्र श्वात्मज्ञानमपवर्गार्थमवगम्यते । तथा-
 विधस्वरूप आत्मैव परोपाधिजनितधर्मैरहितो ऽपवर्ग इत्युच्यते । अतः

तद्विदमित्यमात्मज्ञानमेव निःश्रेयससाधनमनन्यलभ्यमिति तमेवोपदिष्टृशाना-
 चार्यो ऽद्यपादः । यत् विज्ञानसनात्मशब्दाद्यद्वैतदर्शनं तन्मिथ्याज्ञानमेवेति
 न निःश्रेयससाधनम् । ननु कथमद्वैतदर्शनं मिथ्या कथ्यते तत्प्रत्युत द्वैतदर्श-
 नमविद्या मायापि मिथ्याज्ञानमिति युक्तम् । तथा हि प्रत्यक्षमेव तावन्निरुप-
 निरूपयतु भवान् । तत्र हि यदन्यानपेक्षतया भ्रमिति यदाद्यैस्वरूपमयभासते*
 तत्परमार्थिकमितरत्काल्पनिकमिति गम्यते । षड्रूपमेव च तत्राभिन्नमन्यनि-
 रपेक्षमवभाति भेदस्थान्यापेक्षयेति नाज्ञानविज्ञानविषयतामुपयाति । तत्र यथा
 मृदूपतातः प्रयुक्तं यावत्कुम्भायस्येत्यस्मिन्नन्तराले आधिभवंतां च घटकपाल-
 शकलगर्कराकुणादीनां रूपमपरमार्थसदेव व्यवहारपदवीमवतरति परमार्थ-
 तस्तु मृत्तिकैव । यथा ऽऽहुः मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । एवं तदपि मृत्तिकारूपं
 सत्तापेक्षया न परमार्थे सति सतैव सर्वत्र परमार्थो तदेव सलक्षणं
 ब्रह्मेत्याहुः । आगमश्च एकमेवाद्वितीयमित्यादिरभेदमेव दर्शयति नेह नाना
 ऽस्ति किञ्चन मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानैव पश्यतीति च । वेदस्य
 च सिद्धे ऽप्यर्थे प्रामाण्यमुपार्णितमेव भवद्भिः । न च प्रत्यक्षविरुद्धत्वमभे-
 दशंसिनो अर्तुं शक्यमागमस्य न ह्यन्यनिषेधे प्रत्यक्षं प्रभवति स्वरूपमाच-
 यहणपरिसमाख्यापारत्वात् । पररूपमन्तरेण च भेदस्य दुरुपपादत्वाद्भेदे
 कुण्ठमेव प्रत्यक्षमिति कथमभेदयाहिणमागमं विरुन्ध्यात्तदुक्तम् ।

आहुर्विधायुं प्रत्यक्षं न निषेध्यं विपश्चितः ।

नैकत्वआगमस्तेन प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥

नन्वेकमेव ब्रह्म न द्वितीयं किं चिदस्ति तर्हि तद् ब्रह्म नित्यशुद्ध-
 शुद्धस्वभावत्वान्मुक्तमेवान्ते केन तद्ब्रह्ममिति किमर्थो ऽयं मुमुक्षुणां प्रयत्नः
 कुतस्थो वा ऽयं विधिर्न जगदयभासकः । अविद्योच्छेदार्थं मुमुक्षुप्रयत्न इति
 ब्रूमः । ततस्तस्य सशायं विचिषजगदवभासः । केयमविद्या नाम । ब्रह्मणो ध्यति-
 रिक्ता चेन्नाद्वैतमव्यतिरेके तु ब्रह्मेव सा ततो नान्यस्त्येति कथमुच्छेद्यते ।
 मेवं घस्तुनीदृशि तार्किकचोदानि क्रमन्ते । अविद्या त्वियमवस्तुहृपा माया
 मिथ्यावभासस्वभावा ऽभिधीयते । तत्त्वाग्रहणमविद्या अग्रहणं च नाम कथं
 घस्तुधर्मं विकल्पते । ननु तत्त्वाग्रहणरूपापि कस्येयमविद्या न हि ब्रह्मणो
 नित्यशुद्धस्वभावत्वादविद्या भवति अन्यस्तु नास्त्येव तदाशयो न च

निरधिकरणमेव मिथ्याज्ञानं भवितुमर्हति । उच्यते । जीवात्मनामविद्या न ब्रह्मणः । ननु के ते जीवात्मानस्ते ऽपि ब्रह्मणो ऽन्यानन्यतया चिन्त्या एव । आः सुद्रताक्रिक सर्वानमिच्छो ऽसि ब्रह्मैव जीवात्मानो न ततो ऽन्ये न हि दहनपिण्डाद्वेदेनापि भान्तः स्फुलिङ्गा अग्निस्वरूपा न भवन्ति । तत्किं ब्रह्मण एवाविद्या न च ब्रह्मणो ऽविद्या । यथा चैकमेव घटाद्यावरणोपहितभेदतया भिन्नमिव विभाति नभः पटाकाशं घटाकाशमिति तदावरणवशादेव च रजोधूमादिकल्पितमपि भवति तदावरणविरतो तु गलितकालुष्यमले तत्रैव परमे व्योम्नि लीयते । तथैव चात्मानो ऽप्यविद्यापरिकल्पितभेदान्तकृतमनेकप्रकारकालुष्यमनुभवन्ति तदुपरमे च परब्रह्मणि लीयन्ते इति च । नन्वेवमप्यविद्यापरिकल्पित एष ब्रह्मजीवात्मविभागः सा च जीवात्मनामविद्येत्युच्यते तदेतदितरेतराश्रयमापद्यते अविद्याकल्पनाशं सत्यां जीवात्मानो जीवात्मसु च सत्स्वविद्येति । भवत्यितरेतराश्रयम् अविद्याप्रपञ्च उवाचमशेषः । कस्येव दोषः यदि चानादित्वमस्य परिहारो जीवाङ्कुरयद्भविष्यति । भवद्विरपि वायमनादिवेव संसारो ऽभ्युपगतः अविद्येव च संसार इत्युच्यते । नन्वनादेरविद्यायाः कथमुच्छेदः । किमनादेरुच्छेदो न भवति भूमे रूपस्य भवद्विर्वा कथमनादिसंसार उच्छेद्यते । ननुपाये सत्यनादिरप्युच्छेद्यते अद्वैतवादिनां तु कस्तदुच्छेदोपायः । अविद्येति ब्रूमः । अवलम्बननध्यानादिरप्यविद्येव सा त्वभ्यस्यमाना सत्यविद्यान्तरमुत्सादयति स्वयमप्युत्सीदति यथा पयः पयो जरयति स्वयं च जीर्यति पियं विपान्तरं शमयति स्वयं च शाम्यति यथा वा द्रव्यान्तररजःविषं रजःकल्पिते भषि तद्वात्मानं संवृत्य स्वच्छमप्यु करोति तदेवमियमविद्येवाविद्यान्तरमाच्छिन्दन्ती विद्योपायतां प्रतिपद्यते । ननु स्वरूपेणासत्येवेवमविद्या कथं सत्यकार्यं कुर्यात् । उच्यते ।

असत्यादपि सत्यार्थेसम्पत्तिरुपपत्स्यते ।

मायासर्पादयो दृष्टाः सत्यप्रमथहेतवः ॥

रैवागकारादयस्त्वासत्याः सत्यार्थेप्रतीत्युपाया दृश्यन्ते स्वरूपेषु सत्यास्ते इति चेत्किं तेन क्रियते । गकारादित्वेन हि ते प्रतिपादकास्तस्यैवामसत्यमिति । ननु ब्रह्मणो नित्यशुद्धत्वाज्जीवानां च ततो ऽन्यत्यात्कथं

तेष्वधिदावकाशं लभेत । परिहृतमेतद् घटाकाशदृष्टान्तोपवर्णनेनेव । अपि च यथा विशुद्धमपि घटनविश्वमभ्युपगच्छन्कृपाणदपेणाद्युपाधिचयनेन श्यामदूर्ध्व-स्यूलादिहूपमपारमार्थिकमेव दर्शयति तथा ब्रह्मणस्तदभावे ऽपि जीवेषु तदवकाश इति । ननु परमात्मनो नित्यत्वाज्जीवानामप्यन्योन्यामप्यन्य-त्वमित्येकस्मिन्बद्धे मुक्ते वा सर्वे बद्धाः मुक्ता वा स्युः । अयि कुतर्ककल्पित-मते कथं बोध्यमानो ऽपि न बुध्यसे घटाकाशे ऽपि घटभङ्गात्परमाका-शप्रतिष्ठे जाते घटाकाशे ऽपि तथा भवति । एकस्यापि जीवात्मन उपाधि-भेदात्सुखदुःखानुभवभेदो दृश्यते षादे मे वेदना शिरसि मे सुखं वेदनेति तीव्रतरतरङ्गितापोपनतातनुक्तमस्य च यत्रैव शरीराद्ययवैः शिशिरहरिच-न्दनपङ्कस्यासकमुपरचयति परिस्नानस्तत्रैव तद्दुःखोपरमानुभवो नेतरत्रे-त्येवमेकस्मिन्नपि परमात्मनि कल्पनामात्रप्रतिष्ठेऽपि जीवात्मसु बद्धमुक्तव्य-वस्था सिध्यतीत्येकात्मवाद एवायमागमानुगुण उपशुक्ते नानन्त्यमात्मनाम् ।

ब्रह्मदर्शनमेवातो निःश्रेयसनिबन्धनम् ।

भेददर्शनमूढानां संसारधरतिः कुत इति ॥

अत्राभिधीयते । कपटनाटकरहस्यप्रक्रियाकूर्घोपरचने तदनुगुणदृष्टान्त-परम्परोपपादने च किमुच्यते परं कौशलं भवताम् । प्रमाणवृत्तनिरूपणे तु तपस्विन एव भवन्तः । तथा हि भेदस्य प्रमाणवाधितत्वात्किमयमभेदाभ्यु-पगमे भवतामुत स्वियदभेदस्यैव प्रमाणसिद्धत्वादिति । द्वयमपि नास्ति प्रत्यक्षादीनि हि सर्वाण्येव भेदप्रतिष्ठानि प्रमाणानि । यथायद्वेदस्य परापेक्ष-त्वान्मृत्पिण्डात्प्रभृति घटकपूर्वपूर्वपर्यन्तकार्यपरम्परापरिच्छेदो तदनुगतमृ-दूपताप्रद्वेषे च सति मृदस्तादभिन्नरूपत्वमवधारयते नान्यथा । भिन्नवशाव-क्षते चाक्षुषं व्याघृतस्वलक्षणवाहि नाभेदाधिपयमभेदस्य परापेक्षत्वादिति । अयमस्मादन्य इतीयं परापेक्षा प्रतीतिरिति चेदयमस्मिन्ननुसृत इतीयमपि परापेक्षैव । तदव भवांश्च भिन्नश्च द्वावपि दुर्गहोपहतो भेदाभेदग्रहणनिपु-णमज्ञमिति परीक्षितमेतद्विस्तरतः सामान्यचिन्तायाम् । अहुलिचतुष्टयं हि प्रतिभासमानमितरतरदिभक्तरूपमप्यनुगतरूपमपि प्रकाशते इत्युक्तम् ।

व्यावृत्तिरनुवृत्तिर्वा परापेक्षास्तु धस्तुषु ।

असंकीर्णस्वभावा हि माया भान्त्यवशुद्विषु ॥

यदप्युक्तम् आहुर्विधातृ प्रत्यक्षमिति तदप्यथाप्यु । विधातृ इति को
 उर्थः इदमपि वस्तु स्वरूपं गृह्णाति नान्यरूपं निषेधति । प्रत्यक्षमिति चेन्मेवम्
 अन्यरूपनिषेधमन्तरेण तत्स्वरूपपरिच्छेदस्याप्यसम्भवेतः । पीतादिव्यवच्छिन्नं
 हि नीलं नीलमिति गृहीतं भवति नेतरथा । तथा चाह तत्परिच्छिन्नं त्वन्य-
 द्वावच्छिनतीति । भावघटभावमपि गृहीतुं प्रभवति प्रत्यक्षमिति च साधित-
 मस्माभिरेवैतत् । तस्मादितरेतरविधिरूपपदार्थस्वरूपपदाहित्वाद्भेदविषयं
 प्रत्यक्षम् । शब्दानुमानयोस्तु संबन्धग्रहणाधीनस्वविषयव्यापारयोर्भेदमन्तरेण
 स्वरूपमेव नावकल्पते इति तावुभावपि भेदविषयावेव । विशेषविषयत्वाभावे
 ऽपि लिङ्गसामान्यस्य तदितरविलक्षणस्य परिच्छेदादि वाग्रूपस्य तु पर-
 स्परपरत्तपदार्थेषु स्वभावः इतरपदार्थविशेषितान्यतमपदार्थरूपो वा
 वाक्यार्थो विषय इति पूर्वमेव निरूपितमतः सर्वथा न भेदस्य प्रमाणावा-
 धितात्वम् । नाप्यभेदग्राहि किञ्चन प्रमाणमस्ति यद्योक्तेनैव न्यायेन । यस्त्वा-
 गमः पठितः एकमेवाद्वितीयं नेह नानास्ति किञ्चनेत्यादि तस्यार्थयाद-
 त्वात्त गथाश्रुत ग्वाथौ गृहीतव्यः । ननु सिद्धे ऽप्यर्थे वेदस्य प्रामाण्यमभ्यु-
 पगतमेव भवद्भिः । बाठमभ्युपगतं किं तु धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे नार्चिरि-
 त्येवमादीनां प्रत्यक्षाद्विरुद्धार्थाभिधायिनामर्थवादानां मुष्ट्यां घृतिमपहाय
 गोप्यापि घृत्या व्याख्यानमाश्रितम् । एवमिदमपि वचनमितरप्रमाणाविरुद्ध-
 मर्थमभिदधदपरथा व्याख्यायते । ये तु प्रमाणान्तरविरुद्धार्थानुधादिनो न
 भयन्त्यर्थार्थास्तेषामस्तु स्वरूपे प्रामाण्यं वासुषं छेषिष्ठा देवनेत्येवमादी-
 नाम् । तस्मात्सुषुद्धुःखाद्यवस्याभेदे ऽपि नावस्थातुरात्मनो भेदो देहेन्द्रि-
 यादिनानात्वे वा न तस्य नानात्वमित्येवं यथा कथं चिदयमर्थवादा
 योजनीयः । अभेदोपदेशी तु तत्परः शब्दो विधिरूप इह नास्त्ये-
 पमागमबलादपि नाद्वैतसिद्धिः । यत्पुनरविदादिभेदचोदायाशङ्कापरि-
 हृतं तत्राशङ्का साधीयसी समाधानं तु न चेयन्नं तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वच-
 नीयेयमविद्येति को ऽर्थः ।

अनादिना प्रथम्येन प्रवृत्ता ऽऽवरणसमा ।

प्रदोच्छेदा ऽप्यविद्येयमसती कथ्यते कथम् ॥

अस्तित्वे क एनामुच्छिन्त्यादिति चेत्कातरसन्वासो ऽयं सतामेव
हि घृषादीनामुच्छेदो दृश्यते नासतां शशयिपाणादीनाम् । तदियमुच्छेद्य-
त्वादविद्या नित्या मा भूत्सती तु भवत्येव ।

नित्यं न शशयमुच्छेतुं सदनित्यं तु शक्यते ।

असत्यमन्यदन्या च पदार्थानामनित्यता ॥

न च तत्प्रागग्रहणमात्रमविद्या संशयविपर्ययाद्यप्यविद्येयं तौ च भाव-
स्वभावत्वात्कथमसन्तो भवेताम् । ग्रहणप्रागभावो ऽपि नासन्निति शक्यते
वक्तुमभावस्याप्यस्तित्वसमर्थनादिति सर्वथा नासत्यविद्या ।

असत्त्वे च निषिद्धे ऽस्यास्त्वमेव बलाद्भवेत् ।

सदसद्भूतिरिक्तो हि राशिरत्यन्तदुर्लभः ॥

सत्त्वे च द्वितीयाया अविद्याया भावान्नाद्वैतम् । यत्तु ब्रह्मणः सततप्र-
बुद्धत्वादविद्याचेवता नेति जीवानामविद्यास्यदत्वमभिहितमविद्यापरमे
ब्रह्मणि परमे तद्य घटाकाशबलीयन्ते इति तदपि न चतुरश्रमाकाशाद्य-
च्छेदहेतौर्घटमानत्वादविद्यायास्त्वसत्त्वात्कृतः परमात्मनो ऽवच्छेद इति
विषयो दृष्टान्तः । अवच्छेदकत्वाभावाच्च जीवविभागकल्पनापि निरवकाशैव ।
यच्चेतरेतराश्रयत्वं परिहर्तुमनादित्यभावेदितमविद्यायास्तत्र धीजाङ्गुरवद्वे-
द्यान्तरोपगतसंसारवच्च तस्याः सत्यत्वमेव स्यादनादिप्रबन्धप्रवृत्तये चास्याः
प्रतिकूलहेत्वन्तरोपनिपातकृतमपाकरणमुचितम् । एकात्मयादिनां तु तदति-
दुर्घटमित्बनिर्मात्र एव स्यादाद्यह भट्टः* ।

स्वाभाविकीमविद्यां च नोच्छेतुं कश्चिदहति ।

विलक्षणोपपाते हि नश्येत्स्वाभाविकं क्वचित् ॥

न त्वेकात्माभ्युपाधीनां हेतुरस्ति विलक्षणः इति ।

यत्पुनरविद्येयं विद्योपाय इत्यत्र दृष्टान्तपरम्परोद्घाटनं कृतं
तदपि क्लेशाय नार्थसिद्धये । सर्वोपायस्य स्वरूपेण सत्त्वादसतः खपु-
ष्पादेरुपायत्वाभावात् । रेखागकारादीनां तु घणैरूपतया सत्त्वं यद्यपि
नास्ति तथापि स्वरूपतो विद्यतएव । ननु गकारो ऽयमिति गृह्यमाणः सं-
रेखासन्निवेशो ऽर्थप्रत्यायको भवति न चासौ तेन रूपेणास्ति । मेवं स्वरूपे-

यासतो ऽर्थस्य रूपान्तरेणापि गृह्यमाणस्य कूटकार्योपयोगादिरिव व्ययहारहेतुता
 दृश्यते च युक्ता च । यस्तु स्वरूपत एव नास्ति तस्य स्वात्मना परमात्मना
 वा व्ययहाराङ्गता समस्ति । रेखासन्निवेशश्च स्वरूपेण सन्निति यथात्मत्येना-
 सन्नपि तत्कार्योपयोगोपुष्पान्न त्वयमविद्यायां न्यायः स्वरूपासत्वात्तस्याः ।
 सर्पादौ तु सर्पादिस्वरूपवतज्ज्ञानस्यापि तत्कार्यत्वमयगतमत एव शङ्का-
 विषयापि स्वशास्त्रेषु चिकित्सासुपदिशन्ति । एवं नयगुहाकुहरादिषु निःसृतः
 केसरी सरोपमित यथाभितर्ततद्वत्यसत्ये ऽप्युक्ते यद्वीरुणां भयपलायनादि
 शूराणां च सेत्साहमायुधोद्यमनादि सत्यं कार्यमुपलभ्यते तत्र सिद्धज्ञानस्य
 तत्कार्यत्वात्तस्य च स्वरूपसत्वाज्ञासत एवोपायत्वम् । एते न प्रतिधिम्वदु-
 ग्रान्तो ऽपि प्रत्याख्यातः । खड्गादेर्मुखादिकालुष्यकल्मनाकारणस्य तत्र
 सद्भाषादिषु तदसद्भाषादिति । यदपि बद्धमुक्तव्यवस्थामिद्वये पादयेदनाद्यु-
 दाहृतं तदप्येवमणकृतमवच्छेदकस्य पादादेस्तत्र तात्विकत्वाद् बद्ध तु
 भेदकल्पनाधीनमद्वैतधादिनो दुर्घटमिति बहुशः प्रदर्शितम् । तदेवमत्र घन्तु-
 संशेषः । अविद्यायामसत्यां सर्वं यथायं यथोदाहृतो व्ययहारप्रकारस्तत्कृत
 इति नास्तिप्रुते सत्यां तु तस्यां नाद्वैतमिति । अत यथाह भूषकारः* संश्लेष-
 फान्तासिद्धिः प्रमाणोपपत्त्यनुपपत्तिभ्यामिति । यदि तावदद्वैतसिद्धौ प्रमाणमस्ति
 तर्हि तदेव द्वितीयमिति नाद्वैतम् अथ नास्ति प्रमाणं तथापि नतरामद्वै-
 तमप्रमासिद्धायाः सिद्धेरभाषादिति ।

• मन्वाद्येवादेत्यधिकल्पमूनमद्वैतवादं परिहृत्य तस्मात् ।

उपेयतामेव पदार्थभेदः प्रत्यक्षलिङ्गागमगम्यमानः ॥

एतेन शब्दाद्वैतवादेो ऽपि प्रत्युक्तः ।

अनादिनिघ्नं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यद्वचरम् ।

विद्यतेते ऽर्थभायेन प्रक्रिया जगतो यत ऽइति ॥

उच्यते । शब्दानादिनिघ्नपदलिधेद्विना पूर्वोपरान्तरहिरता यन्मुमता
 नित्यत्वं ब्रह्मपदप्रतिपादितं च व्यापित्यमित्युभयमपि शब्दस्य प्रागेव निर-
 स्तम् । निरययश्च स्फोटारम्भा शब्दःप्रतिष्ठिप्र एव । यत्तु नित्यं वा किञ्चिदु-
 च्यते तच्छब्दतत्त्वमित्यत्र का युक्तिः । आह शब्दोपपाद्यतया च शब्दतत्त्वम् ।

तथा हि सर्वप्रत्यय उपजायमाने नानुलिखितशब्दक उपजायते तदुल्लेख-
धिरहिणोऽनासादितप्रकाशस्यभावस्य प्रत्ययस्यानुत्पन्ननिर्विशेषत्वात् । इदमी-
दृशमित्यादिपरामर्शमुपितवपुषि वेदने वेदनात्मकतैव न भवेत् । ये ऽपि
बृहद्व्यवहारोपयोगिवैधुर्मानवाप्रशस्तार्थसंबन्धविशेषव्युत्पत्तये बालदारकप्रा-
याः प्रमातारस्तेपि नूनं यतस्त्विकमित्यादि शब्दजातमनुलिखन्ते न प्रतिय-
न्ति किमपि प्रमेयमतः शब्दान्मेषप्रभावप्राप्रकाशस्यभावत्वात्सर्वप्रत्ययानाम् ।

*न सो ऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गम्यते इति ॥

एवमनभ्युपगमे तु संविदः प्रकाशशून्यतया अनधिगतविषयः सर्वं
शब्दान्धमूकप्रायो लोकः स्यात् । आह च ।

घण्टापता चेदुत्क्रामेदवबोधस्य शाश्वती ।

न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्ययमर्शिनोति ॥

अतः क्रमेण तावदेवं बोध्यसे शब्दाख्यविशेषणानुबोधविशेषाननुभ-
वात्सर्वं निर्विकल्पकमिन्द्रियवमविकल्पकं वा ज्ञानं शब्दविशिष्टमर्थमवधो-
तयति गौः शुक्लो गच्छतीति जातिगुणक्रियावच्छिन्नविषयावभासिनि प्रत्यये
शब्दविशिष्ट एवार्थः प्रस्फुरतीति बुद्धयस्य । एवं चेद्वोद्गमवतीर्णो ऽसि शब्दा-
ख्यविशेषणानुरक्तस्य तस्य विशेष्यस्य स्वरूपं पृष्टुः शब्देनैव दर्शयसि शब्दा-
परित्यागलब्धप्रकाशस्वरूपयेव वा ऽनुभूत्यानुभवसीति सो ऽपि विशेष्यः
शब्दरूप एवेति जानीहि तदेवं शब्द एवार्थोपाकूठः प्रतिभातीति व्यवतिष्ठते ।
इत्थमियन्तमध्वानं चेत्याग्नौ ऽसि तदधुना यदुपाकूठः शब्दः प्रकाशते
तस्य पृथक् प्रदर्शयितुमनुभवितुं चाशक्यत्वाच्छब्द एव तथा प्रतिभातीति
शब्दविवर्तं एवायमर्थो नान्यः करिचटिति प्रतिपत्तुमर्हसि । यथा चायमिन्द्रि-
यजेदु प्रतिभासेदु प्रथमस्तथा शब्देष्वपि प्रत्ययेषु शब्दविशिष्टो एवार्थः प्रति-
भाति शब्देऽप्यार्थोपाकूठः शब्द एवार्थरूपेण विद्यतेतइति गृह्यताम् । अतएव
शब्दप्रत्ययेकमेकवित्योपाधिदर्शितविचित्रमेकवित्योपरमे यथायस्थितरूपं
प्रकाशतइति युक्तम् । तत्राभिधीयते । न खलु प्रकारचयमपीदमुपपद्यते पदप-
दायसंबन्धव्युत्पत्तिधिरहिणामनवाप्रशस्तार्थोचनावैकूप्यसाकूप्यमात्रप्रतिशुद्ध-

यस्तुग्रहणप्रवणेन्द्रियजप्रत्ययद्वर्गनात् । घृदुव्यवहारपरिचयाधिगतशब्दाद्यैसं-
बन्धसंस्थाधियामपि शब्दस्मरणसंस्कारप्रबोधहेतुभूतप्रयमोद्भूतविशुद्धवस्तु-
वभासस्यापरिहायत्वात् । यच्च हि वस्तुनि निविशमानः शब्दः शब्दविद्युव-
हारेषु यो ऽवधृतस्तद्वर्गने तत्संस्कारप्रबोधात्स्मृतिप्रथमेति नान्यथेति ।
सामान्यशब्देष्वपि यत्तत्सत्कमित्यादिषु विशेषशब्देष्विव सैव वार्ता तेषामपि
व्युत्पत्त्युपयोगविरहे विविधवनविहारिविहङ्गकूजितादिवार्यप्रतीतिहेतुत्वानु-
पपत्तेः । अविकल्पकद्रशायामपि न वाचकविशिष्टं वाच्यं मेवकगुणव्यचितमिव
कुशलपमयलोकयति इति विस्तरतः प्रत्यक्षलक्षणे परीक्षितमेतत् । आह च* ।

न शब्दाभेदरूपेण बुद्धिरर्थेषु जायते ।

प्राक् शब्दाद्यादृशी बुद्धिः शब्दादापि हि तादृशीति ॥

संचित्यमात्रमधिकमधुना ध्यनिसन्निधाने बुद्धिमधिरोहति न तद्विशिष्टे
ऽर्थे । तस्य हि शेषेण नेषेणोभाभ्यां न केवलेन मनसा या ग्रहणमुपपद्यते ऽति-
प्रसङ्गात् । शब्दो ह्यनेकधर्मके धर्मिण्येकतरधर्मावधारणाभ्युपगयो भवति न
तत्रात्मानमारोपयति न हि दीपेन्द्रियप्रभृतयः प्रतीत्युपायास्तदुपेये रूपादाया-
त्मानमारोपयन्त्यत एव तदुपायत्वधर्मकृतस्तदभेदवादेो ऽपि न युक्तः ।

न ह्युपायादभिन्नत्वं तदुपेयस्य युज्यते ।

रूपस्य न ह्यभिन्नत्वं दीपाद्वा चक्षुषो ऽपि वा ॥

अपि च । यदि शब्दादभिन्नो ऽर्थः प्रतिभात्येव को ऽध्यासायैः
अध्यासभ्रमस्तु धैयाकरयानामेकाकारनिर्देशदोपनिर्मितो यथा गौरित्येव हि
निर्देशो वाच्यतद्बुद्धिवाचिनाम् । फस्तयया दृष्टो ऽर्थ इति पृष्टो गौरिति
कीदृशं ते चानमुत्पन्नं गौरिति कीदृशं शब्दं प्रयुक्तवानसि गौरिति तत्र यथा
भ्रान्तिः । यस्तुगस्तु विचिता यथेते शब्दज्ञानायाः । तदुक्तम् ।

गयि साम्रादिसदृषा गादिरूपा ऽभिधायके ।

निराकारोभयज्ञाने संघितिः परमार्थत इति ॥

यमिन्द्रियजेष्विव शब्देष्वपि प्रत्ययेषु न शब्दः स्वदुपमध्यस्य-
तीति युक्तम् । यदि च शब्दः स्वरूपेणार्थे प्रतिपादयति तदा ऽस्यशब्दस्ये-
कधाद्वेषनप्रिभीतकरवासेषु तुल्या प्रतीतिः स्यात्त चास्यशब्दा भिन्ना इति यत्कथं

रूपप्रत्यभिज्ञानपायात्तद्वृत्तारणे चार्थवय्यां संशयदर्शनात् । "भ्रमतिशब्दयोश्च सुप्रिङ्न्तयोस्तुल्यरूपत्वादध्यासपक्षे तुल्यार्थप्रतीतिहेतुत्वं प्राप्नोति । तथा च सिद्धसाध्यबुद्धिः संवेद्यामाना ऽपि निन्हूयेत् । यद्यमगादित्यश्व इत्यजापय इत्याद्यापि द्रष्टव्यम् । शब्दस्य सिद्धरूपत्वात्तदध्यासेनार्थेषुद्वाविष्यमाणायां यजेत दद्याज्जुहुयादित्यादौ न क्व चित्साध्यबुद्धिर्भवेत्सिद्धाध्यासेन साध्य-
बुद्धेर्ननुकल्पत्वात् । जातिगुणक्रियाशब्दाश्च गौः शुक्रो गच्छन्तीत्यादयः केन कारणेन नियतमध्यासमनुहन्वतइति नावगच्छामः । शब्दस्थायानपेक्षनिष-
र्गशुद्धेश्वररूपकल्पनावीजाभावात् । प्रतिनियतशब्दवृत्तेश्च कस्य चिद्भ्रमयोः
ऽनुपलक्षणात् । वृत्तपक्षशब्दयोश्च घटपटशब्दयोरिव स्वरूपभेदाविशेषाद-
र्थानपेक्षित्वाच्च विशेषणविशेष्यभावसामानाधिकरण्ये शब्दाध्यासवादिना न
भवेताम् । न ह्येकत्र वस्तुनि वाच्ये क्व चिदनयोः शब्दयोर्वृत्तिः । यत्नेन नीलि-
त्पलमपि प्रत्याख्यातम् । तत्रेतत्स्यात् । न नीलगुणविशेषितमुत्पलं नाम किं
चिदस्ति विशेष्यमपि तु तन्निरस्तावयवार्थमश्वकर्णोदिवदर्थान्तरमेवेदं व्युत्प-
त्तिप्रकारमात्रं तु विशेषणविशेष्यभावघर्षणमिति तदेतदसमीचीनम् । अनु-
भूयमानावयवार्थप्रतीतिनिहूवनिमित्तानुपलम्भात् । अश्वरूपोदो हि युक्तमर्थो-
न्तरत्वं तत्र हि नाश्रयो न कर्णार्थः । निरवयवशक्यार्थवादश्च प्रागेव विस्त-
रेण निरस्त इत्यलं युनहृक्तालापेन । अथ शब्दाद्व्याभ्यासनिवन्धनमेव सा-
मानाधिकरण्यं वृत्तः वृत्त इत्युच्यते तदपि न चात् । वृत्तस्तरिति पर्याययो-
रपि तत्संभवे सति सामानाधिकरण्यप्रसङ्गात् । अपि च पर्यायेषु हस्तः करः
पौण्डरित्यादिषु शब्दरूपभेदाध्यासपक्षे ऽर्थबुद्धिभेदः प्राप्नोति न चासाध-
स्तीति नाध्यासः । किं च संबन्धसह्यनिरपेक्षो ऽपि शब्दः स्वसामर्थ्यमनुस-
ध्यमानः स्वाध्यासेन बुद्धिं चिदध्यात् तदपेक्षायां कस्य केन संबन्ध इति
न बुध्यामहे । शब्दादर्थस्य पृथग्व्यर्थास्यतात्पनस्तन्मते दुर्लभत्वात् । शब्द-
व्यतिरिक्तार्थोपगमे वा किमनेन शब्दाध्याससमर्थनाडम्बरेण चिरम्यतामते
मृगतृष्णानुसरणरक्षणकात् । अपि चाध्यासः क्व चित्सादृश्याद्वयति शुक्ला-
विव रजतस्य क्व चिदनुरागाद्वयति लावाया इय स्फटिके शब्दाद्येयोर्मूर्ता-
मूर्तस्यार्थान्तरमिन्नस्वरूपयोः सादृश्यं तापदनुषणम् । अनुरागो ऽपि तत्
स्य दुर्घटः पृथग्देशत्वाद्भिन्नेन्द्रिययाद्यत्वाच्च । प्रातिविष्यवर्षेणमपि न मुन्द-

रम् । दूरदेशत्वेन शब्दार्थयोः प्राप्तेरभावादप्राप्तयोश्च प्रतिबिम्बोदये द्वार-
 कोद्याननिवासिना सुदेवसुन्दरीवदनतामरसानि सागरतरङ्गपवनपरिचयचल-
 दलकलातिकालाञ्छितानि स्वच्छेषु ज्योत्स्नावदातद्युतिषु तुपारगिरिगङ्गुरगत-
 तुहिनशिलाकर्पूरदर्पणेषु प्रतिबिम्बितानि दृश्येरन् । अथ सर्वगतत्वेन शब्दा-
 नामर्थदेशे प्राप्तिरभिधीयते तर्हि सकलशब्दसार्थसाधारण्यादत्यन्तमध्या-
 ससंकर्यमनवधार्यमाणविशेषनियमकारणमापद्यतइत्यलमतिप्रसङ्गेन । सर्व-
 था न संबद्धः शब्दाध्यासवादः विवर्तवाद्दोषि न समञ्जसः । तथा हि विवर्ते
 क्षीरमिव दधिकूपेण परिणामित्वेन विकारितया वा क्षीरादेरिवानित्यत्वप्र-
 सङ्गात् । तथाभावे ऽपि च नाद्वैतसिद्धिर्दध इव क्षीरविकारस्य शब्दविकारस्या-
 र्थस्य ततो ऽन्यत्वात् । अन्यत्वाच्च बाधकारणकालुष्याद्युपप्लवविरहितकिसल-
 यप्रतीतिसमापितभेदत्वात् । अथार्थप्रतिभासमसत्यमपीन्द्रजालवदुपदर्शयति
 शब्द इत्ययं विवर्तार्थः सो ऽपि न युक्तः । बाह्यस्य वस्तुनः पदाभिधेयस्य
 जातिव्यन्यादेर्बाह्यवाच्यस्यापि भावनादेः पूर्वप्रसाधितत्वात् । अवयव्यादे-
 र्वादूरस्वापे समर्थतायामिह किमपि कारणत्वात् । न चेन्द्रजालमायादिचठम-
 थार्थतायामिह किमपि कारणमुत्पश्यामः । अथार्थरूपेण शब्दः शुक्तिरिव
 रजतकारतया ऽवभासतइतीयं विवर्तवाचोयुक्तिः इयमपि न साधीयसी ।
 शुक्तिका हि रजतवत्प्रकाशतइति शक्यं वक्तुं शुक्तेरकारणरूप्येण तथा ऽय-
 भासधंभवात् । इह तु शब्दार्थयोरत्यन्तविसदृशवपुषोराकारसमारोपकारणानव-
 धारणात्कथमितररूप्येतरस्यावभासः । शुक्तिकारजतादिप्रतीतिषु च बाधकव-
 शान्तयात्यमवगतमिह तु धर्मं बहत्सत्यामसत्यां वा ऽर्थबुद्धिमादधाति शब्द
 इत्ययं विवर्तार्थः । एषो ऽपि सम्प्रत्येव प्रतिक्षिप्रः शब्दानुवेधविरहिणीनां
 प्राचुर्येण प्रतिपत्तीनां प्रदर्शितत्वात् । न चान्यः कश्चिद्विपश्चिन्नेतसि विपरि-
 वर्तते विवर्तप्रकार इत्यवाचकमुच्यते विवर्तते ऽर्थभावेनेति । अथ शब्दब्रह्मेव
 सृजति जगन्तीत्ययं विवर्तप्रकार उच्यते सो ऽपि न सम्यगचेतनत्वेन शब्द-
 स्तोश्वरस्येव स्रष्टृत्वानुपपत्तेः । न च परमाणुवदस्य कारणत्वमवयवसमशायि-
 त्वेन पृथिव्यादेः कार्यस्य गहणात् । अथ विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यागमवचन-
 मनुसरता विभ्रुत्वमिदं चेतनत्वमपि शब्दवह्नयो धर्यते तर्ह्यश्वरस्येव
 शब्दब्रह्मेति नाम कृतं स्यात् । यदप्युच्यते

द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।

शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छतीति ॥

तदपि ब्रह्मसुभिन्नमत्यन्तमलौकिकमेकतरस्य ब्रह्मणः काल्पनिकत्वा-
दकाल्पनिकत्वे वा कथमद्वैतवाद् । तस्मात्कृतमनेन शब्दब्रह्मणा स्वस्ति
परस्मै ब्रह्मणे भूयात् । अविद्यामायाविनिर्मितविधिप्रयत्नकल्पश्च सताद्वैतदूष-
णावसरश्च निवारित इति शब्दाद्वैतमपि तद्वदसमञ्जसमसिद्धम् । एतेन
परमात्मोपादानन्वयमपि प्रत्युक्तम् । परमात्मनो निसर्गनिर्मलस्यैवंप्रायकलुपवि-
कारकारणत्वानुपपत्तेः । असन्ध्यमेव विकारजातमविद्यातः परमात्मनि विभा-
तीत्येतदपि दूषितमतः सर्वथा नाद्वैतपक्षः कश्चिद्वनवदाः । अथ सर्वप्राणिना-
मेक एवात्मा नाना चात्मान इतीदृशमद्वैतमुच्यते तदप्यप्रमाणकमेकस्मिन्
सुखिनि न सर्वे सुखिनः एकस्मिन्नुःखिते न सर्वे दुःखिता इति व्यथस्यादर्श-
नात् । आत्मपरव्यवहारस्य च सर्वजनप्रतीतिसिद्धस्य दुरणह्वयत्वात् । अन्य-
दृष्टे च सुखसाधने घस्तुनि स्मरणानुसंधानपूर्वकेच्छाद्वेषादिकार्यजातस्यान्यथा-
नुपलम्भात् । एकस्मिंश्च धीतरागे मोक्षमासादितवति संसारिणामन्येषामान-
न्त्यदर्शनात् । अहंप्रत्ययस्य प्रत्यगात्मघृतेः परचासम्भवात् । जगद्वैविच्यस्य च
पुरुषभेदनियतधर्मधर्मनिबन्धनस्यान्यथाऽनुपपत्तेः । आत्मभेदस्य विस्पष्ट-
सिद्धत्वात् । तत्रलोहम्फुलिङ्गकघटाकाशपादवेदनादिदृष्टान्तकदम्बस्य च
निषेधः कृत एवेति एकात्मवादेऽपि न युक्तिमानित्यलं विस्तरं ।

शब्दस्यायं विवर्तः कथमखिलमिति प्रस्फुरतद्विधित्त-

स्वाकारो ऽद्येप्रपञ्चः कथमिष चिकृतिर्ब्रह्मणो वेदुशी स्यात् ।

तस्मात्तानात्मतत्त्वे परिचितसदसत्कर्मपाकानुसार-

प्रादुर्भूतेष्वरेच्छाशक्तिचलदशुभेद्वेषो भूतसर्गः ॥

एवं स्थितेषु सर्वेषु तूष्णीमद्वैतवादिषु ।

विद्यानाद्वैतवादी तु पुनः प्रत्ययतिष्ठते ॥

सत्यमनुपवनमनपायमेकमपरिमितमद्वयं ब्रह्म न युक्तिमदिति युक्त
एव तदनभ्युपगमः । विद्यानमेव तु क्षणिकमुपजनापायधर्मकमनादिष्वन्तान-
प्रथन्धप्रयुक्तमिदं तथा तथा ऽप्यभ्यतीति न सतो ऽद्वैतीयमर्थरूपं नाम किं कि-

दस्तीति पश्यामः । ननु प्रत्यक्षादिना प्रमाणेन परस्परविसदृशपदार्थरूपसंबेदनस्य दर्शितत्वात्कथं विज्ञानस्यायमवभासः । अर्थाभावे तत्स्वरूपानुपपत्तेः । याह्यग्रहणं हि विज्ञानं नाम भवति नाग्रहणमिति । उच्यते इदं तावत्परीक्ष्यतां यदेतत्प्रत्यक्षविज्ञानं नीलमिदं पीतमिदमुत्पद्यते तत्र किमेतन् आकारः प्रकाशते उत द्वितीयमिति । यदि द्वितीयमवभाति अयमर्थे नीलमिदं तज्ज्ञानमिति तत्किमत्र विचार्यते जितं भवद्विर्जितस्य यदापद्यते तदस्मासु विधीयताम् । अथैक एवमाकारः प्रथते तर्ह्यस्ति विचाराघसरः । कस्यायमाकारः किमर्थस्य किं ज्ञानस्येति स चेवं विचार्यमाण आकारो यदर्थस्येति स्यास्यति तद्वन्तो ज्ञेयन्ति ज्ञानाकारपत्वे तु ययं ज्ञेयाम इति । किं तावदत्र युक्तम् । ज्ञानस्यायमाकार इति । कुतः कल्पना भवति ह्यल्पीयसीति । अर्थाकारपत्ते ह्यर्थस्य जडात्मनः प्रकाशायोगात्तस्य याह्यत्वमन्यथा न स्यादिति याहकान्तरपरिकल्पनावश्यंभाविनीति कल्पनाद्वैतगुण्यम् । अथार्थ एव याह्यात्मा यः स एव याहक इति कथ्यते स तर्हि प्रकाश एवेति संज्ञायामेव विघाटः स्यात् । याह्यान्तरकृतेो विशेय इति चेद्रहो विशेयचो देवानांप्रियः । याहकाद्विच्छिन्नता हि याह्यस्य बाह्यता न शरीरापेक्षिणी बाह्यता भवति । यदा च याह्यादर्थोदव्यतिरिक्त एव याहक इष्यते तदा ऽस्य ततो विच्छिन्नतेत्यबाह्यत्वाज्ज्ञानमेव तदिति कथं न नास्ति विघाटः । उभयसिद्धुत्वाज्ज्ञानस्य तस्यायमाकारो भवितुमर्हति ज्ञाने हि न के चन विशदन्ते अतस्तस्यैवायमाकार इति युक्तमनेककल्पनातो ह्येकार्थकल्पना ज्ञाप्यसीति । अतश्च ज्ञानस्यायमाकारः । ज्ञानं हि प्रकाशरूपप्रकाशस्यार्थस्य भवद्विरभ्युपगम्यते तत्रशार्थात्प्रथमतस्य ग्रहणेन भवितव्यमगृहीतस्य दीपादेः प्रकाशस्य प्रकाशकत्वादर्शनात् । उत्पत्तेष्वपि च घटादिष्वर्थेषु प्रकाशकैकल्याद्वा प्रतिबन्धवैधुर्वाद्वा भवत्यग्रहणं ज्ञानस्य । उत्पन्नस्य सतो न कश्चिद्गृहणे प्रतिबन्धको न च प्रकाशान्तरापेक्षणं स्यात् एव दीपवत्प्रकाशस्यभावात् । अतो यदेव तस्योत्पादस्तदेव ग्रहणमवश्यं भवेत् । न चेत्कालान्तरे ऽपि न स्यात् किं हि तस्य कालान्तरे भविष्यति किं वा तदा नाभूद्येन तत्कालान्तरे यदोप्यते तदा च न गृह्यते इति । ज्ञानान्तरेण कालान्तरे तद्गृहीयते इति चेत्तदपि केन गृहीयते । अन्येनेति चेत्तदप्यन्येति को ऽर्थधिः । अथ इति

चेत्कामं श्रान्तो विरंस्यति भवानर्थं तु न गृहीतयानेष । प्रकाशायहृषे
 तत्प्रकाशपरिच्छेदायोगादित्येषं न कदा चिदर्थयहणं स्यात् । तस्मादर्थयह-
 णवादिना ऽपि पूर्वं ज्ञानयहणमवश्याक्रयणीयम् । यथोक्तम् अग्रत्यक्षोपलम्भस्य
 नार्थदृष्टिः प्रसिद्धतीति । अतश्चेतदेवं ज्ञानशृष्टेन चेत्तरकालमवमर्शदर्शनात् ।
 ज्ञातो मया ऽयमर्थ इति हि प्रत्ययमृषन्तः प्रमातारः प्रथमं ज्ञानयहणम-
 नुमोदन्ते । न ह्यगृहीतविशेषणा विशेष्यबुद्धिर्भवति । तस्मादपि पूर्वंज्ञानयहण-
 मिति सिद्धम् । ज्ञानं च बाह्यमाणमाकाररहितं गृहीतुमशक्यमिति बलात्सा-
 कारमेव तद्गृहीतव्यम् । साकारे च ज्ञाने गृहीते सति द्वितीयकारणाभवि-
 त्कृते ज्ञानातिरिक्ते बाह्यो ऽर्थः अतश्च साकारं ज्ञानमाकारवतामन्तरे-
 णीस्य प्रतिकर्मव्यवस्थानुपपत्तेः । कल्पयित्वा ऽपि बाह्यमर्थमवश्यमाकारयता
 विज्ञानस्य विषयनियमसिद्धये यत्तज्या नीलज्ञानं हीदमनेकसन्निधाने समुप-
 जायमानं कथमखिलतदितरपदार्थपरिहारेण केवलनीलानुलानतामवलम्बेत
 बोधस्वभावायाः सर्वान् प्रत्यवशिष्टत्वात् । प्रशृतिरपि प्रेक्षापूर्वकारिणां कथं
 तदेकविषयैव स्यात् । न च नीलजनितत्वेनार्थत एव तदधिगतिनियम इति
 कथयितुमुचितमालोकलोचनादिकारकान्तरजनितत्वस्यापि भावे तद्विषयत्व
 प्रसङ्गादतो नीलाकारतैव नीलविषयत्वव्यवस्थाहेतुर्न निमित्तान्तरम् । आह च ।

तत्रानुभवमात्रेण ज्ञानस्य सदृशात्मनः ।

भाव्यन्तेनात्मना येन प्रतिकर्म विभज्यते ॥

तत एवाकारयहणमेवातिशयमाश्रित्य तमवयैषमर्थने सति साध-
 कतमं ज्ञानमेव प्रमाणं भविष्यत्यपरथा कारकातिशयदर्शनाभावे ततत्साध-
 कतमत्वस्य दुरुपपादत्वात् । साकारज्ञानसाक्षी च लौकिको ऽपि दृश्यते
 व्यवहारः । एवं च यत्कारो भवन्ति लौकिकाः नीलो ऽर्थो ऽयं यतो ऽत्र तदा-
 कारं ज्ञानमुत्पन्नमिति तेन प्रतिकर्मनियमान्यथाऽनुपपत्तेरवश्यं साकारमेव
 ज्ञानम् ।

इत्थं सत्यपि बाह्यार्थे ज्ञानस्याकारकल्पना ।

भवेदेवेति तत्रैव संतोष्य स्वीयतां परम् ॥

ये तु ज्ञानस्य स्वतः स्वच्छस्वभावात्त्वेन नीलपीताद्यवभासः परी-
 षाधिरेव भवितुमर्हति स्फटिकस्यैव लाक्षादिना ऽह्निमाद्यनुबोधः । अतः

पृथगननुभूयमानो ऽपि बाह्यो ऽर्थः साकारज्ञानावभासाऽन्यथाऽनुपपत्त्या
ऽनुमीयते । यथोक्तं बाह्यसिद्धिः स्याद् व्यतिरेकत इति । तद्विदमनु-
पन्नम् । अन्वयानुपलब्धेः ।

अर्थो ज्ञानं हि साकारं निराकारं तदत्यये ।

नित्यानुमेयबाह्यार्थवादी ज्ञानं क्व दृष्टवान् ॥

लावास्फटिकादौ तु तथा युक्तं तदनुरक्तस्फटिकावलोकनाद् इह पुनः ।

अर्थेन रक्ष्यमानं हि निराकारं निवर्गतः ।

ज्ञानं न खलु पश्यामो लावया स्फटिकं यथा ॥

आकारद्वयप्रतीतिर्हि नास्तीत्युक्तमभ्युपगमे वा तुरुतरमनवस्यादूष-
णम् । अर्थाकारश्च प्रत्यक्षस्तत्कृतश्च ज्ञानाकारः प्रत्यक्ष इत्युच्यमाने
ऽर्थाकारस्तावत्साकारेण ज्ञानेन गृहीतः स इदानीं ज्ञानाकारो ऽपि बाह्य-
त्वात्साकारज्ञानान्तरयाह्य एव स्यादित्यनिष्टम् । अथ स्वप्रकाशं तत्साकारं
ज्ञानमिष्यते तेन ज्ञानान्तरापेक्षयाज्ञानवस्येति तर्हि स्वप्रकाशसाकारज्ञान-
व्यतिरिक्ताथेकारानवभासातदेवास्तु कुतो द्वितीय इदानीमर्थाकारः । न
चान्यथाऽनुपपत्त्यापि तत्कल्पना युक्तिमती । न हि राजशासनमिदमर्थेनाका-
रवता भवितव्यमिति । ज्ञानमेव नीलाद्याकारं यदि भवेत्को दोषः स्यादिति ।
नीलाद्याकारयोगादर्थस्य इति चेत्संज्ञार्थं विवाद इत्युक्तम् । द्वितीयस्याभावात्
स्वच्छत्वाज्ज्ञानस्य कालुष्यमन्यकृतमिति चेदधिद्यावासनाकृतं तद्विष्यति ।
स्यतःस्वच्छमपि ज्ञानमनाद्यधिद्यावासनाधिभवेन तत्तदनेकाकारकालुष्यहृषि-
तवपुरिष प्रकाशते । ज्ञानवासनाभेदसतानयोश्च बीजाङ्गुरयदनादित्वान्नास्य
पर्यनुयोगस्यावसरः कुतो वासना प्रवृत्ता इति । तस्मादनादिवासनावेचिच्यर-
चितज्ञानवेचिच्योपपत्तेः कृतमनुमेयेनापि बाह्येनार्थेनेति ज्ञानस्यायमेवाकार
इति सिद्धम् । अतश्च ज्ञानमर्थरहितमपि गन्धर्वनगरमाद्यादियु विस्पष्टमुप-
लभ्यते इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामपि ज्ञानाकारत्वमयगच्छामः । यदि च ज्ञा-
नादर्थेः पृथगवस्थितात्मा भवेज्ज्ञानान्तरेणाप्यसावुपलभ्येत न चैवमस्ति ।
तस्मादभेद एव ज्ञानार्थयोः । तथा ऽऽह सहोपलम्भनिममादभेदो नीलत-
द्वियोरिति । न च ज्ञानार्थसंसर्गधर्म आकारो भवितुमर्हति यदि हि पृथगर्थ-
मनाकारं पृथक्च ज्ञानमनाकारमुपलभ्य संसृष्टयोर्ज्ञानार्थयोराकारवतामुपल-

भेमहि तत इममाकारं संसर्गधर्मं प्रतिपद्येमहि । न त्वयमस्ति क्रमः अर्थैर-
हितत्वे ऽपि च स्मरणस्वप्नादिचानानामाकारवत्वमस्तीत्युक्तम् । अतः कथं
संसर्गधर्म आकारः । अपि च नवत्रं तारका तिष्य इति कथमेकस्मिन्नर्थे पर-
स्परविषद्वलिङ्गसमावेशः । यरित्राजककामुककौलेयकानां च कथमेक एव घनि-
तारूपो ऽर्थः कृण्व इति कामिनीति भक्ष्य इति च प्रतिभाषचितप्रधिपय-
तामनुभवेत् । दारा इति कथमेकैव स्त्रीशक्तिः पुंघचनबहुघचनधिपयतां
यायात् । यणगरतीति च कथं बहूनामन्यलिङ्गानामेकता स्त्रीलिङ्गता च
भवेत् । ह्रस्वदीर्घयोश्च कथं परस्परापेक्षग्रहणयोरर्थैर्नैकतर आकारः यारमा-
थैकः स्यात् । ज्ञानानां तु भिन्नत्वाद्विचिषवासनभिदसहकारिरूपानुविधानेन
जायमानानां न कश्चिदपि विरोधः । तस्मान्ज्ञानमेवेदं सर्वेषु तथा तथा
प्रतिभासि न तद्भूतिरिक्तो ऽर्थो नाम कश्चिदिति ज्ञानव्य चैकवायं प्रमाणप्र-
मेयप्रमितिव्यवहारः परिसमाप्यते । तस्य हि विषयाकारता प्रमेयं याहका-
कारता प्रमाणं स्वसंघितिश्च फलमिति । यथोक्तम् ।

यदाभासं प्रमेयं तत्प्रमाणफलते पुनः ।

याहकाकारसंघित्योस्त्रयं नातः पृथक् कृतमिति ॥

तदिदमनाद्यविद्यावासनाविलासविपर्यासिततत्त्वदर्शनतया ज्ञानमेव
याह्ययाहकसंघितिभेदवदिय लक्ष्यते । अविद्याविरतो तु स्वच्छमेव तत्सम्य-
व्यते न किञ्चिद्वेति । तदुक्तम् ।

नान्यो ऽनुभावो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभावो ऽपरः ।

याह्ययाहकवेधुर्घात्स्वयमेव प्रकाशते ॥

अधिभागो ऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनेः ।

याह्ययाहकसंघितिभेदयानिव लक्ष्यते ॥

इत्यर्थेण परहितं संघिन्यासं किलेदमिति यश्यन् ।

परिहृत्य दुःखसंसतिमभयं निर्वाणमाप्नोति ॥

अथाभिधीयते । न खल्वेक एव बोधात्मा याह्ययाहकोभयस्यमात्रो
भविनुमर्हति याह्ययाहकरूपयोरितरेतरविषदृशत्वेनैकैव समावेशानुपपत्तेः ।
तथा हि नीलज्ञानं पीतज्ञानं शुक्रज्ञानमिति नीलपीताद्युपवचनापाये ऽप्यनुपपत्तेः

मानबोधरूपता नीलादिविलक्षणान्वयव्यतिरेकाभ्यामवधार्यते । अपि च ज्ञान-
महंकारास्पदमानन्दादिस्वभावं स्वकर्मणि च सञ्चयापारमिव भवद्विरभ्युपग-
तमर्थेस्तु नैवमात्मक इति कथमनयोरभेदः । यद्यपि ज्ञानमिदमयमर्थं इत्येव-
माकारद्वयप्रतिभासो नास्ति तथा उप्ययमेको ऽप्याकारः प्रतिभासमानः प्रकाश
एव प्रतिभाति न प्रकाशकः । इदं नीलमिति याहकाद्विच्छिन्न एव याह्याकारो
उच्यमासते न त्वहं नीलमिति तदेक्येनावभासो ऽस्ति इति । अपि च प्रका-
शस्य नीलादेः प्रकाशकबोधाधीनं युतं नाम ग्रहणं बोधस्य तु तद्गाहकस्य
तदा किंकृतं ग्रहणमिति चिन्त्यम् । न बोधान्तरनिबन्धनमनवस्थाप्रसङ्गात् ।
नापि स्वप्रकाशं ज्ञानमहं नीलमित्यप्रतिभासात् । ननु नैव याह्याप्राहकयोर-
न्यत्वमिति यो ऽयं याह्यावभास इति भयता ऽभ्युपगतस्य एव याहकाव-
भासः । याहकादन्यो हि याह्यो जडात्मा भवेत् । याहकस्तु प्रकाशस्वभावा
याहकत्वादेव द्वयप्रतिभासश्च नास्तीत्युक्तम् । ततोऽन्यतरस्य प्रकाशने जडप्र-
काशयोः कतरस्यावभासितुं युक्तमिति चिन्तायां बलात्प्रकाश एव प्रकाशते
न जडः । निराकारश्च न प्रकाशः प्रकाशतइति तस्मिन्वाकारे प्रकाशमाने
कुतो जडात्मा तदतिरिक्तो ऽर्थः स्यात् । तदिदमपेशलम् । उपायेनोपेय-
निहृयस्याशक्यकरणीयत्वात् । रूपस्य हि प्रकाशकं चक्षुर्न चक्षुरेव प्रकाशता-
मित्युक्त्वा रूपमपह्नोतुं शक्यते । तदिदमर्थस्य मूर्तिद्रवत्वकाठिन्यादिधर्मविशेष-
वितात्मनस्तद्विपरीतस्वच्छस्वभावं ज्ञानं प्रकाशकं स्वभावत्वात् । चक्षुर्जेन्यो
हि प्रकाशो नाम ज्ञानमुच्यते न चागृहीतः प्रकाशः प्रकाशं प्रकाशयतीति ।
चक्षुर्जेन्यः प्रकाशो ज्ञानमुच्यते स तु प्रकाशो रूपादिविषयप्रकाशो न
प्रकाशप्रकाशः । न हि चक्षुषः प्रकाशः प्रकाशयते ऽपि तु रूपं प्रकाशयते । तत्र
यद्रूपमित्युच्यते स विषयो याह्यः यतत्प्रकाशते इत्युच्यते स प्रकाशो ज्ञानं
याहकं तद्रूपप्रतिभासेण च रूपं प्रकाशितं भवतीति न प्रकाशो ग्रहणमपेक्षते ।
ननुक्तमत्र नानुपलब्धायां बुद्धावर्थः प्रकाशते ऽप्रत्यक्षोपलम्भस्य नाथेदृष्टिः
प्रसिध्यतीति तदयुक्तम् । अप्रत्यक्षोपलम्भस्य च प्रत्युत्तार्थेदृष्टिः सिद्ध्यति ।
उपलम्भोत्पाद एवार्थेदृष्टिर्न पुनरुपलम्भेदृष्टिः । ननुपलम्भेयग्रहणे तद्रूपत्वात्-
उत्पन्नोपलम्भस्याप्यर्थः प्रत्यक्षः स्यादिति सर्वसर्वज्ञत्वप्रसङ्गः । तदिदमिति सु-
भाषितम् । अर्थप्रकाशात्मेव खलूपलम्भः । स कथमनुपपन्नाद्रूपत्वेन विशेष्यते ।

तस्मादर्थप्रत्यक्षीकरणात्मकत्वाज्ज्ञानस्य उत्पाद एवार्थप्रत्यक्षता न तद्ब्रह्म-
णमित्यगृहीतमेव ज्ञानमर्थप्रकाशकमिति युक्तम् । यत्त्वद्ब्रह्मपत्वाज्ज्ञानस्य पूर्वं
ग्रहणमुच्यते तच्चक्षुरादिभिरनैकान्तिकमित्युक्तम् ।

गृहीतं यदि च ज्ञानं भवेदर्थप्रकाशकम् ।

धूमधट्टीपद्येति यत्कथं यदि धूमवत् ॥

भवेदर्थानुमेयत्वं यत्त्वयैव च दूषितम् ।

आकारद्वयसंबन्धित्विरिहान्न च दीपवत् ॥

घटं दीपं च पश्यामीत्यास्ति द्वित्युपवेदनम् ।

न तु ज्ञानेन विज्ञेयं जानामीति द्वयग्रहः ॥

यदपि प्रकाशत्वाज्ज्ञानस्य दीपवत्पूर्वग्रहणमुक्तं तदपि व्याख्येयम् ।
प्रकाशत्वादिति को ऽर्थः प्रकाशयतीति प्रकाशत्वमिति तच्चक्षुरादिभिरनै-
कान्तिकमुक्तमेव । अथ प्रकाशने प्रकाशः तर्हि प्रकाशत्वादित्यसिद्धो हेतुः ।
न ह्यर्थग्रहणकाले युद्धेः प्रकाशनमस्ति । अथ प्रकाशशब्दे बोधपर्याय
स्य प्रकाशत्वाद्बोधरूपत्वादित्यर्थस्तदा साधनधिकलो दृष्टान्तः प्रदीपस्य
बोधरूपत्वामावात् । अतश्च स्वसंवेदनपक्षे न युक्तियुक्तः स्वप्रकाशस्य
कस्य चिदप्यदृष्टत्वात् । ननु ज्ञानशब्ददीपस्त्वयः प्रकाशः स्वपरप्रकाशो
भूत्वाहुः । तदमुक्तं शब्ददीपयोः स्वग्रहणे ऽर्थप्रकाशने च साम्यन्तरसम्य-
वेक्षत्वात् । शब्दे ऽर्थप्रकाशने समयग्रहणमपेक्षते । स्वप्रकाशने च श्रोत्रादि दीपि
ऽपि चक्षुराद्यपेक्ष एव गृह्यते याहयति चार्थम् । इयान्तु विधेयो घटादिय-
हणे आलोकसापेक्षं चक्षुः प्रवर्तते आलोकग्रहणे तु निरपेक्षमिति नैताद्यता
दीपस्य स्वप्रकाशता स्यात् । इत्थं च मार्जारदिनक्तं धरचक्षुरापेक्षया सर्वेषु
घटादयः स्वप्रकाशाः स्युः । ज्ञानस्य तु परप्रकाशत्वमेव दृश्यते न स्वप्रका-
शत्वमर्थप्रकाशकाले तदप्रकाशस्य दर्शितत्वात् ।

सुधैय तस्मान्निष्ठितास्तपते चयः प्रकाशाः स्वपरप्रकाशाः । आत्मप्र-
त्यक्षपादिनां त्वयस्याभेदेन साक्षात्साक्षात्कारयोर्मदेो विद्यते एवेति सर्वथा न
स्वप्रकाशं विज्ञानम् । यदप्यभिहितमुत्पद्यमानमेव ज्ञानमनपेक्षत्वादप्रतिब-
न्धत्वाच्च तदेव गृह्यते न वा कदा विदिति तत्र साम्प्रतम् । तदानीं
तद्ब्रह्मसाम्यमायात् ।

न चाविबन्धमात्रेण प्रतीतिरवगम्यते ।

उपायविरहेणापि तदा ज्ञानस्य न गृहः ॥

न च जैमिनीया इव घयं ज्ञानं नित्यपरोक्षमावक्ष्यते ज्ञातो मया
ऽयमर्थ इति कालान्तरे तद्विशिष्टार्थग्रहणदर्शनात् ।

शुक्तः पट इति ज्ञाने यथासौ भाति तद्वत्तुः ।

तथा ज्ञातो ऽर्थ इत्यत्र भात्यर्थो धीविशेषणः ॥

न विशेष्ये च संवित्तिरगृहीतविशेषणा ।

नानुसारीधियं वेत्त्यं प्रतीयेत भ्रमापहात् ॥

न च नित्यपरोक्षा बुद्धिरनुमातुमपि शक्यते इति च विचारितमेव ।
तदलमनया कथया किमिति शक्यमुत्सृज्य श्रोत्रियमिदानीमभियुञ्ज्महे ।
अतश्च यदुक्तं ज्ञानपुष्टाग्रमर्थदर्शनाज्ज्ञानग्रहणपूर्वकमर्थग्रहणमिति तत्र
सार्धैविकमपि तु क्व चिदेव ज्ञाननिष्ठार्थसंबेदनातथा ऽभ्युपगम्यते । तस्मा-
दर्थग्रहणात्पूर्वे ज्ञानस्थानयभासाज्जिराकारत्यावसाद्यविरहाच्च ज्ञानस्यैवायमा-
कार इति कदाशाश्रलापितमेतदरुणाम्बराणाम् । यत्पुनरभ्यधायि ज्ञाना-
कारपद्ये कल्पना ऽल्पीयसीति तत्र यद्योक्तनीत्या प्रत्यक्षगम्ये बाह्ये याह्ये
ऽर्थोकारे कल्पनोक्तिः कीदृशी कीदृशं वा तदल्पत्वं महत्त्वमित्युभयसिद्ध-
मपि ग्रदयादि ज्ञानस्य तत्र यद्वि प्रमाणायता घस्तुस्थितिः अर्थो ऽप्युभय-
सिद्धे गय । इच्छाद्वेषनिबन्धनायां तु घस्तुस्थितौ ज्ञानमपि कथमुभयसिद्धं
स्थादिति यत्किं चिदेतत् । यत्पुनरिदमिहितमभ्युपगम्यापि बाह्यमर्थमप्र-
त्याप्येयः प्रतिकर्मव्यवस्थासिद्धये ज्ञानस्याकारयोग इति तदपि न साम्प्रतम् ।
प्रतिकर्मव्यवस्थायाः प्रकारान्तरेणाप्युपपत्तेः । यदप्यनेकसन्निधाने नीलज्ञानमु-
पजायते यद्यपि योषरूपत्वमणेषसाधारणं तथा ऽपि नीलेनैव कर्मकारकेण
तदुपजनितमिति नीलनिष्ठमेवावतिष्ठते । चक्षुरादिना ऽपि तज्जनितमिति
चेत्सत्यं जनितं न तु कर्मभूतेन तदुत्पाद्यते इति तदेकविषयमेव भवति ।
कुत एव नियम इति चेद्वन्मुस्यमात्रेण गय । आकारपद्ये ऽपि समानो ऽयं
पर्यनुयोगः । यदुच्यते किमिति नीलमेव कर्म कारकं किमिति वा कर्मवि-
षयमेव ज्ञानमिति तत्र यत्पुनरभ्यधायैहतरं याह्यम् । आकारमपि च ज्ञान-

मुपाददानमर्थस्यैव कथमुपाददीत न कारकान्तरस्येत्यत्रापि वस्तुस्यभाव एव
शरणमिति । अर्थस्य च ज्ञानजनकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते ।

यदा हि देवदत्तार्थं कश्चिद्वृजति तद्गृहम् ।

तथासन्नहितं चेन्न गत्वा ऽपि न स पश्यति ॥

स्यान्तरे स आयान्तं देवदत्तं निरीक्षते ।

तत्र तत्सदसत्त्वेन तथात्वं वेत्ति तद्विद्यः ॥

अनागते देवदत्ते न देवदत्तज्ञानमुदपादि तस्मिन्नागते तदुत्पन्नमिति
तद्भावभाषित्वातज्जन्यं तदवसीयते । इत्थं च तज्जन्यत्वेन तत्र नियमसिद्धे-
रलमाकारकल्पनया । एतेन पुंस्यप्रवृत्तिरपि नियतविषया व्याख्याता । साध-
कतमत्वं तु सामय्याः प्रमाणसामान्यलक्षणे निर्णयमेव । यस्तु लौकिकव्या-
पदेश उदाहृतः सो ऽपि व्यभिचरति नीलो ऽयं यतस्तद्विषयं ज्ञानमुत्पन्न-
मित्यपि न तद् व्यपदिशन्ति लौकिकाः । तस्मादर्थे सत्यपि साकारं ज्ञानमे-
षितव्यम् इति यदुक्तं तदनुपपन्नम् । यदप्यर्थार्थं सहेतुपलम्भनियमादभेदे
नीलतद्वियोरिति तदपि बालभाषितमित्र नः प्रतिभात्यभेदे सहायानुपपत्तेः ।
अथैकोपलम्भनियमादिति हेत्वर्थो विषयितः तदयमसिद्धो हेतुर्नीलादिवा-
ह्यग्रहणसमये तद्वाहकानुपलम्भात् । वाहकाकारानुबेधरहिततद्विच्छिन्नो वाह्य-
वाह्यमात्रप्रतिभास यथायं नीलमिदमित्यादि दर्शितः । क्व चिच्च वाह्यकारानु-
पशिनृकेवलवाहकायमर्थनमपि दृश्यते न स्मरामि मया को ऽपि गृहीतो
ऽर्थस्तदेति हीति । तदेवमितरेतरविभक्तज्ञानार्थकारसंबेदनात्कथमेकोपल-
म्भनियमादभेदे नीलतद्वियोरित्युच्यते । नीलतद्वियोरिति च यदता भयता
ऽप्येव भेद एव निर्दिश्यते । परमतानुषादमात्रमेतदिति चेन्नाभेदे पृथक्
निर्देशस्याप्यघटमानत्वात् । तस्मादपि न ज्ञानस्यायमाकारः । यदप्युक्तम्
असत्यापि वाह्ये ऽर्थे स्वप्नान्धर्नगरमायाद्वेषु ज्ञानस्याकारधत्ता दृश्यते
इति तस्यैवायमाकारो युक्त इति तदपि दुपगमाचं सर्वत्र ज्ञानाद्विच्छि-
न्नस्य वाह्यकारस्य प्रतिभासनात् । तथा हि भ्रमज्ञानेषु चतुष्टयी गतिरात्म-
स्यातिरसत्प्यातिरस्यातिविपरीतप्यातिर्था । तत्र रजतमिदमिति सामा-
नाधिकरण्येनैकार्थप्रतिभासानन्मते च संयितेत्परोत्पत्त्याद्रजताधिगमाभि-
धानेन तदर्थेनस्तत्र प्रवृत्तेर्वाधकरत्ययस्य तथाविधबोधनिषेधपरत्वेन

प्रादुर्भावाच्च तावदप्यातिरिति प्रागेव प्रसाधितमेतत् । असत्ख्यातिरपि नास्ति एकान्तासतः स्वपुण्यादेः प्रतिभासायोगात् । देशकालव्यवहितानुभूत-सूर्वपदार्थविषय एव भ्रान्तो ऽपि प्रत्ययः प्राणभृतां भवति न स्वस्यन्तास-दर्थविषयः । तथा हि द्विविधा भ्रान्तिर्ब्राह्मेन्द्रियला मानसी च । तत्र ब्राह्मे-न्द्रियले भ्रमज्ञाने विषयदोषादिन्द्रियदोषाद्वा समुत्पद्यमाने न क्व चिन्निरा-लम्बनता दृश्यते । भास्वरूपसादृश्येन हि विषयदोषेण शुक्तिका रक्षतमिति शरिस्फुरति । मरुस्थलपतितोत्फलितं साधिचं तेजस्वरलतरङ्गसाहच्येण यय इति चक्रास्ति । इन्द्रियदोषादपि पित्तोपहृतरसनस्य तित्ततया शर्करा ऽवभासते । तिमिरधीमन्तितनयनशृतेश्चन्द्रमण्डलमेकमपि द्विधा प्रति-भाति तिमिरकणनिकरविषरविरेचितप्रसृताश्च नयनरश्मयः सूर्यांशुसंश-लित्याः सन्तः सूक्ष्मतया केशकूर्चकाकाराः प्रतिभान्तीति ॥

अन्तःकरणदोषेण विभ्रमो यस्तु जायते ।

असत्यपि महेशादौ पुष्पेषुपुषितात्मनाम् ॥

सो ऽपि कश्चिद्विषयदोषहा भवति कुच चित् ।

कोमलानिलकल्लोलवेदिते बालपल्लवे ॥

अन्पेक्षिततत्तुल्यपदार्थस्यैव या पुनः ।

मानसी मन्मथोन्मादमहिम्ना मानिनीमतिः ॥

तस्यामपि रागादियासनावलेपप्रथमानसंश्रुत्याद्युपस्थापितदेशकाल-व्यवहितोपलब्धपूर्वपुरन्धिह्रुपः समुल्लेखो न त्येकान्तासतः प्यरविद्याणा-देरपि । प्रतिभानिद्रादिमनोदोषजन्मनि स्वप्ने ऽपि दृष्टपूर्वस्यैव तस्याकार-स्योल्लेखः ।

ज्वलज्जलगलद्वृट्टिद्वषट्द्रादिदर्शने ।

रूपमन्यस्यमन्य च घेति न त्यसदेव तत् ॥

तदेवं भ्रान्तयोषेषु नासत्यत्यन्तासतां प्रया ।

देशकालान्यथात्वं तु केयलं भाति घन्मुनः ॥

ननु तथासतो ऽयंस्य प्रतिभासे देशान्तरादिषु सत्यं ह्योपयुष्यते देशान्तरे हि सन्नसन्त्या तत्र तावद्भास्येयं शोच्यः । न च द्वयोरसत्ययोः

करिचद्विशेषः देशकालाद्यपि किं सन्तापसन्तो वा प्रतिभासते इति विक्र-
 ल्पनायां तथा तयोरपि तुल्यो दोषः । मैवम् भवतो ऽप्यसत्त्वातिवादिनः
 किं सर्वत्रैव तदर्थोसत्त्वं सम्मतमुत् तद्वेशय्य । तथासन्निधानमात्रेण तावत्क
 इव तव स्वार्थः । सर्वत्रासत्त्वव्रभासे कृतस्त्य एष नियमो यदसत्त्वावि-
 शेषे ऽपि रजतादि संप्रति न खरविषाणादीति । अयं च द्वयोरसत्त्वयोर्विशेषः
 देशान्तरादिषु सतो ऽर्थस्य स्मरणाद्युपारोहेण प्रतिभासमानता दृश्यते न
 त्वेकान्तासत्त इति । एवं देशकालयोरपि सदसद्विकल्पचोद्यं परिहर्तव्यम् ।
 अतश्च किं चिदपि नात्यन्तासदर्थेणाहि ज्ञानमस्तीति किं दृग्गन्तवनेन
 सर्वत्रार्थशून्यता कल्पेत तस्मान्नासत्त्वातिः । आत्मस्थितेस्तु निराकरणाय
 सो ऽयमिदानीन्कलिर्वर्तते तत्र च बहुशः कथितं ग्राहकाद्विच्छिन्नमेव ग्राह्य-
 मवभासते नीलमिदमिति न तु तदभेदेन नीलमहमिति । भ्रान्तिज्ञानेषु
 तदर्थसन्निधानाद् भ्रान्तत्वमस्तु नात्मतत्त्वग्रहणमिति यज्ञोद्यते तदन्तर्ज्ञ-
 यरूपं हि बाह्यैर्देवभासते इति सेयं विपरीतस्थितिरैवाद्गीकृता स्यात् ।
 तद्वरमेव तपस्विनी साधीषधी । अथ कथ्यते ग्राहकात्स्वत्वं विच्छिन्नं ग्राह्यं
 तत्त्वज्ञानरूपमेवेति तत्र विच्छिन्नमिति प्रियमावेदितं ज्ञानत्वे तु तस्य
 का युक्तिः । न च ज्ञानयोग्यगणदुत्पन्नयोर्वा क्रमभाविनोर्वा ग्राह्यग्राहकभाव-
 उपपद्यते योग्यपद्ये सद्योतरगोविषयवद्ग्राह्यग्राहकनियमाभावात् । क्रमपद्ये ऽपि
 पूर्वमुत्तरस्य ग्राहकात्तदुत्पत्तिस्तद्ग्रहणकालप्रतीक्षणत्वात् शकिकतां जह्यात् ।
 उत्तरमपि यदि पूर्वस्य ग्राहकं तथा ऽपि सैव धार्ता । तावत्कालस्थिति-
 मन्तरेण तद्ग्राह्यताऽनुपपत्तेः । न च ज्ञानत्वं नाम सामान्यं ग्राह्यग्राहक-
 योरनुगतं गोत्वमिव शबलेयादौ भाति । अतो विच्छिन्नश्चेद्ग्राहकाद्ग्राह्यः
 सो ऽन्य गद्य भवेदिति न ज्ञानस्यायमाकारः । यत्तु संसर्गधर्म आकारो न
 भवति इति भाषितं तदुक्तमेव ।

न कुण्डदधिप्रयत्करिचत्संसर्गो ऽस्त्यर्थेप्रोचयोः ।

तत्कृताकारयता वा प्रागनाकारयोस्तयोः ॥

तदर्थं शाश्वतोक्तयुक्तिकोशानदोषत्व्यात्सर्वत्र विच्छेदप्रतिभासात्स्वच्छा-
 त्मनश्च ज्ञानस्य स्वतो विचित्रत्वानुपपत्तेः अयमेवायमाकार इति सिद्धम् ।
 यत्वाकारपद्ये चोदितमेवकार्यं नश्चं तारका तिव्य इति परम्परविद्ग्राहक-

रसमावेशो न युक्त इति तत्रोच्यते । अनुपपन्नमिति नः क्व संप्रत्ययो यत्र प्रमाथे-
नायगतं विहृद्गमिषि तद् बुध्यामहे यदेकत्र निविशमानं न पश्यामः । तद्विह
यद्यथाधितेन ज्ञानेन विस्पष्टमाकारव्यमेकत्र गृह्यते तत्कथमनुपपन्नं
स्याद्विरुद्धमिति । अथैकं सम्यक्प्रमाणपरिनिश्चितरूपमितरत्कालपनिकैमिति
प्रतीयते तदेवमस्तु को दोषः । दृष्टश्च चिदादावनेकबलसमावेशः । न चैकत्र
विरोधमधिरोधं वा दृष्ट्वा सर्वत्र तत्कल्पनमुचितमवाधितायगतनिवन्धना
हि यस्तुस्थितयो भवन्ति न कल्पनानिर्मिताः ।

• अपि वा यस्तुताद्रूप्यसदसतानपेक्षया ।

शब्दप्रयोगसाधुत्वमन्यास्यायेत केवलम् ॥

दारा इति नेकस्याः स्त्रीश्रुतेः पुंस्त्वं बहुत्वं वा विद्यते शब्द-
स्त्वेव तत्र प्रयुज्यमानः साधुर्भवति ।

नार्थासंस्पर्शिता चास्य तावतां ध्ययतिष्ठते ।

असौ तदात्मकं यस्तु तथा शक्योति भाषितुम् ॥

परिव्राट्प्रभृतीनां च क्रियादिप्रतीत्यः ।

अर्थस्यानेकशक्तित्वान्नाश्वहन्त्यथेगून्यताम् ॥

किं न भवद्वित्तुं शक्या नारी कैलेयकेन सा ।

किं वा न शमयत्येषा कामिनो मदनञ्जूरम् ॥

शयाट्टा केन रूपेण सा विशिष्येत योगिनः ।

धीवयं तु न सर्वेषाममाथात्सहकारिणः ॥

प्रतिप्रायिनियतानेकविधयासनासहकारिसापेक्षो हि तस्य ज्ञानस्या-
त्मनाम इति सर्वेषां सर्वत्राहृष्येण ज्ञानम् । यद्येवं सासनाभेद एव
विबिधप्रतिभेदप्रहेतुर्भवति किमर्थकल्पनया । अयि साधो किमद्यापि न
परिहरसि मुचिरं गुणितां कल्पनायाद्योग्यं न इत्यर्थः कल्प्यते ऽपि तु प्रति-
मासते यय । बहुरूपस्य तु तस्यैकतमरूपपरिच्छेदनियमे किमपि यासनादि
कारणं क्व चिन्कल्प्यते फलगायता ऽर्थाद्रूपस्यापकायः । यद्येवं सासना-
भेद एव ज्ञानत्रैविध्यकारणमितरेतरकार्यकारणभावप्रबन्धश्च धीजादुरव-
दनादिर्ज्ञानसाधनयोरिति तदप्यप्यटमानम् । केयं सासना नाम ज्ञानादर्थ-

तिरिक्ता चेत्सा ऽपि स्वच्छरूपत्वाच्च ज्ञानकालुष्यकारणं भवेत् । ज्ञानव्य-
तिरिक्ता चेद्वासना तद्वैचित्र्यहेतुश्च सो ऽर्थे एव पर्यायान्तरयोक्तः स्यात् ।
अपि च वासना विषयानुभवसमाहितः संस्कार इति लोके प्रसिद्धिः । संस्का-
रश्च न्यदनुभावघटितः तत्रैव क्व चिदवसरे स्मरणमनुभवति न पुनरसदेव
वैचित्र्यमित्तमोदृशमायहति । किं च भिक्षुपत्रे क्षणिकत्वेन ज्ञानानां ग्राह्यग-
हकभाव इव वास्यवासकभावोपि निराकर्तव्यः । स्थायिनो हि भाषास्तिला-
दयः स्थायिभिरेव चम्यकादिभिर्वास्यन्ते न तूत्पद्य सपद्येव नश्यद्भिः
ज्ञानेस्तादृश्येव ज्ञानानीति ।

निरन्वयविनाशाच्च न तदंशो ऽनुवर्तते ।

यतः कथं चिद्वास्येत पूर्वेण ज्ञानमुत्तरम् ॥

अपि चेकच देवदत्तसंताने वासना यतः सहस्राणि ज्ञानवैचित्र्यका-
रीणि भवेयुः । न हि गोवासनातो हृस्तिज्ञानमुदेति ।

अनन्तत्वे ऽपि खल्वासामारम्भे नियमः कुतः ।

असमञ्जसकारित्वे व्यवहारस्य विग्रहः ॥

धूमज्ञानसमुत्पादे धूमवासनया कृते ।

किं तदा न जलज्ञानं जनयेज्जलवासना ॥

वासनाश्च स्वसदृशवासनासंतानारम्भहेतव एव भवेयुः न पुनर-
नुभवज्ञानमाधातुमुद्यच्छेयुः । सदृशात्सदृशोत्पत्तिरिति हि भवतां दर्शनम् ।
अपि च न निराधारा वासना आसते न च भवत्पक्षे तदाधारः कश्चन
संभवति भङ्गत्वेन ज्ञानस्य तदाश्रयत्वानुपपत्तेः । एकज्ञानाश्रितत्वे सर्वेषां
वासनानां तद्विनाशे नाशः स्यात् । प्रतिवासनमाश्रयभेदे तदानन्त्यमनियमश्च
शतशायः । न चालयविज्ञानं नाम किं चिदस्ति । सत्यपि तस्मिन्नशेषवास-
नात्सहस्रसंख्यायै तत्त्वव्यक्तत्वात्सकृदेव तदव्ययवासनाकुलज्ञानमभिनश्य-
स्यात् । पुनरुत्पादे तथाविधमेव तज्ज्ञानमुत्पद्यते न तु गवाशवादिक्रमनि-
यमो भवेदिति सर्वथा संकटो ऽयं पन्थाः । तस्मान्मृगतृष्योवा तपस्विनां
वासनात् एव लोक्यावासिद्धेः किं बाह्येनार्थनेति ।

कुतमतिवाचालतया चिरमपि निपुणैर्निरूप्यमाणो ऽतः ।

अर्थस्यैव न बुद्धेः सिद्ध्यति नीलादिराकारः ॥

एकश्च बोधः प्रमितिप्रमाणप्रमेयकृपाणि कथं विभर्ति ।

भिन्नप्रमाणात्फलमभ्यधायि प्रत्यक्षचिन्तावसरे पुरस्तात् ॥

ये तु ब्रुवते तिष्ठतु तावत्प्रमाणमात्रं प्रमेयमेव विकल्पयन्तो न बाह्यमर्थं कं चन निरपवादं प्रतिपद्यामहे । तथा हि न तावदयमवयवी घटादिरवकल्पते अवयवव्यतिरेकेणावयविनेऽनुपलम्भात् । यो हि यस्माद् व्यतिरिक्तः स तदधिष्ठितदेशव्यतिरिक्तदेशाधिष्ठान उपलभ्यते घटादिव पटो न चैवमवयवेभ्यः पृथग्देशो दृश्यते । न चावयवानुपलब्धावयवीति कथमेतेभ्यो भिद्यते । अवयवग्रहणानुपपत्तेश्च । न हि सर्वे तदवयवाः शक्यन्ते यद्दोषमवाभागावर्तन एव गृह्येरन्न मध्यपरभागता इति बुद्ध्या विविनक्ति एव सन्तुरेय सन्तुरिति तदा प्राच्यादञ्जलात्प्रभृति प्रतीचीनमञ्जुनं यावद्विष्वङ्गस्यो सन्तुसंततिमेव केवलामुपलभते न ततो ऽतिरिक्तपटावयविनम् । पृथ्यनुपपत्तेश्च नैकभावयवे कात्स्न्येनावयवी वर्तते । तेष्वपि कथं वर्तते अन्यैरेकदेशेस्तेष्वपि अन्येरिति नास्त्यन्यः । असंबद्धस्त्वेकदेशैरवयवेष्वस्तीति कथं तद्द्वारकोरपि संबध्येत । तस्माद्बुभ्यपि नास्य घृतिरवयवेष्वस्तीति । धारणाकर्षादि त्वनारब्धकार्ये काष्ठमूलककार्पासादावपि दृश्यते इत्यनेकान्तिकम् । यकाकारा तु प्रतीतिविकल्पमात्रम् एकदेशावस्थानादिनिमित्तमाश्रित्य करितुरगपदातिष्विव सेनेति धवखदिरपलायादिष्विव घनमिति संचितेष्ववयवेष्वेव घट इत्यादिप्रतीतिर्भविष्यतीत्येवमवयवव्ययपथावयवपार्यालोचनया ऽगुसंचयमात्रमेवावशिष्यते नान्यत् । संचयो ऽपि च व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्ततया चिन्त्यमानो नास्त्येवेत्यथैव यथावशिष्यन्ते । परमाण्वेषो ऽपि पट्टेन युगपदोगात्परमाणोष्यङ्गतेत्येवं विकल्प्यमाना विप्रयन्तएव । न च तैरितिमुष्मेरेव व्ययहारो ऽभिनिर्वर्त्यन्इति । तस्माद्बुद्ध्यस्य प्रमेयस्यैव निरूप्यमाणस्यानुपपत्तेर्विज्ञानमात्रमेवेद्रमित्यभ्युपगमनीयम् । तेष्वेवं पदन्तः प्राक्तनेभ्यो ऽपि भिद्युभ्यः कृपणतरा इव लक्ष्यन्ते । अपूर्य एव तर्कमार्गो यश्च प्रतीतिमुत्सृज्य तर्जनीविस्फोटनेन वस्तुव्यवस्थाः क्रियन्ते ।

दृढेन चेत्प्रमाणेन बाधादिरहितप्रामा ।

गृहीत एवावयवी किमेभिर्बालयलुगितैः ॥

अथ नास्ति प्रमाणेन केन चितद्रूपग्रहः ।

एतदेवोच्यतां घृतिविकल्पैः किं प्रयोजनम् ॥

न च शक्यम् पदे पदे ध्यमेधिरमिनधमल्पमपि किं चिद्रूपशब्द-
स्तदेव पुनः पुनः प्रकुर्वद्भिः आशयनर्तकोः सह कलहमतिमार्थं कर्तुम् । अवि-
कल्पं प्रत्यक्षं प्रमाणमिति साधितम् । निर्विकल्पकेनापि शब्देद्विषयमात्ररहित-
मविकल्पकमाहमेव वस्तु गृह्यते इति दर्शितम् । सकाकारविषयव्यतिरेकेण
च सद्बुद्धेरैककार्यत्वेकदेशव्यवस्थानाद्यन्यथासिद्धिनिवृत्त्यनमपि न किं
चिद्रूपं शक्यते इत्युपदर्शितम् । क्व चिद्वा घृतनादौ बाधकोपनिपातादेवा-
धगतिमिथ्यात्वात्तत्र सर्वत्र मिथ्यात्वकल्पना युक्तैत्यप्युक्तम् । किं वा तदस्ति
यत्सामान्यसमर्थनाशरे न कथितम् । तस्मात्तयोश्च नोत्था ऽवयव्यपि सिद्ध-
गव सद्बुद्धिणः प्रत्यक्षस्य निरपघादत्वात् । यत्तु देशभेदेनाग्रहणात्तदग्रहे
सद्बुद्धुभावादिति तत्राशयवाश्रितत्वमेव निमित्तं नासत्त्वम् ।

दशभेदेन हि ज्ञानं तन्त्वे तस्य कथं भवेत् ।

न हि कश्चित्स्वतन्त्रो ऽसावपि त्ववयववाश्रितः ॥

यावतां ग्रहणे चास्मिन् बुद्धिर्भवति तावताम् ।

अपेक्षते ऽसौ ग्रहणं न सर्वपापमिति स्थितिः ॥

द्विविध्यमानेष्वंशेषु युक्तस्तदनुग्रहः ।

तदावयविनाशो हि बुद्धौ विपरिघर्तते ॥

अधयवविभागो ह्यवयवविनो विभागश्चेतुस्तस्मिन् बुद्ध्या समुल्लिख्यमा-
ने ऽवयवविनाशो ऽपि नालुल्लिखितो भवेदिति कथमवयवयो तदानो गम्यते ।

घृतिरचावयवेष्वस्य व्यासज्येवेति गम्यते ।

न प्रत्यययवं तस्य समाधिर्व्यक्तिजातिवत् ॥

व्यासज्य घर्तमानो ऽपि न खल्ववयवान्तरैः ।

घर्तते सदसंवितेः किं तु घर्ततण्य सः ॥

तथा चाहुः घर्ततण्य द्रूमः अनाश्रितस्यानुपलम्भात् ।

घृतिरेष्वधिधा ऽन्यत्र क्व दृष्टेति यदुच्यते ।

प्रत्ययदृष्टप्रथार्यं दृष्टान्तान्वेषणेन किम् ॥

तस्मात्प्रत्यक्षत एवावयववृत्तेरवयविन उपलब्धेर्न तद्वृत्तौ विकल्पानामवसरः । स्रक्नुचादिवृत्तिरपि तथा दर्शनादभ्युपगता तदियमवयवविधृतिरपीदृशी दृश्यमाना किमिति निन्द्यते न चावयवविशोद्धिः प्रत्यक्षस्य कश्चिदपवादः समस्ति ।

अदुष्टकरणोद्धतमनाविर्भूतवाधकम् ।

असंदिग्धं च विज्ञानं कथं मिथ्येति कथ्यते ॥

न च सेनावनवदवयवविषयमभिधातुमुचितम् अवाधितत्वात्सेनादेः च वाधकसंभवात् । अपि च गजराजिपदातिपीलुपलाशशिशपादिदर्शनस्य तत्र घटमानत्वात्तत्समवाये सेनावनादिप्रतीतिरुत्पद्येतापि इह तु किंसमुदायविषयः पटप्रत्यय इति चिन्त्यम् । तन्नुसमुदायालम्बन इति चेतन्नुप्रत्यय इदानीं किमालम्बनः । सो ऽपि स्वावयवालम्बन इत्येवमवयवावयवनिरूपणे परमाणवः पत्यश्वशमीशिशपादिस्थानीया वक्तव्यास्तेषां च तद्वद् ग्रहणमनुपपन्नमतीन्द्रियत्वादिति न तदालम्बनोद्यविप्रत्ययः । तस्मादवयवी प्रत्यक्षग्राह्यो ऽस्तीति सिद्धम् । परमाणवो ऽपि कार्यानुमानपरिनिश्चितानित्यनिरस्यप्रस्यरूपाः सन्तीति पूर्वमेव समर्थितम् । अतो न घट्टयोगादिना सावयवत्वमेवामुपपन्नमित्तुं पार्थते । मूर्तत्वमप्यनित्यतायामप्रयोजकमिति दर्शयिष्यते ऽतः प्रमेयपर्यालोचनवर्त्मना ऽपि शून्यवादसमर्थनं न सुशकं प्रमेयविचारो ऽपि निष्पमावृत्तमेव निरूप्यते ततश्च प्रमाणवर्धातो विभ्यद्भिः शलाय्य या प्रमेयकथावीर्यी तथागतैरप्रलम्बिता तस्यामपि सैव भीषणमुखी प्रमाणवर्षैवोपनता ।

सर्वतो विपदां मार्गमादेशयितुमुद्यते ।

विधेः विधुरतां याते प्रपत्त्य क्व गम्यते ॥

तस्मात्प्रमाणतो ऽयस्ये शक्ये वा घत्सुनिर्णये ।

शयंप्रायममुक्तं यत्कुशकाशालम्बनम् ॥

तेन निष्कलमुत्प्लव्य शून्यवादवकप्रतम् ।

घाह्येनेवार्यजातेन व्यग्रहाते विधीयताम् ॥

अथास्याशैदिल्यजननाय सर्वे शून्यं क्षणिकं सर्वे निरात्मकमित्युपदिश्यते तर्हि को ऽयमनेन मृषेत्येन सत्यप्यात्मनि सत्यपि स्थिरेषु पदाद्येषु

प्रियदोषदर्शनद्वारेण भवत्येव विवेकवतां घेरागमिति तदुपजननाय शून्य-
वादादिवर्णनं धकः पन्थाः । प्रत्युत प्राचो मुमुक्षुः घणिकनेरात्म्यशून्यवादि-
वचनं युक्तिवाधितमषमुध्यमानो घञ्जनामयमिव तदुपदेशमाशङ्कते ।

स यद बुद्धिशून्यानां शून्यवादपरिग्रहः ।

प्रतारणपराणां वा न तु तन्वार्थदर्शनाम् ॥

तस्मात्परीत्यमाणो ऽयं शब्दाद्यद्वैतपक्षवत् ।

विज्ञानाद्वैतपक्षो ऽपि गन्धर्वनगरायते ॥

तदेवमद्वैतदृशा न दृश्यते जनस्य निःश्रेयससम्पदागमः ।

अतो यथोक्तात्मसतत्वचिन्तया कृती व्यवस्येदपवर्गसिद्धये

सांख्यैर्गन्धर्वपवर्गसाधनविधावुक्तः प्रकृत्यात्मनो-

रन्यत्वाधिगमो ऽभ्युपाय इति स प्रागेव निर्वासितः ।

अत्रा शक्तिमती विकारबहुला बध्नात्यकिंचित्कर

भूयो न प्रकृतिः पुमांसमिति वा कस्तां नियन्तुं क्षमः

पुंसा न किं विदपि बन्धनिधानभूत-

मत्यल्पमात्रमपि कर्म कृतं कदा चित् ।

मयाति तं प्रकृतिरेव निरङ्कुशैषा

मता करेणुरिव पदूषनानि भूयः ॥

कचनिलुञ्जनादिक्वटधारणाद्विपरिक्रमयत्तमपूर्वकम् ।

घपणकास्त्वपवर्गमुशन्त्यमी अतितरां परमार्थविदस्तु ते ॥

लोम्रां नित्यमसंभयात् खलतयो मोक्षं क्षणात्प्राप्नुयु-

स्वसारेपरमो दिगम्बरतया सदास्तिरश्वा भवेत् ।

मुक्ताः स्युर्गिरिशृङ्गायिन इमे शश्वतदारोहणा-

क्जन्तूनामपवर्गवर्त्म निकटं केनेदृशं दर्शितम् ॥

तस्म.दात्मज्ञानं सन्तो मोक्षप्राप्तौ हेतुं प्राहुः ।

तीर्थं तीर्थं तत्राचार्यैस्तेस्तेहस्तं संज्ञामेदेः ॥

यदपीह के चिद्विकल्पमीश्वरप्राणिधानमाहुरपवर्गसाधनम् ।

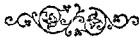
इदमात्मदर्शनमयादि तैरपि प्रयिते। हि पुरुषविशेष ईश्वरः ॥

दृष्ट्वा बाह्यन्तराणां गतिरियमियती नापवर्गस्य मार्गं
 स्पष्टं द्रष्टुं समर्थास्तइति धिरमिह श्वभ्रएव भ्रमन्ति ।
 नेदीयानेष तस्माद्भवमरूपतितैरक्षपादोपदिष्टः
 पन्थाः चोमाय मोक्षाधिगमसमुचितः क्षिप्रमालम्बनीयः ॥

प्रमेयपदार्थः ।

इति भट्टजयन्तकृतौ न्यायसङ्ग्रहो नवमभाषिकम् ।

सगणदेः पदार्थगणस्य प्रमाणप्रमेयपदसंगृहीतन्यापि न्यायप्रवृत्तिप्र-
योजनतया पृथग्युत्पादनीयत्वस्य प्रागेव समर्थितत्वात्प्रथमसूत्रे च प्रमेया-
नन्तरं संशयोद्देशादुद्देशानुक्रमेण तस्य लक्षणं प्रतिपादयितुमाह ।

समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्य-
वस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः ॥*

ननु संशयस्य समानधर्मोपपत्त्यादिकारणभेदेन पञ्चविधत्वात्सामा-
न्यलक्षणं विभागे विशेषलक्षणानि च यत्तव्यानि । तत्र सामान्यलक्षणे
विभागे च सूत्रद्वयं विशेषलक्षणार्थं च पञ्चानां तत्रभेदानां सूत्रपञ्चकमित्येवं
सप्त सूत्राणि प्रणेतुं युक्तानि एकं चेदं सूत्रं भ्रूयते तत्कथमेतद्विष्यति ।
उच्यते । सत्यमाह भवान् । किं त्येकमेवेदं सूत्रमावृत्तिन्यायमाश्रित्य सप्तधा
कल्पयिष्यते । तत्राचार्योक्तावदेवमाचक्षते समानधर्मोपपत्तुरुपलब्ध्यनुपल-
ब्ध्यव्यवस्थातो विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः व्यवस्थातो विशेषापेक्षो विमर्शः
संशयः इतीयत्सूत्रं सामान्यलक्षणप्रतिपादकं समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरु-
पलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इत्यदस्य विशेषलक्षणप्र-
तिपादकमिति । नन्वेतदेव सूत्रं सामान्यलक्षणार्थमिच्छेदेव चेदमन्यूनानतिरिक्तं
विशेषलक्षणार्थमिति कथमेतत् । उच्यते विशेषस्मरणकारणभूतसाधारणधर्मय-
हणाद्विशेषापेक्षणाद्विशेषस्मृतेश्च संशयो भवतीति प्रत्यात्मवेदनीयं तावदेतत् ।
तत्र विशेषापेक्ष इत्यनेन पदेन विशेषस्मरणमुपदिष्टमुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यव-
स्थापदेन च विशेषापेक्षामितीयता च द्वयोरपि समानविशेषसामान्यलक्ष-
णयोः समानशब्दस्यातिप्रसामान्यवचनः सन्सामान्यवचनमाह अनुगतसा-
मान्यवचनस्तु विशेषलक्षणमिति । कथं पुनरयमेवातिप्रसामान्यवचनः कथं वा
ऽनुगतसामान्यवचन इति । उच्यते संशयोत्पत्त्येष सामानधर्ममात्रमाविष्यते
यद्ब्रह्ममाणं विशेषस्मरणबीजसंस्कारोद्बोधनिमित्ततां प्रतिपद्यते तद्व्यतिरे-
केण संशयानुत्पादात् । तथा हि विरुद्धविशेषाधर्मैस्वभावस्तावत्संशयः ।
न च विरुद्धविशेषाणां पुरो ऽवस्थिते धर्मिणि सन्नितिहानामधमशंनं विरु-
द्धतयैवेकत्र सन्निधानाभावाद्दतः स्मृत्युपाह्वानानामधमशंनं स्मृतिश्च नाका-

स्माद्द्वयतीति यत्सहचरितानां तेषां विशेषाणां पूये पर्यायेण ग्रहणं घृतं तद्व्यंनसंस्कारप्रबोधद्वाराण्य स्मरणकारणमवश्यमेवाश्रयणीयम् । तच्चानुगतं वा भवतु घ्याघृतं विप्रतिपत्त्यात्मकं वा आन्तरमुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थाहूपे वेत्येवमात्रिप्रसामान्यवाविनि समानशब्दे पञ्चसाधारणरूपायगमात्सामान्यलक्षणार्थता । यदा त्वनुगतमेव धर्ममारोहपरिणाहादिस्यभावमाचष्टे समानशब्दस्तदा विशेषलक्षणार्थ इति । तत्र चेत्यं सूत्रयोजना । समाने धर्मः परिणाहादिः तस्य गुणत्वेन प्रतिद्रव्यमन्यत्वे ऽपि तुल्यरूपायगतिविषयीकृतत्वात्समानत्वमुच्यते तस्योपलब्धिपत्तिः । अयापि सत्तोपपत्तिशब्देनोच्यते सा ऽप्युपलब्ध्यधीनस्थितिरेव भवतीति सर्वथा समानधर्मोपलब्धेः संशय इत्युक्तं भवति । ननु समानधर्मोर्धान्तर धर्मिणो न चाऽर्धान्तरे दृष्टे ऽन्यत्र संशयो भवितुमर्हति । नार्थान्तरविशेषत्वात् । अर्थान्तरविशेषस्तु धर्म्यैवोच्यते ऽर्थान्तरेण परिणाहादिना विशेष्यतइति तस्मिन्नेव साधारणधर्मोऽध्यासितयुपि धर्मिणि नयनपथवर्तिनि तद्गतविशेषावमर्थात्मा तत्रैव संशयो जायते यो ऽयमूर्ध्वत्वविशिष्टधर्मो दृश्यते स स्यात्पुरुषो स्यात्पुरुषो वेति नार्थान्तरत्वदूषणम् । तथा ऽपि धरुकोटरत्वकरणादिविशेषदर्शिनो न दृष्टः संशय इति कारणान्तरमुच्यते । उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थात इत्यनेन विशेषायग्रहणमुच्यते । इत्यमुच्यते इदन्तया ऽनिदन्तया वा तत्रोपलब्धिर्न व्यवतिष्ठति अनुपलब्धिर्वेति विशेषयग्रहणे सति तद्भवस्थानं संभवति स्थाणुरयं न पुरुष इति धरुकोटरादिविशेषयग्रहणे । शिरःपाण्यादिपरिच्छेदे तु पुरुषो ऽयं न स्यात्पुरुष इति । एवमनेन पदेन विशेषयग्रहणमुक्तं तथा ऽपि ग्रेह्णारूढस्य साधारणधर्मदर्शिनो विशेषाननुपलभमानस्यापि न दृष्टः संशय इति कारणान्तरमुच्यते विशेषापेक्ष इति विशेषस्मृत्यपेक्ष इत्यर्थः । ननु विशेषापेक्ष इति श्रूयते न विशेषस्मृत्यपेक्ष इति । सत्यमश्रूयमाणमपि तत्स्मरणं संशयप्रस्तावादावगम्यते । स्मर्यमाणत्वेन हि विशेषाणां संशयोत्पत्तावपेक्षा नानुभूयमानतया ऽनुभूमानेषु हि तेषु संशयच्छेदो भवति न संशयः । अपेक्षाशब्दार्थनिरूपणादेव वा स्मृतिलभ्यते विशेषाणामपेक्षा आकाङ्क्षाति चानुपलभ्यमानाः पूर्वानुभूताश्चाकाङ्क्षन्ते इतीयं सा तेषां स्मृतिः । संप्रत्युपलभ्यमानेष्वेकान्ताननुभूतेषु वा तेष्वकाङ्क्षानुपपत्तेः । ननु समानधर्मोपपत्तेर्विशेषस्मृतेरश्वेति कारणद्वयमेवास्तु किं विशेषयग्रहणेन । अपि च ।

विशेषस्मरणोदेष नन्यादिप्रस्तदग्रहः ।

ग्रहणं स्मरणं चैव भवेतां युगपत्कथम् ॥

किं तु नातिदूरगतायां निजप्रमदायामनुरागवतः कामिनः समानधर्मदेशने तद्गतविशेषादेशने तदनुस्मरणे च सत्यपि न भवत्येष संशयो ऽतः संशयोत्पत्त्यव्यभिचारे देशकालव्यवहितविशेषाग्रहणसिद्धये पदान्तरमुपादीयते देशान्तरे कालान्तरे वा धिरदृष्टानां विशेषाणामिदानीमग्रहणं संशयकारणं न विशेषाग्रहणमात्रम् । यद्यममुना पदवयेण संशयलक्षणमिदमुक्तम् । ननु च संभूय कारकैः कार्यमारभ्यते इति न्यायात्समानधर्मौपलब्धिविशेषानुपलब्धितस्मृतिलक्षणकारणवजन्ये संशये ज्ञानयोगपदामपाद्यते । क्रमभावित्वे हि बुद्धीनां नैककार्योत्पत्तौ युगपद् व्यापारः समस्ति । विशेषाश्च बहवो ऽपि संभवन्तीति तस्मरणान्यपि युगपद्भूयांसि भवेयुः । नैतदेवं समानधर्मग्रहणानन्तरं पूर्वोपजातविधिधिविशेषानुभवपरम्परोपचितपीडरसंस्कारजमेव तद्विषय स्मरणं भविष्यति यथा वर्णानामर्थप्रतीतेः धर्योक्तम् । उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थापदसूचिता च विशेषानुपलब्धिरनुपलब्धिरिव न सा चानात्मिका किं तु ज्ञानाऽनुत्याद इति तद्वृत्तौ कारणमपि भवन्न ज्ञानात्मकम् । ज्ञानात्मके कारणसमानधर्मग्रहणं च तयोः प्रथमं समानधर्मग्रहणविनश्यदवस्थं विशेषस्मरणं च द्वितीयमविनश्यदवस्थं संशयमुपजनयतः । ईदृशोश्च ज्ञानयोगोपपद्यमविरुद्धमिति शास्त्रे स्थितम् । एवं समानधर्मग्रहणाद्विशेषग्रहणाद्विशेषस्मृतिश्च संशय इति पदवयेण संशयलक्षणमनवद्यमुच्यते इति । तदेतदाचार्यव्याख्यानमरोचयन्तः परे ऽपरथा व्याचक्षते । समान्यलक्षणं तावद्विमयेपदेनैव प्रतिपाद्यते न हि पर्यायोच्चारणमात्रमिदं विमयः संशय इति किं तु संशय इति लक्ष्यपद विमय इति लक्षणप्रथमपदम् । प्रमाणपदवच्च निर्वचनसम्यपेक्षमेतत्पद लक्षणप्रतिपादनक्षमं भवति । विहृष्टाद्यैवमर्थो विमयः स्यात्पूर्वो पुरुषो वेतीयता च सजातीयसंशयपञ्चकानुगतं विजातीयेभ्यः प्रमाणादिभ्यो व्यपच्छिन्नं सामान्यलक्षणमुक्तं भवति । संशयोत्पादकराकारणपरिगणनं पुनरिन्द्रियार्थसिद्धिरुर्ध्वेत्पन्नग्रहण्यदिहापि नोपयुज्यते कारणान्तराणामप्यात्ममनःसन्निकर्षादीनामपरिहायत्वात् । अत्राप्यसाधारणकारणनिर्देशविकीर्षलस्ते नापि को ऽर्थः सामान्यलक्षणस्य प्रतिपादाद्विपितत्वात्स्य च विम-

पददादेय सिद्धत्वात् । उपलब्धनुपलब्धव्यवस्थापदप्रतिपाद्यमानविशेषापह-
 ण्यर्थेन चातीव क्रिष्टमिति पुनरत्र विशेषलक्षणप्रसङ्गे यथाश्रुतमेव तद्व्याख्येय-
 मित्यतिभारः । एवं विमर्षपदेन विजातीयव्यवच्छेदकारिणि सामान्यलक्षणे
 वर्णिते समानधर्मोपपत्तेरित्येकमेव पदं सजातीयसंशयान्तरव्यवच्छेदकारि
 विशेषलक्षणत्वमं भवतीति तथापि पदव्ययोजनं नोपयुज्यते इति । अत्र
 व्याख्यानद्वये ऽपि कतरत्साध्यमिति तद्विदः प्रमाणम् । अनेकधर्मोपपत्तेरित्य-
 चापि विपदपरिग्रहेनेव लक्षणमाचार्यो वक्ष्यन्ति । अनेकधर्मोपपत्तेरुपलब्ध-
 नुपलब्धव्यवस्थापदेन विशेषापेक्ष इत्यसाधारणधर्मपदद्वयाद्विशेषापेक्षणाद्विशेष-
 तैश्च संशय इत्यर्थः । एकैरुपपत्तेरुपलब्धत्वं च पूर्ववदत्रापि दर्शयितव्यम् । न
 चेन्द्रियमनःसंयोगादिकारणान्तरपरिगणनचोदनं युक्तं तेषां सर्वशुद्धिजन्यमु-
 तुल्यत्वादिहासाधारणसंशयज्ञानकारणोपदेशप्रस्ताप्रादिति । अन्ये तु सामान्य-
 लक्षणसमुत्पादिते विजातीयव्यवच्छेदे केवलसजातीयव्यवच्छिन्नलक्षणप्रतिपाद-
 ननिष्पन्नमेकधर्मोपपत्तिरूपमेव पूर्ववद्वर्णयामां चक्षुः । नन्वेकधर्मव्यवच्छेद-
 साधारणो धर्म उच्यते समानजातीयमसमानजातीयमनेकं तस्मात्परावृत्तो
 धर्मोनेकधर्म इति । यद्वा किमनया क्रिष्टकल्पनया अस्त्ययमेकशब्दः समान-
 र्थोयस्ताव स्पृष्ट शब्द नञ्प्रमासेनासमानधर्मो ऽनेकधर्मः साधारणधर्म उच्यते
 पवेति । भवत्येवमसाधारणधर्मस्य तु कथं संशयकारणत्वमिति चिन्त्यम् । विस्-
 तुविशेषानुस्मरणकारणकं हि संशयमाहुः । विशेषाणां च स्मरणहेतोः संस्कारस्य
 तद्वैधकं भवति येन सहेते पूर्वपर्यायेणोपलब्धाः । असाधारणधर्मस्य त्वसाधार-
 णधर्मव्यादेव न केनचित्सह पूर्व दर्शनमभवद्वात्रे त्वसाधारणधर्मतैव हीयेते-
 त्यतः कथमसौ तस्मृतिहेतुः । व्यापृतत्वमेव तु स्मृतिहेतुस्ये ऽस्य हेतोः स्वस्य-
 रानिमित्तता प्रसज्येव ततो ऽपि व्यापृतत्वादिति । नैव दोषः प्रकारान्तरव्याप्य
 स्मृतिहेतुत्वात् । इह हि केपु चित्केपु चिदसाधारणधर्मो धर्मो नारमहचरिता
 भवन्ति तद्यथा पृथ्वीत्वगन्धवत्यादयो धर्मोः पृथिव्यामसाधारणत्वात्तः
 श्रेष्ठत्वत्वादिधर्मोश्च तथेशम्पु द्रव्यस्य महत्कारिणो दृष्टाः । रूपद्विपु रूपव्यादि-
 धर्मो गुणस्य महत्कारिणः उत्पत्तव्यादिपु उत्पत्तेरव्यादिधर्मोः कर्मत्वमहत्कारि-
 णः । एवं प्रकृते ऽपि धर्मिणि कस्मिंश्चित्कर्मव्यवस्थासाधारणो धर्म उपलब्धमानः
 केनापि साधारणधर्मो नारिण सहचरितो भवेदिति भवति विशेषानुत्पत्तिद्वारेण

सशयसाधनम् । अन्येयं तर्हि व्याघृतत्वादेय समानधर्मादेय संशयो नानेकध-
 र्मादिति मैत्रम् । अनेकधर्म एवास्ते तेन धर्मना विशेषान्स्मारयन्संशयजनने
 कल्पते । सति हि तस्मिन्किमालम्ब्य व्याघृतत्वं स्यादित्यनमतिमूढमेत्तिक्रिया ।
 तस्योद्गाहरणं भाष्यकारेण दर्शितं शब्दे विभागजत्वम् । यथा हि पृथिव्यादौ
 पृथिवीत्वादिः व्याघृतो धर्मो द्रव्यत्वाद्यनुगतधर्मसदृशरी दृष्ट एव शब्दे विभा-
 गजत्वं धर्मः केन द्रव्यत्वादीनामन्यतमेन धर्मेण सहचरितः स्यादिति सशयः ।
 ननु विभागजत्वमसाधारणं न भवत्येव शब्दधर्मो विभागे ऽपि भावात् तथा च
 प्रयोगः गुणः शब्दे विभागजत्वाद्विभागजविभागज इति । तत्र के चिदाहुः ।
 सत्यमस्ति विभागे ऽपि विभागजत्व शब्दे तु विशेषो विवक्षितः द्विविधो
 हि विभागजो विभागः कारणाविभागपूर्वकः कारणाकारणाविभागपूर्वकश्च
 कारण समवायिकारणमवाभिप्रेत कारणाविभागपूर्वकस्तावन्नुविभागात्तन्वा-
 काशविभागः । कारणाकारणविभागपूर्वकस्त्वङ्गुल्याकाशविभागाद्दस्ताकाशवि-
 भागे हस्ताकाशविभागादपि शरीराकाशविभाग इति । शब्दस्तु नियमेनेव
 कारणाविभागपूर्वकविभागग्रहणः यशदलविभागादृलाकाशविभागे । दलाकाश-
 विभागाच्च समवायिकारणाच्छब्दो निष्यद्यते इत्यनेन विशेषेणास्येदृशविभा-
 गजत्वस्यासाधारणत्व शब्दधर्मस्योच्यते इति । अन्ये तु विभागज विभागम
 मृष्यमाणा यथाश्रुतस्येव शब्दे विभागजत्वस्यासाधारणधर्मतामाचक्षते । ननु
 किमिति विभागज ते विभागं न मृष्यन्ति । अस्ति ह्ययं तत्सिद्धौ न्यायः
 यदा ह्यवयवे कर्मोत्पन्नमवयवान्तराद्विभाग करोति न तदाकाशादिदेशा
 यदा त्वाकाशादिदेशा न-तदा ऽवयवान्तरादिति स्थितिः । किंकृता
 पुनरिय स्थितिरिति चेदुच्यते या ह्यवयवक्रिया नभोभागविभागकारिणी नासौ
 द्रव्यारम्भकसयोगप्रतिषेधभूत विभागमारम्भाणा दृश्यते दिनकरकिरणपराम-
 र्शोपजनितकमलदलविकासकारिक्रियायत् । तदेव कथमिति चेत्कमलस्य मुरु-
 लविकासदशयोः प्रत्यभिज्ञायमानत्वेनाधिनाशनिश्चयात् । इयं तु पाठ्यमान-
 वशदलक्रिया द्रव्यारम्भकसयोगप्रतिषेधभूतविभागारम्भिकोपलभ्यते इति
 नासौ नभसो विभागमारम्भेतेत्यत एवा स्थितिरस्तीति विभागजविभागक-
 ल्पना क्रियते । सयोगान्त कर्मति तावत्स्थितम् । अन्यथा हि तस्य कालान्त-
 रस्थायित्वं नित्यद्रव्यग्रहणस्य च नित्यत्व स्यात् । तस्मात्कर्मणो ऽचिरजी-

यित्वातद्विनाशनेन संयोगेन भवितव्यम् । उत्तररथ संयोगः पूर्वसंयोगोपरमे
 सति जायते नान्यथा न च विभागव्यतिरिक्तः कश्चन संयोगस्य दन्ता समस्ति ।

कर्म तूत्तरसंयोगजन्मनिर्घातकौशलम् ।

न हि प्राक्तनसंयोगविनाशाय प्रकल्पते ॥

तस्माद्विभागेनेव संयोगनाशकारिणा भाव्यं च च यदधिकरथो
 विभागस्तदधिकरणमेव संयोगमुपशमयति न त्वहुलिविभागः कुण्डवद्वरसंयो-
 गोपमर्दाय प्रभवतीत्यतो न यंशदलशृत्तिर्विभागो दलाकाशसंयोगमपहन्नुम-
 लमिति नूनं दलाकाशसंयोगेन भवितव्यम् । तद्विदानीं तस्योत्पत्तिकारणवि-
 न्तार्यां क्रियाया यंशदलविभागमापजनने चरितार्थत्वात् निर्माय विभागा-
 न्तरनिर्माणे विरम्य व्यापारासंघेदनादयस्यं यंशदलविभाग एव प्रत्यासन्नतया
 दलाकाशविभागारम्भको ऽभ्युपगमनीयः । एवमनभ्युपगमे कर्मनित्यत्यप्रसङ्गा-
 दिति । अथ यदस्ति न कर्मनित्यमनभ्युपगम्यमाने ऽपि विभागे विभागे
 भाव्यत्युत्तरसंयोगस्य कर्मविनाशहेतोरस्तित्यात् । पूर्वसंयोगानुपरमे कथं
 तदुत्पाद इति चेद्वाठमुपरत एव पूर्वसंयोगः । कस्मात्स्योपरमहेतुरिति चेत् ।

कर्म ह्युत्तरसंयोगनिमित्तं यदुपेक्षते ।

सदेव पूर्वसंयोगध्यसकारि भविव्यति ॥

न च यज्जनने शक्तमशक्तं तद्विनाशने ।

हेतुर्देहनसंयोगः साकषोत्पादनाशयोः ॥

यथा च विभागे ऽधिकरणनियमो यदाधारो विभागस्तादाधारमेव
 संयोगं निरुपयति तथा कर्मण्यपि नियमः कर्मोपि स्याद्यस्य यदन्यद्विक्रमं-
 यन्धनियन्धने ततद्विरुद्धविरुद्धेः संयोगस्योपमर्दकमिति नातिप्रसङ्गः । एवं
 कर्मोपि विरुद्धोत्तरसंयोगदशनमदृश्यं द्विगन्तरसंयोगस्य तेनोपमर्दनात् । अथ
 च यदेव कर्म यंशदलविभागकारि कथ्यते सदेव दलाकाशविभागकारि
 भविव्यति को दोषः । ननु व्योमविभागकारि कर्म न दृश्यारम्भसंयोगप्र-
 त्यनौकमूतविभागारम्भकमम्भेत्सदपत्प्रकर्मप्रद्विरुक्तम् । सत्यमुक्तम् अयुक्तं
 तु नगपत्रपत्रकर्मोऽपि दृश्यारम्भरूपसंयोगप्रतिभूतविभागारम्भकत्वानु-
 कुर्मनकर्मवाङ्मिक्तकर्मनान्यन्वयनिर्णयानिर्भगम् । ननु सदेवेदमभिव्य-
 मिति सदेवविषयैरहितानामरसप्रत्यभिष्टादसंनान्यथ संकोचविद्वद्व्या-

मात्रभेदात्तदन्यत्वमिति । कृतमनया दुराशया शरीरे ऽपि मुष्पट्टेऽपलभ्यमानयेययथोचनघातार्थकादिदशाभेदमिन्नस्वरूपे प्रत्यभिज्ञानदर्शनात् । न च शरीरकुशेययथोर्विशेषलेखमपि पश्याम इति कृतम्भादेकत्वम् । भयतु वा पुण्डरीकस्यापिनाशो निदर्शनमात्रमिदं तु घणितं न तु प्रतिबन्धः कश्चन हेतुरभ्यधायि येन वंशदलकर्मणः कोकनदपल्लवकर्मसाम्यं कल्प्येत । क्रियात्वं त्वप्रयोजकमेव कर्मणां विचित्रकार्यहेतुत्वात् । यदि वा नान्यो वंशदलविभागो नान्यश्च तत्कार्यो दलाकाशविभागः किं तु ।

एक एव विभागो ऽयं भेदो ऽस्याश्रयभेदतः ।

एकच देशे ऽयस्यानाद्योऽप्यो वंशदलस्य च ॥

समानदेशे घृतित्वं मूर्तानां हि विहृष्यते ।

व्योम्नः सर्वगतत्वात् विद्यते तत्र सन्निधिः ॥

एकदेशाश्रयत्वे तु यदेकस्माद्विभागकृत् ।

तदेवान्यत इत्यस्ति न विभागो विभागजः ॥

उपरि पुनर्विभागजविभागपराकरणोपाहृतरमसाः संगिरन्ते तिष्ठतु तावद् दूरत एव विभागजो विभागः कर्मजो ऽपि न विभागो नाम कश्चिदस्ति संयोगविरोधिनि तस्मिन्नभ्युपगम्यमाने सुद्धरादिवत्पूर्वसिद्धता ऽवश्यं भाषिनी ततश्च पूर्वसिद्धो विभागः संयोगमुन्मूलयतीति घटमुद्धरयोरिव संयोगविभागयोरैकच युगपदुपलब्धिर्भवेन्न चैवमस्ति । तस्मात्संयोगाभावविषय एव विभक्तप्रत्यय इति न विभागालम्बनतां प्रतिपद्यते । सत्यपि विभागे तस्मिन्क्षणे संयोगस्य घिनाशात्र भवति विभक्तप्रतिभाषः । क्षणान्तरे च संयोगविनाशे सति भवतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां संयोगाभावविषय एवावसीयते न प्रत्यक्षगम्यता विभागस्य । संयोगमङ्गलिङ्गेन च तत्परिकल्पनक्रियेव तं हिनस्तीति पुरस्तात्प्रतिपादितम् । कथं तर्हि विभागजत्वं शब्दस्य भाष्यकार उदाहृतवान् । उच्यते विविधं कारणं कार्योत्पत्तिं विधत्ते समवायिकारणम् असमवायिकारणं निमित्तकारणं चेति । तत्र समवायिकारणं तदुच्यते यथाश्रितं कार्यमुपलभ्यते यथा पटस्य तन्तवः । असमवायिकारणं तु विविधं कार्यैस्त्वेवसमवायलक्षणप्रत्यासत्त्या प्रत्यासन्नं कार-

यैकार्यसमवायलक्षणया वा । तत्र कार्यैकार्यसमवायेन प्रत्येक्षिन्नं यथा षट्स्य तन्तुसंयोगः । कारयैकार्यसमवायेन तु प्रत्यासन्नं यथा षटरूपस्य तन्तुरूपमिति । अथधृतसामर्थ्यं च तदसमवायिकारणमाश्रयणीयमतो बुद्धिजन्यनि सत्य-
प्येकार्यसमवाये नान्येयामात्मगुणानामिच्छादीनामसमवायिकारणत्वमपि त्यक्-
धृतसामर्थ्यस्यात्ममनःसंयोगस्यैवेति । समवाय्यसमवायिव्यतिरिक्तं तु कार्यै-
त्यतो निर्घातसामर्थ्यं यत्कारणं तन्निमित्तकारणमुच्यते इत्येवं स्थिते शब्दस्य
नित्यत्वे निरस्ते कार्यत्वे च साधिते तदुत्पत्तेौ आकाशं समवायिकारणं
निमित्तकारणानि तु भूयांसि सन्त्येवासमवायिकारणं तु चिन्त्यं तद्वाकाशा-
श्रितमवश्यमन्यथा प्रत्यासृत्यभावात् तद्गुणान्तराणां च विभुत्वादीनामनव-
धृतशक्तित्वाद्दशदलपाटनसमनन्तरं च शब्दोत्पाददर्शनादेवं मन्यामहे ।

क्रिया यदैव संयोगं हन्ति वंशदलाश्रितम् ।

तदैव गगने कञ्चित्करोत्यतिशयं ध्रुवम् ॥

आकाशातिशयो यश्च क्रियाजः शब्दकारणम् ।

असौ विभागनामेति शब्दे तज्जन्यतोच्यते ॥

तदेषमेतद्यथागममाचार्यमतमभिहितमस्माभिः । एतच्च मतिमद्वि-
विचारणीयं किमाकाशातिशयमात्रसमवायिकारणमुत यथा भेरीदण्डसंयोग-
कार्यं शब्दे भेरीगगनसंयोगस्यासमवायिकारणत्वमेवं वंशदलविभागकार्यं
तस्मिन्दलगगनविभागस्येति । दलाकाशविभागो ऽपि किं दलविभागज उत
कर्मण एवेति । सर्वथा कश्चिदसाधारणो धर्मः संशयहेतुसुदाहर्तव्य इतीयता
नः प्रयोजनम् । विहृदा प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः अस्यात्मेत्येके नास्यात्मेत्यपरे
सेयं विप्रतिपत्तिरुपलभ्यमाना विशेषस्मरणद्वारेण संशयमाश्रयति । न चेह कश्चि-
दनुगतेऽपि व्यावृत्तो वा धर्मः संशयकारणमपि तु विप्रतिपत्तिरेवेति । अथापि
विहृदपरिग्रहेण लक्षणयणनमेकेनैव वा पदेनेति पूर्वशदाचार्यद्वयमतमनुसरणी-
यम् । उपलभ्यश्रवस्यातः खल्वयं भवति संशयः सन्नेदकमुपलभ्यते यथा
हृदादियु क्व चिदसच्च भास्करनिकरप्रतिफलतरलितामु महस्यलोपु । तदेष-
मुपलभ्येरव्यवस्थितत्वात् क्व चिदुपलभ्यमाने भवति संशयः किमिदं सदुपल-
भते किमसदिति । अनुपलभ्यश्रवस्यातश्च भवति संशयः किं चिदसदेष नोप-
लभ्यते नमःकुमुमादि किं चित्सदपि नोपलभ्यते मृदन्नास्तिशङ्कुमूलकादि

तदन्यवानुपलभ्यमाने संशेते पुमान्किमिदमसदेव नोपलभ्येत उत सति ।
 अव्यवस्थाशब्देनात्र पूर्वं पर्यायेण घृतसदसदाश्रितविशेषादर्शनं सूचितम् ।
 इदानीं पुनरर्थक्रियासमर्थतादिविशेषदर्शनशून्यचेतसामुपलब्धनुपलब्धदर्शन-
 माषोपपत्तेस्संशयो व्यर्थते । न चेवं सति सर्वैवानाशवास इति शङ्कनीयं यथा-
 नुभवं संशयाभ्युपगमात् । सर्वत्र च तदुत्पादकविशेषाग्रहणतत्स्मरणादिकारण-
 सान्निध्यासंभवादिति । अपापि पदत्रयेणैकेन वा पदेन लक्षणोपपादनं पूर्व-
 वद् द्रष्टव्यम् । ननु चोपलब्धनुपलब्धी सदसतोः समान एव धर्मे इति पूर्व-
 गतार्थत्वम् । नैतत् पूर्वनिर्दिष्टस्योर्ध्वत्वादेर्धर्मस्य चेषस्यत्वादुपलब्धनुप-
 लब्धोश्च चातृस्यत्वात् । अत एव च मानसमिमं संशयमाचक्षते न बाह्यध-
 र्मिसंघट्टसाधारणोर्ध्वताद्विधर्माधिगमाधीनसंशयवद्वाह्येन्द्रियजम् । ननु चोपल-
 ब्धित्यमनुपलब्धित्वं वाच संशयकारणं तद्वि न चातरि वर्तते किं तु युद्धाविति
 कथमयं विशेषः । सत्यमेवं किं तु समानधर्मोप्युपलब्धितादिको यदाश्रितो
 तद्वि बोद्धरि वर्तते अतो विशेषात्पृथगेव कथ्यते । यथा ह्यसाधारणतासमाश्रयः
 गंधप्रकारमेव च विशेषमाश्रित्य किं चित्पञ्चविधत्वं विपश्च्यते परमार्थतन्तु
 सर्वैवानुगतसंशयान्ते दुष्परिहरः विशेषस्मरणजन्यत्वात्संशयस्य विशेषाणां च
 येन सह पूर्वं दर्शनमभूतस्मिन्ननुपलभ्यमाने स्मरणासंभवात् । अतस्तस्यानेक-
 विशेषानुगामित्वात्समानस्यमपरिहार्यम् । अत यथाक्षिप्रवामान्यशाचिसमान-
 शब्दं सामान्यलक्षणे व्याचष्ट्युराचार्या इत्यलमतिविस्तरेण ॥

इति पञ्चविधः प्रपञ्चते मुनिना दर्शित एव संशयः ।

फलवञ्चपहारहेतुतामनुमानाङ्गतया विभक्ति यः ॥

अनुमानिरपेक्ष एव वा किल दृष्टे विषये ऽर्थसंशयः ।

यद्वति व्ययहारवर्तिनीमिति पूर्ये च विचारितं युधेः ॥

संशयपदार्थः ।

यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनम् ॥ *

यमित्यत्र देशकालपुरुषपदशाभेदभिन्नप्रयोजनविशेषव्याप्तये यीष्वा दृग्-
 व्या । अर्थो ऽर्थ्यमान उच्यते न चन्द्ररूप एव अभाश्रन्यापि प्रयोजनस्यमभवात् ।

अधिकारो ऽर्थस्य व्यवसायः यं यमर्थमाप्नुव्यं हातव्यं वाधिकृत्य व्यवसाये प्रवर्तते तत्प्रपञ्चे परिहाराय वा चेष्टते पुरुषस्तत्प्रयोजनमिति । तच्च गौणमुख्यभेदेन द्विविधम् । मुख्यं सुखप्राप्तिदुःखपरिहारश्च तत्साधनं गौणम् । सुखसाधनमपि चन्दनघनसारमहिलादि प्राप्त्रव्यत्वान्मुख्यत्वेन यदा विवक्षितं भवति तदा तदवाप्त्युपाये गौणता द्रष्टव्या । तच्च प्रयोजनं देशकालपुरुषदशाभेदादव्यवस्थितं तद्यथा शीघ्रे महस्यले निशातमलातनिकरमिव किरति किरणमिषेण पूषणि तृपातुरस्य तुषारकणोत्कारदन्तुरमम्बु परमं सुखसाधनं तदेव शिशिरे सकलजगत्कम्पकारिणि दारुणसमीरणशिथिलीकृतनीरेषु कश्मीरेषु श्लेष्मोपचयजनितजठरशिखिनः खेदाप जायते तस्मादनियत एवार्थं सुखदुःखसाधनभावे भावानाम् । यद्यपि च यदेकदा सुखसाधनमिति विदितमुपयुक्तमतिक्रान्तं घस्तु तथापि तज्जातीयत्वलिङ्गावधृतसुखसाधनभावे भावान्तरे ऽपि प्रवर्तन्तएव तदर्थिनः । ननु प्रयोजनस्य प्रवर्तकत्वमयुक्तं सदसद्विकल्पानुपपत्तेः सत्त्वे कर्णनासादिवन्न तदर्थो प्रवृत्तिरसत्त्वे तु खपुण्यादिवन्नतराम् । नैष दोषः ईप्साजिहासाधिपयीकृतस्य प्रवर्तकत्वात् । न हि तत्खपुण्यादिवदसाध्यं नापि शिरःपाण्यादिवत्सिद्धमेव अपि तु साध्यत्वेन बुद्ध्युपाकृष्टं तत्प्रवर्तकमिति युक्तं तदेव च वाक्यार्थं इति पूर्वमुक्तम् ।

इत्थं प्रवर्तकत्वे प्रयोजनस्योपपादिते मुनिना ।

भगना भवन्ति सर्वे प्रेरकपक्षाः परामिहिताः ॥

प्रयोजनमतो ऽखिलैर्विधवचोमिरादिश्यते

प्रयोजननिबन्धनास्तनुभुतामशेषाः क्रियाः ।

क्रिमैरपि यथा तथा किमपि जीवितं विभ्रतः

प्रयोजनबहिष्कृतं न खलु चेष्टितं दृश्यते ॥

वैतसिडकः प्रयत्नते निजपक्षसिद्धौ

तां चेष वेद परपक्षनिषेधलभ्याम् ।

तस्मादियं स्वमतसाधनवर्जिता ऽपि

युक्ता प्रयोजनवती भवितुं वितयडा ॥

॥ प्रयोजनपदार्थः ॥

लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं

स दृष्टान्तः ॥*

लौकिकपरीक्षकौ वादिप्रतिवादिनौ दृष्टान्तप्रस्तावलक्षणाद्वेदितव्यो न तु मूर्खपण्डितौ प्रकृतासंगतेस्तयोश्च संगत्यभावात् । तयोर्व्यस्मिन्नर्थे भाव-
स्वभावे ऽभावात्मके वा बुद्धिसाम्यं प्रयोज्यप्रयोजकभावव्यवस्थितसाध्यसाधन-
धर्माधिकरणत्वे साध्यव्यावृत्तिपूर्वकसाधनधर्मव्यावृत्ततायां वा तुल्यरूपा
बुद्धिः स दृष्टान्तः । तस्य तथाविधधर्माधारत्वं तद्वहितत्वं वा लक्ष्यमाणा-
न्मन्तव्यं यथा चानुमानलक्षणे तत्पूर्वकमिति प्रतिबन्धग्रहणोपायमात्रं प्रति-
पादितं तत्स्वरूपं त्ववयवलक्षणे निर्णयमुदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं
हेतुस्तथा वैधर्म्यादिति एवमिह वादिप्रतिवादिप्रसिद्धिमात्रं दृष्टान्तस्य दर्शितं
रूपं तु तस्य द्विविधमपि तत्रैव वक्ष्यते साध्यसाधर्म्यात्तद्वर्तमानां दृष्टान्त
उदाहरणं तद्विपर्ययाद्वा विपरीतमिति । अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् यत्कृ-
तर्कं तदनित्यं दृष्टं यथा घट इति साधर्म्यदृष्टान्तः । यत्पुनरनित्यं न भवति
तत्कृतकमपि न भवत्येव यथा ऽऽकाश इति वैधर्म्यदृष्टान्तः । यथोक्तनव-
णवैकल्यात्तु दृष्टान्ताभावात्ता भवति ।

अभासभेदविभवात्कथयिष्यते तु तेषामुदाहरणलक्षणवाक्यप्रसङ्गे ।

अभासता घचनदोषकृता ऽपि का चिदस्तीति सा ऽवयवलक्षणएव वादा ।

द्विविधो ऽपि स दृष्टान्तः सुदृष्टिभिर्यद्वतो ऽधिगन्तव्यः ।

स हि निश्चलः फलनिधेनुमानमहातरौः स्कन्धः ॥

दृष्टान्तपदार्थः ॥ *

तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः ॥†

तन्व्यते ऽनेन पदार्थस्थितिरिति तन्त्रं प्रमाणमुच्यते । अधिकरणमा-
श्रयः तन्त्रमधिकरणं यस्य स तन्त्राधिकरणः प्रमाणमूल इत्यर्थः । अभ्युप-
गमः स्वीकारः* तस्य संस्थितिरित्यंभाष्यव्यवस्था धर्मनियमः इदमिति

* गीतमसूत्रम् अ० १ आ० १ सू० २५ ।

† गीतमसूत्रम् अ० १ आ० १ सू० २६ ।

सामान्यनिर्देश इत्यमिति विशेषः । एवं च तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः प्रमाणमूलाभ्युपगमव्यवस्था सिद्धान्त इत्युक्ते प्रमाणमूलाभ्युपगमविषयीकृतः सामान्यविशेषधानर्थः सिद्धान्त इति सामान्यलक्षणमुक्तं भवति । अन्ये तु व्याचक्षते तन्त्रमितरेतरसंबद्धस्यार्थसमूहस्योपदेशः शास्त्रम् अधिक्रियते इत्यधिकरणं पक्ष उच्यते अभ्युपगमो यथोक्त एव संस्थितिशब्दः प्रत्येकम-
मिसंबध्यते तन्त्रसंस्थितिरधिकरणसंस्थितिरभ्युपगमसंस्थितिरित्यनेन तन्त्र-
निर्देशसाम्यात्सर्वतन्त्रसिद्धान्तयोः सूचनमितराभ्यां पदाभ्यामुत्तरयोराधिक-
रणाभ्युपगमसिद्धान्तयोरिति एतन्वप्याख्यानम् । न ह्येवं सिद्धान्तचतुष्ट-
यानुगत किं चित्सामान्यलक्षणमुक्तं भवति न चेदं विभागाय विशेषलक्षणाथै
वा सूचं तत्प्रतिपादनस्योत्तरमूषैः करिष्यमाणत्वाद्भुक्तस्य च पुनर्वचने
प्रयोजनाभावात्ततः पूर्वप्रक्रमेणैव सिद्धान्तस्य सामान्यलक्षणपर्यन्तं श्रेयः ।
तस्य स्वकण्ठेन विभागमाह ।

**स चतुर्विधः सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युप-
गमसंस्थित्यर्थान्तरभावात् ॥***

चतुष्टयाय हि सिद्धान्तः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः प्रतितन्त्रसिद्धान्तो
ऽधिकरणसिद्धान्तः अभ्युपगमसिद्धान्तः तत्र ।

सर्वतन्त्राविरुद्धः स्वतन्त्रे ऽधिकृतेो ऽर्थः ॥†

अथ तन्त्रशब्देन शास्त्रमुच्यते स्वशास्त्रे य उपदिष्टो ऽर्थः सर्वशा-
स्त्राविरुद्धश्च स सर्वतन्त्रसिद्धान्तः । यथा चाक्षुषं प्रमाणमिति । नन्वेषापि
धिपदन्ते ब्रह्मयादिनां हि सर्वत्रेयमधिद्या अविद्या च कथं प्रमाणमिति । न
व्यवहारावस्थायाम् तैरपि तत्रामाण्याभ्युपगमात् । संख्यालक्षणविषयप्रतिप-
त्तिस्तु प्रतिशास्त्रं भवतु चाक्षुषं प्रमाणमितीति सर्वत्रादिनामधिशास्त्रं ।

समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः ॥‡

तन्त्रे ऽधिकृतेो ऽर्थ इति यतंते । यथा ऽस्मान्कमीश्वरेच्छाप्रैरितप-
रमाणुनिर्मितानि शुद्धिप्यादीनि समानतन्त्रे कणप्रसमते तथैव सिद्धान्त

परतन्त्रे च सांख्यादिशास्त्रे तथा नाभ्युपगम्यन्तइति । यथा या गुणव्याप्ति-
कायाः प्रकृतेर्महदहंकारादिक्रमेण भूतसर्ग इति सांख्यानां स्वतन्त्रसिद्धौ ऽर्थः
समानतन्त्रे ऽपि पातञ्जले योगशास्त्रे सिद्ध एव परतन्त्रे तु वैशेषिका-
दिमते न सिद्ध इति । नन्वेस्य कथं प्रमाणमूलता । स्थाने प्रश्नः सत्यमेतत्
आस्माकीने हि प्रतितन्त्रसिद्धान्ते प्रमाणमूलत्वं यथार्थमेव सांख्यसिद्धान्त-
स्तसु प्रमाणमूलत्वाभावे ऽपि परतन्त्रत्वव्यापनायोदाहृतः तदभिप्रायेण
मूलता धत्तव्येति ।

यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सो ऽधिकरणसिद्धान्तः ॥*

प्रक्रियते इति प्रकरणं पक्ष उच्यते यथार्थस्य सिद्धौ सत्यां प्रकर-
णान्तरसिद्धिर्भवति सो ऽधिकरणसिद्धान्तस्तदधिकरणानामर्थान्तराणां सिद्धेः ।
कः पुनर्यत्सिद्धायिति सर्वनाम्ना प्रत्यक्षमृश्यते पक्षो हेतुर्था । किं चातः ।
पक्षः कथं पक्षान्तरसिद्धये कल्पते हेतुना हि पक्षसिद्धिः क्रियते न पक्षेण ।
हेतौत्वधिकरणसिद्धान्तत्वे कथं सिद्धान्ताश्रया न्यायप्रवृत्तिरिति तदुद्देश-
प्रयोजनं वार्णितम् । न्यायो हि हेतुरेव स एव चाधिकरणसिद्धान्तो न च
हेतुहेत्वाश्रय इति । उच्यते उभयथा ऽप्यदोषः हेतुरपि क्व चित्पक्षीभवति
पक्षो हि हेतूभवत्येव तत्र तावदाश्रयस्येन हेत्वधीना पक्षसिद्धिरिति हेतु-
रेव सर्वनाम्ना ऽयमृष्यते तत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धेः स एवाधिकरणसिद्धान्तः ।
कथं तर्हि तदाश्रया न्यायप्रवृत्तिः । उच्यते हेतुरपि तदन्यतराभिन्न इव
साध्यमानत्वात्पक्षीभवत्यायान्तराश्रयतां प्रतिपत्स्यते ऽपि वा पक्ष एव सर्व-
नाम्ना ऽवमृष्यमाणो भवत्यधिकरणसिद्धान्तः स च स्पष्ट एव न्याय-
स्याश्रयः । स च सिद्धे पक्षान्तराण्याद्विषनेव सिद्धतीत्यधिकरणसिद्धान्ततां
भजते । तस्योदाहरणम् इन्द्रियव्यतिरिक्तो चाता दर्शनस्पर्शनाभ्यामेका-
धंयहणादिति । अचेन्द्रियव्यतिरिक्तो चातरि सिद्ध्यति तदनुपहृदयार्थान्तरा-
यपि सिद्ध्यन्ति नानेन्द्रियाणि नियतधिपयाणि गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमित्ये-
धमादीनि ।

अपरीक्षिताभ्युपगमांस्तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः ॥*

अत्रापरीक्षिताभ्युपगमादिति यथाश्रुतपञ्चमीनिर्देशमनुरुध्यमानाः प्रमा-
णमूलाभ्युपगमविषयीकृताः ऽथैः सिद्धान्त इति च सामान्यलक्षणमनुसरन्तः
के चिदेवं व्याचक्षते । धर्मिणः शब्दादेर्नित्यत्वविचारचर्चायामपरीक्षितस्ये-
वाकाशविशेषगुणत्वादधिर्मपरीवारहितस्यैवाभ्युपगमात् किं सिध्यति । उच्यते
तद्विशेषपरीक्षणं तद्गतनित्यानित्यत्वपरीक्षणं हि सामान्येन धर्मिण्युपादी-
यमाने व्योमविशेषगुणत्वादधिर्मपरीवारहिते सत्युपपद्यते । यदि पुनराकाश-
विशेषगुणत्वविशिष्टः शब्दो धर्मित्वेनापादीयते परं प्रत्यसिद्धविशेषणः पक्षो
भवेदिति । एवमपि कृते यदि पुरो धर्मिणं विकल्पयेत्कीदृशस्य सतः शब्दस्य
भवता नित्यत्वं साध्यते द्रव्यस्य गुणस्य वेति च एवं विकल्पयन्नर्थान्तर-
गमनात्तावत्पराजित एव भवति जितमप्येनं पुनर्जितुं स्वबुद्धतिशयविध्या-
पयिष्या परबुद्ध्यावब्रया च वादी ब्रवीत्यस्तु द्रव्यं शब्द इति । एतत्तु
व्याख्यानं न बुद्ध्यामहे एवं व्यवहाराणामेवामभ्युपगमसिद्धान्त इति को
नु व्यधस्यत इति । यदि तावदनित्यः शब्द इति द्रव्यत्वगुणत्वादिविशे-
परहितशब्दाख्यधर्मनिर्देशो यः प्रथममुपातः स एवाभ्युपगमसिद्धान्तस्त-
त्राभ्युपगमार्थः कीदृशः कश्च प्रतितन्त्रसिद्धान्तादस्य विशेषः । अथास्तु द्रव्यं
शब्दार्थ इति स्वबुद्धतिशयाभिमानेन परचादभ्युपगम्यमानद्रव्यत्वविशिष्टश-
ब्दनिर्देशो ऽभ्युपगमसिद्धान्तस्तर्हि तत्र सूत्रमपरीक्षिताभ्युपगमादिति न
योजितमन्यथैव तैः सूत्रार्थो नीत इति । तस्मादेवं व्याख्यायते अपरीक्षिता-
भ्युपगम एव स्वमतिकौशलेन क्रियमाणो ऽभ्युपगमसिद्धान्तः अस्तु द्रव्यं
शब्द इति । प्रमाणमूलाभ्युपगमविषयीकरणं तु सामान्यलक्षणे प्रौढवाद्यभिप्रा-
येण योज्यम् । द्रव्यत्वमपि प्रमाणमूलं शब्दस्य भवतु तथा ऽपि तस्यानित्य-
त्वमिति किल निरवयवं द्रव्यमनित्यं नास्त्येव शब्दस्य तु तादृशस्याप्य-
नित्यत्वमहं साधयामीति । कथं तर्हि पञ्चमी किं पञ्चम्य वस्तु तावदीदृशं
यथा व्याख्यातमस्माभिः । पञ्चम्यपि चैत्थं योज्यते किमर्थं पुनरयमपरीक्षित
एव शब्दद्रव्यत्वाभ्युपगमः क्रियते इति पृच्छत उत्तरं पञ्चम्याभिधीयते

यस्मादपरीक्षिताभ्युपगमात्तद्विशेषानित्यत्वपरीक्षणमधिकल्पते तस्मादपरीक्षिताभ्युपगमे ऽभ्युपगमसिद्धान्त इति । न तु तद्विशेषणपरीक्षणमेव सामानाधिकरण्यनिर्देशादभ्युपगमसिद्धान्त इति मन्तव्यं परीक्षणस्य सिद्धान्ताश्रितत्वात् । तस्माद्विशेषपरीक्षणार्थो ऽपरीक्षिताभ्युपगमः प्रौढयादिना क्रियमाणो ऽभ्युपगमसिद्धान्त इति सूचार्थः । इत्यमेव च तत्र तत्र प्रायादुक्तानां व्यवहारः ।

इमाश्च सिद्धान्तभिदाश्चतस्रो न्यायप्रवृत्तेः प्रथमं निमित्तम् ।

प्रवर्तते नैव परीक्षकाणामनाश्रया न्यायकथा कदा चित् ।

सिद्धान्तपदार्थः ।

इह हि स्वयमवगतमर्थमनुमानेन परस्मै प्रतिपादयता साधनीय-
स्वार्थस्य यावति शब्दसमूहे भिद्धिः परिसमाप्यते तावान्प्रयोक्तव्यः तमेव
च परार्थमनुमानमाचक्षते नीतिविदः । ननु नैव परार्थमनुमानं नाम किं
चिदस्ति धक्रपेक्षया श्रोत्रपेक्षया वा तदनुपपत्तेः ॥

धक्रान्वर्मायि स ह्यर्थो नेदानीमनुमीयते ।

श्रोतुः स्वार्थानुमानं तद्वाक्यावगतिहेतुकम् ॥

यथा प्रत्यक्षतो धूमं दृष्ट्वा ऽग्निमधिगच्छति ।

तथा तदीयाद्वचनादिति कस्य परार्थता ॥

आगमस्त्वेव भिद्येत कश्चिदर्थोपदेशकः ।

कश्चित्तत्प्रत्ययोपायन्यायमागौपदेशक इति ॥

सत्यं न परमार्थतः परार्थमनुमानमुपपद्यते किं तु द्विविधः प्रति-
पत्ता स्वयमवगतयथाप्रकृतलिङ्गव्यापिकस्तद्विपरीतश्च । तत्र स्वयमववृत्तप्रति-
बन्धं प्रति नेषदिश्यते ऽवमनुमानं सत्यं एव तस्य प्रतीभ्युत्पत्तेः । अनवधा-
रितव्यापिकस्य तु व्यापिरेव व्युत्पाद्यनइति तं प्रति परार्थमनुमानं तदु-
पदेशकं धाक्यमेवाख्यायते तथा हि ॥

धक्रा स्वप्रत्ययेनेदं न हि धाक्यं प्रयुज्यते ।

परो मद्वचनादेव तमर्थे बुद्ध्यतामिति ॥

किं त्वेनमनुमानेन बोधयामीति मन्यते ।

सो ऽपि तद्वचनाच्चेव तमर्थमवबुध्यते ॥

किं तु व्याप्तिमतो लिङ्गात्स्वयं तनु न पश्यति ।
तत्प्रतीत्यभ्युपायत्वात्परार्थमिदमुच्यते ॥

अतश्च श्रोतुः स्वार्थानुमानमेवेदं वक्ता तु तथा परं प्रतिपादयन्-
रार्थमनुमानं प्रयुङ्क्ते इत्युच्यते ॥

न चानुवादमात्रं तद्वक्तुरित्युपपद्यते ।
यतो व्याप्तिर्यते सम्यक्परस्य प्रतिपत्तये ॥

तेनानधिगतार्थोपदेशकत्वानुवादात्मा स्वागमापेक्षया त्वनुवादत्वे
नेदानीमाश्रयचनमनुवादरूपं किं चिद्वेत्स्वयं स्योपलब्धिपूर्वकत्वादिति ।
तस्मात्परार्थानुमानवाक्योपपत्तत्वेकदेशा अवयवा युक्ता इति लक्ष्यन्ते ॥

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः ॥*

एतच्च सूत्रमेकमेव सामान्यलक्षणमवयवानामभिधत्ते विभागं च
प्रमाणानामिव प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दास्साधनीयार्थप्रतिपत्तिपर्यन्तवचनक-
लापैकदेशत्वमवयवानां सामान्यलक्षणमाचष्टे । यद्यपि चैकवक्तृवदननिर्ग-
तानां निरर्गभङ्गुराणामद्वीधीयुषामपरिहार्यक्रमजन्मनां द्रुमाणामिव पारमा-
थिकस्वमूहो न समस्त्येव तथा ऽपि सिवाथयित्त्वार्यप्रतिपादनरूपैककार्या-
पयोगमूलीकृतात्मनां तेषां काल्पनिकः कलापः पूर्वमेव वाक्यकल्पनावसरे
समर्थात् इति तद्गुणा अपि संभयन्त्येव । न च यदानामिवानुमानवाक्याव-
यवत्वमपि तु खण्डवाक्यानामेकेन पदेन प्रतिज्ञोदाहरणादीनामभिधातुमश-
क्यत्वात् । हेतुवचनं त्वेकमपि पदं क्व चिद्व्यति कृतकत्वादिति तदपि वा
संश्लेषणं प्रयुज्यमानं पदसमुदायेनैव प्रतिपाद्यते यस्तुत्ये सति कृतकत्वा-
दिति । उदाहरणवचनमपि पदवदित्येधमालस्यादेव प्रयुज्जते तद्वि व्याप्तिप्र-
दर्शनायैव वक्तव्यं यत्कृतकं तदनित्यं दृष्टं यथा घट इति । तस्मादवयवा-
नामवयवत्वमेव लक्षणं न पदत्वम् । विभागो ऽपि प्रतिज्ञादिपदसन्निधावयव-
श्रुतेरेवांगम्यते प्रतिज्ञादयः पञ्चावयवा न न्यूनानि रिक्ता इति । नन्यत्र
विशदन्ते के विद्मन्तामवयवानामाचक्षते अययं ह्यययं वा साधनवाक्यं

वदन्तः । अन्ये तु जिज्ञासा संशयः शक्यप्राप्तिः प्रयोजनं संशयव्युदास इति पञ्चमिस्वह प्रतिज्ञादीन् दशावयवानाहुः । उच्यते न्यूनता यथाऽवसरं प्रति-
समाधास्यते आधिपत्यमप्ययुक्त जिज्ञासादीनामशब्दस्वभावत्वेन वाक्यावय-
वत्वायोगात् । तथा ह्यप्रतीयमाने ऽर्थे प्रतीतिप्रयोजनस्य प्रवर्तिका जिज्ञासा
सा चेच्छास्वभाषत्वादान्तरः प्रमातृधर्मो न वाक्यावयवः । अर्थक्रियासाधने
ऽर्थे विमर्शः संशयः क्रिमेयमयमर्थैवमपि ज्ञानात्मकत्वान्न वाक्यावयवः ।
प्रमातुः प्रमाणानि प्रवर्तमानानि प्रमेयमर्पयितुं पारयन्तीति सम्भा-
षना शक्यप्राप्तिः सा ऽपि तथैव न वाक्यावयवं स्पृशेत् । संशयव्युदासस्तु
प्रतिपक्षोपालम्भः स च वचनस्वभावत्वे ऽपि न साधनवाक्यावयवः किं तु
वाक्यान्तरमेवेति न साधनवाक्यस्यावयवत्व प्रतिपद्यते । तद्विमे संशयद्वयः
प्रवृत्तिहेतवो भवन्ति न वाक्यावयवा इति सूक्तं प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिग-
मनान्यवयवा इति । तेषाम् ॥

साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा ॥ *

प्रतिज्ञेति लक्ष्यनिर्देशः साध्यनिर्देश इति लक्षणम् । शुद्धस्य धर्मिणो
धर्मस्य वा द्वयोर्वा स्वतन्त्रयोर्धर्मिविशिष्टस्य वा धर्मस्य साध्यत्वानुपपत्तेः
धर्मविशिष्टो धर्मो साध्य इत्यनुमानलक्षणे निर्णीतमेतत् । तस्य निर्देशः परिग्रह-
वचनं प्रतिज्ञेति । ननु साधधारणत्वाद्वाक्यानां किं साध्यनिर्देश एव प्रतिज्ञेत्यव-
धारणमुत प्रतिज्ञेय साध्यनिर्देश इति । यदि साध्यनिर्देश एव प्रतिज्ञेत्यव-
धार्यते तदा यत एवकारकरणं ततो ऽन्यथावधारणमिति प्रतिज्ञा नियम्यते सा-
ध्यनिर्देश मा त्याचीदिति । साध्यनिर्देशस्त्वनियमित इति प्रतिज्ञामपहायापि
भवेदित्यतिव्यापक लक्षणम् । अथ प्रतिज्ञेय साध्यनिर्देश इत्यवधार्यते ततः
साध्यनिर्देशो नियम्यते प्रतिज्ञा मा त्याचीदिति प्रतिज्ञा त्वनियमिते ते साध्य
निर्देशमपहायापि भवेदिति साध्यनिर्देशेन प्रतिज्ञाया अत्रापत्यादत्राप्यपक लक्ष-
णमिति । तदेतदयुक्तं न हि सर्वे वाक्य साधधारण भवन्ति यथैव पन्था । सुप्र
गच्छन्तीति न हि तथैव स्येति सुप्रमेवेति वा गच्छत्येवेति वा नियन्तु शक्यते
इति । अथाप्यवधारणमवश्याश्रयणीयं तद्वयत्तु साध्यनिर्देश एव प्रतिज्ञेति न

सातिव्याप्तिः प्रतिज्ञामपह्नायान्यत्र साध्यनिर्देशस्यादर्शनात् । अनियमितो ऽप्य-
 सावन्यत्र न दृश्यते एवेति तस्मात्साध्यनिर्देश एव प्रतिज्ञेति स्थितम् ।
 तद्यथा अनित्यः शब्द इति । नन्वत्रापि किमनित्य एवेत्यवधारणमुत शब्द
 एवानित्य इति तत्रानित्य एव शब्द इत्युक्ते तद्गतधर्मान्तरतिरस्कारात्कृत-
 कत्वमपि तत्र न भवेदित्यसिद्धो हेतुः । शब्द एवानित्य इति त्ववधारणमात्रे
 घटादायनित्यत्वप्रतिषेधादन्वयगूढता हेतोः स्यादिति । नैव दोषः । निरव-
 धारणस्यापि वचनप्रयोगस्य दर्शितत्वात् । अनित्य एव शब्द इत्यवधारणे वा
 नानित्यत्वव्यतिरिक्ततदविरुद्धकृतकत्वाद्यशेषधर्मान्तरनिषेधस्तत्र विधीयते
 किं तु तद्विरुद्धनित्यत्वमात्रनिषेध एवानित्य एव शब्दो न नित्य इत्यर्थः ।
 तदुक्तं नियमस्तद्विरुद्धाच्च कल्प्यते नाविरोधिन इति* । तस्मान्न हेतोर-
 सिद्धत्वम् । ननु साधनवाक्ये प्रतिज्ञावचनमसमञ्जसमसाधनाङ्गवचनत्वात् ।
 हेतुदृष्टान्तवचनाभ्यां हि साध्यसिद्धेस्ते एव प्रकृत्ये न च स्वप्रतिपत्तावुपलब्धं
 सर्वमेव परस्मै आख्येयम् । आख्याने वा धर्मिमात्रमाख्यायतां स्वप्रतिपत्तेः
 हि पूर्ववर्षतादेः शुद्धस्य धर्मिणो गृहणं न तु विषाधयिपित्तहुतवहादिधर्म-
 विशेषरूपवित्तवपुषः एवमभ्युपगमे ऽनुमानवैकल्यप्रसङ्गादतः कथं प्रथममेव
 साध्यधर्मोऽध्यासितस्वरूपधर्मिनिर्देशकरणम् । अपि च विषादादेव प्रतिज्ञार्थो
 लभ्यते इति किं स्वकयटोक्तेन तेन प्रयोजनम् । उच्यते । स्वप्रतिपत्तिमनुसरता
 परस्य प्रतिपत्तिरुत्पादनीयेति स्वप्रतिपत्तेः प्रथममुपलब्धो धर्मो तावदाख्येय
 एवानु द्वेष्यमाने हि धर्मिणि निरधिकरणो हेतुः क्व साध्यं साधयेत् । धर्म्यन-
 यच्छिन्ने च धर्ममात्रे ऽनुमानमनर्थकमविषादसिद्धत्वात् । अस्ति हि यत्र क्व
 चिदनित्यत्वमित्याशयासिद्धत्वं धर्मिनिर्देशाद्विना हेतुर्भवेदित्यवश्यनिर्देश्यो
 धर्मः । यद्यपि च धर्मिमात्रदर्शनमेव प्रथममभूत्तथा ऽपि किं साधयितुं हेतुः
 प्रयुक्तो भवेदित्युपप्रथमनाय साध्यधर्मनिर्देशो ऽपि कर्तव्यः । शब्दः कृत-
 कत्वादिति हि प्रयुज्यमानं तद्विदमन्वपदमिव साधनं भवेत् । अथ व्याप्तिप्र-
 दर्शननिष्णोऽन यत्कृतकं तदनित्यं दृष्टमिति दृष्टान्तवचसा तस्मादनित्य
 इति निगमनवचनेन वा विरस्यति स उपप्रय इति तत्रापि श्रोतृदुभुत्त्वेप-
 रमपरिश्रमफले साधनवाक्ये साधनाधिगमाकाङ्क्षासमुत्पादनाय साध्यं निर्दे-

* प्रतीकधार्मिके अनुमानधार्मिके श्लो. ५५ ।

पृथ्वां न हि शब्द इत्येताद्यत्युक्ते तत्र साधनमाकाङ्क्षति कश्चिदिति साध-
नवचनावसरतत्प्रयोगसाफल्योत्पादनार्थे नूनमनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञा-
वचनं प्रयोक्तव्यम् । यच्च विवादादेव प्रतिज्ञार्थस्य लब्धन्वमभिधीयते तदभ्यु-
पगमनमेव शब्दान्तरेण प्रतिज्ञायाः । यतो विरुद्धो वादो विधाद एक आह
नित्यः शब्द इतरस्त्वनित्य इत्याह सो ऽयं पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो विवादः
प्रतिज्ञैव । स तु पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहस्तदहरेव भवतु दिनान्तरे वेति किमनेन
विशेषेण । तस्मादपरिहार्यं प्रतिज्ञायचनमिति सिद्धम् । प्रतिज्ञैव च पक्ष
इत्युच्यते तदेवंविधे पक्षलक्षणे प्रदर्शयते बलात्पक्षाभासाः प्रतिज्ञिणा भवन्ति ।
तद्यथा ऽनुष्णो ऽग्निरिति प्रत्यक्षविरुद्धः पक्षः । न रूपमाहि चक्षुरित्यनुमान-
विरुद्धः । शब्दविरुद्धस्तु बहुशाखः ब्राह्मणेन सुरा पेयेत्यागमविरुद्धः । जनिषी
मे वन्द्या पिता मे ब्रह्मचारीति धर्मधर्मिपदयोरेव विप्रतिषेधात्स्ववचनवि-
रुद्धः । न चन्द्रः शशीति लोकरूपसिद्धिविरुद्धः उपमानविरुद्धस्तु न मक्ष-
शब्दवाच्यो ऽयं गोसदृश इति । अप्रसिद्धविशेषणो नमःकुसुमकृतावतंसरश्चैव
इत्यप्रसिद्धविशेष्यः सुगन्धि गगनकमलमित्यप्रसिद्धोभयः खपुष्पकृतशेखरो
वन्द्यासुत इति । यथापि विशेषणविशेष्ययोः प्रमाणान्तरतः स्वरूप निश्चि-
तमेव तन्निर्देशो ऽपि पक्षाभास एव शीतं तुहिनमुष्णो ऽग्निरिति साध्यत्वा-
भावेनानुमानप्रयोगारसरविरहादितीयमेव च सा सिद्धसाध्यताच्यते इति । ये
चेति प्रत्यक्षविरुद्धतादयः पक्षदोषाः ये च वक्ष्यमाणाः साधनविरुद्धत्वादयो
दृष्टान्तदोषास्ते यस्तुस्थित्या सर्वे हेतुदोषा एव प्रपञ्चमात्रं तु पक्षदृष्टान्तदो-
षयणैर्नम् । दृष्टान्तदुष्टतया च हेतोरैव लक्षणमन्वयव्यतिरेकयोरन्यतरद्वी-
यते इति सर्वे च ते हेतुदोषा एव ।

अत एव च शास्त्रे ऽस्मिन्मुनिना तत्त्वदर्शना ।

पक्षाभासादयो नोक्ता हेत्याभासानु दर्शिताः ॥

कश्चिद्वैतवचनपक्षो ऽपि पक्षमात्रप्रतिष्ठितः ।

वाधो ऽनुमानरूपस्य स्थयाश्वादिकृता यथा ॥

एवंलक्षणको हेतुरिति तत्स्वरूपपाथधारणे सति तदभिधायकं वचनं
मुपमेव लक्ष्यते इत्यर्थोत्पन्नहेतुलक्षणं तादृच्यते ।

उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुरिति* ॥

नन्वर्थात्मको हेतुरनुमानं तच्च लक्षितमेव पूर्वं तत्पूर्वकं चिद्विधमनुमानमिति । सत्यं तस्य तत्पूर्वकमिति सर्वनामपरामृष्टप्रत्यक्षमूलतोपवर्णनेन प्रतिबन्धपरिच्छेदोपायमात्रनिरूपणं कृतमिह तु प्रतिबन्धस्वरूपमपि प्रतिपाद्यते । तथा र्थात्मके हेतौ लक्ष्ये पञ्चमीमणास्योदाहरणसाधर्म्यं साध्यसाधनं हेतुरिति सूत्रं पठन्ति । व्याचक्षते च साधर्म्यं हेतुरित्युच्यमाने गन्धवत्त्वादेरसाधारणहेतोः साध्यधर्मिव्याक्तिभेदवृत्तित्वेन साधर्म्यरूपसंभवाद्द्विसदस्य पक्षविपक्षवृत्तेस्तत्साधर्म्यस्वभावात्त्वाद्देतुत्वं प्रसज्यत इति तन्निवृत्त्यर्थमुदाहरणग्रहणम् । उदाहर्यते ऽस्मिन्साध्यसाधनयोः प्रयोऽन्यप्रयोऽन्यक्रमात् इत्युदाहरणं दृष्टान्तः । तेन साधर्म्यं कस्येति प्रकृतत्वात्प्रत्यासत्तेश्च साध्यस्य धर्मस्य इत्यवगम्यते । उदाहरणसाधर्म्यं साध्यदृष्टान्तधर्मिसाधारणो धर्मो हेतुरिति नासाधारणदौ तथात्वप्रसक्तिरिति । यवमपि प्रमेयत्वादेरनैकान्तिकहेतोस्तथा भागासिद्धस्यानित्यत्वसिद्धये चतुर्विधपरमाणुपक्षीकरणे गन्धवत्त्वादेः प्रकरणसमकालात्ययापदिष्टयोश्चोदाहरणसाधर्म्यसंभवाद्देतुत्वं भवेदिति तद्व्यवच्छेदाय साध्यसाधनग्रहणम् । साध्यदृष्टान्तधर्मिणोश्च समानो धर्मः साध्यो ऽप्यनित्यत्वादिः भवत्येवेति तस्यापि हेतुता मा प्रसाह्वीदिति साध्यसाधनग्रहणम् । लिङ्गसामान्यलाभायै साध्यसाधनं यदुदाहरणसाधर्म्यं स हेतुरिति । साध्यसाधनपदेन च प्रतिबन्धो लक्ष्यते स च सव्यभिचारादिषु नास्तीति न ते हेतवः । प्रतिबन्धश्च पञ्चलक्षणक इत्येकैकलक्षणाभावकृतहेत्याभासपञ्चकनिर्देशादेव सूचितपानाचार्यैः । नन्वेवं तद्वि साध्यसाधनग्रहणमेव हेतुलक्षणमस्तु तद्वि सकलहेत्याभासव्युदाससमर्थमिति किमुदाहरणसाधर्म्यग्रहणेन । समानजातीयव्यवच्छेदायत्वात् । अहेतयो हि विजातीयस्तद्व्यवच्छेदः साध्यसाधनग्रहणात्समानजातीयस्य केषलव्यतिरेकिणो ऽवच्छेदायोदाहरणसाधर्म्यग्रहणमिति । तत्किं केयलान्वयी हेतुरिति लक्ष्यत्वेन विवक्षितः । न तथाविधस्य हेतोरभावात् । अन्यव्यतिरेकनक्षमेषोदाहरणं साधर्म्येषधर्म्यसम्भवे तु सति साधर्म्यमप्यत्येवेति न साधधारणं वा विशेषविधिहूपेले-

* तैत्तिरीयसूत्रम् । अ. १ भा. १ सू. ३४ ।

वेदमुदाहरणसाधर्म्यग्रहणं केवलान्यदिलक्षणं वर्णनीयमिति । ननु यदि द्विविधो हेतुरित्येते तर्हि सामान्यलक्षणमादौ वक्तव्यं ततो विशेषलक्षणमिति । उच्यते साध्यसाधनग्रहणमेव प्रतिबन्धमूचकं सामान्यलक्षणं भवित्यति । उदाहरण-साधर्म्यग्रहणं त्वन्वयव्यतिरेकियो लक्षणमुत्तरमूचं च केवलव्यतिरेकियः । केवलान्ययो हेतुर्नास्त्येवेत्येवं पञ्चमीमुपेक्षार्थात्मकहेतुलक्षणमाचक्षुः । अपि वा भवतु तथापि संशयव्यवच्छेदफलः पञ्चमीपाठः कश्चिदेवमभिदधीत साध्यसाधनमिति पर्यायपठनमात्रमेतन्न हेतुलक्षणम् । अपि च येषु दृष्टान्तधर्मिणि हेतुधर्मप्रयुक्ततया साध्यधर्मो ऽवधारितस्त्वेषु पुनरसाद्युपलभ्यमानस्तमुपस्थापयतु धर्म्यन्तरे तु तदुपलम्भाद्भवतु संशयः किं तत्साध्या-यिनाभूतमिह हेतोस्त्वस्यमुतान्यथेति अस्येदमुत्तरमुच्यते उदाहरणसाधर्म्या-दिति । अयमर्थः देशकालव्यक्तिविशेषाणां व्यभिचारात् तेषु प्रतिबन्धावधारणमपि तु सामान्यधर्मयोरेव ।

व्यक्तिभेदाश्रयत्वे हि नैव व्याप्रियहे। भवेत्-।

दृष्टान्ते ऽप्यभ्यनुज्ञेवं भवता दीयते कथम् ॥

तदभ्यनुज्ञानात् सामान्येन व्याप्रियहणमङ्गीकृतमेव भवति । तस्मिंश्च सत्युदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनमेव भवति न संशयः संशयस्य विशेष-ग्रहणकारणकत्वादिति चेदाहरणसाधर्म्यपदोपात्तं लिङ्गसामान्यमेव विशेषो गृह्यते इति फलतः संशयः । साध्यसाधनपदमपि न पर्यायमात्रमपि तु पञ्च-लक्षणप्रतिबन्धमूचनेन हेतोः हेतुत्वसमर्थनार्थमेतत् । कस्माद्वेतुर्हेतुर्भवति साध्यसाधनत्वाद्गमकत्वादित्यर्थः । साध्यसाधनता चास्य पञ्चलक्षणकात्प्रति-बन्धाद्विना न निर्वहतीत्यसौ साध्यसाधनपदेन लक्ष्यते । सो ऽपि च प्रयोज्यप्र-योजकरुभावगर्भस्थाधनताद्गतामेतीति तथापि य एव सूच्यते । अत एव चाप्र-योजक गवेरुः परमाद्येता हेत्याभाव इति वक्ष्यते । तद्विदमीदृशं साध्यसा-धनत्वं हेतोः फलता भवतीत्युदाहरणसाधर्म्यादिति संशयं व्यवच्छिन्दन्त्या पञ्चम्या कथ्यते । अतश्च यदुच्यते परैः साधर्म्यं यदि हेतुः स्यात्त वाक्याशो न पञ्चमीति तद्विदमनुपपन्नम् । पञ्चम्या अर्थोत्पत्त्ये हेताशुपयोगात्तथापि वा तस्याः समर्थितत्वात् । वाक्यांशे लक्षणान्तरकरणात् तस्मैदमितानीमु-च्यते । उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुः । यद्यपि च धानस्याप्युदाहरण-

साधर्म्यात्कर्मभूतात्करणात्मकत्वाद्वा भवत्यभिनिर्वृतिस्तथापि वाक्यावयव-
प्रकरणसामर्थ्याद् धचनमवसीयते । यदि वाक्यावयवप्रकरणमिदं किमर्थं तर्ह्य-
र्थव्युत्पादनम् । उक्तमत्र तदौपगिकत्वाद् इति । साध्यसाधनग्रहणं धचनल-
क्षणे किमर्थं हेत्वाभासवचननिरसनमर्थात्मकहेतुलक्षणादेव हि सिद्धम् ।
न हेत्वाभासवचनव्यवच्छेदकं पक्षधर्मवचनं कृतकत्वादित्येषमादि प्रयोक्त-
व्यमपि तु हेतुविभक्तपन्तं कृतकत्वादित्येषमादि प्रयोक्तव्यमिति कृतकत्वे-
नेति कृतको ऽयमस्मादिति वा ऽभिधातव्यमेवं हि तत्साध्यसाधनं भव-
तीति ।

तथा वैधर्म्यात् ॥ *

उदाहरणग्रहणमनुवर्तते साध्यसाधनमिति च । यतश्च तयाराब्दो-
पादानसामर्थ्याद्गम्यते उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुः । अवाप्यर्थात्म-
कहेतुपूर्वकत्वाद्घचनस्यार्थात्मक एव हेतुः प्रथमं लक्ष्यते इति तद्ब्रह्मणाय
पूर्ववत्पञ्चमीपाठशून्यमेव सूचं वर्णयन्ति । वैधर्म्यं हेतुरित्युच्यमाने पक्षवैधर्म्य-
स्यापि विपक्षवृत्तेरशेषाश्वव्यक्तिपक्षीकरणे तुरगा इमे विधाणित्वादित्येषमा-
देहेतुत्वं स्यादित्युदाहरणग्रहणम् । तथा ऽप्यसाधारणादेरुदाहरणवैधर्म्यस्य
हेतुता प्रसज्यते इति पूर्ववत्साध्यसाधनग्रहणं प्रतिबन्धसूचके सकलहेत्वा-
भासव्यवच्छेदके योजनीयम् । तस्मादेव सकलहेत्वाभासव्यवच्छेदसिद्धेर्दाह-
रणवैधर्म्यग्रहणं समानजातीयान्वयव्यतिरेकिहेतुव्यवच्छेदसिद्धये व्याप्येयम् ।
ननु च वैधर्म्यशब्दः केवलान्वयिनमेव हेतुमव्यतिरेकं व्यवच्छेदकमलं तस्य
वैधर्म्यशून्यत्वाद्रन्वयव्यतिरेकिणोस्तु हेत्वोरुदाहरणसाधर्म्यस्यापि भावात्क-
थमनेन व्यावर्तनम् । उच्यते ।

वैधर्म्यशब्देपादानात्केवलान्वयिनेन यथा ।

निवृत्तिगम्यते तद्ब्रह्मण्यव्यतिरेकिणः ॥

साध्यसाधनशब्दो हि प्रतिबन्धोपलक्षणः ।

व्याख्यातः प्रतिबन्धवच व्यतिरेकान्वयात्मकः ॥

वेदमुदाहरणसाधर्म्यग्रहणं केवलान्वयिलक्षणं वर्णनीयमिति । ननु यदि द्विविधो हेतुरिष्यते तर्हि सामान्यलक्षणमादेः वक्तव्यं ततो विशेषलक्षणमिति । उच्यते साध्यसाधनग्रहणमेव प्रतिबन्धसूचकं सामान्यलक्षणं भविष्यति । उदाहरण-साधर्म्यग्रहणं त्यन्वयव्यतिरेकिणो लक्षणमुत्तरसूचं च केवलव्यतिरेकिणः । केवलान्वयी हेतुर्नास्त्येवेत्येवं पञ्चमीमुपेत्यार्थात्मरुहेतुलक्षणमाचक्षुः । अपि वा भवतु तत्रापि संशयव्यवच्छेदफलः पञ्चमीपाठः कश्चिदेवमभिदधोत् साध्यसाधनमिति पर्यायपठनमाचमेतन्न हेतुलक्षणम् । अपि च यत्रैव दृष्टान्तधर्मिणि हेतुधर्मप्रयुक्ततया साध्यधर्मो ऽवधारितस्तत्रैव पुनरसाधुपलभ्यमानस्तमुपस्थापयतु धर्म्यन्तरे तु तदुपलम्भाद्व्यवृत्तु संशयः किं तत्साध्याधिनाभूतमिह हेतोस्त्वयमुतान्यथेति अस्येदमुत्तरमुच्यते उदाहरणसाधर्म्यादिति । अयमर्थः देशकालशक्तिविशेषाणां व्यभिचारात् तेषु प्रतिबन्धावधारणमपि तु सामान्यधर्मयोरेव ।

व्यक्तिभेदाश्रयत्वे हि नैव व्याप्तिग्रहो भवेत् ।

दृष्टान्ते ऽप्यभ्यनुज्ञेयं भवता दीयते कथम् ॥

तदभ्यनुष्ठानानु सामान्येन व्याप्तिग्रहणमङ्गीकृतमेव भवति । तस्मिंश्च सत्युदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनमेव भवति न संशयः संशयस्य विशेषग्रहणकारणकत्वादिह उदाहरणसाधर्म्यपदोपात्तं लिङ्गसामान्यमेव विशेषो गृह्यते इति कुतः संशयः । साध्यसाधनपदमपि न पर्यायमाचमपि तु पञ्चलक्षणकप्रतिबन्धसूचनेन हेतोः हेतुत्वसमर्थनार्थमेतत् । कस्माद्धेतुर्हेतुर्भवति साध्यसाधनत्वाद्गमकत्वादित्यर्थः । साध्यसाधनता चास्य पञ्चलक्षणकाल्पतिकथनाद्विना न निर्वहतीत्यसौ साध्यसाधनपदेन लक्ष्यते । सो ऽपि च प्रयोज्यप्रयोजकरुभावगर्भसाधनताङ्गतामेतीति तथाविध एव सूच्यते । अत एव चार्योऽज्ञरु गर्भरुः परमार्यतो हेत्वाभास इति वक्ष्यते । तद्विदमोदृश्यं साध्यसाधनत्व हेतोः कुतो भवतीत्युदाहरणसाधर्म्यादिति संशयं व्यथच्छिन्दन्त्या पञ्चम्या कथ्यते । अतश्च यदुच्यते परैः साधर्म्यं यदि हेतुः स्यात्त वाक्याशो न पञ्चमीति तद्विदमनुपपन्नम् । पञ्चम्या अयोत्मकत्वे हेताधनुपयोगात्तत्रापि वा तस्याः समर्थितत्वात् । वाक्याशे लक्षणांतरकरणात् तद्वेदमिदानीमुच्यते । उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुः । यदापि च ज्ञानम्याप्युदाहरण-

तस्मान्न साधनग्रहणेन हेतुद्वयसामान्यलक्षणमभिधायोदाहरणसा-
 धर्म्यग्रहणेनान्वयव्यतिरेकिणो लक्षणमुदाहरणवैधर्म्यग्रहणेन च केवलव्यति-
 रेकिणो वर्णनीयमपि तु सूचद्वयेनैतस्यैवान्वयव्यतिरेकवती हेतोर्लक्षणं
 व्याख्येयम् । अन्वयव्यतिरेकयोगमकाङ्क्षत्वादेकेनान्वयनिहणमपरेण च सूचे-
 णाव्यतिरेकव्युत्पादनम् । अत एव च भाष्यकारः किमेतावद्वेतुलक्षणं नैत्युच्यते
 तथा वैधर्म्यादित्येकवाक्यतयैव व्याख्यातवान् । उदाहरणमपि च सूचद्वये
 तुल्यमेवान्वयव्यतिरेकिहेतेरुक्तवानुत्पत्तिधर्मकत्वादिति । अत्र घटन्ति ।
 यदि घटं यं कं चन शुष्कमेव केवलव्यतिरेकिणं हेतुमुपगच्छेम तत एवम-
 नुयुज्येमहि किं त्वन्वयव्यतिरेकवानेव हेतुः क्व चित्साध्यविशेषे विशेषणवि-
 शेषयथात्केवलव्यतिरेकितामवलम्ब्यतइति ब्रूमः । तदयथेच्छादिगतं कार्यत्व-
 मात्मसिद्धौ । तत्र हि कार्यत्वमाश्रितत्वमात्रेण व्याप्तमुपलब्धमन्वयव्यतिरे-
 कमुक्तमेव घटादेः कार्यस्याश्रितस्य दृष्टत्वात् । यत्र ह्याश्रितत्वं नास्ति तत्र
 कार्यत्वमपि नास्त्येव व्यामदौ । सोऽयमन्वयव्यतिरेकवानेव हेतुर्पदा परि-
 दृश्यमानशरीराद्याश्रयव्यतिरिक्ताश्रयाश्रितत्वे साध्ये देहादिपु वाधको-
 पपत्तौ सत्यां कार्यत्वादिति सविशेषणः प्रयुज्यते तदा केवलव्यतिरेकी
 सम्पद्यते । देहादिव्यतिरिक्तस्याश्रयस्यात्मनो नित्यपरोक्षत्वेनान्वयानुप-
 लम्भादिति । हेतुशस्य चान्वयमूलस्य तस्यां दशयां केवलव्यतिरेकिता-
 मुपगतस्य हेतुत्वानुपगममात्रं पूर्वोक्तदोषावसरः । न हीदृशा हेतुना
 सर्वैः सर्वे साधयितुमुत्सहते न चासाधारणस्य हेतुत्वमित्थं स्थिते
 प्रसज्यते पञ्चलक्षणत्वमपि पूर्वाश्रयापेक्षमस्य भविष्यति । यत्र संदिग्ध-
 व्यतिरेकत्वमाशङ्कितं तदप्यन्वयव्यतिरेकमूले केवलव्यतिरेकिणि निर-
 चकारं कार्यस्याश्रितस्योपलम्भादाश्रितत्वव्यावृत्त्या व्यामदौ च कार्यत्व-
 व्यावृत्तिदर्शनादिदानां घटादौ शरीरे वा सविशेषणकार्यत्वव्यावृत्तिदृश्य-
 माना विशिष्टाश्रयव्यावृत्तिगतेशाश्रयत्वमिति इति न संदिग्धो व्यतिरेकः ।
 एतच्चान्नात्मसिद्धिप्रसङ्गे निर्णीतमिति निरपवादः केवलव्यतिरेकी हेतुरस्येव ।
 लक्ष्यते इति तल्लक्षणार्थमुत्तरसूचमन्वयव्यतिरेकिहेतुलक्षणार्थे च सूचं केव-
 लान्वयी हेतुर्नास्त्येव सामान्यलक्षणं त्वनुमानलक्षणात्साध्यसाधनपदाद्वा
 उच्यन्तव्यम् । भाष्याक्षराणि तु कथमप्युपेक्षिष्यामहे । अथ पा यथा कथं चिद्वा

व्याख्यास्यामः । केवलव्यतिरेकिणं त्वीदृशमात्मादिप्रसाधने परममस्वमुपे-
क्षितुं न शक्नुम इत्ययथाभाष्यमपि व्याख्यानं श्रेयः ।

साध्यसाधर्म्यात्तद्गुणभावी दृष्टान्त उदाहरणम् ॥ *

यथा तत्पूर्वकमनुमानमित्यत्र प्रतिबन्धग्रहणोपायमात्रं प्रतिपादित-
मिह तु प्रतिबन्धस्वरूपमुदाहरणसाधर्म्यबोधार्थमुक्तमेवं लौकिकपरीक्षकाणां
यस्मिन्नर्थे दृष्टिसाम्यं च दृष्टान्तः इत्यत्र यादिप्रतिघादिप्रतिपन्नत्वं
द्विविधस्यापि दृष्टान्तस्य सामान्यलक्षणमुक्तमिह तु प्रयोज्यप्रयोजकभावव्य-
वस्थितसाध्यसाधनधर्माधिकरणत्वमेकस्य द्वितीयस्य च तद्वहितत्वं लक्ष-
णमुपपाद्यते । तत्र साध्यसाधर्म्यात्तद्गुणभावीति साधर्म्यदृष्टान्तस्य लक्षणम् ।
धचनाधिकरणे ऽप्यर्थात्मकदृष्टान्तचिन्तनं तदौपयिकत्वाद्हेतुवक्तव्यम् ।
साध्यधर्मविशिष्टो धर्मो तेन साध्यस्य साधनधर्मो लिङ्गसामान्यं यत्तदुदाह-
रणसाधर्म्यं पूर्वमुक्तं तदेव द्विगुत्वादुभाष्या व्यपदिश्यते इतीह साध्यसाध-
र्म्यशब्देनोक्तम् । तस्मात्साध्यसाधर्म्यादास्तद्गुणभावी तस्य साध्यस्य धर्मो
नित्यत्वादिर्यस्मिन्भवति स तद्गुणभावी षड्भ्यां प्रयोजकमुच्यते । हेतुधर्म-
प्रयुक्तः साध्यधर्मो यथास्ति स साध्यधर्मदृष्टान्त इत्यर्थः । स एव च
वचसा कर्मतां प्रतिपद्यमान उदाहरणं भवतीत्यथेवचनवाचिनेदृष्टान्तोदा-
हरणशब्दयोः सामानाधिकरण्यमभिरुद्धम् । दृष्टान्त एकान्वयव्यापकेन
वचनेनोद्यमान उदाहरणमित्युक्ते तदभिधायकं वचनमुदाहरणमुक्तं भव-
त्येव । यदात्कृतकं तत्तदनित्यं दृष्टं यथा घट इति । नन्वेवं यत्र हेतुकृता
साध्यधर्मसत्ता यथा जलधरोत्तमनशृण्णादौ तादृश एव दृष्टान्त उपदिष्टो
भवेन्न यत्र साध्यधर्मकृता हेतुसत्ता यथा धूमानुमानइति । अत्रशंभो
देवानांप्रिय । नान्धात्पत्त्यपेक्षया प्रयोज्यप्रयोजकमात्रो विवक्षितः किं तु
क्षयप्रियायेण । क्षयौ च धूम एवाग्नेः प्रयोजकतां प्रतिपद्यते न हि
धूमाम्बोः कार्यकारणभावेन गम्यगमकभायः किं तु नित्यमाहर्षयैश्च
नियमनाम्ना संवन्धनेत्यसकृदुक्तम् ।

धूमः स्वरूपतो नाम जायतां जातवेदसः ।
 नाग्निस्तमाच्चिपत्येनं स एव ह्यग्निमाच्चिपेत् ॥
 प्रयोजकत्वमग्नेश्च पञ्चम्या यदि कथ्यते ।
 यत्र तत्राग्निरित्येवं तन्निर्देशः प्रसज्यते ॥
 यस्य प्रयोजकत्वं हि चिच्छ्यापयिषितं भवेत् ।
 यच्छब्देन च पूर्वव च हि निर्देशमर्हति ॥
 भवेदेवं च हेतुत्वं धूमं प्रति विभावसोः ।
 न च तद्युज्यते वक्तुमनेकान्तिकदोषतः ॥
 प्रयोजकत्वमिच्छन्ति तस्मान्नेत्पत्यपेक्षया ॥

अपि तु क्षय्यभिप्रायं हेतोरेषोचितं तत् । तस्माद्धेतुधर्मप्रयुक्तः साध्य-
 धर्मो य उत्याप्यते स साध्यधर्मदृष्टान्तस्तद्वचनमुदाहरणमिति सिद्धम् ।

तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् ॥ *

दृष्टान्त उदाहरणमिति वर्तते । तदिति साध्यधर्मपरामर्शः । तच्च
 यद्यपि पूर्वसूत्रे लिङ्गसामान्यं तथाप्यत्र साध्यसाध्यस्य दृष्टव्यं तद्विपर्ययात्सा-
 ध्याभाव विपरीतः अतद्धर्मभाषी साधनरहितो यो दृष्टान्तः स वैधर्म्यदृष्टान्तः
 पूर्ववद्ब्रह्मसः कर्मतामापद्यमानो वैधर्म्योदाहरणं भवति । विपरीतमित्युदाहर-
 णापेक्षया नपुंसकलिङ्गनिर्देशः । किमर्थं पुनः साध्याभावात्साधनाभावे वैधर्म्य-
 दृष्टान्तः स धर्यते न पुनः साध्यधर्मदृष्टान्तस्त्वित्या साधनाभावादेव साध्याभाव
 इति । उक्तमत्र व्याप्यव्यापकभावे यः साध्यसाधनधर्मयोः स एव विपरीत्येन
 मन्तव्यस्तदभावयोरिति । किं कारणं साधनधर्मं हि धूमे साध्यधर्मोऽग्निना व्या-
 प्तेनग्निः तत्र निवेशमलभमानो ऽनन्यथाप्रकाशत्वाद् धूम एव निवेशितः । एवं
 साध्यधर्मभावे ऽनग्नौ साधनधर्मभावेनाधूमेन व्याप्ते सति धूमस्तत्र लब्धा-
 यकस्यो ऽनन्यगतिन्वाद्यनविव निविशतइति । यदि तु साध्यधर्मदृष्टान्तयत्तथैव
 व्याप्यव्यापकभावः ख्याप्यते साधनाभावे साध्यं नास्तीति तदा धूमाभावे-
 नाग्निना व्याप्तेनाग्निस्तत्रालम्बनिवेशो धूममवलम्ब्येतेति स्यान्न चेत्तन्निर्वह-
 त्यधूमेपि वह्निदर्शनादित्येवं सपक्षेकदेशशृतेर्हेतुत्वमपि प्रसिद्धं हीयते व्याप्तिवै-

धुर्यादिति । अपि च धूमाभावेनान्यभावे व्याप्ते कथ्यमाने सत्यधूमो निर्गमितो भवत्यनग्निं मा हासीदित्यग्निस्त्वानिर्गमितः स्वातन्त्र्यादधूममपि स्पृशेदिति व्यभिचारात्प्रतिबन्धो विप्रवेत् । तदुक्तं यदा तु साध्याभावेन हेत्वभावो विरु-
 ध्यते साधनं ल्यापितं भवेत् । साध्यं पुनः स्वतन्त्रत्वाद्हेतुभावे ऽपि सम्भ-
 वेत् । तस्मादाद्यापि समव्याप्तिकौ साध्यसाधनधर्मविति सपदैकदेशवृत्तित्वे-
 नाहेतुत्वमाशङ्कते तत्रापि साधनधर्मस्य विपदाद्वाप्युत्तिमभिधित्सता साध्या-
 भावे साधनाभावे दर्शयितव्यः । यत्रानित्यत्वं नास्ति तत्राकृतकत्वमपि
 नास्ति यथाऽऽकाशइति । यो ह्यविद्यमानविपत्तो हेतुः सो ऽपि सुतरां ततो
 व्यावृत्तो भवति तदभावात्तत्रावृत्तेरिति । अतएव सर्वपदाद्यैर्नित्यत्वं नास्ति
 तत्र कार्यत्वशयोमपि वैधर्म्यदृष्टान्तमप्रदर्शयन्न धार्यते । यत्र नित्यत्वं
 नास्ति तत्र कार्यत्वमपि नास्ति यथा शशविषाणादाविति । ते एते साधर्म्य-
 वैधर्म्यादाहरणे अन्यव्यतिरेकवति हेतावुभे अपि सम्भवन्ती विकल्पेन
 प्रयोक्तव्ये । एकैत्र व्याप्तेः प्रदर्शनात्किमन्येन कृत्यम् । केचित्तु व्याप्तिसोप्यप्र-
 दर्शनाय द्वयोरपि प्रयोगमिच्छन्ति । भवतु मा वा भूत्वेदं महद्विमर्दस्यानम् ।
 ननु हेतुदाहरणाधिकमिति निग्रहस्थानमिदमादिष्टम् । समानजातीयाभिप्रायं
 तद्विविप्यति । साधर्म्यदृष्टान्तानेकत्वे वा तन्निरग्रहस्थानमित्यास्तामितत् । इत्थं
 साधर्म्यवैधर्म्यदृष्टान्तस्वरूपे व्युत्पादिते बलात्तद्गणरहिता दृष्टान्ताभासा
 भवन्ति । तत्र साध्यविकलः साधनविकल उभयविकल इति घस्तुदोषकृता-
 स्त्रयः साधर्म्यदृष्टान्ताभासाः । अनन्वयो विपरीतान्वय इति द्वौ घघनदोष-
 कृतौ । यथा नित्यः शब्दः अपूर्तत्वादित्यत्र बुद्धिपदिति साध्यविकलो
 दृष्टान्तः । परमाणुवदिति साधनविकलः । घटवदित्युभयविकलः । व्योम्नि
 नित्यत्वात्पूर्तत्वं विद्यते इत्यनन्वयः । यदमूर्ते तन्नित्यमिति वक्तव्ये यन्नित्यं
 तदमूर्तमिति विपरीतान्वय इति वैधर्म्यदृष्टान्ताभासा अपि पञ्चैव । साध्या-
 व्यावृत्तः साधनाव्यावृत्तः उभयव्यावृत्त इति घस्तुदोषास्त्रयः । अव्यतिरेको
 विपरीतव्यतिरेक इति घघनदोषो द्वौ । यथा तत्रैव हेतोः यत्र नित्यत्वं
 नास्ति तत्र मूर्तत्वमपि नास्ति यथा परमाणुष्विति साध्यव्यावृत्तः । बुद्ध्यादिति
 साधनाव्यावृत्तः । यथा ऽऽकाशइत्युभयथा व्यावृत्तः । नित्यत्वात्पूर्तत्वे घटे
 न विद्यते इत्यव्यतिरेकः । यत्र नित्यत्वमपि नास्ति तत्रामूर्तत्वमपि नास्ति

इति यत्कथ्ये यत्प्रामूर्तत्वं नास्ति तत्र नित्यत्वमपि नास्तीति विपरीतव्य-
तिरेक इति । एते च वस्तुवृत्तेन हेतुदोषा एव तदनुविधायित्वादेत एव
हेत्वाभासवत्सूचकृता नोपदिष्टाः अस्माभिस्तु शिष्यहिताय प्रदर्शिता एव ।

**उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न
तथेति वा साध्यस्योपनयः ॥ ***

उदाहरणमात्मलाभे उपेक्षतइत्युदाहरणापेक्षः पक्षधर्मोपसंहार उप-
नयः । द्विविधश्चासौ तथेति न तथेति वा उदाहरणद्वैविध्यात् । तत्र साध-
र्म्योदाहरणापेक्षस्तथेत्युपनयो यत्कृतकं तदनित्यं दृष्टं यथा ५५काशः न च
तथा कृतकः शब्द इति । अत्रापि निषेधद्वययोगाद्विधिरेव गम्यते । ननु
साध्यस्येत्यथाचक्रः सूत्राश्रयः पक्षधर्मोपसंहारो ह्युपनयो न साध्योपसंहारः ।
साध्यो हि धर्मो धर्मो वा स्यान्न तयोरन्यतरस्याप्ययमुपसंहार इति । उच्यते
साध्यो धर्म्येव न धर्म इह विवक्षितः । तत्रायं हेतोःरूपसंहारस्तथा च कृतकः
शब्द इति सेयं साध्यस्येति सप्रम्यर्थे पृष्ठी मन्तव्या साध्ये धर्मिणि हेतोःस-
पसंहार उपनय इति ।

नन्याधारवियक्षायामिह प्राप्नोति सप्रमी ।
संबन्धमात्रे चाद्ये वा कथमाधारतोच्यते ॥
नैतत्संबन्धसामान्ये ऽप्युक्ते भवति धर्मिणा ।
योगो विशेषचिन्तायां तस्य त्याधारता भवेत् ॥
विशेषेन्तर्निगूढे च प्रायः पृष्ठी निगुञ्जते ।
शेषे नामाद्यिष्येण कारकाणामिति स्थितिः ॥
तथा च राक्षः पुरुषो ब्राह्मणस्य कमण्डलुः ।
तरोः शब्देति सर्वत्र विशेषो ऽन्तर्य्यस्थितः ॥

अतरत्र धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा सा हि तस्य चातुमिच्छे-
तिपत्संबन्धमात्रसमर्पिका ऽपि सेयं पृष्ठी विशेषपर्यवसाना भविष्यतीति सूक्तं
साध्यस्योपसंहार इति । ननुपनयश्रवणमनस्यैकं पक्षहेतुदृष्टान्तावसनेः किं न

पर्याप्तं यदर्थमुपनयवचनमुच्चार्यते । यदि धर्मिणि हेतोः सत्त्वसिद्धये तदभिधानं तदेव वृथैव श्रमः पक्षधर्मवचनेनेव कृतकत्वादित्येवमादिना सिद्धत्वात् । अथ साध्यदृष्टान्तधर्मिणोः साध्यापादनाय तदुच्चारणं तदपि न चतुरश्रमुदाहरणसाधर्म्यादित्यनेनेव गतार्थत्वात् । उदाहरणसाधर्म्यवचनं हि हेतुवचनमेव भवेत् । अथ स्वप्रतिपत्तौ तदर्थदर्शनात्परं प्रति तद्वचनं तथापि परामर्शज्ञाने विवदन्ते । अपि च स्वयं दधिभक्षणसमनन्तरं यदि कदाचिदनुमेयमिति उपजायते तत्किं परस्मै तदुपदिश्यताम् । यो ऽप्ययं प्रतिष्ठाहेतूदाहरणोपनयनिगमनप्रयोगक्रम आश्रीयते सो ऽपि स्वप्रक्रियानुरागनिमित्त एव न वस्तुवनप्रवृत्तः । तथा हि यद्यत्कृतकं तत्तदनित्यं दृष्टं कृतकश्च शब्द इतीयति वचनात्को नाम शब्दानित्यतां नावगच्छेत् । यामे वाचसत्यव्रतधनः प्रमाणं डिण्डिकरागं परित्यज्याद्विषी निमील्य चिन्तय तावत्किमियता ऽयं बुद्धमसे न वा । तस्मात्स्वप्रक्रियापक्षपातमपास्य पञ्चावयवमेवंक्रमकं वाक्यं प्रयुह्येति । अचोच्यते । इदं तावद्वाग्वृष्टो व्याधृष्टं किं स्वप्रतिपत्तिमनुसरन्तः परप्रतिपादनाय वाक्यरचनं कुर्मः उत परहृदयानुवर्तनेनेति । तत्र पराभिप्रायस्य वैविच्यात्परोक्षत्वाच्च दुरवगमत्वेन न विद्वः किं विदध्महे किं भुवमुत्त्विषामः किमरविना परं षोडशामः उत हस्तसंज्ञया व्यवहरामः आहो हेतुमात्रमेव केरलं प्रयुञ्जमहे किं वा व्ययवं वाक्यमभिदध्मः उत पञ्चावयवात्पि वाक्यादधिकमाख्यानक्रमस्मै पर्यायाम इत्येवमनयस्थितत्वात्पराभिप्रायस्य स्वप्रतिपत्तिमेषानुसरता परः प्रत्याय्यः । तत्र स्वप्रतिपत्तौ पर्वतादिधमा प्रथमं दृष्ट इति स प्रतिषथा कथ्यते ततो धूमादालङ्कमुपलब्धमिति हेतुवचनेन तदावेद्यते । ततो यत्र धूमस्तात्राग्निर्यथा महानस इति व्याप्तिम्परायमभशदिति दृष्टान्तवचसा तदभिधीयते । ततस्तथा चायं धूम इति परामर्शज्ञानमुदपादीति तदुपनयवचनेन प्रतिपाद्यते । ततस्तास्मादाग्निरित्यनुमेयज्ञानमुपजायते इति निगमनेन तदुच्यते । ततः पर प्रति पर्यवसानात्किमन्यदुपदिश्यतामिति । न च दधिभक्षणसदृशमते । अन्यतममपि भवितुमर्हत्यनुमेयप्रतिपत्ताश्रुपादेयत्वात् । येषामपि मते परामर्शज्ञानं नास्ति तेरप्युपनयवचनमनयमेवशापरिहार्यमनुमेयप्रतिपत्तये । दृष्टान्ते दर्शितशक्तिरेव हेतुः प्रमथति नान्यचेत्यतो यद्यपि पक्षधर्म-

तिपतो च परामर्शज्ञानानन्तरं साध्यावगतिरेव भवन्ती दृश्यते सा परस्या-
प्युपनयवचनश्रवणसमनन्तरमुपजायतएवेति किं तदुक्त्या प्रयोजनम् ।
उच्यते । प्रतिज्ञायास्तावत्साफल्यं समर्थितमेव तस्याश्चेदं पुनर्वचनं सिद्धसा-
ध्यभेदे सत्यपि धर्मिधर्मनिर्देशमात्रमास्यादुच्यते । सिद्धसाध्यभेदादेव च न
पौनस्त्यकृतमसाफल्यं स्वप्रतिपत्तिसमये च परामर्शज्ञानानन्तरं साध्यबुद्धि-
त्पन्ना सा परस्मै कथ्यमाना न निप्रयोजना भवति ।

तस्माद्धेतोरिदं साध्यमहमचापिं यथा ।

तथा त्वमपि जानीहि मा स्म विप्रो ऽत्र ते भवेत् ॥

यद्यमुक्ते संशयानस्य संशयः शाम्यति विपर्यस्तमत्तेश्च विपर्ययस्त-
दर्शश्च पराशैनुमानोपन्यासश्रमस्तद्विदं विपरीतप्रसङ्गप्रतिषेधाद्यै निगमन-
माहुः । ये तु यथाश्रुतसाध्यनिर्देशात्मकप्रतिज्ञापुनर्वचनसमर्थनलोभादपि
प्रतिज्ञायाः सिद्धिमवुध्यमाना असाधारणशङ्काव्यवच्छेदाय निगमनवचनमि-
च्छन्ति ते न सम्यग्भ्यगुः । असाधारणाशङ्कायाः दृष्टान्तवचनेनैव निरस्तत्वात् ।
विशेषस्य हि हेतुत्वशङ्कायामसाधारणशङ्का स्याद्यत्कृतकं तदनित्यमिति
दृष्टान्तवचसा सामान्यस्य हेतुत्वे कथिते कथमसाधारणत्वमाशङ्क्येत । यदि
पुनस्तुपनयवचनेन साध्ये धर्मिणि हेतोस्तुपसंहारादसाधारणत्वमाशङ्क्येत
तत्पुनर्दृष्टान्तधर्मिभृतित्वमस्य दर्शयितव्यम् । तस्मिन्दर्शिते पुनस्तद्वृत्तित्वाद्दु-
र्मिण्यासिद्धत्वमाशङ्कनीयं पुनस्तद्वाभृतये धर्मिणि हेतोस्तुपसंहारा विधेय
इत्येवमसाधारणाशङ्काव्युदासाय प्रयोगः किं तु पूर्वरीत्वेति । तस्माद्विधि-
तेर्ये यथादिते क्रमनिवेशिनो ऽवयवान् एकत्र संघटयितुं निगमनवचनं
प्रयोक्तव्यम् । त इमे प्रतिज्ञादयो निगमनवचनानाः पञ्चावयवा यथासंभवमा-
गमादिप्रमाणांनुगृहीताः परस्परानुपक्ताश्च स्वायै साधयन्ति । तत्र मुख्यया
वृत्त्या प्रतिपाद्येनानुमानेनैव सर्वे ऽवयवा अनुगृह्यन्ते प्रपञ्चाय तु प्रमाणात्त-
रानुग्रह एवामुच्यते । प्रतिज्ञायास्तावदागमो ऽनुग्रहक उपेक्षते उपदेशस्यभा-
वत्वात् । अनित्यः शब्द इत्युक्त्वा त्वेवविधे विषये कथिदस्यतन्त्रत्वादनु-
मानमुपदिशन्ति । प्रतिज्ञावचनं तु तच्छायानुपातित्वाच्छब्दप्रामाण्यसिद्धये
या शास्त्रे त प्रतिज्ञायाः शब्दविषयत्वादागमानुगृहीतमुच्यते । हेतुवचनमनु-

मानेनानुगृह्यते । उदाहरणं तु प्रत्यक्षेण तन्मूलत्वाद्याग्निपरिच्छेदस्य यथा
गौस्तथा गवय इति च यथा घटस्तथा शब्द इत्यनया च्छाययोपमानकर-
णभूतवनेचरादिवचनसदृशत्वादुपमानमुपनयस्यानुयाहकमभिधीयते । निगम-
नस्य तु सर्वावयवानामेकैव नियोजनार्थत्वात्सर्वप्रमाणानुयाह्यतैवेतरैरानु-
पकत्वात् । प्रतिक्षां विना निराश्रयो हेतुर्भवेदिति सा पूर्वे प्रयोक्तव्या अनित्यः
शब्द इति । ततो हेतुं परो जिज्ञासतइति हेतुवचनमुन्नयते कृतकत्वादिति ।
हेतौ श्रुते क्वास्य व्याप्तिरवधृतेति दर्शयितुमुदाहरणमुच्यते यत् कृतकं
तदनित्यं दृष्टं यथा घट इति । एवमुक्ते किमीदृशो निष्क्रान्तशक्तिरेव हेतुः
साध्यधर्मिणि भवेन्न वेत्यसिद्धताशङ्कामपाकर्तुमुपनयः प्रसज्यते । ततो ऽमुना
क्रमेण तथापि साध्यप्रतीतिर्भवत्विति सर्वावयवानेकैव साध्यर्थे समर्थयितुं
निगमनमभिधीयते । अन्यतममवयवमन्तरेण सकलमिदमनुपक्तार्थैवाक्यं
स्यादिति पञ्चावयवमेव यथोपदिष्टक्रमकं वाक्यं प्रयोक्तव्यम् ।

इत्यारब्धोपकारास्तदनुगुणफलैरागमादिप्रमाणै-

रन्योन्यापेक्षिणोमी नियतमवयवाः साध्यन्त्यर्थजातम् ।

यश्चैतेषां प्रमेये वचसि च चनुरस्तस्य जातिप्रयोग-

प्रायैः शक्यो न पक्षः क्षपयितुमिति हि व्याहरदृष्टिकारः ॥

अवयवपदार्थः ॥

इति भट्टजयन्तस्य कृतौ न्यायमञ्जर्यां दशममाह्निकम् ॥

अविज्ञाततत्त्वे ऽर्थे कारणोपपत्तितत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः ॥*

अविज्ञाततत्त्वे ऽर्थे इति सामानाधिकरण्यानिर्देशादर्थे यथान्यप-
 दायो न पुरुषः । पुरुषो हि पट्टा निरदेक्ष्यत अविज्ञातं तत्त्वमस्येति । तत्त्व-
 पदोपदानेन धर्मिणः सामान्यधर्ममाश्विनिष्ठस्य विज्ञातत्वं सूचयति । कार-
 णोपपत्तित इति संशयज्ञानोद्दिश्यमानपक्षद्वयान्तरपक्षोत्थापनानुकूलकार-
 णावलोकनं तत्त्वस्योत्थापकमाह । अत यथाविज्ञाततत्त्वे ऽर्थे भवन्तावपि
 बुभुत्सादिमर्शो न तर्कतां प्राप्नुतः । तत्त्वज्ञानार्थमिति साक्षात्प्रमाणातामस्य
 निरस्यति । प्रमाणानुग्रहं तु विशेषपरिशोधनद्वारेण विदधतत्त्वज्ञानाय कल्पते ।
 तर्के क्व इति पर्यायोपादानस्य प्रयोजनं वक्ष्यामः । तेनायं मूषार्थः अवि-
 ज्ञाततत्त्वे सामान्यतो ज्ञाते धर्मिण्येकपक्षानुकूलकारणदर्शनात्स्मिन् संभा-
 षनाप्रत्ययो भवितव्यतायभाषस्तदितरपक्षोचित्यापादाने तद्वाहकप्रमाणम-
 नुगृह्य तान्मुखं प्रवर्तयंस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्क इति । यथा व्याहृत्केलिप्रदेशादाधू-
 र्धत्वविशिष्टधर्मिदंशान्पुरुषेणानेन भवितव्यमिति प्रत्ययः । ननु तत्त्वज्ञाना-
 र्थमित्युक्ते सति सामर्थ्यादविज्ञाततत्त्वता लभ्यते यवेति किमर्थं स्वकण्ठे-
 नपुनरनुदाते । वाकं किं तु क्व चिद्विषये ज्ञाततत्त्वे ऽपि पूर्वतर्क्यावसृष्टे
 सत्पुनरकारं तर्कितो मया ऽयमर्थ इति स्मर्यमाणतर्कविशेषणतया गृह्य-
 माणो विशेषणीभूतस्तर्कस्तत्त्वज्ञानार्थो भवतीति तद्ब्रुवामाय पुनरविज्ञात-
 तत्त्वग्रहणम् । मार्गशोधनद्वारेण तर्कस्य तत्त्वज्ञानार्थत्वमिह विवक्षितं तन्ना-
 विज्ञाततत्त्वे ऽर्थे संभवतीति । ननु नैव संशयनिर्योगान्तरालवर्ती तर्कप्रत्ययः
 कश्चिदस्ति । तथा हि यदि तावदनवगतविशेषस्य भवत्यसौ प्रत्ययस्ताहं
 संशय एव भवेदवगतविशेषस्य भवन्निर्योगतामेव स्पृशेत् । पुरुष यवेत्येवकारा-
 यौदुन्नेपरहितो ऽपि प्रत्ययो निर्योगो न न भवितुमर्हति । तुरगपरिसरणसमु-
 चितदेशदर्शनमपि यदि स्थाणुपक्षे स्थगयितुमलमिति मन्यसे तत्करचरणादि-
 नरविशेषदर्शनवत्निर्णयकारणमेव स्यात् । अथ तस्यामपि तुरगविहरणभुवि
 निखनति करचन स्थाणुमिति शङ्कसे यदेवं स्थाणुपक्षानपायात्पुनः संशय
 एव स्यादिति न तृतीयः पक्षः समस्तीति लक्षणभावात्कस्येदं लक्षणमिति ।
 उच्यते न खलु स्वमतिपरिकल्पितविकल्पवितानेन प्रत्यात्मवेदनीयाः प्रती-

तयो धरोतुं शक्याः । तथा हि । स्याणुर्वा पुरुषो वेति प्रतीतिरेका पुरुष श्वा-
यमित्यन्या पुरुषेणानेन भवितव्यमिति मध्यवर्तिनी तृतीया संभाषनाप्रतीतिः
स्वहृदयसाक्षिकेव ।

साम्येन हि समुल्लेखः संगये पक्षयोर्द्वयोः ।

निर्णये त्वितरः पक्षः स्पृश्यते न मनागपि ॥

तर्कस्त्वेकतरं पक्षं विभात्युत्थापयन्निव ।

ननु संभाषनाधीनवाजिवाहनदर्शनाद्वाहकेलिप्रदेशविशेषदर्शनं हि
पुंसि संभाषनाभावमुपजनयितुमलं न तु शिरःपाण्यादिविशेषदर्शनसर्वा-
त्मना स्याणुपक्षापसरणेन पुरुषनिर्णयाय प्रभवत्यतो ऽयमगृहीतविशेषस्यैव
भवति प्रत्ययो न तु संशयः एकतरपक्षानुकूलकारणोपपत्त्या जायमा-
नत्वात् । कथं पुनः पाणिपादादिपुरुषविशेषवदस्वयाहनदेशविशेषो विशेषकार्ये
न क्रूयात् करणेवास्याणुपक्षोत्सारणान्निर्णय एवायमिति कस्येष पर्यनुयोगः ।
यथा हि शिरःपाण्यादिदर्शने सति पुरुषनिर्णयो भवति न तथा सुरगय-
हनदर्शने सति । अननुयोज्याश्च पदार्था एव भवतेवं मा भूतेति । यथा च
देशान्तरे स्वर्धमान एव स्याणुपक्ष आस्ते न तथा वाहकेलिभूमावपि तु
शियिलीभवति संभवत्प्रमादत्वाच्च न सर्वात्मना निवर्तते । ननु यदि न
निवर्तते तर्हि स्वर्धतां मा वा स्वर्धिष्ठ स्थितस्तावत्स्याणुपक्ष इति संशय पक्ष-
यमिति । मैवम् स्याणुपक्षः सर्वात्मना निवर्तते नाप्यास्ते एवमेवायं विशङ्कुरि-
वालम्बमानः प्रत्ययान्तरनिवृत्तये प्रभवतीति तथा प्रत्ययानुभवादेव परिक-
ल्पते । वाहकेलिप्रदेशदर्शने हि यथा पुरुषविशेषाः स्मरणपथमवतरन्ति न
तथा स्याणुविशेषाः उभयविशेषस्मरणजन्या च संशय इति सेऽयं वाह-
केलिप्रदेशविशेषः शियिलयति स्याणुपक्षं न सर्वात्मनोच्छिनतीति तद्दृश्ये-
नात्कृतकतत्कारणप्रत्यय इति न तद्दृश्यंममं तेन क्रमेण निर्णय एवाप्ये
सत्कारणतयात्वं न तर्क इति । अथ वा कार्योदाहरणत्वात्स्य तथापि संश-
यनिर्णयान्तरालवती तर्कप्रत्ययो दृष्टव्यः स उदाहरणं भविष्यति । ऊह इति
पर्यायामिधाने किं प्रयोजने लक्षणप्रतिपादनमेव । तदेव हि तर्कस्य लक्षणं
यद्दृश्यं इतरस्तु सूत्रे कारणविशेषाय फलनिर्देशः । कारणोपपत्तित इति

कारणनिर्देशः । अविद्यातत्त्वे ऽयं इति विषयनिर्देशः । तत्त्वज्ञानार्थं इति
फलनिर्देशः । अपि च तर्कशब्द के चिदनुमाने प्रयुञ्जते यथा स्मृतिकाराः
पठन्ति ।

अपि धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्कानुसंधते स धर्मं वेद नेतर इति ॥

तद्विहापि तर्कं ऽनुमानं मा विद्यायीत्युह्यहणम् । ऊहो ऽत्र तर्कं
उच्यते नानुमानं तन्वज्ञानार्थता ऽप्यस्य प्रमाणानुपाहृतत्वेन न साक्षात् ।
तथैव चायं साधयितुमेव धादे प्रयुज्यते हृदयशुद्धिप्रकाशनार्थम् । कापिलास्तु
शुद्धिधर्ममूहमाहुः । स तत्सिद्धान्तप्रसिद्धस्त्वरजस्तमोःरूपप्रकृतिप्रभवभुवन-
सर्गादिव्यवहारनिराकरणवत्सर्गना पूर्वमेव निरस्तः । जे.मनीयास्तु ब्रुवते
युक्त्या प्रयोगनिरूपणमूह इति । ब्रह्म हि किं चिदुपदिष्टदृशादृष्टस्वभावसकले
तिकर्तव्यताकलायै कर्म भवति यथा ऽऽग्नेयो ऽष्टाकपाल इति दर्शपूर्णमा-
सकाले पठितम् । क्व चित्पुनः प्रधानकर्ममात्रमुपदिश्यते इतिकर्तव्यता तु
का च न नाम्नायते यथा सौम्ये चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इति । तत्र
विचार्यते किमितिकर्तव्यताविरहितयथाश्रुतप्रधानमात्रसंपादनेन तत्र शास्त्रा-
र्थप्रयोगः परिषमाप्यते उत तदपि सेतिकर्तव्यताक प्रधानमनुष्ठेयमिति ।
तत्रापूर्वप्रयुक्तत्वेन धर्माणां प्रतिकरण भेदे स्थिते निरङ्गस्य प्रधानस्याननुष्ठे-
यत्वा द्विध्यन्तादिकरणसिद्धान्तन्यायेन प्राकृतवद्वैकृतकर्म कर्तव्यमिति सेति-
कर्तव्यताक तदनुष्ठीयते । एवं सामान्यातिदेशे स्थिते सति कस्य वैकृतस्य
कर्मणः कृतः प्रकृतेर्धर्मा अधिगन्तव्या इति चिन्ताया द्रव्यदेयतादिचो-
दनासाहचर्यपर्यालोचनेापनतहृदयसन्नियन्तानप्राकृतकर्मविशेषसंबन्धिन एव तत्र
धर्मा भवितुमर्हन्तीति स्थापिते युगपदुपनिषत्तदनागतचोदकव्यापारोपनीत
निखिलाद्यवहमण्डलविध्यन्तकाण्डाधिगम्यधर्मसंबन्धप्राप्तौ सत्यां ते धर्माः
कथं प्रयोक्तव्या इति युक्त्या प्रयोगनिरूपणमूह उच्यते । येनैतत् प्रयोक्तव्या
इति धर्मो व्यवस्थाप्यन्ते । स च त्रिविधो मन्त्रसामसंस्कारत्रिषयः । मन्त्रवि-
षयस्तावद्यथा ऽथेव सौम्यं चरो प्रकृतिषट्पायेनाग्नेयादग्नेये त्वा जुष्टं निर्व-
षामीति निर्वेषमन्त्रः प्राग् कथं प्रयोक्तव्य इति विचारणायामनुष्ठानमा-
त्रेण मन्त्रायामनुपयोगात्प्रयोगसमवेतद्रव्यदेयतादिप्रकाशनद्वारेण तदुपयोगस्य

व्यथस्थितत्वादिहाधिकृत एवायमनये ज्ञुष्टमिति प्रयुज्यमानो मन्त्रः प्रयोगसमयाग्निनेः ऽथेस्याप्रकाशनादसंगतो भवेत् सर्वात्मना धेत्सृज्यमानो मन्त्रे मन्त्रप्रकाशितकर्मननुष्ठानात् प्रकृतियत्कृतं भवेदित्यग्निपदोद्धारैव सूर्यपदप्रवेपेण मन्त्र ऊहेनेत्यं प्रयोक्तव्य इति गम्यते सूर्याय त्या ज्ञुष्टं निर्णयामीति । ननु हप्रवरनामधेयानाममन्त्रत्यादित्यमपि न मन्त्रेण स्मृतं कर्म कृतं स्यान्नैतत् । एकदेशधिकृतमनन्त्रधत्तवतीति न्यायात् । सामधिपयस्तु गीतयः सामानीति स्थिते क्व चित्कर्मणि रथंतरमुत्तरयोगायति बृहदुत्तरयोगायतीति श्रुतेः सा बृहद्वयंतरगीतिर्यस्यामृचि योनिभूतायामुत्थिता ततो ऽन्यस्यापि प्रयुज्यते । तादृगक्षराण्ये ऽपि च सामगीतिर्ह्यन्तराक्षरेष्वपि प्रत्यभिज्ञापते रथंतरमनेन श्लोःकमिति व्यथहारदर्शनात् । संस्कारविषयः यत्क्यपि प्रकृतेः प्रोचिताभ्यामुत्पलमुसलाभ्यामवहन्तीति संस्काररथोदितः क्व चित्तु विकृतो श्रूयते नयनिभिन्नरथहर्म्यतीति तथेनूत्पलमुसलयोः प्रकृतेः पुरोडाशापेक्षिततुपरुण्यपिप्रमोक्षपूर्वकतयदुलोभापसंवादनद्वारेयोपयोगाद्विकृतायपि तत्कार्यापन्नानां नयानां प्रोचयाव्यः संस्कारः क्रियते इति । धेयं चिदिध ऊहः । के चित्तु पञ्चयिऽमूदमाधसते धर्मस्यायं कृतत्वाद् द्रव्यगुणसंस्कारव्यतिक्रमप्रतिषेधे चोदनानुबन्धः समयायादिति* मूत्रमनुसरन्ताः यतन्तु प्रतस्यमानमतिप्रमङ्गमायहति चिदिधमेय चोहं याचित्का अनुमन्यन्ते इति । ५५ यदनि । सो ऽयमूहशब्दः योचियेरनुमाने प्रयुक्तो यथा सृतिकारेणैतत् तर्कशब्देऽयत्तर्कवानुसंधतइति । तथा हि येकृत कर्म धर्मं तत्प्रमयेतार्थप्रकाशकमन्त्रप्रयोगनिर्णयमिति साध्यो धर्मः कर्मत्वात्प्राकृतकर्मयत् । मन्त्रो वा तत्प्रमयेतप्रकाशकः प्रयोक्तो मन्त्रत्यात्प्राकृतमन्त्रयदिति । प्राकृतेषु च कर्मेषु तथा तथा व्याप्तिप्रज्ञात्सर्गो ऽयमनुमानमार्गं एव । नयाः प्रोचरीयाः प्रयोगोपयोगतयदुननिर्णयं कृत्यानुत्पलमुसलशदिति । सामनु तु स्पष्टमेव यथनमस्ति रथनारमुत्तरयोगायतीति तदभाये ऽपि मन्त्रसंस्कारममानयेगलेमत्वमेव । अपि च शब्दपृष्ठस्थितन्याये महद्युत्पत्त्यादनात्मके मीमाणायास्ते तद्व्यापलभ्ये ऽचेरोदनाये एवेति स्थापितम् । अतरथ ययोक्तोदसभ्यस्यायंस्व चोदनायेता मा निर्णयितुमिति सो ऽयमूहः शब्दयानामांश-

शीयः । प्रमाणान्तरगोचरो वा धर्मः स्यात् । न्यायविशेषात्मकस्तूहो नानुमानादयोन्तरं स्यात् । अनयद्वयस्य स्थाने सूर्यायेतिपदस्य प्रयोग ऊहस्य फलं नोहः । इह तु पूर्वोक्त्या नीत्या प्रमाणव्यतिरिक्त ऊह उपपादितः । शेषियास्तु तदनभिन्नतया न्याये न्यायफले बोह्यशब्दमुपचरितवन्त इत्यलं यास्वान्तरोद्गारगहनाभिः कथाभिः ।

तदेव मीमांसककल्प्यमानो नोहः प्रमाणव्यतिरेकमेति ।

प्रमाणसदेहदशान्तरालवर्ती तु तर्कः कथितो ऽत्र शास्त्रे ॥

तर्कपदार्यः ।

तर्कानन्तरं निर्णयो भवति यद्विदितश्चेति स लक्ष्यते ।

विमृष्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थवधारणां निर्णयः ॥ *

अवधारणमपि तथा स्यादित्यर्थमह्वणम् । इन्द्रियादिजनितमपि तद्व्यवधारणमस्त्येव न्यायोपरमद्वैतोस्तु निर्णयस्योद्देशात् एवानुमानजन्यो लक्षणीय इहेति पक्षप्रतिपक्षाभ्यामित्युक्तम् ।

यकाधिकरणो धर्मो तुल्यकालो विरोधिनेः ।

वृथवपरिवहेः पक्षप्रतिपक्षायुदाहृतेः ॥

न हि ताभ्यां निर्णयः तयोऽन्यतरपिपयो हि भवति न तत्कर-
णक एवेति । सत्यम् इह तु पक्षप्रतिपक्षशब्दाभ्यां तद्विषयो साधनतदुपा-
लम्भो लक्ष्यते । तौ च तस्मिन्कारणमेव किमर्थे पुनर्लक्षणा ऽऽधीयते साध-
नोपलम्भाभ्यामेवेति कथं न भूषितम् । स्वमभिधीयमाने पुनस्तयोर्विषयो
मृग्यः लक्षणाप्रयोगे तु सो ऽप्ययगतेः भवेत् । मुख्यमभिधाय तद्विस्तरो लक्ष्यते
भयत्येव द्वाभ्यां कथं तु निर्णयः एकमेव हि साधनं निर्णयाय कल्पते । एव-
मेतत् । न द्वितीयमपि साधनं निर्णयनिमित्तमावश्यमहे किं तु तदुपालम्भ
साधनं च साधनोपलम्भश्च साधनोपलम्भो ताभ्यां निर्णयः । एतदुक्तं भवति
न्यपच प्रमाता निर्णयतीति न सत्येव न जाने च दूषणमुत्प्रेषमाणः स्वपक्षे
साधनमधिगच्छन्परपक्षसाधने च दूषणमुत्प्रेषमाणः प्रमाता निर्णयतीति

किं तूपालम्भस्य क इव निर्णयजन्यनि व्यापारस्य हि परपक्षसाधनमव-
च्छिन्यादिति । अस्त्वेतत् तदुच्छेदद्वारेणापि तु स्वपक्षसाधनमहिमानमावि-
ष्कुर्वन्कल्पतएव निर्णययेति युक्तो द्वयोरपि करणभावः । नन्विदानीमर्थयह-
णमनर्थकमेवंविधसाधनाधीनजन्मा हि न निर्णयाभासः संभवति साधनोपा-
लम्भलक्ष्यार्थाद्यपि च पक्षप्रतिपक्षशब्दो विषयमभिवदितुं ननु शक्यत इत्यु-
क्तमेवेति को ऽप्ये ऽर्थग्रहणेन । उच्यते पक्षप्रतिपक्षयोस्तु द्वयोरन्यतरार्थे
ऽधधारणं भवति नोभयश्च । स एव च परमार्थतो ऽर्थ इतरस्तु भ्रान्तिकल्पित
इति प्रदर्शनायार्थोपादानम् । लक्ष्यमाणसाधनोपालम्भानुपूर्वात् पक्षप्रति-
पक्षशब्दयोर्विषयनिर्देशार्थमर्थपदमित्येके । विमृश्येति किमर्थं वस्तुस्वहृषकथ-
नार्थमेव । अनुमानकरणको हि निर्णय इह लक्ष्यते इत्युक्तम् । अनुमानं च
संशयविषये प्रवर्तते इति तर्कानन्तरमप्यनेनैवाशयेनास्योपादानम् । संशयाद-
नन्तरं तर्कस्तर्कादूर्ध्वं च निर्णयो दृष्टः प्रवर्तमानो ऽतस्तत्पूर्वक उच्यते ।

निर्णये तु समुत्पन्ने बुभुत्सा विनिवर्तते ।

अत एव हि मन्यन्ते तदन्तं न्यायचिन्तनम् ॥

अथत्वेषमिदं तु चिन्त्यतां क नियमः किं विमर्शं किं पक्षप्रतिपक्षयोः
किं निर्णयइति । वये ऽपि च नोपपद्यते इति । न विमृष्येव निर्णयः अविमृ-
ष्यापि भावात् । न पक्षप्रतिपक्षाभ्यामेवेन्द्रियादेरपि तदुत्पादात् । न निर्णय
एव तर्कस्यापि क चिदनिवृत्तेः । उक्तमेषोद्वेगसूत्रे तत्त्वज्ञानपदोपादानात्प्रमा-
णपदेन च तत्फलाद्येवान्न निर्णयमात्रोद्वेगेन किमपि प्रयोजनं विधिपृस्तु
निर्णयो लक्षणत्वेन विवक्षितः ।

परीक्षाविषयो यो हि निर्णयो न्यायनिर्मितः ।

नियमचयमप्येतस्मिन्न हि नियुज्यते ॥

न हि विमृष्येव भवन्ति विमर्शपूर्वकत्वात्परीक्षायाः । अनुमानं च
संदिग्धे विषये प्रवर्तते इति प्रायेण तद्व्यवहारः । यद्यपि क चिदसंदिग्धे
ऽपि विषये दृष्टं प्रवर्तमानमनुमानमनलानार्थितायामतर्कितोपनतपर्वतनित-
म्बनिर्गतधूमदग्नेनेन कुशानुकल्पनमिष तथा ऽपि वस्तुयोग्यतावशेन संदि-
ग्धविषयमेवानुमानमिच्छन्ति न्यायविदः । प्रकृतश्च निर्णयः पक्षप्रतिपक्षाभ्या-

मेव निर्णय यवेति न शक्यते नियन्तुमन्यथा न्यायानुपरमादिति । शास्त्रे
 तु दिनापि संगयादस्ति निर्णयः । यद्यपि च तथापि सूत्रकृता सर्वपरीक्षायां
 संगयपूर्वकत्वमुपदेशान्तिदेशाभ्यामभ्यधायि तथापि नासौ शास्त्रीयो निर्णयः
 परीक्षाकार्यत्वात् । यस्तु शास्त्रत एव क्व विद्विषयनिर्णयः स विमर्शत्रजेमु-
 त्पद्यते । वादे ऽपि विमर्शरहिते भवति निर्णयः । उभौ निश्चितौ वाद कुस्तः
 सदिग्धस्य तथानधिकारात् । कथं तद्व्येप प्रवादः संगयच्छेदो वादस्य फल-
 मिति प्रथमसुभयोरपि निश्चितयोर्वादाप्रवृत्तावन्तराले बलादापतति युक्ति-
 द्वयेऽपनिपातयतः संगय इति घस्तुनिर्णयवसानत्वाद्वादस्य संगयच्छेदफ-
 लत्वमावस्यते ।

यद्यप्यनिश्चितमितिः कुस्तते न वादं श्रुत्या तथापि परकीयनयप्रवेशम् ।
 अन्तर्मतद्व्यवसलावलचिन्तनेन संगय्य निर्णयति नूनमसौ स्वपक्षम् ॥

निर्णयपदार्थः ॥

न्यायपरीक्षाद्वारकवस्तुविचारयोग्यास्तिस्रः कथा वादिना भवन्ति
 वादो जल्पो वितयड्हेति तत्र वादस्तावदुच्यते ।

**प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चा-
 धयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः ॥***

पक्षप्रतिपक्षो व्याख्यातो तयोः परिग्रहो ऽभ्युपगमो नियमः । एको
 वक्ति नित्यः शब्दः अपरस्त्वनित्यः शब्दः इत्याह । सो (यं पक्षप्रतिपक्षप-
 रिग्रहो वादः । एतच्च रूप कथात्रये ऽपि साधारणमिति विशेषमाह । प्रमाण-
 तर्कसाधनोपालम्भ इति । प्रमाणैस्तर्कैश्च साधनं साधनोपालम्भश्चास्मि-
 न्क्रियते इति प्रमाणातर्कसाधनोपालम्भः । न त्थोद्भयो वितयड्हा तस्याः
 प्रतिपक्षसाधनोपन्यासगुण्यस्वभावत्वात् । ननु प्रत्यवादेः प्रमायस्य परप्रतीत्य-
 नुपायत्वात् तेन वादे साधनोपालम्भो शक्यक्रियो । तर्कस्य तु प्रतीतिसाध-
 नत्वमपि तावन्न सम्भवति सम्भावनाप्रत्ययस्वभावात्त्वात्किमुत परप्रत्याय-
 नाङ्गतेति नतरो तस्य साधनोपालम्भहेतुत्वम् । सत्यमेवमिह तु न प्रमाय-

शब्देन प्रत्यक्षादेरनुमानमपि तु प्रमाणमूला अवयवा उच्यन्ते तैश्च सिद्धु-
पालब्धी क्रियेते । एवं तर्कस्य तु स्वतः साधनेपालम्भकरणकौशलशून्या-
त्मनो ऽपि प्रमाणानुयाहकत्वात्पारम्पर्येण तद्वेतोराशयशुद्धिप्रदर्शनार्थमुपा-
दानम् । यद्येवं प्रमाणपदेनेव तन्मूलावयवप्रतिपदनात्पञ्चावयवोपपन्नग्रहणम-
तिरिच्यते । तत्र के चिदाचक्षते प्रमाणतर्कसाधनेपालम्भ इति घाटलक्षणे
छलजातिनिग्रहस्यानसाधनेपालम्भ इति च छलपलक्षणे अवशाद्वादे सर्वा-
त्मना छलादिनिषेधप्रसक्तौ कतिपयनिग्रहस्यानेद्वावनानुच्चानार्थे पञ्चा-
वयवोपपन्नग्रहणम् । अनेन च हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनं हेतूदाहर-
णाधिकमधिकमिति न्यूनाधिकयोर्द्वेषनमनुच्चायते । सिद्धान्ताधिकरूपद्वये-
नापि सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति विरुद्धाख्यहेत्वाभाषोद्वा-
षनमनुचातमित्येवं वादे त्रीणि निग्रहस्यानान्युद्वाषनीयानि । अन्ये पदन्ति
विरुद्ध एव हेत्वाभाषो वादे चोच्यते नानैकान्तिकादिरिति । कथमेतद्
युज्यते निग्रहस्थानेभ्यः पृथगुद्दिष्टा हेत्वाभाषा वादे चोदनीया भविष्य-
न्तीति भाष्यकारवचनात्प्रमाणपदेन च तन्मूलावयववाच्येपात्प्रमाणाभासमूल-
निरासे सति सकलहेत्वाभाषोद्वाषनमपि तत्र सिद्धमिति । सिद्धान्ताविरुद्ध-
ग्रहणेन सिद्धान्तमभ्युपेत्य नियमात्कथाप्रसङ्गे ऽपिसिद्धान्त इत्यपिसिद्धान्ताख्य-
निग्रहस्थानानि वादे उद्वाच्यन्ते इति । तदनुपपन्नम् न हि त्रीणि वा ऽष्टौ
वा वादे निग्रहस्थानानि चोदनीयानीति चोदना वैदिकी राजयासनं वा
वस्तुपरिशुद्धिसाधनं सर्वमेव तत्र प्रयोगार्हमयं तु विशेषः । जल्पे कस्यां
चिदवस्थायाम् बुद्धिपूर्वकमपि छलादिप्रयोगः क्रियते वादे तु यथा तेषां
प्रयोगः । भ्रान्त्या तु कथं चित्प्रयुक्तानामवश्यमुद्वाषनमनुद्वाषने वस्तुपरिशुद्धे-
रभावात् । कथं तर्ह्येवं पदद्वयं सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्न इति । अप-
सिद्धान्तादिसम्यग्भूषणदिरूपप्रदर्शनेनैवंप्रकारवस्तुशुद्धनुगुणनिग्रहस्थानजाताद्य-
नुच्चानार्थमेवेत्यभिधुक्ताः । अप्रतिभाविषेवाद्यो हि न वादे पराजयहेतवः
अयान्तरेणाप्यागत्यानुस्यूत्य च साधनमुपालम्भं वा तत्र यदन्न पराजीयते ।
प्रतिज्ञाहान्यादि तु सम्यक्पराजयकारणमखिलमाभ्यां पदाभ्यामभ्यनुचातम-
चेति । नन्विदानीं प्रमाणतर्कग्रहणमपार्थक्यं पञ्चावयवोपपन्नपदेनेव प्रमाणमूला-
वयवोपदेयाद्बस्तुपरिशुद्धनुगुणनिग्रहस्थानमभ्यनुच्चानाच्च किमिदं नेतृं न

अभिप्राये नैर्मल्पनियेदनद्वारकयादजल्पविवेकप्रतिपादनार्थत्वात् । स्वप्रतिप-
 तिसाधनमपि प्रत्यवादि घाटे प्रयोक्तुमुचितमाशयगुडिमुपदर्शयितुमत्र घस्तुनि-
 मम प्रथमं तर्क इत्यं प्रवृत्त आसीत्ततः प्रमाणमिदं प्रवृत्तमित्येवमपि तत्र
 यत्कथ्यमानं एव चान्यतरपक्षनिर्णयावसान एव भवति यादः । न जल्पघट-
 लीकद्रूपसादृश्यविरचितपरपरिभयपर्ययसानो ऽपीति तथा बुद्धिपूर्वमाभासा-
 नामप्रयोग इति निर्मेत्सरकथात्वमस्योक्तमित्यकलुषाकृतकथनाय प्रमाण-
 तर्कपदम् । अथि च साधनोपालम्भव्यतिशङ्कप्रतिपादनमपि तस्य फलमुभा-
 घपि परस्परमनुबन्धेन घादिभ्यां परीक्ष्यमाणो पक्षप्रतिपक्षी घादतां प्रयोज-
 यतो न तु स्वगृहे शास्त्रे वा विविच्यमानौ प्रमाणैरेव जल्पे व्यवहार इति
 नियमगुडानिरसनमपि तत्पदोपादानप्रयोजनमुक्तमन्योरिति कृतमतिविस्त-
 रेण सर्वथा वादलक्षणं सर्वै सुख्यम् ।

यादं च निर्णयफलार्थिभिरेव शिष्यसमग्रहचारिगुरुभिः सह वीतरागेः ।

न ऽप्यातिलाभरभसप्रतिवर्धमानस्पर्धानुबन्धविधुरात्मभिरारमेत ॥

इति वादपदार्थः ॥

यथोक्तोपपन्नश्लजजातिनियहस्थान-

साधनोपालम्भो जल्पः ॥*

यथोक्तोपपन्नपहणेन सर्वातिदेशे वादजल्पयोरविशेष इति शङ्क-
 मानाः के घन पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहमाभातिदेशमेव व्याचक्षते । इयत्सन्तु पूर्व-
 सूचानुवृत्त्या ऽपि सिद्धेर्मन्दफलमेव यथोक्तोपपन्नवचनं भवेदिति समस्ताति-
 देश एव धरम् । न च तथापि वादजल्पयोः साम्यं गम्यमानार्थमतिदेशाद्
 श्रोत यथार्थो ऽतिदिश्यते न गम्यमानः तत्कृत एव च तयोर्मदः । तथा च
 प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इत्यत्र गम्यमानो ऽर्थो ऽभिप्रायनियमः स
 नातिदिश्यते सिद्धान्ताविहट्टः पञ्चावयवोपपन्न इत्यत्रापि बुद्धिपूर्वज्ञात्यादिप्र-
 योगप्रतिपेक्षतदुद्गावननियमरूपो गम्यमानो ऽर्थः शेषि नातिदिश्यतइति
 कुतस्तयोरविवेकः । अत एव च बुद्धिपूर्वकप्रयोगानुष्ठानाय श्लजजातिनियह-
 स्थानसाधनोपालम्भ इत्युक्तम् । भयत्वयं श्लादीनां त्वसदुतरत्यात्कयमिव

साधनोपालम्भहेतुत्वम् । परपक्षप्रतिषेधद्वारकमिति चेन्नासदुत्तरत्वेन प्रतिपक्षेपि
 तेषामसामर्थ्यादेवमपि च साधनग्रहणमनर्थकमेवेति । सत्यमेवं किं तु कस्यां
 चिदवस्थायां स्वप्रतिपक्षसाधनोपहिततत्त्वज्ञानरक्षायै तान्यपि व्याप्रियन्ते ।
 यदा ज्ञानत्रयं परपक्षशक्तिमानं स्वपक्षे द्रष्टुमानं च क्व चिदवसरे परप्रयुक्ते साधने
 दूषणं सपदि न पश्याति स्वपक्षसाधनं च ऋगिति न स्मरति तदा छलादि-
 भिरप्युपक्रम्य परमभिभवत्यात्मानं च रक्षतीति । ननु यदि परच्छलादीनि
 जानीयातेषु चानुसूयमुत्तरमभिदधीत कथं जीयेत प्रत्युत जयत्येव । सत्यं
 तथाप्येकान्तपराजयाद्वरं संदेह इति युक्तमेव तत्रप्रयोगेण स्फुटाटोपकर-
 णम् । नन्वीदृश्या प्रयोजनानि जिगीयते जनस्य जनपदसदसि भवन्ति
 तस्मापि न निपुणप्रतिपक्षसि मुमुक्षोस्तु दूरापेतैश्च कथेषामिति कथमिह
 मोक्षयास्ये जल्पाद्युपदेशः । नेतदेवम् । मुमुक्षोरपि क्व चित्प्रसङ्गे तदुपयोगात् ।
 यथोक्तं सत्याध्ययसायसंरक्षणासीनमनेकशिव्यगणोपास्यमानं रहस्यतन्वमुप-
 दिशन्तं शान्तमानसमाचार्यमनार्यः कश्चिद्विपरिचदाभासः कुश्रिविदागत्य
 दुरधिगतकतिपयाक्षरपरिचयजनितगुह्यतरगर्वगद्गदया गिरा भोस्तपस्विन्दि-
 माध्यायते हूँकारमान्वीचिकी सरलमतिप्रियेयं विद्या क्व वेदाः क्व वेदप्रमाण्यं
 क्वात्मज्ञानं क्वापर्यगं इत्यादि मन्दं विद्वस्य सहस्यसहस्रादृष्टमेव इव प्रकटित-
 काब्जदण्डकाशितसम्बन्धिविषासिताश्रममृगधर्ममुद्वाहयत्राकुलमति तदा जल-
 जालमिन्द्रजालपरिवृततिलवितमिति जानन्नप्याशाभ्या यदि तदुपेक्षते न
 तिरस्करोति सद्यः सम्यक् साधनाप्रतिभासे ऽपि यदि छलादिभिरेनं न
 शमयति तदा तस्मिन् गते तत्र उत्थाय शिष्यगणा धूमः कष्टमस्याने
 क्रियाः स्मः ।

यो ऽसावस्माकमाचार्यः प्रख्यातो न्यायवितमः ।

अथ त्यागत्य सो ऽन्येन परिव्रजेत् पराजितः ॥

तच्छ्रुत्या जन इतरोपि सत्यवस्थायेचित्प्राप्तसपदि तमेव मा ऽनुषासीत् ।

तन्नने परिभवभूमिकामसद्यां नेतव्यः सत्रसि च पापदूकपाशः ॥

तद्विघातघटने निरगन्तं अल्पमन्त्रमुपदिष्टुषान्मनिः ।

आनुषङ्गिकमपि प्रयोषन् तस्य रागिजनतापु यदितम् ॥

जल्पपदार्थः ।

स प्रतिपक्षस्यापनाहीना वितण्डा ॥ *

स एष श्योक्तलक्षणको जल्पो वितण्डा भवति । को विशेष इति चेद् आह प्रतिपक्षस्यापनाहीन इति । उत्तरपक्षवादी वैतण्डिकः प्रथमवाद्य-प्रसाध्यमानपक्षापेक्षया हस्तिप्रतिहस्तिन्यायेन प्रतिपक्ष इत्युच्यते । मसाशब्द-पगच्छत्येष न तत्र साधनमुपदिशति परपक्षमेवास्तिपक्षास्ते । तर्हि साधनाद्वि-पक्षो ऽपि सो ऽस्य नास्त्येवेति प्रतिपक्षहीना वितण्डेऽप्युच्यतां किं स्थापना-यहणेन । नाभ्युपगममापेक्ष तद्वापानमनभ्युपगम्य प्रलपतः कस्तस्य शृणुयात् । शोषचारिको वा परमतपराकरणरूप यथास्य यवस्तस्मिन्निह सति स्वपक्षो हि सस्य सिध्येदिति । परमताक्षेपप्रवणप्रवृत्तश्च बलाद् द्वितीयपक्षवाद्येष वैतण्डिक इति । तदेवं पक्षो ऽस्यास्तीति साधनं तु नास्तीति सम्यक् सूचितं स प्रतिपक्षस्यापनाहीना वितण्डेति ।

इत्युदाहृतमिदं कथाचयं यत्परस्परविविक्तलक्षणम् ।

स्थूलमप्यनवलोक्य कथ्यते वाद एक इति शक्यशिव्यकेः ॥

इति वितण्डापदार्थः ॥

पक्षधर्मत्वः प्रतीति पञ्च लक्षणानि हेतोस्तानि तेषामेकेकापायात्पञ्च हेत्वाभासा भवन्तीति तान् दर्शयितुमाह ।

सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला

हेत्वाभासाः ॥ †

एष हेत्वाभासश्रुतिरेव निर्बचनसहिता सामान्यलक्षणं बोधयत्यहे-तवो हेतुवदाभासन्तइति हेत्वाभासाः । लक्षणेकदेशयोगाच्च हेतुवदाभासनम-हेतोरप्युपपद्यते । सकललक्षणापाये ऽपि पञ्चमीनिर्देशादिभ्रमहेतुरित्येके । सव्य-भिचारादिपदपर्यन्तवर्तनी तु सैव श्रुतिविभागमवगमयति प्रमाथश्रुतिव-दित्युक्तम् । पक्षधर्मादिलक्षणानां च क्रमनियमाभावात्साध्यसमविरुद्धसव्य-भिचारातीतकालप्रकरणसमा हेत्वाभासा इति पाठो नाशितः । ननु यद्य यद्य हेत्वाभासा इति शक्याः । न प्रत्यक्षागमसाधितस्य सप्रतिपक्षस्य च हेतोः

पूर्वप्रदर्शितत्वात् । नन्वेकस्यैव रूपद्वयवैकल्यात्कथं न षष्ठादयस्तत्प्रभेदाः
स्युः । यथा नित्यः शब्दश्चाक्षुषत्वादिति । एष हि पक्षे घृण्यभाषादसिद्ध
उच्यतामुत सामान्यादिविपक्षादप्रच्युतेः सव्यभिचार उत जात्यन्तरमेव
ताभ्यामिति । नैतदेवम् एकैकरूपापायनिमित्तभेदपञ्चकप्रतिपादने कृते द्विवि-
रूपापायान्न रूपान्तरमवतरति किं तु तेषामेव समावेशः स्यात् । अपि च
प्रथमगृहीतान्यतमरूपवैकल्यलक्ष्यके हेत्वाभासरूपे ऽस्मिन्किं रूपान्तरनि-
रूपणेनेत्यास्तामेतत् । नन्वप्रयोजको नाम षष्ठी हेत्वाभासः समस्तीति न
पुनरपि पञ्चत्वम् । न तस्यान्यथासिद्धयवान्तर्भावं यत्यामः । अथान्तरभेद-
विषयायां तु हेत्वाभासानामियतानिश्चयो न शक्यक्रियो न च सप्रयोजन
इति पञ्चैव हेत्वाभासा इति सिद्धम् । तेषां सव्यभिचारस्तावदुच्यते ।

अनैकान्तिकः सव्यभिचारः* ॥

व्यभिचार एकत्र व्यवस्थाऽनियमः तेन सह वर्तते इति सव्यभि-
चारे विपक्षादप्रच्युत इत्यर्थः । एकस्मिन्नन्ते भवेन्नैकान्तिकः तद्विपर्ययादने-
कान्तिक इति स एवार्थः यथमिह लक्ष्यलक्षणपदयोर्व्याकाममभ्युपगमो न
प्रत्यवादिबहुषस्थया । सव्यभिचारपदे लक्ष्याभिधायिनि लक्षणवचनमनेकान्ति-
कपदमनेकान्तिकपदे तु लक्ष्यवाचिनि सव्यभिचारिपदं लक्षणप्रतिपादकं प्रसि-
द्धाप्रसिद्धविभागावेवया पिककोकिलवद् द्रष्टव्यम् । पिकः कोकिल इत्युक्ते यस्य
पिकशब्दार्थः प्रसिद्धः स ततः कोकिलशब्दार्थमयभोत्स्यते प्रसिद्धकोकिलश-
ब्दार्थश्च पिकशब्दार्थमिति । आह भवत्त्रैवमिदं तु विन्ययताम् अनैकान्तिक
इति किमय पर्युदासः प्रसज्यप्रतिषेधो वा । किं चातः पर्युदासपक्षे स्वपक्ष-
नियतादेकान्तिकादन्यः स एवानैकान्तिक इति स एवैको हेत्वाभासः
स्यादतरश्च पञ्चसंख्या विप्रलुप्येतेति । प्रसज्यप्रतिषेधे त्यैकान्तिकाभाषस्य
निवृत्तिरूपस्य हेत्वाभासता भवेन्न लक्ष्यत्वेनाभिमतस्य विपक्षनेर्हेत्यन्त-
रस्य प्रमेयत्वादेरिति । उच्यते प्रश्न यथायमनुपपन्नः संशयानो हि परं
पृच्छति संशयश्चोभयथा दर्शनाद्भवति न च नामपदसंबन्धस्य तत्रो द्वयी
वृत्तिर्दृष्टा । अथाह्रुभोषीत्यादौ हि भुजिना नञसंबन्ध्यते याहुं न भुङ्कति न

तु नाम्ना श्राद्धेनेति । आख्यातेनापि प्रयोज्यमानः क्व चित्प्रकरणसामर्थ्या-
 नुरोधात्प्रत्ययार्थसंबन्धमवधूय धात्वर्थमेव केवलमालिङ्गन्युदासवृत्तिर्भ-
 वति यथा नेष्टेतोदात्तमादित्यमिति । न तु नाम्ना संबध्यमानः क्व चिदपि
 पर्युदासवृत्तिमुल्लङ्घ्य प्रसज्यप्रतिषेधमाचतामवलम्ब्यमानो दृश्यते अग्राह-
 णादौ सर्वेषु तदन्याधगतिदर्शनादिति कुतस्त्यः संशयः । अथ वा किमनया
 उच्यन्तरचिन्तया यथापृष्टं प्रकृतयथोत्तरमुच्यते एकस्मिन्ननित्यपक्षे वा नियत
 ऐकान्तिक एकपक्षवृत्तिरुच्यते ततोऽन्यः पक्षद्वयवृत्तिरनेकान्तिको भवत्येवं
 न सर्वं हेत्वाभासाः पक्षद्वयवृत्तय इति न संख्याहानिरतः पर्युदासपक्षे
 तावन्न दोषः । प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्येकान्तिको न भवति स यथाहेतुरिति न
 निवृत्तिमात्रपरत्वम् । अश्राद्धभोजीति कृता पुरुष उच्यते न श्राद्धभोजनाभा-
 वमात्रमेवमिहापि तद्वित्तेनैकान्तनियतताप्रतिषेधविशिष्टो हेतुरेवाच्यते नाभा-
 वमात्रमित्येवमुभयथापि न दोषः । तस्योदाहरणम् अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वा-
 दिति । एष हि नित्यानित्यपक्षयोरन्यतरस्मिन्नपि न नियत इति विषयवृ-
 त्तित्वादनैकान्तिकस्तदेवं व्यतिरेकाख्यहेतुलक्षणशून्योऽनेकान्तिक उक्तो
 भवति । ननु यदप्रकाराः परैरनेकान्तिका इष्यन्ते सपक्षेकदेशवृत्तिर्विषयव्यापी
 विषयेकदेशवृत्तिः सपक्षव्यापी उभयपक्षेकदेशवृत्तिरुभयपक्षव्यापी साधारण-
 श्वत्पक्षकारः असाधारणो विरुद्धव्यभिचारी चेति स कथमिह न निर्दि-
 श्यते । उच्यते सपक्षव्याप्यादिभेददर्शनं तावदप्रयोजनकमशक्यं च हेत्वा-
 भासानामेषान्तरभेदेनानन्त्यात् । विषयाङ्गावृत्तिर्यस्य नास्ति स सव्यभिचार
 इत्यन्यतमहेतुत्वरहितत्वमनेकान्तिकलक्षणमिह विषयितम् । तद्योक्तमेव
 किमेषान्तरभेदपरिगणनेन । असाधारणविरुद्धाव्यभिचारियो तु न संस्त एव
 हेत्वाभासाविति न व्याख्यायेते । ननु साधारणादसाधारणस्यापि गन्धव-
 न्वादेः संशयहेतुत्वदर्शनात्कथमसंभवः अनेकधर्मोपपत्तेरिव संशयो भव-
 द्विरपि व्याख्यायतएव । नेतदेवम् उभयविशेषसहचरितधर्मदर्शनं हि तद-
 नुस्मरणप्रायं संशयमुपजनयति असाधारणस्तु असाधारणत्वादेव न तत्स-
 हचरः कदा चिदुपलब्ध इति कथं संशयहेतुः । कथं तद्वानेकधर्मोपप-
 त्तेरिति धर्मोपिष्यते । धर्मोत्तमेतद् वस्तुनो हि विशेषधर्मः कश्चिदसाधारणः
 केनापि धर्मान्तरेण सहचरितो दृष्टः सोऽयं शब्दे विभागज्वास्थो धर्मः

केन धर्मान्तरेण द्रव्यत्वेन गुणत्वेन वा सहचरितो भवेदित्तीत्यमनेकधर्मो-
 पपत्तेः संशयो वर्णितः । तदिहापि गन्धधत्वमसाधारणमित्यमेव यदि संश-
 यहेतुतया वर्णयते तर्हि साधारणाद्वस्तुधर्मत्वादेव संशयो भवेत्साधारणाद्ग-
 न्धवत्वात् । न हि तन्नित्यानित्ययोरन्यतरेणापि सहचरितमुपलब्धम् । वस्तु-
 धर्मस्तु धर्मान्तरानुयायी दृश्यतइति वस्तुधर्मत्वमेव तत्कारणमतो नित्या
 भूर्गेन्धवत्त्वादित्यसाधारणानेकान्तिको न वक्तव्यः । विरुद्धाव्यभिचार्यपि न
 वाच्य एव एकश्च धर्मिणि परस्परविरुद्धद्वयप्रयोजकहेतुद्वयोपनिपातस्यानुप-
 पत्तेः । ननु प्रत्यक्षो वायुः स्पर्शवत्त्वाद् घटघट् अप्रत्यक्षो वायुररूपत्वादा-
 काशवदित्यस्ति हेतुद्वयसन्निपातः स एव च विरुद्धाव्यभिचार्युच्यतइति ।
 अत्र तावदेतदेव वक्तव्यम् । को ऽयमपूर्वः प्रामाणिकव्यवहार ईदृशो यदनु-
 मानेन प्रत्यक्षत्वमप्रत्यक्षत्वं वा साध्यतइति इन्द्रियजनप्रमितिधिषयो हि
 प्रत्यक्षो ऽयौ भवति स एव वायुर्मदीन्द्रिये प्रत्यये प्रतिभात्येव किमनुमा-
 नेनेति । किं चानयोरन्यतरो हेतुरयस्यमप्रयोजको वस्तुने द्वैक्यानुपपत्तेः ।
 हेतौ च प्रयुक्ते तनुणदोषपरीक्षणमेव प्रतिधादौ विधत्तां को ऽपसरः
 प्रतिहेतूपन्यासस्य । विडम्बनार्थस्तदुपन्यास इति चेन्न विडम्बनेोपन्यासस्य
 चात्युत्तरप्रकारत्वात् । इह च हेत्याभासा यास्तथा यवानुमानदोषाः प्रतिपा-
 दान्ते न च विरुद्धव्यभिचारो नाम यास्तथो हेतुदोषः । एकश्च प्रयोजकवि-
 रुद्धहेतुद्वयसमाधेयासंभयस्योक्तत्वात् । कथं तर्हि प्रकरयसम इति चेत्तथैव
 विशेषं वक्ष्यामः । अथ हेतुप्रयोगरहितोभययाद्विपरिगृहीतपक्षप्रतिषेधोपन्या-
 सभावं विरुद्धाव्यभिचारिणो रूपमुच्यते सो ऽयं विप्रतिपत्तेः संशयो भवति
 न हेत्याभासादस्मादिति । अपि च संशयजननमनेकान्तिकलक्षणमुच्यते चेत्
 काममसाधारणस्य विरुद्धाव्यभिचारिणो वा यथा तथा संशयहेतुतामधि-
 रोप्य कथ्यतामनेकान्तिकता न तु संशयजनकत्वं तल्लक्षणमिन्द्रियादेरपि
 तज्जनकत्वेन तथाभाषप्रसक्तेरपि तु पक्षद्वयपृथित्यमनेकान्तिकनक्षयं स
 तु पक्षद्वयपृथित्यासंशयमपि जनयतीति यन्तुत्यभाषो ऽयमतेो ऽसाधार-
 णाविरुद्धाव्यभिचारिणोः कथं चित्संशयहेतुत्ये ऽपि पक्षद्वयपृथ्यभाषाज्ञाने
 कान्तिकरूपं ऽनाभावं । क्व तर्हि तावन्तर्भविष्यतः जात्युत्तरावामानन्त्या-
 सतेति यस्यामः ।

तस्मादभाधारणसंज्ञकस्य हेतोर्द्विरुद्धाध्यभिचारियो वा ।

विषयश्रुतित्वमतर्कयन्तो यदन्त्यनैकान्तिकतां नयन्तः ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरुद्धो विरुद्धः ॥ *

सपक्षविषययोर्धृन्धृती हेतो लक्षणमुक्तम् । ते यस्य विपर्यस्तो दृश्येते
यः सपक्षे न वर्तते विपक्षे च वर्तते स साध्यविपर्ययसाधनाद्विरुद्धो भवति
सो ऽयमुच्यते सिद्धान्तमभ्युपेत्येति । सिद्धान्तशब्दो यद्यपि धर्मविशिष्टे
धर्मिणे व्याख्यातः अयमित्यमित्यभ्युपगमविपर्ययीकृतो ऽर्थः सिद्धान्त इति
तथापीह तदेकदेशसाध्यधर्मविषयो लक्ष्यते । तं सिद्धान्तसाध्यधर्ममभ्युपगम्य
यो विरुणाद्भि व्याहन्ति तद्विपर्ययं साधयति स विरुद्ध इत्यर्थः । ननु समा-
नकर्तृकयोः क्लृप्तत्वस्यः स्पर्धते इह च हेतोरचेतनस्याभ्युपगमे कर्तृत्वात्स-
म्भवात्पुरुषसत्कर्ता भवेत् सिद्धान्तं च विरुणाद्भि हेतुरिति भिन्नकर्तृकत्वमु-
च्यते । समानकर्तृकत्वसिद्ध्ये हेतेरेवाभ्युपगमे कर्तृत्वमुपचारादूर्ध्वमिष्यते हेतु-
बलात्पुरुषेणाभ्युपगमः क्रियमाणो हेतुनेव कृतो भवति । एवं च स एवाभ्यु-
पगन्ता स एव विरुणाद्भि न भिन्नकर्तृकत्वम् । ननुपचारपरिग्रहश्चेदभि-
सत्तदत्र चित्तय वक्तव्यम् । साध्ये ऽर्थे प्रमाणबाधो निमित्त प्रयोजनं चेति ।
साध्ये ऽर्थे प्रमाणबाध उक्त एव हेतोरचेतनत्वम् । निमित्तमप्यस्ति हेतुसाधनको-
ट्युपगम इति । प्रयोजनं तु विशेषविरुद्धानां हेत्याभासत्वनिवारणम् । सिद्धा-
न्तशब्दस्य समुदायवाचिनेो यदेकदेशे ऽवस्थापनं तस्यापि विशेषविरुद्धव्य-
वच्छेद एव फलम् । विशेषविरुद्धानां हि हेत्याभासत्वाभ्युपगमे सर्वानुमानो-
च्छेदप्रसङ्गः । न हि तथाविधो हेतुरिह जगति कश्चिदवाप्यते यः साध्य-
सिद्ध्ये ऽभिधीयमानो धर्मस्य वा धर्मिणो वा विशेषं न कं चन बाधते ।
तथा हि अनित्यः शब्दः कृतकत्वादिति सकलतार्किकगृह्यसिद्ध एव हेतु-
रनित्यतो साध्यस्यपि यद्यत्कृतकं तत्तदश्रावणं दृष्टं यो यः कृतकः स
स व्योमविशेषमुणो न भवतीति धर्मिणो विशेषं बाधते एवेत्यहेतुः स्यात् ।
न चैव युक्तमिति न विशेषविरुद्धो नाम हेत्याभासो ऽभ्युपगन्तव्यः किं तु
साध्यस्वरूपविपर्ययसाधन एवेति । अत एव यथा तीर्थान्तरे वर्यते विरुद्ध-

इह तु व्यकारो धर्मैस्वरूपविपरीतसाधने धर्मिस्वरूपविपरीतसाधने धर्मविशेष-
 विपरीतसाधने धर्मविशेषविपरीतसाधने इति तथेह नेष्यते ऽतिप्रसङ्गस्य
 दर्शितव्यादिति । अस्योदाहरणं नित्यः शब्दः कृतकत्वादिति । नन्वेकैकल-
 क्षणापायास्यस्य द्वैत्याभासा इत्युक्तम् अस्य च हेतोस्मै लक्षणे न स्तः । यथा
 ह्यस्य सपक्षे वृत्तिर्नास्ति तथा विपक्षादपि व्यावृत्तिः । यदि हि सपक्षादिय
 विपक्षादपि व्यावृत्त एव भवेत्तन्व्यवस्यदसाधारण एव स्यादिति । सत्यमेवं
 किं तु विपक्षादव्यावृत्तिर्व्यभिचारं प्रति प्रयोजकतां प्रतिपद्यते- प्रतिपक्ष-
 गामो हि व्यभिचरित इत्युच्यते । सपक्षे वृत्तिविच्छेदस्तु विपर्ययसिद्धौ प्रयो-
 षक इति सत्यामपि विपक्षवृत्तौ सपक्षवृत्तिविच्छेदनिवन्धनमेवास्य विहङ्ग-
 त्यमुच्यते विपक्षादप्रवृत्तः स्वसाध्यमेव न साधयेत्सपक्षे त्ववर्तमानेन सा
 विपरीतमपि साधयतीति तल्लक्षणापायकृतमेवास्य विहङ्गत्वमावद्यते इत्यलं
 सूत्रेणैव । तदित्यमुक्तं सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विहङ्ग इति । अन्ये
 स्थान्यथा व्याचक्षते किल साध्यधर्मविपर्ययसाधकयदपिसिद्धान्तप्रतिज्ञाविरो-
 धादयो ऽपि सिद्धान्तविरोधिनः संगृहीतुं युक्ता एव ते चेवं व्याख्यायमाने
 न संगृहीताः स्युः । ह्यप्रत्ययसिद्धान्तशब्दो च न समन्वितो स्याताम् ।
 तस्मादभ्युपगतसिद्धान्तविरोधी विहङ्ग इति सूत्रार्थं परिणते अभ्युपगतं
 सिद्धान्तं यो विहङ्गति स विहङ्गः । तत्कालेवानप्रतिज्ञाविपर्ययीकृतं वा ऽय-
 चान्तरव्यप्रस्थापितं चेत्येतत्संपदश्च कृते भविष्यति । सिद्धान्तशब्दश्च न
 सङ्गेवितो भविष्यति । ह्यप्रत्ययस्यसङ्गतस्य दुष्यते एव भिन्नकर्मकृत्यादान-
 नन्तर्पस्य गम्यमानस्य चानुपयुक्तत्वादिति । तथा च भाष्यकारेण पूर्वो-
 भ्युपगतसिद्धान्तानुगम्येयोदाहरणमुक्तं सो ऽयं विकारो व्यक्तेरपैति नित्य-
 त्यप्रतिषेधादपेतेो ऽप्यस्ति विनाशप्रतिषेधादिति । अथ हि प्रत्ययसिद्धान्तस्य ध-
 र्मस्यादित्यप्य हेतुशब्देरपेतेो ऽपि विकारो ऽस्तीत्यमुं सिद्धान्तं विहङ्गद्व-
 नेन वा विहङ्ग्यते इति । एतत्प्रवृत्तपङ्गममिव व्याख्यानम् अपरसिद्धान्तप्र-
 ताविरोधादेर्नैव हस्यानपूर्व द्वैत्याभासैः पृथगुद्देशात्किमिह तत्संपदक्षेप ।
 प्रत्युत संपद एव दोषः । यो हि मीमांसको ऽहमित्यभ्युपगम्यानित्यः शब्दः
 कृतकत्वाद् घटवदिति प्रुपात्र गम्याय हेतुधिहङ्गो भवेदपि त्यपरसिद्धान्त-
 त्रिगुहोत् । तस्मात्साध्यविपर्ययसाधन एव विहङ्ग उच्यते न तु पूर्वोभ्युपग-

तस्यसिद्धान्तविरुद्धः । न च निरभिप्राय एव सूचकता क्लानिर्देशः कृतः किं तु ततः प्रतीयमानमानन्तर्यमप्यपेक्षमाणेन यो हि सिद्धान्तमभ्युपेत्य प्रति-
ज्ञाय तत्सिद्ध्यर्थतयोपादीयमानस्तमेव विरुद्धि च विरुद्धो हेत्वाभाष
वति प्राक्तनमेव व्याख्यानमनवद्यम् ।

अतः प्रतिज्ञाविपरीतसाधनाद्विरुद्धतामेति न हेतुरन्वया ।

विशेषबाधादिनिबन्धनं पुनर्वहुप्रकारत्वमसुष्य नैष्यते ॥

यस्मात्प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः* ॥

एकेकलक्षणापायनिमित्तहेत्वाभाषपञ्चकप्रतिज्ञानादसत्प्रतिपक्षत्वलक्ष-
णवैकल्यात्किल प्रकरणसमो नाम हेत्वाभाषो वक्तव्यः । स च न सम्भवति
सप्रतिपक्षस्य हेतोरभाषादद्यात्प्रकृत्याद्वि वस्तुनामैकैव परस्परविरोधिधर्म-
द्वयप्रयोजकहेतुसमावेशो नास्तीत्यसकृदुक्तम् । अत एव विरुद्धाव्यभिचारी
निरस्तः । अनुमानविरुद्धमनुमानं च नैष्यतएव तत्कृतः सप्रतिपक्षो हेत्व-
भाषो ऽतश्च लक्ष्याभाषात्कस्येदं लक्षणमित्याशङ्काह । यस्मादित्यादि । विचा-
र्यमाणो प्रागुक्तलक्षणको पक्षप्रतिपक्षो प्रकरणम् । तस्य चिन्ता संशयात्प्रभृत्या
निर्णयाद्यादापि भवति तथापीह विमर्शात्मिकैव गृह्यते । सा यस्माद्भवति
कस्मात्तु सा भवति विशेषानुपलम्भात् । स एव विशेषानुपलम्भो यदि निर्णया-
र्थमुपदिश्यते तत्प्रकरणमनतिवर्तमानत्वात्प्रकरणसमो भवति । नित्यः शब्दः
अनित्यधर्मानुपलब्धेरानाशयत् । अनित्यः शब्दो नित्यधर्मानुपलब्धेर्घटय-
दिति । सो ऽयं सप्रतिपक्षो हेतुरिह लक्ष्यो विद्यते । न च ह्यात्मकानि वस्तूनि ।
प्रमातास्तु रूपमेवां नियतमउधारयितुमशक्नुवन्त एव भ्राम्यन्तीति । तथा
ह्येको विशेषानुपलब्धेः पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकाद्यपश्यंस्ततस्तथेति साध्यं
बुध्येत तथैव च परं प्रत्यापयेदिति । इतरौ ऽपि द्वितीयविशेषानुपलब्धेः
साधनतां बुद्ध्वा प्रत्ययस्थानं च करोतीति सप्रतिपक्षक श्वेष प्रकरणसमो
हेत्वाभाषः । तथा च न तावदयं सम्यग् हेतुः प्रतिपक्षोपहतत्वेन स्वसाध्या-
पस्थानसामर्थ्यगून्यात्वात् । हेत्वाभाषो ऽपि च भवन्न तावदसिद्धः साध्ये
धर्मिणि शब्दे ऽनुपलभ्यमाननित्यधर्मत्वस्य हेतोः सद्भावात् । नापि विरुद्धः

साध्यविपर्ययसाधननिमित्तभूतः सपक्षवृत्तिधियोगानुपपत्तेः । नाप्यनैकान्तिकः पक्षद्वयसाधारणत्वानवधारणात् । संशयजनकत्वं तु न तस्य लक्षणमित्युक्तमेव । नन्वेकस्मिन्पक्षे नियत ऐकान्तिकस्ताद्विपर्ययादनैकान्तिकः स चायं नित्या-
 नित्यपक्षयोरन्यतरथापि न नियत इत्यनैकान्तिक एव स्यात् । अपि चाहुः अप्रामाण्य विधा भिन्नं मिथ्यात्वाज्ञानसंशयैरिति* तत्र यथेन्द्रियादेरबोधक-
 त्वाद्वा संशयविपर्ययस्वभावावभाससमुत्पादनादौरात्म्यद्वा भवत्यप्रामाण्यव्य-
 धहार यश्मनुमानमपि तथैव चर्तमना प्रमाणाभासतामवलम्बते तथासिद्धस्ता-
 ददलममानो धर्मिणि वृत्ति तत्र साध्यधर्मधियमाधातुमनधिकृत इत्यज्ञा-
 नफलत्वादप्रामाण्यमनुभवति । विरुद्धस्तु विपर्ययसाधन इति भवन्त एव
 प्रतिपक्षाः । संशयजनकस्यनैकान्तिको भवितुमर्हति न तु पारिभाषिकवि-
 पक्षवृत्तित्वमेव तस्य लक्षणमुचितमयमपि चान्यतरपक्षनियमविरहिततनुरिति
 किमिति न भवति विमर्शमुपदधदनैकान्तिक इति यद्य एव हेत्वाभासाः ।
 उच्यते । न फलनियमेन लक्षणनियमः कर्तुं शक्यते । यद्यपि द्विविधं त्रिविधं
 चा भवत्यप्रमाणफल तथापि न चिलक्षणके लिङ्गे ऽधिनाभावः परिषमाप्यते
 ऽपि तु पञ्चलक्षणकृद्भिः प्रसाधितो ऽयमर्थः । तद्वैकल्याच्च हेत्वाभासानामपि
 पञ्चन्यमेव । फलं तु द्विविधमस्तु त्रिविधं वा न ह्यप्रतिपत्तिजनकं किं चि-
 द्भ्रमुपलभामहे । न चाप्रतिपत्तिः प्रयवजन्या प्रागभासस्य निसर्गसिद्धत्वादित्य-
 लमशान्तरचिन्तनेन । न फलापेक्षो लिङ्गलक्षणनियमः तत्र यथा पक्षधर्मरहित-
 त्यमसिद्धलक्षणमेव च हेतुः पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकाणामन्यतमेनापि रूपेण न
 विकल इति कथमनैकान्तिकतां प्रतिपत्स्यते । व्यस्ततायां हि सर्वोपेतानि
 सन्ति लक्षणानि समस्त वस्तु नोपन्यस्तमेव हेतुत्येन नित्यानित्यधर्मानुपल-
 ब्धेरिति । ननु यद्यस्य पक्षधर्मान्वयव्यतिरेका निरपवादाः सन्ति कथं तर्हि न
 हेतुरेयायम् । इतरस्यापि पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकाणां निरपवादानां सम्भवात्सो
 ऽपि न कथं हेतुः । अस्तित्वसि चेद् न वस्तुनो द्वैरूप्यानुपपत्तेः । यद्यपिमे हेतु
 पक्षद्वये ऽपि सुद्धिं जनयन्तो संशयमायहसो नानैकान्तिकरूपद्विपक्षवृत्तित्वेनेति
 हेत्वाभासान्तरत्यम् । यथैविधस्य चास्य प्रकरणसमस्य पिरुद्धाव्यभिचारीति
 नाम यदि क्रियते तदपि भयतु न पुनरनैकान्तिकप्रमेदतामवलम्बते तल्लक्षणास-

* नैकान्तिकसिद्धे सु. २ उ. १. ५४ ।

स्पर्शादुभयप्रतीतिजनको हीमो हेतू भवतो नोभयपक्षवृत्तीति । नाप्ययं काला-
 त्ययापदिष्टः प्रत्यक्षागमयोरन्यतरस्यापि बाधकस्यानुपलम्भात् । अनुमानं
 तु नानुमानस्य बाधकं भवितुं सममित्युक्तम् । न चेतरेतरयाद्यपेक्षया ऽनयो-
 रसिद्धत्वमभिधेयम् । संशयजनकत्वे ऽनुभवसिद्धे सति विशेषानुपलब्धेरप्रत्या-
 ख्येयत्वात् । ननु निश्चितस्य साधनप्रयोगाधिकारात्कथं चिन्ताबान्साधनं प्रयु-
 ष्जीत निश्चितत्वं च तदुर्मानुपलब्धयोः परस्परमसिद्धत्वं स्थितमेव । नैत-
 देवम् अन्यतरधर्मानुपलब्धेरैव पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकान्यश्यन्नसौ निश्चिततां
 प्राप्नो न द्वितीयधर्मानुपलब्धेरसिद्धतां बुध्यमानः । अत एवायं भ्रान्तिमूलहे-
 त्वाभासः द्वितीयधर्मानुपलब्धिसिद्धत्वनिश्चये तु सम्यग् हेतुरेव स्यात् ।
 तदसिद्धत्वानवधारणे ऽप्यसौ स्वस्य हेतोस्त्रैहृष्यदर्शनाद्निश्चितमतिभूत्वा
 साधनं प्रयुञ्जान इतरेण तथैव निश्चितमतिना प्रतिप्रयोगे कृते तस्यापि
 चेहृष्यमुपलभमानः संशयमधिगच्छतीत्यलं प्रसङ्गेन । तदेवमसिद्धादिलक्षणवे-
 परीत्यात्प्रतीत्यनुगुणः प्रकरणसमो नामाऽसिद्धो हेत्वाभासः । अपरे पुनस्तदा-
 ह्वर्यान्तरमस्य व्याहरन्ति नित्यः शब्दः पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वाद् आका-
 शवत् । अनित्यः शब्दः पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वाद् घटवदिति । ननु पक्षसपक्ष-
 योरन्यतरः पक्षो वा स्यात्सपक्षो वा स्यात् तृतीयो न हि मित्राघरूपयो-
 रन्यतरः सोमो भवितुमर्हति तत्र एवै ऽन्यतरशब्दवाच्ये ऽनन्ययो न हि
 शब्दाख्यः पक्षो धर्मो धर्म्यन्तरे वर्तते सपक्षे त्यन्यतराभिधेये पक्षधर्मता
 नास्ति न ह्यकाशादिः सपक्षः शब्दाख्ये धर्मिणि वर्तते । उच्यते न पक्ष-
 त्वादिति हेतुः प्रयुक्तः सपक्षत्वादिति वा येनैवं स्यात् किं तु पक्षसपक्षयो-
 रन्यतरत्वादिति । ततश्च द्वयोरपि किमपि साधारणरूपं न हि वक्ष्ये यद्युच्य
 इति यादृशी बुद्धिस्तादृश्येव मित्राघरूपयोरन्यतरः यद्युच्य इति । विशेषनि-
 ष्टतायां तु बलादाशयमानायां सरुलानुमानोच्छेदः । न चान्यतरत्वं शब्द-
 माचरोपिनरूपमथास्तवमिति घदितुमुचितमर्थोसंस्पर्शितायाः प्रतिधिप्रत्यात् ।
 अन्यतरत्वादित्यसिद्धो हेतुरिति चेत्किल पक्ष एवायं न पक्षसपक्षयोरन्य-
 तर इति । तदयुक्तम् यत एवायं पक्षस्तत एव पक्षसपक्षयोरन्यतरः न
 ह्यपक्षः पक्षसपक्षयोरन्यतरः स्यात् ह्यवक्ष्ये मित्राघरूपयोरन्यतर इत्युक्त-
 मेव । पक्षो ऽपि च भवन्नेव न पक्षत्वादित्यनेन रूपेण हेतूक्रियते किं त्यन्य-

तरत्वादितिथं च हेतुकरणे नैव दोष इति । अपरमुदाहरणं सन्सर्वज्ञ इतरतद्विपरीतविनिर्मुक्तत्वाद् घटवद् असन्सर्वज्ञ इतरतद्विपरीतविनिर्मुक्तत्वात्खरविषाणवदित्यवाप्याद्येपप्रतिसमाधानप्रकारः पूर्ववदनुसरणीयो धर्म्यसिद्धता च यद्वतः परिचिन्तनीया । एवंजातीयकं तूदाहरणं नानुमोदन्ते मतिमन्तः यत्र हि हेतुना स्वयमथै सम्यगसम्यग्वा ऽनुमाय प्रमाता परप्रत्यायनाय तं हेतुं प्रयुञ्जीत स प्रयुज्यमानो वस्तुवलप्रवृत्ततया हेतुभवति हेत्वाभासीभवति वा तथा ह्यारोहपरिणाहवति पुरो ऽवस्थिते धर्मिणि स्याणुगतविशेषानुपलम्भादेकस्य पुरुष इति भवति प्रतीतिरितरस्य तु पुरुषगतविशेषानुपलब्धेः स्याणुरिति भवति मतिः । एवं यदा ऽसावेकः पुरुषत्वसिद्धये परं प्रति स्याणुधर्मायहणं हेतुत्वेन द्रूयादितरो ऽपि पुरुषधर्मायहणेन स्याणुतां प्रतिष्ठापयप्रत्यवतिष्ठते तदा स्वप्रतीत्यनुसरणपुरःसरसाधनाभिधानाद् भ्रान्तिसंभवाच्च युक्तं तथाविधोदाहरणकीर्तनमेवं नित्यः शब्देो ऽनित्यधर्मानुपलब्धेराकाशवदनित्यः शब्देो नित्यधर्मानुपलब्धेर्घटवदित्यपि दृश्यम् । यस्तु न वस्तुमूलः केवलोत्प्रेतामाशवलम्बनः स्वप्रतीतिपु न दृष्टपूर्वः किं तदुपन्यासेन । एतेन सद्वितीयप्रयोगा अपि प्रत्युक्ताः । यथा क्वचित्साधनप्रयोगे कृते सति तथैवं परः प्रत्यवतिष्ठते यथा प्रस्तुतसाध्यधर्माधिकरणत्वगून्यधर्मिघटान्यतरसद्वितीयो घटः अनुत्पन्नत्वात्कुड्यावदिति । यथा प्रस्तुतेन सिषाधयिषितेन धर्मेण शून्यो यः प्रकृतो धर्मो घटश्च तयोरन्यतरेण न सद्वितीयो ऽयं घटरूपो धर्मो तत्र हेतुरनुत्पन्नत्वं तस्य कुड्यादौ व्याप्तिरिति । सत्यं यदत यदास्ति लोके क्वचिदीदृशः प्रतीतिक्रमः घटश्च धर्मो धर्मिघटयोरन्यतरेण सद्वितीय इत्यवान्यतरशब्दः सामान्यवचनो ऽपि धर्मिणि व्याख्येयो न हि घट एव घटेन सद्वितीयो भवितुमर्हतीत्यलमलीकल्पनाकौशलप्रख्यापनेन ।

सम्यग्वा यदि वा ऽन्यथा विदधते ये हेतवः संविदै
 दृष्टाः स्वात्मनि ते प्रयोक्तुमुचिताः कामं परचप्रये ।
 ये तु स्वप्रतिपत्तिमेव न तथा कर्तुं क्षमाः कल्पना-
 सामर्थ्योत्थितवस्तुगून्यघटनाः किं तत्प्रयोगे फलम् ॥

ये तु सूक्ष्मेत्प्रेषणसम्प्रदातिशयाभिधानदुर्विदग्धास्तथाविधानपि प्रयुञ्जते ।

कृतकघटनाचातुर्यं तेः प्रदर्शितमात्मनो
 भवति न पुनः शुद्धिः का चित्प्रमेयदिशः कृता ।
 क्व चिदवसरे त्वेवंप्रायाः परभ्रमकारिणः
 किल सफलतां दध्युर्जल्पे यथा कथितं पुरा ॥
 तत्र त्वेतान्कथयति परः प्राञ्जमानो यदा वा
 तस्याख्येयो निपुणमतिना पूर्वनीत्या समाधिः ।
 द्राघीयस्या तदलमनया तार्किकमन्यगोप्या
 हेत्वाभासः प्रकरणसमस्त्वेप निर्णीत एव ॥

साध्याविशिष्टः साध्यत्वात्साध्यसमः ॥*

अन्यतरवादिप्रसिद्धमन्यतरं प्रति यत्साध्यितुमुपादीयते तत्साध्यम् तदविशिष्टो हेतुः साध्यसमः । कथं साध्येन तुल्यता हेतोरिति चेदाह साध्यत्वादिति । यथा साध्यमसिद्धत्वात्साध्यं तथा तत्सिद्धत्वाद्युपादानो हेतुरपि यो ऽसिद्धत्वात्साध्यः स साध्याविशिष्टत्वात्साध्यसम इत्युच्यते । एतन्नान्यतरसिद्धस्यैव लक्षणम् यथा मीमांसकं प्रत्यनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवदिति न वाचुपत्वादेरुभयासिद्धस्य । न हि तस्य साध्यत्वं संभवतीत्यर्थः । सकलासिद्धभेदसंयहाय साध्यत्वादित्येतत्पदरहितं साध्याविशिष्ट इत्येवा-सिद्धलक्षणमुपवर्णनीयम् । साध्यस्य च रूपद्वयस्यासिद्धत्वं साध्यत्वं च तत्रासिद्धत्वमेव । तद्विशिष्टत्वकारणमिहाश्रीयते सर्वोसिद्धभेदसाधारणं न तु साध्यत्वमन्यतरासिद्धेकलभमिति । एवं चासिद्धत्वमेशसिद्धस्य लक्षणमुक्तं भवति । पक्षधर्मत्व यस्य नास्ति साध्ये धर्मिणि यो न वर्तते हेतुः सो ऽसिद्ध इति । तस्य तु भूयासो भेदा भवन्ति हेतुस्यरूपे तावदन्यतरस्य वादिना द्वयोर्वा अज्ञानं संदेहो विपर्यय इति । तथा तदाशये ऽपि धर्मिण्येकस्य वा द्वयोर्वा तथैवाज्ञानसंदेहविपर्यया इति भूयसि च पक्षीकृते ऽयं तदेकदेशे क्व चिद्वृत्तिः तदितरथावृत्तिरिति । एकदेशवृत्तावपि द्वयोरैकस्य वा तथे-

वाचानसंग्रहविपर्यया इत्येवंप्रकारभेदादाहरणवर्णनमल्पप्रयोजनमिति न प्र-
 स्तूयते । अन्यतरासिद्धेर्न विषदन्ते प्रमाणस्यापक्षपातित्वाद्यदि तावत्कृतकत्वं
 शब्दे प्रमाणतो निर्णीतं तर्हि मीमांसकस्यापि तार्किकस्येव तत्सिद्धमेव ।
 अथ तत्र कृतकत्वनिश्चयनिपुणं नास्त्येव प्रमाणं तदा तार्किको ऽपि तूष्णी-
 मास्तां द्वयोरप्यसौ चाक्षुपत्वादिबन्ध सिद्धेद् हेतुः । बाह्याचेण त्वसिद्धिक्रय-
 नमसांप्रतमतिप्रसङ्गादेव । सत्यमेवं न सर्वदा ऽन्यतरासिद्धस्य हेत्वाभासत्व-
 मभिदध्यहे किं तु कं चित्कालमिति यदैकेन यादिना हेतौ प्रयुक्ते द्वितीया
 यदति संप्रति न सिद्ध एव इति तदा हेतोः प्रयोगाद्वादिना तत्साधनम-
 मिधेयमनभिधानात्स पराजीयते साधने तु तेनाक्ते तदसिद्धतोद्घातनवादी
 पराजीयते इति यावत्सिद्धौ नोपन्यस्तं साधनं तावदेवासाधन्यतरसिद्ध-
 नन्तरं तु सम्यग्हेतुसमयासिद्धौ वा भविष्यतीति । व्यधिकरणासिद्धस्तु यथो-
 क्तभेदान्तर्गत एव । यथा नित्यः शब्दः काकस्य कार्ण्येति । क्व चित्पुनश्च
 व्यधिकरणासिद्धो ऽपि भवति गमक इत्येके । तद्यथा बहलब्रह्मलः प्रचलजल-
 धरश्यामलवपुरम्बरतलमाक्रामन्धूमप्रबन्धः बोधीध्रकन्दरादिविशेषधर्मत्वा-
 नयधारणे ऽपि तत्र गमयितुमलमनलमिति । यथा वा ऽग्निमानेप देशो
 धूमोपलब्धेरिति प्रयुज्यते तदोपलब्धेरात्मधर्मतया वैयधिकारण्ये ऽपि गम-
 कता ऽस्तीति । अन्ये त्वन्यथासिद्धत्वं नाम तद्वेदमुदाहरन्ति यस्य हेतोर्ध-
 र्मिणि वृत्तिर्भवन्त्यपि साध्यधर्मप्रयुक्ता भवति न सो ऽन्यथासिद्धो यथा
 नित्या मनःपरमाण्वो मूर्तत्वाद् घटवदिति । ननु कथमयमन्यथासिद्ध
 उच्यते किमिति सम्यग् हेतुरेव न भवति किं परमाणुषु मूर्तत्वं न धर्तते
 किं घटादावनित्यतया व्याप्तं न दृश्यते किमाकाशादेः खपुण्यादेर्वा विपक्षात्
 प्रच्यवते किं प्रत्यक्षेणामेन वा वाध्यते किं प्रतिपक्षेण प्रतिवाध्यते येना-
 भासतां प्रतिभजते । न प्रतिबन्धाभावात् । ननु पञ्चानां प्रतिबन्धलक्षणानां
 कर्तमदस्य स्वयोभूतं नान्यतमस्यापि शैथिल्यं दूमः । तत्किं पञ्चस्यपि लक्ष-
 णेषु प्रतिबन्धः समाप्यते तानि चासां सन्त्येव न चैव प्रतिबन्ध इति
 केतवम् । उच्यते प्रयोज्यप्रयोजकभावेन साध्यसाधनधर्मयोर्धूमनिवृत्तिव-
 न्धो ऽप्यधार्यते स चात्र प्रयोज्यप्रयोजकभावा नास्तीत्यत एवायमन्यथासिद्धो
 ऽप्रयोजक इति कथ्यते । कथं पुनरस्याप्रयोजकत्वमयगतम् । उच्यते मूर्तत्वं

हि सर्वगतैतरद्रव्यपरिमाणविशेषादिधर्मो वस्तुस्यभावमात्रनिबन्धने न कृतकत्वादिबद्धनित्यतां प्रयोक्तुमुत्सहते । तथा हि परमाणुषु सिद्धेषु सत्सु तत्र वर्तमानं मूर्तत्वमनित्यतां साधयेदन्यथा त्वाश्रयासिद्धतामुपेयात् । सिध्यन्त एव साधयवकार्यानुमानमार्गेण लोपुविभागाद्यभासमानभागपरम्परापरिकल्पनक्रमेण या परमाणवो निरवयवाः सिध्यन्ति । साधयवत्वे तदवयवाः परमाणवो भवेयुर्न ते । तेषामप्यवयवान्तरपरिकल्पनाग्रामप्यवयवानन्त्याविशेषात्सर्वपक्ष मेरोश्च साम्यमापद्यते । न च तदस्ति । तदेवं निरवयवेषु परमाणुषु निवर्गसिद्धमनाश्रितत्वमतस्त्वाश्रयविनाशायवयवविभागादिविनाशकारणाभावात्स्वाभाविकविनाशवादनिराकरणाच्च कथं परमाणूनां नित्यतां सृजेत् । मूर्तत्वं तु वस्तुधर्मत्याहुपदपि प्रमेयत्वादिवन्न प्रयोजकम् । इयंस्तु विशेषः प्रमेयत्वमुभयपक्षस्योदनेकान्तिकं भयदप्रयोजकम् इदं तु मूर्तत्वमनित्यव्यतिरिक्तवस्तुन्तरपरिचयविरहितमपि न प्रयोजकमिति । नान्यदमपि प्रमेयत्ववद्विषयवृत्त्येव मूर्तत्वम् । क्व विषये वर्तते परमाणुष्वेव । ननु तेषां पक्षोक्तत्वात्क्व विषयता । न पुरुषेच्छानुरोधेन वस्तु विपरिवर्तते विषयो हि नाम स उच्यते यः सिद्धाद्यविविधधर्माध्यासिततया दृढप्रमाणसिद्धः । परमाणवश्चेते ऽनन्तरनिर्दिष्टनीतिक्रमेणानिर्णीतनित्यत्वाः परमाद्येते विषया यथानित्यत्वादिनः । स तु रागद्वेषकलुषितहृदयतया यदि तान्यवयवतया व्रयीति व्रयीतु नाम न तु सुखदुःखसिद्धनित्यतानां परमाणूनां विषयभाषो निवर्तते इति । तद्विदमनुपपन्नम् अनेन क्रमेण धूमानुमानस्याप्यनेकान्तिकत्वप्रसङ्गात् । धूमे हि महीभृति हुतपदविरहितवपुषि विषये वर्ततपय । न तत्र चित्रभानोरभाषो निश्चित इति चेत्किञ्च यत् सद्भाषो ऽस्य तत्र गृहीतः । तथा सति या वृत्तमनुमानेन । अथ सत्यमसत्यं वा नायधारितमेव धराधरे धूमकेतोर्व्याहृि सद्रिथा तत्र विषयता । निश्चितविषयवृत्तिवत् संशयितविषयवृत्तिरपि नानेकान्तिकतामतिवर्ततइति सर्वा-नुमानानामेव निशाणञ्जलिर्दंतः म्यात् । न च पाटिहृदयपरिकल्पनेपाकृढ-न्यितेरपि पक्षो नाम नान्ति सद्रभाषे किमपेक्षः सपक्षविषयव्यवहारः । सुष्ट्या-कृढस्यपक्षे ऽपि न सपक्षविषययोः पक्ष्यं न च पक्षानामुभयार्थकता मयेत् । किं तु छं चित्कान्मन्यतरासिद्धवद्विमतिपथापतितस्य वस्तुनः

पक्षत्वमुपेतं । निर्ययजन्मना तु विमतिविरतो नूनमन्यतरवर्गपतितो ऽसौ भविष्यतीति सर्वथा न तस्यां दशायां तेनानैकान्तिकत्वोद्भावनं युक्तम् । नन्वेन पथा पृथक्कृते सपक्षविपक्षाभ्यां पक्षे न तत्रान्यव्यतिरेकयोरन्यतरस्यापि ग्रहणं भवेत् । सपक्षे ह्यन्वयो गृह्यते विपक्षे च व्यतिरेकः । यप तु ताभ्यामर्थान्तरमिति तत्रागृहीतान्वयव्यतिरेकात्मकनियमो हेतुः पण्ड इव न पुषजन्मनि समर्थ एव साध्यसाधने भवेत् । अलमनया डिम्भविभीषिकया न हि सकलसपक्षविपक्षसाक्षात्करणकेकोश्लासपुरःसरं व्याप्तिग्रहणमिति पूर्वमेव निर्णीतो ऽयमर्थः । न च तद्वर्जमिति व्याप्तिग्रहणं भवति येन पण्डसुतसाम्यदोदनाऽवकाशः स्यात् । सामान्येन हि व्याप्तिग्रह्यमाणा तत्रापि गृहीता भवत्येव । तेनापि च कालान्तरे सपक्षविपक्षान्यतरवर्गानुपवेयिना भवितव्यमेव । विमत्यवस्था या तु पृथगेव ताभ्यामसाधिति न तत्र वर्तमानो हेतुरनैकान्तिकीभवति । एतेनेश्वराद्यनुमानानामप्यनैकान्तिकत्वमाकृतं वेदितव्यम् । तस्मान्नानैकान्तिकत्वेनागमकं मूर्तत्वमपि त्वन्यथासिद्धत्वेनैवेति । नन्वेवमपि परमाणुसाधनानुमानमहिमहतशक्तितया मूर्तत्वमनित्यत्वसिद्धावक्ष्यं जातमिति तत्रश्च कालात्ययापदिष्टत्वाच्चान्यथासिद्धतामधिगच्छेत् । नैतदेवम् कालान्ययापदिष्टो हि प्रत्यक्षागमापहृतवियय उच्यते अनुष्णः कृष्णवर्त्मो मदिरा द्विजेः पातव्येत्यादौ दर्शितो यत्पुनरनुमानं प्रत्यक्षागमविरुद्धं न्यायाभासः स इति । न च परमाणुपु परमाणुतयैव सततपरोक्षेपु प्रत्यक्षमनित्यताविपर्यययाहि प्रवर्तितुं शक्तमागमस्तु नास्त्येवेति कुतः कालात्ययापदिष्टता । ननु किमिदमर्थनिपतिवचनमुन वेदिकी दोदना यत्प्रत्यक्षागमयोरेव बाधकत्वमनुमानं प्रति नानुमानान्तरस्येति । परमाणुप्रसाधनानुमानं हि दृढमदृढस्य तदनित्यतानुमानस्य मूर्तत्वादेर्यदि बाधकं स्यात्को दोषः स्यादिति । अय मनुषे निधम श्रेय प्रत्यक्षानुमानयोर्विरोधे प्रत्यक्षमेव बलीय इति तदेधानुमानस्य बाधकमुचितं नानुमानान्तरमिति । तदसत् अलातचक्रादौ प्रत्यक्षमप्यनुमानेनानन्यथासिद्धेन बाध्यतपय । ननु भ्रमणविरतो परिमितपरिमाणोल्मुक्याहि प्रत्यक्षमेव तत्र प्रत्यक्षस्य बाधकं नानुमानमिति । मैत्रम् अनवरतपरिभ्रमणसमुद्भूतषक्रावभाससमयपदानुमानेन तद्भ्रान्तात्तानिश्चयात् । पूर्वप्रवृत्तमषक्राकारतदलात-

परिच्छेदि प्रत्यक्षं बाधकमिति चेन्न । पूर्वप्रवृत्तत्वेनैवातिक्रान्तत्वात् । तस्मादनुमानमेव चक्रञ्चानबाधकमेवं चानन्यथासिद्धमनुमानमपि प्रत्यक्षस्य बाधकं भवति । यद्दानन्यथासिद्धतया मूलस्तम्भभूतमखिलानुमानप्रतिष्ठापनं प्रत्यक्षमपि बाधते तदनुमानस्य तपस्विनः कथं न बाधकम् । अतश्च प्रत्यक्षागमयदृशस्योपलव्यार्थत्वादनुमानं बाधितमपि कालात्ययापदिष्टमेवेति । तदेतदसमीचीनम् अनुमानादेर्बाध्यबाधकभावानुपपत्तेः । सर्वत्र खनु प्रमाणाभासकूपं बाध्यते न तु प्रमाणं नाम शक्यते बाधितुमलातवक्रादावपि प्रत्यक्षाभासस्य बाधकमनुमानं न प्रत्यक्षस्य एवमवाप्यनुमानाभासस्य बाध्यतावानुमानस्य । तद्विदानीमनुमानाभासत्वमस्य किंकृतमिति चिन्त्यताम् । स्वल्पशब्दधुर्यादिति चेत्किमनुमानान्तरेण बाधकेन । तद्बाध्यतया तु तदाभासत्वकथनमितरस्यापि तादृशमेव । परमाणुषु प्रसाधनानुमानमनन्यथासिद्धमिदं तु मूर्तत्वमन्यथासिद्धमिति चेदागते ऽसि मदीयं पन्यानमन्यथासिद्धत्वादेशे च तदग्रमाख्ये सिद्धे किं तद्बाध्यम् । अन्यथासिद्धत्वमेव कथमिति चेन्न घटादेः मूर्तत्वप्रयुक्तमनित्यत्वमपि तु कार्यत्वप्रयुक्तं कार्यस्य कारणविभागाद्वा तद्विनाशाद्वा विनाशोपलब्धेः कार्यत्वमेवानित्यत्वप्रयोगेऽजकमुक्तं न मूर्तत्वम् । मूर्तत्वे तु नित्यताक्षेपिणि परमाणुत्वेऽपीत्येतेत्युक्तम् । तस्मात् मूर्तत्वमनित्यतायाः कारणं सापेक्षं वेति भवत्यन्यथासिद्धम् । भवत्येयम् अविद्धवर्गे तु कथमेव हेतुर्गण्यते । साध्यधर्मप्रयुक्ता धर्मिणि पृथिरस्य नास्तीति चेद् यद्येवं पञ्चानामपि तत्प्रयुक्तपृथिरहितत्वादिमिद्धु यथेका हेत्याभासः स्यात् । अथ सत्यविप्रयोजकत्वे विषयशून्याद्याशान्तरूपभेदनिबन्धनानैकान्तिकत्वादिव्यपदेशपञ्चरुभास इमे हेत्याभासा इष्यन्ते हन्ता तर्हि प्रकृता ऽयं हेतुर्मूर्तत्वादिति हिमनेकान्तिक उच्यतामत्र कालात्ययापदिष्ट आद्ये स्मिद्धिरुद्ध उत प्रकरणमम इति नेवामन्यतमेऽपि धर्मुं गण्यते यत्तद्व्यपञ्चानुपपत्तेरिति चेत्काममसिद्धेऽपि मा याद्वि पक्षे यत्मानत्वेन तद्व्यपञ्चानुपपत्तेरिति । आम्नां तर्हि षष्ठं यथायं हेत्याभासः सम्यग् हेतुतां तापययोरुक्तनयेन नादनुगम्य न च तेष्वन्तर्भवतीति वनान् षष्ठं यथायत्तप्रतेः कथं विभागसूत्रमिति चेद् अतिक्रमिष्याम इदं सूत्रम् । अनतिक्रामन्ताः सुष्यशृष्टमपीममप्रयोजकं हेत्याभासमप्यनुमीमहि न चेश युक्तमता धरं सूत्रात्कामो न पक्ष्यनिक्रम इति ।

अथ वा न सूचकारनियमोल्लङ्घनं श्रेयः प्रमाद्यन्खलु परिमितदर्शी मादृशो
 अन्यथा ब्रूयान्न न्यायमहोदधेः पारदृश्या भगवानक्षपादः । तदेवं हेत्वाभास-
 मसिद्धवर्गेष्व निक्षिपामः । ननु पक्षे वर्तमानः कथं तत्र निक्षेप्तुं शक्यते यथा
 साध्यधर्मप्रयोजकतया पक्षे ऽपि वर्तितुं युक्तम् तथा न वर्ततएवायं तथेत्यदू-
 रविप्रकर्षेण भवत्येवायमसिद्धः । अत एवायमन्यथासिद्ध इत्युच्यते । यथा
 सिद्धः सिद्धो भवति तथा न सिद्धः अन्यथा तु सिद्ध इत्यनया नीत्योता-
 नवृत्तिमात्रलम्भे ऽप्ययमसिद्ध एव । अन्येषु तु हेत्वाभासेषु भङ्गा ऽपि नान्त-
 र्भवतीत्युक्तमेतत् । अथ वा सर्वहेत्वाभासानुवृत्तिमिदमन्यथासिद्धत्वं नाम
 रूपमिति न प्रष्टो ऽयं हेत्वाभासः । तत्तु क्व चित्केवलमेव दृश्यते क्व चिद्भ्य-
 मिचारादिरूपान्तरसहचरितमतश्च व्यभिचारादिरूपपक्षमेव पञ्चत्वमुपदि-
 श्वान्मुनिरिति न विभागसूचविरोध इत्यलमतिविस्तरेण ।

युक्तस्तस्मादन्यथासिद्धनामा हेत्वाभासः सो ऽयमेकप्रकारः ।

यस्योक्ताना विद्यमाना ऽपि पक्षे वृत्तिर्न स्यात्साध्यधर्मप्रयुक्ता ॥

हेत्वाभासकुटुम्बकस्य तदिदं सर्वस्य साधारणं

रूपं यद्यपि लक्षणान्तरकृते भेदस्तथा नान्यतः ।

सामान्यं तु विशेषरूपपरहितं नास्ति प्रमाणं यथा

मा भूदथ तथेति नास्य विषयश्चोदस्य वस्तुस्थितिः ॥

कालात्ययापदिष्टः कालातीतः* ॥

यथाप्राप्तं हेतुप्रयोगकालमतीत्य यो हेतुरपदिश्यते स कालात्यया-
 पदिष्टः कालातीत इत्युच्यते तत्र के चिदाचक्षते । प्रतिज्ञानन्तरं हि हेतुः
 प्रयोक्तुं युक्तः तत्र यः प्रतिज्ञायाः पूर्वमेव दृष्टान्तवचनादेरप्युच्ये वा प्रयु-
 ज्यते स कालात्ययापदिष्ट इति तदनुपपन्नम् ।

अक्षतप्रतिबन्धस्य साध्याद्यगतिकारिणः ।

क्रमातिक्रममात्रेण न हेत्वाभासता भवेत् ॥

क्रियांश्चैव दोषः पदान्तरव्यवहितोच्चारणं नाम । व्ययहितमपि येन सह समुचितसमयमन्वेतुमधिकृतमितरदतिनिरुटपठितमपि पराणुय दधी-
यसा ऽपि तेनैव सवन्धमनुभवति यथा ।

अयसा पथि गच्छन्तीमौपर्धीं दीर्घलोचनाम् ।

दृष्टवानसि केदारं यो लुनासि मम प्रियामिति ॥

अप्राप्रकालमेव तत्कथितं पृथगेव नियहस्थानम् । तच्च पुनरुच्यमानं न कं चन
स्वार्थमावहति तस्मादपव्याप्त्यानमेतत् । अपर आह सविशेषणस्य हेतोः
प्रयुज्यमानस्य यस्य विशेषणं कार्यकालमत्येति न तत्पर्यन्तमवतिष्ठते स काला-
त्ययापदिष्ट इति । यथा कालान्तरस्थायी शब्दः संयोगव्यङ्गत्वादूपवदिति ।
अथ न व्यङ्गत्वमात्रं हेतुत्वेन विवक्षितमपि तु सविशेषणं संयोगव्यङ्गत्वं स
चायं संयोगो व्यञ्जके दृष्टान्तधर्मिणि रूपे तदवगतिपर्यन्तस्थितिरुपलभ्यते
दीर्घादिसंयोगः । साध्यधर्मिणि तु शब्दे न तदवस्थानमिति दूरतो हि दाढ-
परशुयोगविच्छिन्ने द्वेषे पुनरुच्यमाने परश्वधे श्रूयते शब्द इति तदुपल-
ब्धिकाले तदत्ययात्कालात्ययापदिष्टो ऽयं हेतुरिति । यतदपि न संगतमसिद्ध-
त्वेनास्य हेत्वाभासान्तरत्वानुपपत्तेः । तस्मादयमर्थः हेतोः प्रयोगकालः
प्रत्यक्षागमानुपहतपक्षपरिग्रहसमय एव तमतीत्य प्रयुज्यमानः प्रत्यक्षागमवा-
धिते विषये वर्तमानः कालात्ययापदिष्टो भवति तस्योदाहरणं पूर्वमेव
प्रदर्शितम् ।

उष्णो न तेजोऽवयवी कुतकत्वाद् घटादिवत् ।

ब्राह्मणेन सुरा पेया द्रवत्वात्चीरनीरवत् ॥

यच्च किं चिदभिधेयमथ तत्सर्वमुक्तमनुमानलक्षणे ।

अप्रयोजकनिर्हण्ये पुनः किं चनोदितमते विरम्यते ॥

हेत्वाभासारूपते ऽवगतिनियमितानन्यसंकीर्यरूपा

निर्णीताः पञ्च ये ऽयं विदधति महतीं गुड्ढिमभ्यस्यमानाः ।

पक्षादो वृत्तिभेदाकलनगुस्तरेकेशनिष्पद्यमाना

नेयता त्वेतदीया क्व चन फलपती नादृता तेन तच्छाः ॥

इति हेत्वाभासपदार्थः समाप्तः ।

तन्वाध्यधसायसरक्षणं जल्पवित्तखड्योः प्रयोजनमुक्तम् । तदङ्गभू-

तानि छलजातिनिग्रहस्यानानि ; यद्यपि च वादे केषां चिदभ्यनुष्ठानमस्ति तथापि जल्पवितण्डे एव तेषां प्राचुर्येण श्लेषमिति तदौपयिकतया तत्स्वरूपनिरूपणं युक्तमित्युद्देशक्रमेण छलस्य तात्पल्लक्षणमाह ।

वचनविधातो ऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् ॥*

छलस्य भेदवत्वात्सामान्यलक्षणानि च वक्तव्यानि तानीह सर्वाणि स्वकण्ठेन किल तत्पूर्वकमनुमानमित्यत्र चित्रुराक्षरसमर्पितापरिमितविषयवितण्डानुमानलक्षणलब्धनिरतिशयसूचकरणकौशलस्य मे किमधुना शिष्यजनमनःश्लेषकारिणा संक्षिप्ताभिधानदोषदेनेति मन्यमानः सूचकृदुक्तवान् तत्र वचनविधात इति सूत्रं सामान्यलक्षणप्रतिपादकम् । परस्य वदतो वचनविधातो ऽभिधाननिरोधः छलम् । किमास्यविधानादिना नेत्याह । अर्थविकल्पोपपत्त्येति । वक्तुनेभिप्रेतमर्थोत्तदुक्ते वचसि समारोप्य तद्विषयं छलाद्यदौ करोति । कथमर्थान्तरारोपणमिति चेद् अर्थविकल्पोपपत्त्या विकल्पमनार्थघटनयेत्यर्थः । किमुदाहरणं विशेषलक्षणेण वक्ष्यामः । इहेव कस्मान्नोच्यते असंभवादिति ब्रूमः । न हि निर्विशेषं सामान्यमुपपद्यत इति तदुदाहरणमात्रं बलाद्विशेषनिगुमेवावतिष्ठते । अन्येष्वपि गौरं पदा स्पष्टव्येति सामान्योपदेशेषु नामूर्ताग्रामाकाशनिर्विशेषेषुपि जातौ स्पर्शप्रसक्तिस्तन्निषेधे ऽवकल्पते किं तु व्यक्तिष्वेति विशेषविषय एव सर्वत्र क्रियायोग इति तत्रैवोदाहरणशरणं युक्तम् । कथं तर्हि सकलहेत्वभाससार्थसामान्यलक्षणमप्रयोजकत्वमनपेक्षितसञ्चमिचारविरुद्धादिविशेषमप्युदाहरणद्वारेण दर्शितमनित्याः परमाण्वो मूर्तत्वाद् घटवदिति । उच्यते प्रमाणे तर्हि प्रत्यक्षादिविशेषनिरपेक्षं कथं प्रमाणसामान्यं नोदाहृतम् न च तत्सामान्यादन्यथापि तथा ऽस्तिवति वक्तव्यम् न हि चानुपेण पञ्चाशद्वितुमर्हति तस्मात्त्रैवं वक्तुं शक्यम् । यथा विरुद्धादिविशेषरहितमप्रयोजकत्वं हेत्वाभासे सामान्यरूपं दृश्यते तथा प्रमाणेष्वपि प्रत्यक्षादिविशेषरहितं तद्दृश्यतां यथा वा प्रमाणेषु तत्र दृश्यते तथा हेत्वाभासेष्वपि प्रा दर्शयति वस्तुष्वभावानामनुयोगक्षेपसाऽनुपपत्तः । अपि चाप्रयोजकत्वं सामान्यं विरुद्धादिविशेषेष्वेव तदूपरिह-

तेषु स्वविशेषेष्वपि संभवदृश्यते । अत एव तदपि स्वविशेषनिष्ठमेवोदाहृत-
मनित्याः परमाणवो मूर्तत्वादिति न त्याकाशवदनरलम्बनमेव किं विदा-
योऽत्रकत्वसामान्यमिति । तस्मात्सुषुप्तं न सामान्यलक्षणे शक्यमुदाहर्तुमिति ।
एवं सामान्यलक्षणमभिधाय च्छलस्य विभागमाह ।

तत्त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलं च ॥*

निगदव्याख्यात सूत्रम् । विभागसामान्यलक्षणयोश्चोपदेशोर्थापर्यनि-
यमो नास्तीति पूर्वमेवोक्तम् । अथ विभागरूपेण विशेषलक्षणान्याह ।

**तत्राविशेषाभिहिते ऽर्थे वस्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना
वाक्छलम् ॥†**

समवद्विशेष्यविशेषणसाधारणार्थसमर्पणकोशलशालिनि स्नेयालंकार-
तापति शब्दे प्रयुक्ते सति वस्तुरभिप्रेतमर्थमपहृत्य ततो ऽर्थान्तरं परिकल्प्य
तन्निषेधघटन याधि निमित्तभूताया छल वाक्छलम् । नयकल्पना इय माण-
यन्न इति नयः कल्पना इय नय कल्पना अत्येति च विषयदृशा दृश्य-
मानविशेषमपि समासपदमितमद्येद्वये ऽव्ययिच्छिष्ट तत्राभिनयकल्पनयोग
वस्तुरभिप्रेत प्रमाणापपन्न च निहृत्य नयसव्यासवन्धमध्यारोप्य ताप्रतिषे-
धेन परः प्रत्ययतिष्ठति कृतो इय नय कल्पना इति । तदेतासाधारणशब्दे
याधि छल वाक्छलमिति । यथा च कल्पना चिदवस्थायां अन्यादौ छलादि-
प्रयोगो युक्त इति तद्व्युत्पादनमेव परप्रयुक्तव्यापि सतश्छलादेः प्रतिष-
माधानमभिधेयमिति तदपि व्युत्पाद्यते । नय कल्पना अत्येति मम विप्रति-
तमिति कुत प्रतिपन्नमायुष्मता । किमयमभिनयकल्पनयोगप्रतिपादको न
भवत्येव वस्तुरादि वस्तुद्वय इति च सम्भवति । यदि तावद्व्येतरकरणादिषाम-
र्थेयानेवाचनया ऽव्ययिनियताभिधेयवृत्तिगच्छद्व्यवहागभिधेया इति तदर्थ-
विष्टमद्येमभिनयकल्पनसमर्थमेव सूत्रा तुष्योक्तम् । अथ शुद्धकार्थिककुटु-
म्बकार्थं इय इय गच्छतुमानभिधेय एव त्वं तदिं पल्लवपत्रमेव संशयानो
ममेव पृच्छ किं मे विदसितमिति निषेधकः अन्यत्रमुपक्रममे । ननु

* तत्राविशेष्ये च १ पा ३ सू ११ ।

† तत्राविशेष्ये च १ पा ३ सू १२ ।

त्वमप्यक्षप्राप्यादिफलपर्यन्तशब्दप्रयोगप्रवृत्तः किमिति साधारणमिदमन्धप-
दप्रायं वचः प्रयुञ्जे अयि बालिश तवैतदन्धपदम् ।

अर्थप्रकरणाधीननियतस्वार्थवृत्तिताम् ।

यो न जानाति शब्दानां स एवमपभाषते ॥

इदमर्थद्वये तावत्साधारणपदं भवेत् ।

जातिशब्दाः पुनर्घ्यक्तिसहस्राक्षेपकारिणः ॥

सृशन्ति नियतं वाच्यं ते ऽपि प्रकरणादिना ।

ब्राह्मणान्भोजयेत्यादौ तद्बालेन न शिवितम् ॥

तस्माच्छब्दार्थसंदेहे प्रयोक्ता वत्स पृच्छते ।

न त्वर्थान्तरमारोप्य तन्निषेधो विधीयते ॥

संभवतो ऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसद्रूपतार्थकल्पना
सामान्यच्छलम् ॥*

अतिव्यापकं सामान्यमतिसामान्यं तद्योगान्त्संभवात्कृ चिद् व्य-
क्तार्थस्य कस्य चित्संभवतः संभाव्यमाननिष्पत्तेर्वक्ता ऽभिहितस्य सतो या
ऽसद्रूपतार्थकल्पना वस्तुनभिप्रेतातिसामान्यहेतुत्वकल्पना तथा च प्रत्यय-
स्थान तत्सामान्यनिमित्तं छलं सामान्यच्छलम् । यथा क्व विदुचितोपचारव-
चनाराध्यमानगुणवद्ब्राह्मणकुले तत्कथावहुले राजकुले कश्चित्सुजन्मा
कं चिदयजन्मानं स्तौति अहो नु खल्वसौ ब्राह्मणो विद्याचरणसम्पन्न इति
तस्मिन्प्रसङ्गे तथाविध एवापरस्तमुत्साहयन्कथयति संभवति ब्राह्मणे
विद्याचरणसम्पदिति तत्र पिशुनश्चलवाद्याह यदि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्प-
त्संभवति तर्हि ब्राह्मणे ऽपि ब्राह्मणत्वजात्यनपनयनात्संभवेदिति तच्चेदमति-
व्यापकं ब्राह्मणत्वसामान्यं यतो विद्याचरणसम्पदमत्येति च सृशन्ति
तद्योगाद् ब्राह्मणव्यक्तौ संभवतो विद्याचरणसम्पद्रूपतार्थस्य वक्ता ऽभिहि-
तस्य सतस्तत्र वक्तृभिमतमेवातिसामान्यहेतुतामारोप्य च्छलशब्दो प्रत्यव-
तिष्ठति । अत्रोत्तरम् केन ब्राह्मणत्वस्य हेतुत्वमभिहितं यदनेकान्तिकीकु-
र्वन्प्रत्यवस्थितो ऽसि संभावनावचनमिदं स्तुत्यर्थमुपन्यस्तम् । विद्याचरणसं-

पदः शत्रुं हि ब्राह्मणाः सति ब्राह्मणत्वे पूर्वजन्मोपचितसुकृतपरिणामाद्भवति
 विशाचरणसंपत् । न तु तदेव तस्या हेतुरिति । यथा संभवन्त्यस्मिन्वेत्रे
 शालय इति चेन्नप्रयंसापरे वाक्ये प्रयुक्ते नैवं वक्तुमापद्यते यदि चेन्नमेव
 शालिसंभवहेतुस्तत्र विनापि हलवलीवर्दादिसामर्थ्यां महत्यवयवहे ऽपि
 शालयो ऽस्मिन्संभवेयुरिति । तदिदमर्थेवादादिगत्यनभिन्नस्य भक्षतो भाषि-
 तमित्यास्तामेतत् । इदं तु भवन्तं पृच्छामि मेो महात्मन् ।

स्वभावशुद्धा परिनिश्चितार्थसंस्पर्शिनी पुण्यसहस्रलभ्या ।

केनेदृशी सर्वजनानुकूला कल्याणिनी ते निरमायि वाणी ॥

धर्मविकल्पनिर्देशे ऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचारच्छलम् ॥*

अभिधानस्य धर्मो ऽनेकप्रकारो मुख्यया वृत्त्या गौण्या वा लाघ-
 णिभ्या वा यद्यर्थे प्रत्याघ्नं तदनेन विकल्पमानेन धर्मेण गौणेन लाघणि-
 केन वा निर्देशे प्रयोगे कृते यो ऽर्थसद्भावप्रतिषेधो मुख्यार्थनिषेधः स
 उपचारनिमित्तं छलमुपचारच्छलम् । यथा मञ्जाः क्रोशन्तीत्युक्ते च्छलवाद्याह
 कथमचेतनाः काष्ठरचनात्मना मञ्जाः क्रोशन्ति मञ्जुस्याः पुरुषा यते
 क्रोशन्ति न मञ्जा इत्यत्र समाधिः । पृद्व्यवहाराच्छब्दार्थव्युत्पत्तिः
 तत्र न केवलमेव मुख्यया वृत्त्या शब्दाः प्रथर्तमाना दृश्यन्ते वृत्त्यन्तरव्य-
 यहारस्यापि सुप्रवर्तितत्वात् । न च निर्निमित्तमेव परशब्दं परत्र प्रयुक्त-
 घन्तो घयं सहचरणादिमूत्रनिवेदितनिमित्तनिरुह्यन्यातमनिमित्तपूर्वकत्वा-
 टस्य प्रयोगस्य स्यादादयं तद्वदुपचारः । सत्यं गौणलाघणिकादिशब्द-
 प्रयोगाश्रयतिचाह्य यव य यवं प्रत्यवतिष्ठते गौणलाघणिकयोः कथं
 विशेष इति । एतत् कथ्यतां सत्यं गौणशब्दः स्वार्थमभिधाय सास्त्रादिमन्तं
 तदीयान् गुणानेव जाह्यमान्यादीन् न मूषार्थोद्भूयति न तायत्येव विर-
 मति स तु सामानाधिकरष्येण बाह्येके ऽपि प्रथर्तते । गोवाह्येक इत्येवं
 प्रयुज्यमानः स गौणो भवति । यन्तु स्वार्थाभिधानानन्तरं तदितरमर्थं
 गुणमगुणं वा लघयत्येव न सामानाधिकरष्येण परत्र प्रयुज्यते शब्दः स
 लाघणिको भवति गङ्गायां घोषः प्रतिपसतीति । तथा घोक्तं गौणे ऽपि
 प्रयोगे न लघयत्ययमित्यन्तं यास्यान्तरोद्गारगहनाभिः कथामिः ।

छलमिदं चेति तदभेदं मन्यसे तर्हि सामान्यच्छलमपि मा घोषः तदपि
 हि न गरीरे मनसि बुद्धौ वा निमित्ते अपि तु घाच्येवेति घाकृच्छलमेवेकं
 स्यात् । अथैवं सत्यपि तद्विशेषो दृश्यमानो न पराणुयते सामान्यच्छले ऽपि
 न शब्दार्थो ऽन्यथा कृतः किं तु सामान्यस्य हेतुत्वमनुक्तमारोपितमिति
 पृथगिष्यते तर्हि घागुपचारच्छले अपि भिद्येते श्वेति दर्शितमतो युक्तं
 भवत्वित्दम् । न चानन्त्यमितानिघमकारिणो निमित्तव्यस्य दर्शितत्वात् ।
 अथान्तरभेदकृतं तु तदानन्त्यमिष्यते यत्र जातिवदित्यलं प्रसङ्गेन ।
 तस्मात्परस्परविधिक्रानिजस्यरूपमीदृकं छलचितयमेतदिहोपदिष्टम् ।
 तस्य क्वचित्स्वयमपि क्रियते प्रयोगो घाच्यः परैरभिहितस्य तथा समाधिः ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रयन्तकृतौ न्यायमञ्जर्यामेका-
 दशमाह्निकम् ॥ ११ ॥

छलानन्तरं जातेरुद्देशात्तस्याः सामान्यलक्षणं तावदाह ॥
साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः ॥*

अथ वैकाल्यसमादिसकलविशेषसंग्रहाय साधर्म्यवैधर्म्यादिनिरपेक्ष-
मेव प्रत्यवस्थानपदं जातिसामान्यलक्षणप्रतिपादकमाहुः । प्रतीपमवस्थानं
प्रत्यवस्थानं तावन्मात्रमेव च यत्किं चिदुत्तरं परप्रयुक्ते हेतौ जायमानत्वा-
ज्जातिरित्यभिधीयते । तदनुपपन्नम् । प्रत्यवस्थानमात्रस्य साधर्म्यौदिनिर-
पेक्षस्य जातित्वे हेत्वाभासोद्भावनमपि जातितामश्लुषीत । अथ तस्य सम्य-
गुत्तरत्वादिह च निर्विशेषणप्रत्यवस्थानमात्रोपपादनात्फल्गुणप्रायमसदुत्तरं
जातित्वेन विध्वंसितमित्युच्यते तथापि छलस्य जातित्वप्रसक्तिरपरिहार्थैव
तद्बुद्धासाय तु तदन्यत्वे सतीत्यादिकं यदि किं चिदध्याह्रियते तदमुष्य
श्रूयमाणस्य साधर्म्येण वैधर्म्येण वा प्रत्यवस्थानमस्तीति । नैव दोषः साध-
र्म्यवैधर्म्याभ्यामित्यसमासकरणेन दिक्प्रदर्शनस्य सूचनात् । साधर्म्येण वैध-
र्म्येण वा कथमेव हेतुर्हेतुभवतीति वा किमनेन क्रियते इति वा यदेवंप्रका-
रप्रत्यवस्थानं हेतुप्रतिबिम्बवर्त्मना क्रियते सा भविष्यति जातिरित्युच्यमाने
सकलविशेषसंग्रहः । वैकाल्यसमादिव्यपि यादृशस्य तादृशस्य साधर्म्यवैध-
र्म्यप्रकारस्य योजयितुं शक्यत्वात् । न ह्युदाहरणसाधर्म्ये साध्यसाधनमिह
विध्वंसितं तद्वैधर्म्यं वा साधर्म्यादिमात्रं तु तथापि नात्यन्ताय दूरगमिति
यथाश्रुतं साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिरिति सामान्यलक्षणं युक्तम् ।
अथ भेदवत्त्वाज्जातेस्वतुविशेषा विभागमाह ।

साधर्म्यवैधर्म्यात्किर्यापकर्षवर्ण्यविकल्पसाध्य-
प्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंग्रह-
प्रकरणहेत्वर्थापस्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्य-
नुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाः ॥ †

अथ समा इति स्त्रियां पुंसि च तुल्यत्वाच्चिदंशस्य जात्यपेक्षया
स्थोनिर्वेशो वा प्रतिषेधापेक्षया वा मुनिर्देशो वर्णनीयः । विशेषलक्षणमूषेष्ट
पुनः प्रायेण पुलिङ्गनिर्देशो दृश्यते स तु प्रतिषेधापेक्षया तेषु व्याप्येय

* गीतमसूत्रम् अ. १ भा. २ सू. १८ ।

† गीतमसूत्रम् अ. ५ भा. १ सू. १ ।

युक्त्यागमगौरवेः ऽपि सपदि तदुत्पादिते तत्त्वज्ञाने मनागसभावनालेश-
मिमाधिगच्छेत् । तस्मिन्वा दृढप्रत्यये ऽपि तत्पार्श्ववर्तिनः शिथिलास्या
भवैषु । अतो भंगिति सं द्रूपणमपश्यन्प्रतिपन्न जातिप्रयोगैरप्यसौ शमयेद्वेव
नेदीसीतीत्युक्तं जल्पलक्षणे । परोदिता वा जातीः प्रत्यभिज्ञाय तत्त्वणमेव
परिहरोदिति सफल जातिव्युत्पादनम् । यथा क्व चिद्विरच्युप्रसस्ये सप्रत्यु-
द्विद्यमानकोर्मलाङ्कुरनिकरदन्तुरितसीमनि केदारं तदुपद्रवे द्रुततरगाग्निने
यतः कुतश्चनं चतुष्पदाद् द्विषदाद्वा ऽमिशङ्कते इति तत्परिहाराय समन्ततो
निन्तरंकेटकशाखासततिपरिचरणमाधीयतपत्रमिहापि जात्यादिप्रयोग' ।
तद्द्वारकं तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणं कर्तव्यम् । मनु विकल्पित क्व जातिः
प्रयोगः सम्यक्साधने तदाभासे वेति तदुच्यते । सम्यग् द्रूपणमपश्यता क्लि
जात्यादि प्रयोक्तव्यं तन्न सम्यक्साधने तदभावादेव भवतु साधनाभासे वा
प्रमादादिना वेति को ऽत्र विशेषः । मुमुक्षोस्तु चाततत्वस्य तत्प्रतिकूलवा-
दिना केन चिदाविप्रस्य तत्प्रयुक्ते तत्त्वप्रतिद्वेषवलात्साधनाभासएव स-
म्यग् द्रूपणमपश्यतो जातिप्रयोगावसरः । चात्वापि साधनाभासतां यथा तथा
सत्वरमेव निर्भर्त्स्यतामय दुराचार इति पार्श्वस्थितसुसुमारमतिशिष्यत्र-
नेत्साहजननाय जात्याद्याडम्बरविरचनमुचितमेव मुमुक्षोः । मुमुक्षु प्रति च
शास्त्रारम्भादाक्रम्येन तदपेक्षया साधनाभासविषय एव जातिप्रयोगः । अत
एव च भाष्यकृता प्रथम साधनाभासएव जात्युदाहरण दर्शितम् । लाभा-
दिकामानां तु सम्यक्साधने ऽपि प्रयुक्ते युक्तं यत्र जात्याद्युपक्रमः । इतरथा
हि निःसंशय एव पराजयः स्यादित्येतन्नानुपङ्गिक प्रयोजनमित्युक्तम् ।
यत्पुनरभिहितमसदुत्तरकथने कथं न षपेटादिकं प्रयुज्यते इति तदप्यस-
तस्यात्यन्तमलौकिकत्वात् । लोको हि तदेव मन्यते ।

भूनमेव न जानाति घृतं सदृशमुत्तरम् ।

अन्यथा घाघमुत्सृज्य पाणिना प्रहरेत्कथम् ॥

खेदयेद्वादिनं यस्तु हस्तावादादिघापले ।

स ससद्युच्यते सद्भिर्भण्ड एव न पवित्रतः ॥

जात्योपक्रममाणन्तु न तथैव विहस्यते ।

न हि ध्रूपणच्छाया तत्रात्यन्तमसगता ॥

तत्र कोपीनयसनापासनादिषाम्यं चात्युत्तराणामिति । यत् कस्तेः प्रत्याप्यतश्च न सर्वैः सर्वत्रकल्पो भवति न च शाकटिकतुल्यः सन्ति हि मध्यमदशावर्तिने। अनास्तकाराधयिष्यन्तइत्यलं प्रसङ्गेन । यत्पुनरसदुत्तराणामानन्त्यात्कथं चतुर्विंशतिसंख्येति तथाप्युच्यते । सत्यप्यानन्त्ये जातानामसंकीर्णोदाहरणविवक्षया चतुर्विंशतिप्रकारस्यमुपपरितं न तु तत्संख्या-नियमः कृत इति । तदत्र साधर्म्येण प्रत्यवस्थानमविशिष्यमाणत्वं स्थापना-हेतोः तत्साधर्म्यंसमा जातिः । सा च साधर्म्यहेतो वैधर्म्यहेतो च प्रयुज्यते । वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं वैधर्म्यंसमा जातिः । उत्कर्षोपकर्षाभ्यां प्रत्यवस्थानमुत्कर्षोपकर्षंसमा जाती इत्येवं सर्वत्र योज्यम् । स्थापनहेतुतश्चाविशेष्यमा-णत्वं जातिवाद्यभिप्रायेण तासां द्रष्टव्यम् । जातिवादी ह्येषं वदति यथा भयत्प्रयुक्तं साधनं तथेदमपि किमिति न भवतीति । अत एव हेतुप्रतिवि-म्वनद्वारक एव चात्युपन्यास इत्युक्तम् ।

अथ विशेषलक्षणान्याह तत्र ।

**साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तदुर्मविपर्ययोपपत्तेः
साधर्म्यवैधर्म्यंसमः ॥ ***

प्रतिषेधापेक्षया पुल्लिङ्गनिर्देश इति तत्र तत्र द्रष्टव्यम् । साधर्म्येण वैध-र्म्येण वा साधनमभिधाय सिपाधयिषितपक्षोपसंहारे साधनवादिना कृते साध्यधर्मविपर्ययोपपादनाय साधर्म्येण प्रत्यवस्थानमविशिष्यमाणं स्थापनाहे-तुतः साधर्म्यंसमः प्रतिषेधः । तत्रैव साधर्म्येण वैधर्म्येण वापसंहारे तथैव वैध-र्म्येण प्रत्यवस्थानं वैधर्म्यंसमः प्रतिषेधः । उदाहरणं तु अनित्यः शब्दः प्रयत्ना-न्तरीयकत्वाद् यत्प्रयत्नान्तरीयकं तदनित्यं दृष्टं यथा घट इति साधर्म्येण हेतो प्रयुक्ते जातिवादी साधर्म्येणैव प्रत्यवतिष्ठते । नित्यः शब्दो निरवयवत्वाद् निर-वयवं द्वयमाकाशादि नित्यं दृष्टमिति न चात्र विशेषहेतुरस्ति घटसाधर्म्यात्प्र-यत्नान्तरीयकत्वादनित्यः शब्दो न पुनराकाशसाधर्म्यान्निरवयवत्वान्नित्य इति । वैधर्म्यहेतावपि साधनादिना प्रयुक्ते अनित्यः शब्दः प्रयत्नान्तरीयकत्वाद् यद-नित्यं न भवति तत्प्रयत्नान्तरीयकमपि न भवत्याकाशादिवदित्यचेतदेव पूर्वोक्तं साधर्म्यवैधर्म्यप्रत्यवस्थानद्वयमुदाहर्तव्यमिति । प्रया च क्व घिदवसरे

स्वयं प्रयोगो जातीनामुपयुज्यतइति तत्स्वरूपव्युत्पादनमुपक्रान्तमेवं परप्रयुक्तानां तासामुत्तरमपि वक्तव्यमतस्तद्व्युत्पादनार्थमाह ।

गोत्वाद्गोसिद्धिवत्तत्सिद्धिः ॥*

साधर्म्यवैधर्म्ययोरिदमुत्तरम् । यदि साधर्म्यमात्रं वैधर्म्यमात्रं वा साध्यसाधनं प्रतिज्ञायेत् स्यादियमव्यवस्था भवेन्न भवत्प्रयुक्तानामीदृशामपि स्थापनहेतोरविशेषः । चिश्चिष्टं तु साधर्म्यं वैधर्म्यं वा प्रयोजकमुच्यमानं नैवंविधैः प्रत्यवस्थानैरूपहन्त्यते । यथा सत्यपि सतादिसामान्यसंबन्धे सत्यपि शुक्लादिगुणसंबन्धे सत्यपि चलनादिकर्मयोगे न गौस्तथा तत्साधर्म्यात्सिद्धयति अस्वादिवैधर्म्याद्वा किं त्वव्यभिचारिणो गोत्वादिबंधन्यादेव तथेहाप्यस्वलितनियमं साधर्म्यं वैधर्म्यं वा साध्यसिद्धिनिवन्धनं न साधर्म्यादिमाचमिति ।

**साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चात्कर्षापकर्षव-
र्यावर्ष्यविकल्पसाध्यसमाः ॥†**

दृष्टान्तधर्मं साध्ये धर्मिणि योजयन्नसन्तमध्यारोपयन्नुत्कर्षेण प्रत्यवस्थानं यत्करोति स उत्कर्षसमः प्रतिषेधः । यथा अनित्यः शब्दः प्रयवानन्तरीयकत्वाद् घटघटनित्यः शब्दो घटघटय मूर्तो ऽपि भवति न चेन्मूर्तो घटघटनित्यो ऽपि तद्गुणो मा भूदिति मूर्तस्य धर्मान्तरस्य प्रसञ्जनमुत्कर्षः । दृष्टान्तधर्मविकल्पेनेव साध्यधर्मिणि सिद्धस्यापि धर्मस्यापकर्षेण प्रत्यवस्थानमपकर्षसमः । पूर्वस्मिन्नेव प्रयोगे घटः खलु प्रयवानन्तरीयकत्वाद्वाशयणो ऽस्तु न चेद्वाशयणो घटघटनित्यो ऽपि मा भूदिति सतः वाशयण्यस्यापसरणमपकर्षः । स्थापनीयो धर्म्यः प्रतिपिपादयिषितः साध्यधर्मः तद्विपर्ययादयर्थ्यः सिद्धो दृष्टान्तधर्मः तायेतो यथ्यायर्थ्यसमो प्रतिषेधो भवतः । यदि शब्दो नित्यस्येन धर्म्यते साध्यते घटो ऽपि धर्म्यतामिति धर्म्यसमः । घटरेवेन धर्म्यते शब्दो ऽपि मा यथीत्ययर्थ्यसमः । धर्मान्तरधिकल्पेन प्रत्यवस्थानं यिकल्पसमः प्रतिषेधः । तथैव प्रयोगे प्रयवानन्तरीयकं किं चिन्मुद्गु दृष्टं दुकूलराङ्गयथ्यादि किं चित्कठिनं कपेरपरयथादि

एव प्रपञ्चानन्तरीयकं किं विदित्यं भविष्यति घटाद किं चित्रित्यं शब्दा-
दीति । उभयोरपि साध्यदृष्टान्तयोः साध्यत्वापादनेन प्रत्यक्षस्यानं साध्यसमः
प्रतिषेधः । यदि यथा घटस्तथा शब्दः प्राग् तर्हि यथा शब्दस्तथा घट
इति शब्दश्चानित्यतया साध्य इति घटो ऽपि साध्य एव स्यादन्यथा हि
न तेन तुल्यो भवेदिति । अथ पञ्जानामुत्तरम् ।

किञ्चित्साधर्म्यादुपसंहारसिद्धेर्बैधर्म्यादप्रतिषेधः ॥*

किञ्चित्साधर्म्यादुपसंहारः सिध्यति यथा गैरेवमय गवय इति न
तु सर्वथा ह्युपमेदस्तयोः कर्तुं शक्यः । प्रमाणावगतस्वभावभेदानां भावाना-
मितरेतरह्युपसंकरस्य कर्तुमशक्यत्वात् । एवं स्वप्रतिबिम्बसामर्थ्यसुस्थिते
स्वसाध्यमुत्थापयति स्थापनाहेतोः साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पमापादयता
बैधर्म्ये च किं विदभिदधता प्रतिषेधः कर्तुं लभ्यतइति । अथ पशुस्योत्तरम् ।

साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः ॥†

यदुच्यते घटो ऽपि शब्दशब्दसाध्यो भवत्विति तत्रैवम् । लौकिकपर-
रीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं च दृष्टान्तः तेनाधिपरीततया शब्दो ऽति-
दिश्यते यथा घटः प्रपञ्चानन्तरीयकः सन्नित्यः एव शब्दो ऽपीति ।
एव साध्यातिदेशाद् दृष्टान्तदुपपत्त्यमाने न तस्य साध्यत्वानिधानमुपपद्यते ।

प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्साविशिष्टत्वादप्राप्य-

साधकत्वाच्च प्राप्यप्राप्तिसमौ ॥‡

प्राप्यप्राप्तिविकल्पनपूर्वकमुभयत्रापि दोषापादने प्राप्यप्राप्तिसमौ प्रतिषेधो
भवति । हेतोः साधनवादिना प्रयुक्ते पर आह । सो ऽयं हेतुः प्राप्य वा साध्य
साधयेदप्राप्य वा प्राप्य चेद् द्वयोरलव्यस्वह्यपरप्राप्तिर्भवतीति किं कस्य
साध्य साधन वेत्यविशेषः अप्राप्य तु साधकत्वमनुपपन्नमतिप्रसङ्गात् । न
ह्यप्राप्य प्रदीपः प्रकाश्य प्रकाशयतीति । अनयोस्तरम् ।

घटादिनिष्यत्तेः पीडने चाभिचारादप्रतिषेधः ॥§

नाय प्रतिषेध उपपद्यते उभयथा ऽपि कारणस्य भावदर्यनात्

* गीतमसूत्रम् अ ५ आ १ सू ५ ।

† गीतमसूत्रम् अ ५ आ १ सू ३ ।

† गीतमसूत्रम् अ ५ आ १ सू ६ ।

‡ गीतमसूत्रम् अ ५ आ १ सू ५ ।

दण्डचक्रसूत्रादिकारकाणि प्राप्य मृदं घटादिकार्ये निष्पादयन्ति दृश्यन्ते
अभिचारकर्मणा च श्येनादिना दूरस्थस्यापि शब्दोः पीडनं संपाद्यतइति ।

**दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात्प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्ते
प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ ॥***

अथ प्रसङ्गापादनेन प्रत्यवस्थानं प्रसङ्गसमः प्रतिषेधः । पूर्वोदाहृतस्य
हेतौ यदानित्यत्वे प्रयत्नान्तरीयकत्वं साधनं प्रयत्नान्तरीयकत्व-
इदानीं किं साधनं तत्साधने किमिति दृष्टान्तस्य घटादेरनित्यतायां
कारणं किं चिदपदिश्यते तेन तत्कारणान्वेषणातिप्रसङ्गात्प्रसङ्गसमो ऽयं प्रति-
षेधः । प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानं प्रतिदृष्टान्तसमः । यथा घटः प्रयत्नान्तरीयकः
सन्नित्यो दृष्ट एवमाकाशं प्रयत्नान्तरीयकं नित्यं दृश्यते तद्वच्चब्दो ऽपि
नित्यः स्यादिति । कः पुनराकाशस्य प्रयत्नान्तरीयकत्वं वदेत् कूपयनना-
दिना ऽऽकाशकरणं मन्यान एवं ब्रूयादपि कश्चित् । नन्वेवमपि व्यभिचा-
रोद्भावनमेतत्सम्पुनरं नासदुत्तरप्रकारो जातिप्रयोगः । नैतदेवम् न हि
हेतोरनेकान्तिकृत्यमुद्भावयन्नसौ साधुरिव जातियादी प्रत्यवलिप्यते ऽपि तु
दृष्टान्तवलेन नित्यत्वमेव साधयन्नित्यत इति जातिप्रयोग उवाचम् । हेत्या-
भासा अत्रि स्वरूपनियतपुरःसरमपरहेतुप्रतिबिम्बवत्प्रमना प्रदर्शयमाना
जातितां प्रतिपद्यन्तइत्य । अथ प्रसङ्गसमस्य ताधुनरमाह ।

प्रदीपोपादानप्रसङ्गविनिवृत्तिवत्तद्विनिवृत्तिः ॥†

असिद्धं हि नाम साध्यते न सिद्धं प्रयत्नयैकल्यात् । सान्धकारे सद्भि
षिठरादिपदार्थदर्शनाय प्रदीपमुपाददते लौकिका न दीपदर्शनायै दीपान्तरपर-
म्परामाहुरन्तीति । अन्तरेणापि हि दीपान्तराणि दृश्यतएव प्रदीपः । एवं लौकिक-
परीक्षकायां घटादौ प्रयत्नान्तरीयकत्वस्य सिद्धत्वात्तत्र कारणापदेशो निष्पयो-
जन इति तस्मान्नायमतिप्रसङ्गापादनस्य विषयः । अथ प्रतिदृष्टान्तसमस्योत्तरम् ।

प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टान्तः ॥‡

प्रतिदृष्टान्त एव साधकमुद्भा यदि त्ययोपन्यस्तस्माद्धि विरोपहेतु-
धेत्तव्यो ऽनेन हेतुना प्रतिदृष्टान्त एव साधको न दृष्टान्त इति न साधो

विशेषहेतुस्यते तस्मान्न प्रतिदृष्टान्तः सिद्धिहेतुरिति दृष्टान्त एव साधको भवति । प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे ऽपि स्थिते सत्यहेतुर्दृष्टान्तो न हि साधकः स्यात् । न च तदस्तीत्युक्तमतो न हेतुर्दृष्टान्तः । अथ यथा प्रतिदृष्टान्तो न साधक एव दृष्टान्तो ऽपि मा भूदित्यनया नीत्या प्रत्यवतिष्ठते इन्त तर्हि प्रतिदृष्टान्तस्य तावदहेतुत्वं स्वकण्ठेन कथितमिति तस्मिन्नसाधके दृष्टान्त एव साधक इति ।

प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादानुत्पत्तिसमः ॥*

अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमः प्रतिषेधः । प्राक्तनएव प्रयोगे जातिवाद्याह अनित्य इत्युत्पत्तिधर्मक उच्यते यत्रचोत्पत्तिधर्मकः तस्योत्पत्तेः पूर्वमनुत्पत्त्या भवितव्यमनुत्पत्ते च शब्दाख्ये धर्मेणि प्रयत्नानन्तरीयकत्वं धर्मः क्व पतंतामलव्यपक्षवृत्तेरच कथमनित्यत्वं साधयत्वसिद्धे चानित्यस्ये शब्दस्य बलान्नित्यत्वमेव भवति कारणाभावादित्यनित्यत्वसिद्धिकारणस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्याभावादित्यर्थः । तथा च शब्दोत्पादककारणाभावादानुत्पत्ते शब्दे निराश्रयो हेतुरिति । अस्योत्तरम् ।

तथाभावादानुत्पन्नस्य कारणोपपत्तेर्न कारणप्रतिषेधः ॥†

शब्दाख्यधर्मिणः सिद्धस्य सतो नित्यत्वमनित्यत्वं या विचार्यते तदसिद्धौ हि नित्यत्वमपि कस्य भवानभिदधीत । उत्पन्नस्य चास्य तथाभाषो भवति नानुत्पन्नस्य उत्पन्नः यत्नयं शब्द इति भवति नानुत्पन्नः । प्रागुत्पत्तेरेलव्यात्मनः किमुच्यते लव्यस्यरूपस्य पुनरनित्यत्वकारणप्रयत्नानन्तरीयकत्वसद्भावादयुक्त यथायं प्रतिषेधः ।

नित्यानित्यसाधर्म्यात्संशयसमः ॥ ‡

नित्यानित्यसाधर्म्योपन्यासेन संशयापादनप्रपञ्चं प्रत्यवस्थानं संशयसमः प्रतिषेधः । अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्यस्मिन्नेव हेतो अस्ति शब्दस्यानित्यत्वसाधर्म्ये प्रयत्नानन्तरीयकत्वमस्ति च नित्येन सामान्येन साधर्म्येन्द्रियकत्वमतः किमनित्यसाधर्म्यात्प्रयत्नानन्तरीयकत्वात्

* न्यायमञ्जरीम् अ. ५ अ. १ सू. १२ ।

† न्यायमञ्जरीम् अ. ५ अ. १ सू. १३ ।

‡ न्यायमञ्जरीम् अ. ५ अ. १ सू. १४ ।

नित्यः शब्द उत नित्यसाधर्म्यादैन्द्रियकत्वान्नित्य इति संशयस्य परः प्रत्यवतिष्ठते न च साधर्म्यसमप्रयोग एवायमाशङ्कनीयः संशयापादनप्रवणत्वादस्येति । अस्योत्तरम् ।

साधर्म्यात्संशये न संशयो वैधर्म्यादुभयथा वा संशये उत्पन्नसंशयो नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामान्यस्याप्रतिषेधः ॥ *

स्याणुर्वा पुरुषो चेति स्याणुपुरुषयोश्च साधर्म्यादूर्ध्वत्वादेः संशयो भवति न तु शिरःपाण्यादिवैधर्म्यात्प्रत्युत ततो ऽसौ निवर्तते यदि पुनश्च भूयथापि साधर्म्यादिव वैधर्म्यादपि संशयः स्यात्तथा सत्यनन्तसंशयः प्राप्नोति । इह च विशेषदर्शनस्थानीयमनित्यतासाधनं शब्दे प्रयत्नान्तरीयकत्वमस्तीति नित्यत्वं सामान्यगतं संशयकारणत्वमिति नाभ्युपगम्यते तस्मात्प्रतिषेधो ऽयं नित्यसामान्यसाधर्म्यनिबन्धनसंशयापादनरूपः ।

उभयसाधर्म्यात्प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः ॥ †

पक्षप्रतिषेधो निर्णयलक्षणे व्याख्यातो तावेव प्रकरणं प्रकरणमनतिवर्तमानः प्रकरणसमः प्रतिषेधो भवति । पूर्वस्मिन्नेव प्रयोगे नित्यः शब्दो निरवयवत्वादाकाशयदित्येवंजातीयकं प्रतिप्रयोगमुपन्यस्यन्स्वपक्षमुत्थापयति जातिवादी साधर्म्यग्रहणं चोपलक्षणं वैधर्म्येणापि प्रतिप्रयोगोपन्यासे प्रकरणसम एव प्रतिषेधो भवत्युभयवैधर्म्यात्प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसम इति मूलहेतावपि साधर्म्येण वैधर्म्येण वा प्रयुक्ते प्रयोगद्वयमेतद्वेदितव्यम् । ननु ते शक्येते साधर्म्यवैधर्म्यसमे जातो साधर्म्यहेतो वैधर्म्यहेतो वा प्रयुज्यमानत्वाच्च तत्रोत्थिते इति ताभ्यामेव गतत्वाद्वाभिनवो ऽयं जातिप्रयोगः चतस्रश्चेता जातय इत्येकत्वमपि न संगतम् । उच्यते तत्र परपक्षप्रयणप्रतिषेधतयैव प्रत्यवस्थानमुदाहृतमिहैव साधनच्छाययेति अत एव प्रकरणसमो ऽयं जातिरनित्यपक्षवन्नित्यपक्षो ऽपि प्रतिक्रियते ऽस्यामिति उद्गावनभङ्गिभेदाच्च जातिनानात्मसंकीर्णत्वाद्द्वयवियक्षया चतुर्विंशतिभेदत्वं वस्तुतस्तु तासामानन्त्यमित्युक्तम् । अस्योत्तरम् ।

* गीतमसूत्रम् अ. ५ आ. १ सू. १५ ।

† गीतमसूत्रम् अ. ५ आ. १ सू. १६ ।

प्रतिपक्षात्प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेः ॥*

निर्णयोत्पत्त्या प्रकरणं पर्यवसितं भवति प्रागुक्तनिर्णयानुसृत्य-
मेव तदिह प्रकरणमुत्पापयता भवतोभयसाधर्म्यं तदुत्पापनकारणमभि-
हितमुभयसाधर्म्यात्प्रश्रियासिद्धेरिति ध्रुवता उभयसाधर्म्यं च मद्भक्तमपि
साधर्म्यमस्येव अन्यतोभयशब्दार्थः कः । एवं च तदभ्यनुज्ञातं भवतीति
तत्रप्रतिषेधो नोपपद्यते प्रतिषेधोपपत्तौ वा नोभयसाधर्म्यं प्रकरणकारणं
सिध्यतीति निर्णयोत्पत्तिनिमित्तं च प्रकरणोपरमाय न किं सिद्धुक्तमुभय-
साधर्म्योभिधानादिति ।

त्रैकाल्यानुपपत्तेर्हेतोरहेतुसमः ॥ †

कालत्रयानुपपत्त्या हेतुमात्रिण्य क्रियमाणः प्रतिषेधो ऽहेतुसमो
भवति । हेतुः साधनं साधनं च साध्यात्पूर्वे साधनं तदसति साध्ये कस्य
साधनम् अथ पश्चाद् असति साधने कस्येदं साध्यम् अथ युगपत्साध्यसाधने
भवतः न तर्हि तयोः सव्येतरगोषिषाणयोरेव साध्यसाधनभावो भवेदित्य-
स्य हेतुरहेतौर्न विधीयते । अस्येतरम् ।

न हेतुतः साध्यसिद्धेस्त्रैकाल्यासिद्धिः ॥ ‡

न त्रैकाल्यासिद्धिः । कस्माद् हेतुतः साध्यसिद्धेः उत्पत्तेः तावदयम-
पर्यनुयोगः पूर्वसिद्धेन हेतुना तन्त्वादिना पश्चाद्भाविना ऽसत एव कार्यस्य
पटादेः सिद्धिरित्युक्तत्वात् । बुद्धिसिद्धं तु तदसदिति १ प्रयापि परिहृत एव
दोषः उपलब्धिहेतोरुपलब्धिविषयस्य पूर्वापरसहभावानियमाद्यद्यादगंन
व्यवस्येति प्रमाणपरीक्षायामभिधानात् ॥ दृश्यते च निर्वर्तनहेतुना निर्वर्तनी-
यस्य निर्वृतिरुपलब्धिहेतुना चोपलभ्यस्योपलम्भ इति प्रमाणसिद्धे वस्तुनि-
को ऽप्रमादोषः । प्रतिषेधे च तुल्ये ऽयमनुयोग इत्याह ।

प्रतिषेधानुपपत्तेश्च प्रतिषेद्व्याप्रतिषेधः ॥

प्रतिषेधो ऽपि प्रतिषेध्यात्पूर्वं पश्चात्सह वा भवेदिति विकल्पमाने
न प्रतिषेध्यं प्रतिषेदुमुत्सहसइति ।

* मातमसूत्रम् अ० ४ अ० १ सू० १० ।

† मातमसूत्रम् अ० ४ अ० १ सू० १० ।

‡ मातमसूत्रम् अ० ४ अ० १ सू० १० ।

§ मातमसूत्रम् अ० ४ अ० १ सू० १० ।

॥ वात्स्यायनभाष्यम् १ अ० २ अ० १ सू० ११ ।

¶ मातमसूत्रम् अ० ४ अ० १ सू० २० ।

अर्थापत्तिः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसमः* ॥

अर्थादापद्यते प्रतिपक्षसिद्धिरित्येवं क्रियमाणः प्रतिषेधो ऽर्थापत्ति-
समो भवति । पूर्वस्मिन्नेव प्रयोगे यदि घटसाधर्म्यात्प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद-
नित्यः शब्दः अर्थादापद्यते आकाशसाधर्म्यान्नित्य इति अस्ति वास्य
नित्येन साधर्म्यमाकाशादिना द्रव्येण निरवयवत्वमिति । उद्भावनप्रकारभेदाच्च
जातिभेद इत्युक्तम् । अस्योत्तरम् ।

अनुक्तस्यार्थादापत्तेः पक्षहानिसपपत्तिः† ॥

अनुपपादितसाधनमनुक्तमर्थादापद्यतइति घटतः पक्षहानिरप्यु-
पपद्यते मामकानित्यपक्षसिद्धौ हि सत्यामर्थादापद्यते तावकस्य नित्यप-
क्षस्य हानिरिति । टोपान्तरमाह ।

अनैकान्तिकत्वाच्चार्यापत्तेः‡ ॥

उभयपक्षसमर्थमर्थापत्तिः विपर्ययेणापि प्रयोक्तुं शक्यत्वात् । नित्यः
शब्दो निरवयवत्वादित्येवमप्युक्ते शक्यं वक्तुं यदि नित्याकाशसाधर्म्यान्नि-
रवयवत्वान्नित्यः शब्दः अर्थादापद्यते यदनित्यघटादिसाधर्म्यात्प्रयत्नानन्त-
रीयकत्वादनित्य इति न चेवमपि का चिदर्थसिद्धिः न खलु वै घनस्य
आद्यः पतनमित्युक्ते ऽर्थादापद्यते द्रवस्य वारिणः पतनाभाव इति ।

**सकधर्मापपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात्तद्भाषापपत्ते-
रविशेषसमः§ ॥**

अविशेषोपपादनेन प्रत्यवस्थानमविशेषसमः प्रतिषेधः । यदि शब्द-
घटयोरैकधर्मः प्रयत्नानन्तरीयकत्वमस्तीति तयोरनित्यत्वाविशेष उच्यते तर्हि
सर्वभाषानामविशेषप्रसङ्गः । कथं सद्भाषापपत्तेः सतासंबन्धादित्यर्थः । सो
ऽयमविशेषसमः प्रतिषेधः । यतस्त्वोत्तरम् ।

क्व चित्तद्दर्मापपत्तेः क्व चिदनुपपत्तेः प्रतिषेधाभावः|| ॥

क्व चिदविशेषोपपादनघेतुसुपपद्यते धर्मः क्व चित्तु नोपपद्यतइत्ये-
वमयमप्रतिषेधः । शब्दघटयोरैको धर्मः प्रयत्नानन्तरीयकत्वमस्ति येन

* मातमसूत्रम् अ. ५ पा. १ सू. २१ ।

† मातमसूत्रम् अ. ५ पा. १ सू. २३ ।

‡ मातमसूत्रम् अ. ५ पा. १ सू. २३ ।

§ मातमसूत्रम् अ. ५ पा. १ सू. २३ ।

|| मातमसूत्रम् अ. ५ पा. १ सू. २३ ।

तयोर्धर्मान्तरमविशेषरूपमुपपद्यते न तु सर्वभाषानामीदृशमविशेषकारणं धर्मजातमस्ति । यत्तु सद्भावोपपत्तेरिति तेन किं धर्मान्तरमविशेषरूपं साध्यते अनित्यत्वमेव चेतर्ह्ययं प्रतिज्ञार्थो व्यतिरेकानित्याः सर्वे भावाः सत्त्वा-
दिति । न चायमनुपपत्तेः दृष्टान्तानुपपत्तेः सर्वभाषानां एकीकृतत्वाद् दृष्टान्तो न कश्चिदवशिष्यते । न च प्रतिज्ञातेऽददेश एव दृष्टान्तोक्तुं शक्यते सिद्ध-
साध्यभेदात्साध्यः प्रतिज्ञातो ऽर्थो भवति सिद्धश्च दृष्टान्तः । न च दृष्टान्त-
रहितो हेतुः स्वसाध्योपस्थापनसामर्थ्यमश्नुते । न च सौमतेः कर्तृत्वा-
नित्येभ्यो व्यापकानुपपत्त्या सत्त्वं व्यापितं तमनित्येष्वेव प्रतिष्ठां लभते । यैव
विषयाद्वावृत्तिः स एव साध्येनानुगम इति वक्तव्यं तद्गीतेः प्रागेव प्रति-
ज्ञेयात् । प्रत्युक्तं हि विस्तरतः क्षणभङ्गसाधनमिति । किं चिद्धि सत्त्वयोगि
भावहूपमनित्यं भवति किं चिन्नित्यमिति । नायमेकान्तः सत्त्वादित्याः सर्व-
भाषा इति । अपि च सर्वभाषानामनित्यत्वे साध्यमाने तदन्तर्गतत्वाच्छब्द-
स्याप्यनित्यत्वमभ्युपगतं भवेदित्येवमप्ययमप्रतिषेधः ।

उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः ॥ *

उभयकारणोपपत्त्या पक्षद्वयोपपत्तिवर्णनमुपपत्तिसमः प्रतिषेधः । यद्य-
नित्यत्वकारणं प्रयवानन्तरोपकृत्यमुपपद्यते शब्दस्येत्यनित्यः शब्देो नित्य-
त्वकारणमपि निरवयवत्वमस्योपपद्यते इति नित्यः स्याद् उभयत्रापि
कारणोपपत्तेः । ननु सैवेयं साधर्म्यादिसमा प्रकरणसमा या जातिर्न भेदान्त-
रम् । मेघम् उद्भावनप्रकारेण भेदात्परपक्षोपपत्तेर्बुद्ध्या साधर्म्यादिसमा जातिः
प्रमुच्यते पक्षान्तरोत्थापनास्यया प्रकरणसमा अप्रतिपत्तिपर्यवसायित्वाशयेने-
यमुपपत्तिसमेति । अत्रोत्तरम् ।

उपपत्तिकारणानुज्ञानादप्रतिषेधः ॥ †

उभयकारणोपपत्त्या प्रतिषेधमभिदधता पक्षद्वयकारणोपपत्तिरनुज्ञाता
भयति सा चेदनुज्ञाता कथमेकतरपक्षप्रतिषेधः । एकतरपक्षप्रतिषेधश्चेत्कथमु-
भयकारणोपपत्तिः उभयपक्षकारणोपपत्तिरेकतरपक्षप्रतिषेधश्चेति विप्रतिषिद्धम् ।
व्याघातादेव तत्प्रतिषेधो विकल्पशिष्यतश्चिं चेत्समाने। व्याघातस्तेन हि

परपक्षवत्स्वपक्षो ऽपि प्रतिहन्यतएव न हि व्याघात एकं पक्षं साध्यत्येकं
ब्रूयतइति ।

निर्दिष्टकारणाभावे ऽप्युपलम्भादुपलब्धिसमः प्रतिषेधः ॥ *

यदेतदनित्यतायां शब्दस्य प्रयवानन्तरीयकत्वं कारणमपदिष्टं
तस्याभावे ऽपि प्रबलप्रभञ्जनजवभज्यमानजरत्पादपपातप्रभवे शब्दे दृश्य-
तएवानित्यत्वमन्यथापि विद्युदादौ विना ऽपि प्रयवानन्तरीयकत्वमुपलभ्य-
तएवानित्यतेति । अत्रोत्तरम् ।

कारणान्तरादपि तदुत्पत्तिरप्यन्तरेप्रतिषेधः ॥ †

अत्रेतावदेव ताद्यद्वक्तव्यं सपक्षेकदेशशृणुत्वमिदमस्य हेतोस्तद्वा-
चितं न च सपक्षेकदेशशृणुतिरगमकः । प्रयवानन्तरीयकत्वमनित्यत्वप्रतिबद्धं
न पुनरनित्यत्वं प्रयवानन्तरीयकत्वेन यत्प्रयवानन्तरीयकं तदनित्यमिति
हि व्याप्तिर्न तु यदनित्यं तत्प्रयवानन्तरीयकमिति । यथा यथाग्निस्तत्र
धूमो न यत्र धूमस्तथाग्निरिति एवं प्रयवानन्तरीयकत्वमन्तरेण समीरण-
पात्यमानवनस्यत्यादिशब्दे विद्युदादौ वा येयमनित्यतोपलब्धिर्न सा तस्य
हेतुतामपहन्तीति । अपि च प्रयवानन्तरीयकत्वादिति कारणाद् उत्पत्तिरि-
यमभिधीयते न तु कारणं नियम्यते प्रयत्र एवेति तत्र यथनोदजनित-
तदुत्पत्तिवत्सत्यपि प्रयवे कारणान्तरं तदुत्पादकमभिप्यति कारणान्तर-
जन्ये ऽप्यनित्यत्वं शब्दे विद्युदादौ वा न विस्तुमिति । कथं पुनरिदमेव
गम्यते प्रयवादिभिरसन्नत्वाद्यते शब्दो न पुनः सन्नमिदमव्यज्यतइति । सतो
ऽनुपलब्धौ निमित्ताभावात् । आधरणं निमित्तमिति चेन्न मूलोदकादिषु मृद
इव शब्दे कस्य चिदाधरणस्यायहणात् । तस्मान्न मूलोदकादिना तुल्यः शब्द
इत्यसन्नेव प्रयवादिना क्रियते इति ।

तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभायसिद्धौ तद्विपरीतो-

पपत्तेरनुपलब्धिसमः प्रतिषेधः ॥ ‡

यदुक्तमाधरणानुपलम्भादसत्यास्वानुपलम्भादसत्याधरणे प्रागुच्चारणदा-
सत्तत्र शब्दः प्रयवेनाभिनिर्धत्यतइति तदयुक्तमाधरणानुपलब्धेरप्यनुपलम्भात-

* गीतमसूत्रम् अ. ४ अ. ४ सू. २८ ।

† गीतमसूत्रम् अ. ४ अ. ४ सू. २८ ।

‡ गीतमसूत्रम् अ. ४ अ. ४ सू. २९ ।

स्याच्चानुपलम्भात्प्रभावः अनुपलब्धेरभावात्पुनरुपलब्धिर्भवति प्रतिषेधद्वयेन विधे-
रेव प्रतीतिः । आवरणोपलब्धेरत्वावरणसत्ता सिध्यतीति प्रकृतमेव शब्दस्यापह्नवं
नासत्त्वकृतमित्यभिष्यञ्जकत्वं कृतमेवास्य प्रयत्नादि कारणमिति । अस्योत्तरम् ।

अनुपलम्भात्मत्वादनूपलब्धेरहेतुः ॥*

आवरणानुपलब्धिनौस्थानुपलब्धेरिति यो ऽयं हेतुर्हेतुः स न हेतुः
अनुपलम्भस्यभावत्वादनूपलब्धेरुपलम्भप्रतिषेधाशैक्यत्वादित्यर्थः । अस्तित्व-
नास्तित्वे हि भावानामुपलम्भानुपलम्भाभ्यामवस्थाप्येते ऋदुपलभ्यते तदस्ति
शशब्दं यन्नोपलभ्यते तच्चास्ति तद्विपाकशब्दः । नोपलभ्यते च शब्दस्याव-
रणं मूलोदकादेरिव मृत्तिकेत्यनुपलम्भाच्चास्तीति गम्यते । अनुपलम्भो
ह्ययमावरणविषयो नानुपलब्धिविषयः स । आवरणस्यैव भावं गमयति
चानुपलब्धेरित्यनुपलब्धेरभावात्प्रभावमेव नास्तीति ।

ज्ञानविकल्पानां च भावाभावसंवेदनादध्यात्मम् ॥†

ज्ञानविकल्पाः प्रतीतिप्रकारास्तेषां भावाभावौ प्राणिसंवेद्योभयतः ।
अस्ति मे ज्ञानं नास्ति मे ज्ञानमित्येवं सर्वैः प्रत्यक्षानुमानागमज्ञानानि
प्रमाणफलानि स्मरणसंशयादिज्ञानानि च प्रमाणफलान्यनुभवतीति । सा
चेयमावरणानुपलब्धिस्वरूपलब्धिर्षदध्यात्मं संवेद्यते नोपलभे शब्दस्यावरणं
सूदमित्थं मूलोदकादेरिति । तदेवं वाह्यपदार्थभावाभापवदान्तरज्ञानभा-
वाभावयोरपि प्रत्यक्षत्वात्पर्यनुयोगे । ऽयमनुपलब्धेरनुपलम्भाच्चावरणमस्ति
शब्दस्येति तस्मात्प्रागुच्चारणादसन्नेव शब्द इति सिद्धम् ।

साधर्म्यान्तुल्यधर्मोपपत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्यसमः ॥‡

सर्वभावानित्यत्वप्रसङ्गेन प्रत्यक्षस्यानमनित्यसमः प्रतिषेधः । अनित्येन
घटेन साधर्म्यमस्ति शब्दस्येति तस्यानित्यत्वमुच्यते तर्हि सर्वभावायानामपि
घटेन किमपि साधर्म्यमस्तीति सर्वप्रधानित्याः स्युः । अविशेषसमेवेदं जा-
तिरिति हेतुः तच्च हि सत्तायोगात्सर्वभावायानामपिशेष आषादितः एह तु
घटसाधर्म्यादेवानित्यत्वमापादितम् इति उद्गायनमहिम्नेदीप्तं ज्ञानित्या-
नात्यमित्यसमुक्तम् । अत्रोत्तरम् ।

* भातमसूत्रम् अ. ५ व. १ मू. ३१ । † भातमसूत्रम् अ. ५ वा. १ मू. ३२ ।
‡ भातमसूत्रम् अ. ५ वा. १ मू. ३३ ।

साधर्म्यादप्रसिद्धैः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्यसाधर्म्यात् ॥*

अतिप्रसङ्गमापादयते। ह्येतद्विवक्षितं घटसाधर्म्यादसिद्धिरनित्यत्वं स्पेति। यदि च घटसाधर्म्यादनित्यत्वस्यासिद्धिस्ताहिं तावकस्यास्य प्रतिषेध-
वाक्यस्याप्यसिद्धिः प्रतिषेध्यवाक्यसाधर्म्यात् । अस्ति हि प्रतिषेधवाक्यस्य
प्रतिषेध्येन साधर्म्यं प्रतिघातव्यवयवयोगित्वमिति । किं च ।

दृष्टान्ते साध्यसाधनभावेन प्रतिज्ञातस्य धर्मस्य

हेतुत्वात्तस्य चाभयथा भावान्नाविशेषः ॥ ३४ ॥†

न हि साधर्म्यमात्रं साधनं भवति अपि तु दृष्टान्तधर्मिण्यवधृत्सं-
मर्थ्यं साधर्म्यं वैधर्म्यं वा तथाविधं चेत्सर्वभावानामस्ति भवतु तेषामनि-
त्यत्वं को दोषः नास्ति चेत्को ऽयमतिप्रसङ्गः । अ हि दृष्टान्तधर्मिणि प्रज्ञा-
तसामर्थ्यं साधर्म्यमुभयथा भवति पक्षान्तरं स्पृशति तेन साधर्म्यविशेषस्य
हेतुत्वात्तस्य च सर्वथासंभवात् सर्वानित्यत्वम् । अविशेषसमायां जातेः
यत्साधनमुक्तं तदिहापि घक्तव्यमिति ।

नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्योपपत्तैर्नित्यसमः ॥‡

अनित्यत्वसाध्यधर्मस्वरूपधिकल्पनेन शब्दनित्यत्वापादानं नित्य-
धर्मः प्रतिषेधः । अनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञाते सति जातिवादी विकल्प-
यति किमिदमनित्यत्वं शब्दस्य नित्यमथानित्यमिति । यदि तावदनित्यं
तत्कदा चित्प्रच्यवते तत्प्रच्युतेनित्यः शब्दः । अथ नित्यमनित्यत्वं तर्हि
धर्मस्य नित्यत्वानस्य च निराधारस्यानुपपत्तेस्तदाश्रयस्य शब्दस्यापि नित्य-
त्वमनित्यत्वे हि शब्दे धिनष्टे न तदाधारी धर्मः वर्ततेति । अस्योत्तरम् ।

प्रतिषेधे नित्यमनित्यभावादनित्यत्वोपपत्तेः

प्रतिषेधाभावः ॥§

प्रतिषेध्यं नित्यमनित्यत्वस्य भावश्चेदुच्यते तदनित्यं श्वासावुक्ती
भवति अनित्योपपत्तेरथ तत्प्रतिषेधो नोपपद्यते नित्यमनित्यत्वं शब्दस्येति
च ब्रवीषि नित्यतां च तद्योगादस्योपपादयतीति महानयमायुष्मतेो धर्मः ।
अथ निरधिकरणो धर्मः कथं स्यादिति तदुच्यते अनित्यत्वं हि नाम नि-

* गीतमसूत्रम् अ. ५ आ. १ सू. ३४ ।

† गीतमसूत्रम् अ. ५ आ. १ सू. ३४ ।

‡ गीतमसूत्रम् अ. ५ आ. १ सू. ३४ ।

† गीतमसूत्रम् अ. ५ आ. १ सू. ३४ ।

§ गीतमसूत्रम् अ. ५ आ. १ सू. ३० ।

रोधः प्रध्वंशभाष शून्यनद्यन्तरम् । अनित्यत्वादभाष इति तु व्यावहार-
मात्रम् । सा धेयमनित्यता शब्दापच्छिन्ना न शब्दाधिकरणा न यत्तु घटाभाषो
घटाशितो भवितुमर्हति भाषस्वभावात् हि धर्मो धर्मोश्रिता भवन्ति नाभाषः
अभाषस्थ्याश्रितो ऽपि न प्रतियोग्याश्रितो भवति किं त्वद्यन्तरवृत्तिभूंप्रदेशे इव
घटाभाष इति नित्यानित्यत्वयिरोधाच्च । नित्यत्वमनित्यत्व्यं चैकत्र धर्मिणि
पिसृज्यते तत्कथमभिधीयते नित्यमनित्यत्वस्य भाषान्नित्यः शब्द इति ।

प्रयत्नकार्यानेकत्वात्कार्यसमः ।*

प्रयत्नकार्यनानात्वोपन्यासेन प्रत्ययस्थानं कार्यसमः प्रतिषेधः । अनित्यः
शब्दः प्रयत्नान्तरीयकत्वादित्युक्ते पर आह प्रयत्नस्य हि कार्यद्वेषिच्यमुप-
लब्धं किं चिदसदेय प्रयत्नेन निर्वर्तते यथा घटादि किं चित्सदेवावरणव्य-
पनयनादिना प्रयत्नेनाभिव्यज्यते यथा मृदन्तरितमुदकादि । एवं प्रयत्नाना-
त्वादिस्य प्रयत्नेनादियमानः शब्दो निर्वर्त्येत घटशब्दत विद्यमान एवाभि-
व्यज्येत मृदन्तरितसलिलादिपदिति संशयः । न चेयं संशयसमा जातिर्हेत्य-
शेषिकल्पनेनेह प्रत्ययस्थानात् । तथा हि निरययत्वाद्याकाशसाधर्म्योपन्या-
सेन संशय आपादित इह तु साधनयाद्युक्तप्रयत्नान्तरीयकत्वहेत्यर्थेनिहृषणेने-
ति । उद्गाथनप्रकारभेदश्च जातीनां येषिच्यकारणमित्युक्तमेव । अशोदाहरणम् ।

कार्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणानुपपत्तेः† ॥

यद्यपि प्रयत्नकार्यान्यत्वमुपलभ्यते तथा ऽपि प्रकृते शब्दे प्रयत्न-
स्याभिव्यक्तावहेतुत्वं न प्रयत्नतः शब्दमभिव्यनक्ति किं त्वभूतप्रादुर्भावमेव
विधत्ते कस्माद् अनुपलब्धिकारणानुपलब्ध्येः यत्र हि सतः पदार्थस्य प्रयत्नो
ऽभिव्यक्तिहेतुस्तत्र तस्य सतः सलिलादेरनुपलब्धिकारणमस्ति मृदादि-
व्यवधानं तदपोहमाचरता प्रयत्नेन तदभिव्यक्तिः सम्पद्यते शब्दस्य तु न
किं चिदनुपलब्धिनिबन्धनव्यवधानादि संभवतीति घणितमतस्तस्यासत
यवात्पलाभनिमित्तमुच्चारणादिप्रयत्नो न सतो व्यक्तिनिमित्तं तस्मादनित्यः
शब्द इति स्थितम् । तदेवमनेन चतुर्वैशतिजात्युदाहरणप्रतिषमाधानोपदे-
शयत्मेना शब्दानित्यत्वसाधने परकीयमुपालम्भजातमेवंप्रायमखिलमपाकु-
तमाशुकेपितृतर्षणन्यायेन भवति भगवता सूचकारेण । इदमपरमिदानो-

मुपदिश्यते चतुर्विंशतावपि जातिषु जातिवादिना प्रयुक्तासु मूलसाधनाधादी
विस्वप्रानुमानोदन्तपरीक्षणपुरःसरं सत्यमेवात्तरं यथोपदिष्टमभिदधीत न तु
जातिप्रयोगानुकारिदुस्तरालापचापलेन षट्पक्षीं प्रवर्तयेत् तस्यां हि प्रस्तु-
तायामुभयोरपि वादिप्रतिवादिनोरसिद्धिरसद्वादित्वात् । कथं पुनः षट्पक्षी
प्रवर्तते इति तत्पथ दर्शयितुमाह ।

प्रतिषेधे ऽपि समानो दीपः ॥*

स्थापनाहेतुवादिना प्रथमपक्षस्येन स्थापनाहेतुः प्रयुक्तः अनित्यः
शब्दः प्रयत्नान्तरीयकत्वादिति । ततो जातिपादो द्वितीयपक्षस्यः प्रयत्न-
कार्यानेकत्वादिति प्रयत्नान्तरीयकत्वमभिव्यङ्ग्ये ऽपि शब्दे भवतीति हेतो-
रनेकान्तिकत्वमित्याह । तदधुना तृतीयपक्षस्यः स्थापनाहेतुवादी यदि
यथोपदिष्टमावरणानुपलब्धिक्रममनुसृत्य विशेषमुपदर्शयन्ननेकान्तिकतामु-
द्हरति ततस्तावत्येव पर्यस्यति कथेति चतुर्थादिषवावसरविरहान्नावतर-
त्येव षट्पक्षी । यदि तु तं क्रममपहायैव तृतीयपक्षस्यो ऽसौ वदति हेतो-
रश्वेदनेकान्तिकत्वमुद्गावयस्यनेकान्तिकत्वादसाधकः स्यादिति नन्वयं ताव-
कः प्रतिषेधो ऽप्यनेकान्तिकः किं चित्प्रतिषेधति किं चिन्नेति हेतोः साध-
कत्वं प्रतिषेधति न स्वरूपमिति । अत एवेत्यं प्रतिषेधस्यानेकान्तिकता यो
ऽपि हि नाभिव्यक्तिपक्षमेव साधयेत्प्रतिषेधे ऽपि प्रयत्नसाफल्योपपत्तेरुभ-
यत्रापि च विशेषहेतोरनपदेशात् । एवमनेकान्तिकत्वमभिहितवति साधन-
वादिनि प्रतिषेधवादिनो ऽपि वचनावसर इत्यवतरति षट्पक्षी । स हि चतु-
र्थपक्षस्य एवं वदति ।

प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोषः ॥†

विविधः प्रतिषेधो विप्रतिषेध इहोच्यते न व्याघातः प्रकृतसङ्गतेर-
भाषात् । यो ऽयं प्रतिषेधे ऽपि समानानेकान्तिकदोष उच्यते स प्रतिषेधप्र-
तिषेधे ऽपि भवत्ययुक्ते धमानः यो ऽपि पूर्ववदनेकान्तिक एवेति । ततः
पक्षमे पक्षमवलम्ब्य मूलसाधनाधादी मतानुचामुद्गावयति सा च ।

प्रतिषेधं सदोपमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे
समानदोषप्रसङ्गे मतानुज्ञा ॥*

प्रतिषेधे ऽपि समानदोष इति समुद्भावितं दोषमनुद्धृत्य तं प्रतिषेधं
सदोपमभ्युपेत्य मद्भक्ते प्रतिषेधविप्रतिषेधे समानदोषप्रसङ्गमापादयतस्ते मता-
नुज्ञा निषेधस्थानं भवति । चैरो भवानित्यभिप्रेत्येन चौर्यमात्मनो निराक-
रणीयं न तु भवानपि चौर इति परः प्रतिपत्तव्य इति । एवं प्रथमपक्षस्ये
मूलसाधनवादिनि कथितवति परः पटुं पक्षमास्याद्य पुनरभिधते यदि स्वप-
क्षदोषानुद्धरणपरः सरपरपक्षदोषोपादानोपनतमतानुज्ञानिषेधस्थानपात्रमहमा-
दिस्ये हन्त तर्हि तथापि तदेष निषेधस्थानमवतरति त्वमप्येवमकार्षीस्तथा
हि द्वितीयपक्षस्येन मया प्रयत्नकार्यानेकत्वादिति यदनेकान्तिकत्वमुद्भावितं
तदनुद्धृत्येव प्रतिषेधे ऽपि समानो दोष इति मय्येष प्रतीपमापोपदस्तदेषं
त्वत्त एव शिञ्जत्या ऽहमपि चतुर्यपक्षस्यस्तथैव त्वयि दोषमापेतवानिति
मम चेन्मतानुज्ञा प्रथमतरं तथासौ भवेदिति तदेतदाह । *

स्वपक्षतल्लक्षणापेक्षीपपक्ष्युपसंहारहेतुनिर्देशे परपक्षदोषा-
भ्युपगमात्समानो दोषः ॥†

स्वपक्षो मूलसाधनवाद्युक्तः प्रयत्नान्तरीयकत्वादनित्यः शब्द इति ।
तल्लक्षणस्तत्समुत्थानस्तद्विषयः प्रयत्नकार्यानेकत्वादिति प्रतिषेधः । तमपेक्ष-
माणस्तमनुद्धृत्यानुज्ञाय प्रयुतः प्रतिषेधे ऽपि समानो दोष इत्युपपद्यमानः
परपक्षे ऽनेकान्तिकत्वदोषोपसंहारस्तस्य च हेतुनिर्देश इत्ययमनेकान्तिकः
प्रतिषेध इति । तस्मिन्सति एवकथितानेकान्तिकत्वदोषाभ्युपगमात्तदनुद्धर-
णेन तस्यैव प्रतीपदोषोद्भावनात्समानो मतानुज्ञादोष इति पटुः पक्षः । सेवं
वद्वेषी तस्यां प्रथमतृतीयपञ्चमाः स्थापनाहेतुवादिनः पक्षाः । द्वितीयचतु-
र्थपटुः प्रतिषेधवादिनः । यत्ने च साध्यसाधकतया परीक्ष्यमाणाः पौनहिन्य-
मतानुज्ञादिदोषावहतत्वादन्यतरस्यापि वादिनः साध्यसिद्धये न प्रकल्पन्ते ।
तथा हि चतुर्यपटुषाः पक्षपौर्यावियोपात्पुनरु त्तदोषप्रसङ्गः । चतुर्ये पक्षे परस्य
समानदोषत्वमुच्यते पटुे ऽपि तथैव समान । तृतीयपञ्चमयोस्तृतीये पक्षे

परोक्तं समानदोषत्वमभ्युपगम्यते पञ्चमे ऽपि मतानुष्ठामुद्गावयता तदङ्गी-
कृतमेव भवति तृतीयचतुर्थयोश्च परोक्तदोषानुद्धरणान्मतानुष्ठेत्येवं पट्टप-
क्षामुभयोरसिद्धिः । तस्मात्सदुत्तरैर्दोषविकित्सा साधोयसी नासदुत्तरेः पट्टप-
क्षीप्रसङ्गादिति । नन्वसदुत्तरकथने ऽपि कथं पट्टपक्षामेव विश्रामः शतपक्षी
सहस्रपक्षी वा कथं न प्रवर्तते को ऽत्र नियम इति चेदुच्यते । इयत्येव
निवर्त्यते वचनाप्रकाश इति नानन्तपक्षता संभवति । तथा हि । पूर्वोत्त-
रपक्षवादिनो भवत एव को ऽत्र विचारः । तत्र स्थापनहेतुवादिना तावत्प्रथमं
स्वपक्षसाधने ऽभिहिते दूषणवादिना तत्र दूषणे वर्णिते तृतीये वचसि वर्त-
मानः साधनवादी सम्यङ्ङनीत्योपक्रममाणस्तद् दूषणमुद्धतुं शक्तुयान्न वेति
तस्यामेव दशायां प्राङ्निवाकायते निर्णयः । असदुत्तरोपन्यासे तु तृतीयव-
चसा तेन कृते दूषणवाद्यापि लब्धावकाशस्तत्र एव शिञ्चित्वा चतुर्थे वचसि
वर्तमानस्तत्प्रतीषं योजयति ततः स्थापनाहेतुवादी प्रतीपयोजनायामफ-
लायां दुरन्तायां समव्ययफलायामशक्यक्रियायां च निरुद्वागः किं चिदभि-
नवं दूषणमुत्प्रेक्ष्य पञ्चमे वचसि स्थितो मतानुष्ठामाह । ततस्तामपि परपक्ष-
मनतिवर्तमानां पश्यन् प्रतिषेधवादीं पष्ठे वचसि स्थित्वा तां सत्येव योज-
यतीत्येवं वृत्ते दूषणान्तरासंभवात्प्रतीपयोजने च भग्नरसत्वात्तूष्णीमेषासितु-
मुचितमिति तावत्येष भवति वचनविरतिर्न शतसहस्रादिपक्षप्रसङ्गः प्रवर्त-
तइत्यतः पट्टपक्षीमेव प्रदर्शितवानाचार्यः । स धान्तेवासिनं बोधयितुमेवमु-
पादिषदेनेन पथा प्रवर्तेत भवानन्येन मा प्रवर्तिष्येति ।

धाद्यमुत्तरमतो निरवयं ज्ञातिवादिनमपि प्रति तच्छ्रेः ।

कश्चनलोत्तरगिरा न तु कार्या पक्षपट्टकपरिक्ल्पनगोष्ठी ॥

यादृग्यसो बलिरपि तथेत्येवमाधाय बुद्धौ

यस्तु ब्रूयात्कद्रुपमफलस्तस्य शुद्धो ऽपि हेतुः ।

पट्टपक्षादिप्रसरणपरिभ्रानकान्तिर्न बुद्धिं

शक्तः स्वार्थं जनयितुमसाधयतः प्राश्निकानाम् ॥

इतीदं व्याख्यासं निजसरसिभांकरैरहितं

स्यदुपं ज्ञातीनां स्फुटमिह चतुर्थैशतिविधम् ।

अमूपां तत्त्वज्ञः परविरचितानां परिहृतौ

स्वयं चोपन्यासे न हि सदधि संमुह्यति नरः ॥

जात्यनन्तरं निग्रहस्थानेद्विधातल्लक्षणप्रतिपादनार्थमाह ।

विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ॥ *

नियहः पराजयस्तस्य स्थानमाश्रयः कारणमित्यर्थः । किं च पराज-
यनिमित्तं विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च विपरीता कुत्सिता विगर्हणीया प्रतिपत्ति-
र्विप्रतिपत्तिः । साधनाभासे साधनशुद्धिदूर्वणाभासे दूषणशुद्धिः । अप्रतिपत्ति-
स्त्वारम्भविषये ऽनारम्भः । आरम्भस्य विषयः साधने दूषणं दूषणे चोद्धारः
तयोरकरणमप्रतिपत्तिः । द्विधा हि घादी पराजीयते यथा कर्तव्यतामना-
भमाद्यो विपरीतं वा प्रतिपाद्यमानः । अत एव न कर्मकरणयोर्नियहमादि-
शन्ति न हि ताभ्यां किं विदपराद्धं स्वविषये प्रयुज्यमानयोः सामर्थ्यान-
पायात् । कर्ता तु प्रमाद्यज्ञप्रयोज्यं प्रयुञ्जानः प्रयोज्यमप्रयुञ्जाने वा निग्रह-
मर्हति । प्रायेण चातन्ववादिना निगृह्या भवन्ति । तत्त्ववाद्यापि कदा चन
जल्पे वितण्डायां वा सम्यक्साधनमप्यर्पदिश्य प्रतिवादिप्रतिपादितदूषणाभा-
सनिराकरणपरिणामनुगुणामपश्यन्नगृह्यतएव । अत एव भाष्यकृतोक्तं तत्त्व-
वादिनमतत्त्ववादिनां चाभिप्रायन्ते निग्रहस्थानानीति । असमासकरणमनेक-
निग्रहस्थानभेदापरोधान्यम् । अत एवानन्तरमाह ।

तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वम् ॥ †

तदिति साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्ययस्थानस्य विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योश्च
परामर्शः । नानारूपो विकल्पः प्रकारभेद इत्यर्थः । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्य-
यस्थानप्रकारस्य बहुत्वाज्जातिबहुत्वम् । तद् द्वाविंशतिधा विभज्य दर्शयति ।
प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो
हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थक्यमप्राप्तकालं
न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो
मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगो
ऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि ॥ ‡

* शैलमनूषम् अ. १ आ. २ सू. ६० । † शैलमनूषम् अ. १ आ. २ सू. ६१ ।

‡ शैलमनूषम् अ. १ आ. २ सू. ६१ ।

अथाननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपः पर्यनुयोज्योपेक्षणमित्यप्रति-
पत्त्या संगृहीतानि शेषाणि विप्रतिपत्त्या । पुनरुक्तमधिकमित्यसमासकरणेन
विप्रतिपत्त्येव वा ऽभिमतमसमासक्रिष्टकल्पनया सापि हि कुत्सितैव प्रतिप-
तिर्यत्पुनरुक्तमधिकं वा प्रयुज्यतइति । असंकीर्णोदाहरणविवक्षया च द्वाविंश-
तिभेदसंकीर्तनमथान्तरभेदैस्तु जातिघदानन्त्यमेव तेषामिति । अथ कीर्तितराह
द्वाविंशतिधा नियहस्यानानि विभज्यन्ते तेषां च प्रतिपदमिदानीं विशेषल-
क्षणानि घर्ष्यन्तइति न मृष्यामहे कुतः ।

असाधनाङ्गवचनमदोषोद्भावनं द्वयोः ।

नियहस्यानमन्यतु न युक्तमिति नेष्यते ॥

यादिना सिधाधयितपक्षसिद्धये साधनमभिधेयं स चेदसाधनाङ्गं
द्रुयान्निगृह्यते । प्रतिधादिना ऽपि वायुक्ते साधने द्रुपणमुद्भावनीयं स चेद-
दोषमेव दोषत्वेनोद्भावयेन्निगृह्यते । ते एव द्वयोर्वोदिप्रतिवादिनोर्नियहस्याने
अतो ऽन्यथा नियहकरणमन्याय्यमेव । प्रतिज्ञाहान्यादिषु तत्रभेदेषु च
प्रतिपदमयुक्ततां दर्शयिष्यति । कति चिन्नाच शिशुप्रलापप्राया नियहस्यानानि
निर्दिष्टानि । तादृशि शास्त्रे लक्ष्यन्तइति परममप्रतिष्ठानम् । अत्रोच्यते संक्षे-
पविवक्षया द्वे एव नियहस्याने इति घयमपि किं नोक्तवन्तो विप्रतिपतिरप्रति-
पतिश्च नियहस्यानमिति । एतच्च सामान्यलक्षणमखिलभेदसंग्रहक्षमं भवति
न भवदुक्तम् । तथा हि उत्तराप्रतिभानेन वादिप्रतिवादिनोरन्यतरः परा-
जीयते न वा । न पराजीयते इति कथमुच्यते किं मूक इव वित्या गच्छतु
निगृह्यते चेत्कमनेनापराद्धं न साधनाङ्गमुक्तं न दोष उद्भावितः । अथ प्रस-
ज्यप्रतिषेधेनोद्भावनमादेः व्याख्याय पुनरदोषोद्भावनमावृत्त्या पर्युदासेन च-
र्ष्यते तर्हि ते ष्वैते विप्रतिपत्यप्रतिपती उक्ते स्याताम् । दोषानुद्भावनमप्र-
तिपतिः । श्वमसाधनाङ्गवचनमपि विकल्पनीयम् । प्रसज्यप्रतिषेधवृत्त्या साध-
नाङ्गस्यावचनमिति चेत्सेयमप्रतिपतिः । अतः शब्दान्तरेणाक्षपादपादेभ्य
एव शिञ्जित्वा तदेव नियहस्यानद्वयमनेन श्लोकेन निघट्टं न पुनरभिन-
वप्रत्यमपि किं चिदुत्प्रेक्षितमिति । न च यथासंख्यनियमेन द्वयोर्द्वे नियह-
स्याने कल्पनीये अपि तु यथासंभवमुभयोरपि यथावसरं तत्तन्नियहस्यानमा-

देष्टव्यम् । द्वाविंशतिभेदत्वं च नियहस्यानानामसंकीर्णोदाहरणविवक्षया कथ्यते न नियमायेत्युक्तमेव । परस्परविसदृशं च लक्षणमेवामिदानामीपदिश्य-
तएव तत्रैव चायुक्तत्वमेवां बलिशप्रनापकल्पत्वं वा पराक्रियते एवेत्यल-
मतिप्रसङ्गेन । यथं सामान्यलक्षणं विभागं चाभिधाय विशेषलक्षणान्याह ।

प्रतिदृष्टान्तधर्मानुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिः ॥ *

प्रतिज्ञासिद्धये वादिना साधने ऽभिहिते तत्र प्रतिवादिना च द्रूपणे
उद्भाविते तृतीये वचसि तु वर्तमानो वादी यदि प्रतिदृष्टान्तधर्मे स्वदृष्टान्त-
ऽनुज्ञानाति तदस्य प्रतिज्ञा हीयतइति प्रतिज्ञाहानिर्नियहस्यानं भवति ।
तद्यथा अनित्यः शब्दः ऐन्द्रियकत्वाद् घटवदित्युक्ते पर आह सामान्य-
मेन्द्रियकमपि नित्यं दृष्टमित्यनेकान्तिको हेतुरिति । तत्र साधनशाब्दाह
सामान्यमेन्द्रियक नित्यं तर्हि तथैव घटो ऽपि नित्यो ऽस्त्विति । अयम-
स्यैव वदतो धूमः किल नित्यानित्यपक्षवृत्तिरनेकान्तिकतामेव विज्ञेया-
दिति । तदेवमस्य ब्रुवतः प्रतिज्ञाहानिर्भवति घटस्य हि नित्यत्वे तदृष्टान्त-
बलादेव शब्दो ऽपि नित्यः स्यादिति । तत्र कीर्तिराह प्रतिज्ञैव तावद-
साधनाङ्गवचनमिति तदभिधानं नियहस्यानं भवितुमर्हति न तद्धानिः ।
न च हानिरप्यस्ति यदि नाम घटस्य दृष्टान्तीकृतस्य प्रतिदृष्टान्तधर्मे
नित्यत्वमयमभ्युपैति किमियता शब्दानित्यत्वप्रतिज्ञामवज्ञहाति । अपि च
हेत्याभासा अपि नियहस्यानवर्गे गणिता एव स चायमनेकान्तिकहेत्या-
भासप्रयोगादेव पराजयीते न प्रतिज्ञाहान्येति तस्या विषयान्तरं यक्तव्यम् ।
अबोधयते प्रतिज्ञायास्तावदसाधनाङ्गवचनता नास्तौत्यवयवलक्षणे निर्णी-
तमेतत् । प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं यत्र सर्ववादिनां प्रयासः अनिर्दिष्टा च साधयितु-
मशक्येवेति न तद्वचनमसाधनाङ्गवचनम् । लौकिकेष्वपि चर्णादानादिविवा-
दपदेषु प्रतिज्ञाहानिमेव मुख्य पराजयकारणमाहुः । यदाह नारदः ।

सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।

तद्धानौ हीयते वादी तरंस्तामुत्तरो भवेदिति ।

प्रतिदृष्टान्तधर्मे च स्वदृष्टान्ते ऽभ्युपगच्छन्नस्त्यजत्येव प्रतिज्ञाम् ।
नित्यत्वं हि सामान्यघट् घटस्यापि सङ्गते तदृष्टान्तधर्मेन च तदुमे शब्दे

सिपाध्यिपतीति नूनमिदानीं नित्यत्वमेव घटंधर्मः शब्दे सिद्धोदिति कथं तदनित्यत्वप्रतिज्ञा ऽस्य न हीयते । यत्कृतं हेत्वाभासप्रयोग एव नियहनिमित्तं न प्रतिज्ञाहानिरिति स्यादेतदेवं यदि द्वितीये वचसि व्यस्यितेन प्रतिवादिना व्यभिचारोद्गावनया प्रत्यक्षस्थिते वादी तावत्येव विरमेत् । स तु तृतीये वचसि वर्तमानस्तदुद्गरणबुद्ध्या तथाविधमभिधेयेन प्रतिज्ञां जहाति । अतश्च व्यभिचारपरिहरणलोभाभिहितप्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुज्ञावचनोपनततदर्थप्रतिज्ञाहानिनिवन्धन एवास्य नियहो युक्तो न हेत्वाभासप्रयोगकृत इति अयमेव मुख्यः प्रतिज्ञाहानेर्विषयः ।

प्रतिज्ञातार्यप्रतिषेधे धर्मे विकल्पात्तदर्थ- निर्देशः प्रतिज्ञान्तरम् ॥ *

प्रतिज्ञातार्यप्रतिषेधे परेण कृते तत्रैव धर्मिणि धर्मान्तरं साधनीयमभिदधते वादिनः प्रतिज्ञान्तरं नाम नियहस्यानं भवति । अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते पूर्ववत्सामान्येन व्यभिचारोद्गावनया प्रत्यक्षस्थित आह । सामान्यमैन्द्रिकं यच्चित्यं तद्युक्तं तद्वि सर्वगम् असर्वगतस्तु शब्द इति प्रतिज्ञां कुर्वन् प्रतिज्ञान्तरेण निगृहीतो भवति । अत्राह नेदमप्रस्तुतप्रतिज्ञान्तरकरणमपि तु परोद्गावितव्यव्यभिचारनिवारणं विशेषणोपादानमेतत् । एतदुक्तं भवति असर्वगतत्वे सत्येन्द्रियकत्वादनित्यः शब्द इति तद्विदमसर्वगतत्वं प्रतिज्ञासिद्धयैमुपातं कथं नियहस्यानम् । यो हि मीमांसकं प्रत्यनित्यः शब्दः कृतकत्वादित्युक्तवांस्तेन कृतकत्वं सिद्धमित्युपलब्धे कृतकत्वे स प्रतिज्ञान्तरं कुर्वणो निगृह्येत । यस्तु पूर्वप्रतिज्ञामवधेयं तदनेौपयिकमकस्मादेव प्रतिज्ञान्तरमारभेत तदा उन्मत एव भवेत् । न चोन्मतप्रलापानां शास्त्रे लक्षणकरणं युक्तम् । स्पष्टे नियहहेतौ हेत्वाभासाभिधाने संभवति किमिति प्रतिज्ञान्तरं नियहस्यानमुच्यतइति । अचोच्यते प्रतिज्ञासिद्धये हेतुदृष्टान्तौ प्रयोक्तव्यौ न पुनः प्रतिज्ञान्तरं करणीयमिति स्थितिः । इह च यो हेतुरनेौपातस्तास्मिन्परेणानैकान्तिकीकृते सति न तत्परिहारणकारमनुगुणमयमास्थितधानपि त्वसर्वगतत्वप्रतिज्ञामन्यामधि-

कृठः । ननु विशेषणमेतदनेकान्तिकत्वपरिहारायै न प्रतिज्ञान्तरमित्युक्तम् । नासिद्धत्वात् सिद्धं हि विशेषणं भवति नित्यत्ववादिनं च प्रति शब्द-
 स्यासर्धगतत्ववादिनं च प्रति शब्दस्यासर्धगतत्वमसिद्धम् । साध्यते चेत्तर्हि
 प्रतिज्ञान्तरमेधेदं हेत्वाद्यवग्रथयैलक्षण्यात् प्रतिज्ञालक्षणस्य च साध्यनिर्देश-
 स्योपपत्तेः । अनेकान्तिकत्वपरिहृतये हि हेतुविशेषणं सिद्धं च वाच्यं न तु
 धर्मविशेषणं साध्यं चेति । अन्यतरासिद्धे तु हेत्वाभावे तत्समर्थनं प्रहमा-
 नुह्यमेवेति न प्रतिज्ञान्तरं नियहस्यानं भवति । इह तु अनेकान्तिकत्वपरि-
 हाराय यतमानो मार्गमनुगुणमपश्यन् स्थलित इव निगृह्यते । न च
 हेतूदाहरणादिप्रयोगनिपुणमतेरपि भ्रमादेवविधमभिधानं न संभवति न
 च प्रतिज्ञामात्रेण सिद्धिमिच्छन्नेवं त्रवीत्यपि तु व्यभिचारं परिजिहीर्षन्निति ।
 न चायमुन्मत्तप्रलाप एव प्रस्तुतानुगुण्यबुद्ध्या प्रयोगात् । अपि चानित्यः
 शब्दस्वानुपत्त्यादित्युभयासिद्धो नाम हेत्वाभाषो भवद्विरपि शास्त्रे लक्षित
 यव । स उन्मत्तप्रलापो न भवति यथोदाहृतं प्रतिज्ञान्तरमुन्मत्तप्रलाप इत्य-
 पूर्व एष भिन्नोः स्वदर्शनरागः परदर्शनद्वेषो वा । को हि नाम शिशुरपि
 शब्दे चाक्षुषतां ग्रहात् । इदं संभवत्येषाभिधानं केवलं हेतुविशेषणे सिद्धे च
 घक्तव्ये भ्रमादुर्मिशेषणं साध्यं वा ऽयमुक्तवानिति । निमित्तान्तरमिदमस्य
 नियहे निरूपितं द्वितीयमथ तु वचसि कथाविरतो हेत्वाभासप्रयोगादेव
 नियहमाप्नुयादिति प्रतिज्ञाहाजिप्रस्तावकवोक्तम् ।

प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः ॥*

यत्र प्रतिज्ञा हेतुना विरुध्यते हेतुर्वा प्रतिज्ञया स प्रतिज्ञाविरोधो
 नाम नियहस्यानं भवति । गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमिति प्रतिज्ञा कृपादिभ्यो
 ऽथोन्तरस्यानुपलब्धेरिति हेतुः । सो ऽयं प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधो यदि गुणव्य-
 तिरिक्तं द्रव्यं न तर्हि कृपादिभ्यो ऽथोन्तरस्यानुपलब्धिरथ कृपादिभ्यो
 ऽथोन्तरस्यानुपलब्धिर्न तर्हि गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं कृपादिभिस्वाथोन्तर-
 स्यानुपलब्धिरिति व्याहृतम् । अत्राह नेदं प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधोदाहरणं
 भवितुमर्हति हेतोरसंभवात् । संभवे हि हेतुः प्रतिज्ञां विरुणद्धि तथा वा

विरुध्यते । इह तूपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धिर्न समस्त्येव रूपदिभ्यो ऽर्थान्तरस्य पृथक्क्षेनेपलब्धियोग्यत्वानुपपत्तेः । संभवन्नपि चेवंविधे विषये प्रतिज्ञाविरोधे हेतुर्न द्वयीं दोषजातिमतिवर्तते विरुद्धत्वमसिद्धत्व वा । गुणव्यतिरिक्तद्रव्यवादिना हि भेदेनाग्रहणगतार्थत्वात्तु पृथग्भव्यमितं नियहस्थानम् । यदन्यदन्यैरुदाहरणमभाषि नित्यः शब्दः सर्वस्यानित्यत्वादिति तदप्यसाधु । वैधर्म्यदृष्टान्तस्यानेन प्रकारेण कुशित्तेरभिधानात् । तथा हि सर्वशब्दो ऽत्र सावयववचन इति निरवयवत्वं हेतुर्विचक्षितो नित्यः शब्दो निरवयवत्वात्सावयवस्यानित्यत्वादिति सो ऽयमपि शित्तवैधर्म्यदृष्टान्तप्रदर्शनताप्रक्रमैर्विपर्ययेण वैधर्म्यदृष्टान्त एव कथितः सर्वस्यानित्यत्वादिति । तदुक्तं स हि दृष्टान्त एवाक्तो वैधर्म्येण सुशित्तेरिति । तस्मान्नेदमपि प्रतिज्ञाहेतुविरोधोदाहरणमिति । अत्रोच्यते यदुक्तं हेतोरसंभवात्नेटं नियहस्थानं तदचारु । पञ्चम्यन्तनिर्दिष्टस्य हेतोः प्रदर्शितत्वात् । निरवयवहेत्वभावात्तु यदि तदसंभव उच्यते तर्हि हेत्वाभासव्याकरणमप्यकरणीयं भवेत् । पुरुषबुद्धिप्रमादनिबन्धनहेत्वाभासप्रयोगवत्तु तथाविधमप्यभिधानं संभवत्येव । यत्पुनरभ्यधायि संभवन्नपि हेतुरयमसिद्धविरुद्धयोरन्यतरो भवेन्न दूषणान्तरमिति । तत्र ब्रूमः सत्यमेतत् किं तु हेतुस्वरूपनिरूपणावसरे सपदि तद्गतदोषादोषदर्शनाद्विरुद्धता तस्याभिधीयते । यथा भवद्विर्नित्यः शब्दः कृतकत्वादिति विरुद्धहेतोर्वर्ण्यते वा चित्सिद्धसाध्यत्वदृष्टान्तहीनतादिदोषान्तरसंभवे ऽपि तदवधीरणया विरुद्धत्वमेव दर्शितम् । यथा वा हेत्वाभासलक्षणे कथितमस्माभिः अनित्यः शब्दश्चाद्युपत्वादित्यस्यानैकान्तिकत्वदोषे सत्यापि प्रथमतरमसिद्धतैव हृदयप्रथमवतरति तेनासिद्धो ऽयमुच्यते न सव्यभिचार इति । एवमिहापि हेतुगुणदोषविचारे क्रियमाये विरुद्धादिहेत्वाभासतैव नास्य कथ्यते । यदा तु परार्थानुमानवाक्यस्य पञ्चावयवस्य परमतेन वा चयवस्य परस्परान्वितपदार्थसमुदायात्मा चाव्याथैश्चिन्त्यते तत्रेतरैरव्याहतार्थवादिनाः प्रतिज्ञाहेतुपदयोरसंसर्गात्तद्विरोध एव ऋटिति मनसि विपरिवर्तते इति स एव नियहनिमित्तं भवितुमर्हति । यत इतरेतरविरोधिनमनन्वितमर्थमभिषटति वाक्ये ऽप्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिर्वा भवेदित्यद एव नियहस्थानम् । अपि च साध्यविपर्ययसाधक

एव विरुद्धहेतुरुच्यते यः प्रतिज्ञामेव वाधते इह तु प्रतिज्ञया हेतुर्वाध्यते प्रतिज्ञा वा हेतुर्नेति विकल्प्यमानत्वान्निग्रहस्थानान्तरमेवेदम् । इत्थमस्यैवादाहरणस्योपपत्तेरुदाहरणान्तरनिरूपणं पृथाटात्थैव । भाट्टेस्तु भयदीयं निरालम्बनसाधने प्रतिज्ञाविरोधोदाहरणं वर्णितम् । निरालम्बनाः सर्वे प्रत्ययाः प्रत्ययत्वादिति यतः प्रत्ययस्वहेतुयाहकज्ञानसालम्बनत्वे तेनेव प्रतिज्ञा विरुध्यते तन्निरालम्बनत्वे तु हेत्वभाव एव स्यादिति । तदुक्तम् ।

विष्यदृश्वाद्यपादौक्तो विरोधो हेतुसाध्ययोः ।

यमदृश्या परेरुक्तमदूषणमिदं किलेति ॥

तत्सर्वथा सुलभादाहरणमिदं प्रतिज्ञाहेतुविरोधाख्यं नियहस्थानमिदं स्थितम् ।

पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञार्थोपनयनं प्रतिज्ञासङ्घासः ॥*

पक्षसाधने परेण दूषिते तदुद्धरणायत्त्या प्रतिज्ञामेव निरुपानस्य प्रतिज्ञासङ्घासो नाम नियहस्थानं भवति । अनित्यः शब्द येन्द्रियकत्वादित्युक्तं तथैव सामान्येनानैकान्तिकतायामुद्वेष्टितायां प्रतिप्रयोक्ति क एवमाह नित्यः शब्द इति । यो ऽयमेवं दूषणप्रतिज्ञासङ्घासात्पराजीयते । अथाह अतिस्यूतः पक्षव्यं प्रमादः को हि नाम प्रतिवादिगार्शनं हसत्रिधाने प्रतिज्ञा कृत्वा तदेव तेषामेशभ्रुसञ्काराणां पुरतो ऽपस्मारकाद्यनुपप्लुगमतिस्तामेव निरुधीत । अपि च दूषणपरावितरणरहित इव कितययदासीनः प्रतिज्ञामजहदपि हेतावनेकान्तिके किमसौ न निगृह्यते । न हि प्रतिज्ञायास्त्यागात्यागो तदीयो नियहानियहयोः प्रयोक्तृत्वापि तु हेतुगुणदोषायेव । स चाय साधनव्याभिचारादेयासिद्धपक्षः पराजीयतइत्यनेन सङ्घासेनेति । अवाच्यते परोद्गायितइत्वनैकान्तिकत्यदूषणोद्धरणरणकतरलिनमतेभवेदप्यय प्रमादः । एव ह्यसौ यदति न मयोक्तं मयोगवियोगव्यङ्ग्यः शब्दो न भवति न त्यनित्य इति । अयमाशयस्यैवं यदतः किल सयोगविभागात्मनि व्यङ्ग्यत्वे मया पक्षीकृते सामान्येन व्याभिचारो न भवेत्यतीति तदपि हि तादृगमेव स्याद्यव्यङ्ग्यत्वादिति सुह्यतो नातिस्यूतमममोदुगं प्रमादं प्रतिपन्नस्य

भयत्येष नियहः । अप्रभादिनास्तु नियहो नाम नास्त्येव कश्चिदिह लोके परलोके वा यत् तदीययोः प्रतिज्ञात्यागात्यागयोरप्रयोजकत्वादनैकान्तिक-
त्वेनैयसौ निगृह्यते स्यादिति । तदेवं यदि व्यभिचरोद्भावनया समनन्तरमसौ
सूष्योमेवासीत् तथाविधं तु ब्रुवाणस्तस्यैव पराजयहेतोः सन्निकृष्टत्वात्तेरेव
निगृहीतो भवति नानैकान्तिकप्रयोगेणेति ।

अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धं विशेषमिच्छतो हेत्वन्तरम् ॥*

अविशेषाभिहिते हेतौ प्रतिषिद्धे तद्विशेषणमभिदधतो हेत्वन्तरं
नाम नियहस्यानं भवति । यथा सांख्यस्येत्यं वदतः एकरूपकृतीदं व्यक्त परि-
माणदृष्टादिवद्विविधं च परिमाणं विकारेषु दृष्टमित्यन्तलक्षणमङ्कुरादेः कला-
न्तरस्य चतुरग्रिता च पटादेः मृत्पूर्वकस्य तदेतत्परिमितं निराकारजात-
मेकरूपकृतिरुं दृष्टमित्यतः सर्वमिदमेकरूपकृति भवितुमर्हति । या च यैका
प्रकृतिस्तत्प्रधानमिति । अस्य हेतोर्व्यभिचारो नानाप्रकृतीनामपि परिमाणद-
र्शनादिति । तत्परिब्रिह्योपेशा विशेषणमाह समन्वयादिति । सुखदुःखमोदसम-
न्वितं हि सधै व्यक्तं परिमितं दृश्यतइति । तस्य प्रकृत्यन्तररूपसमन्वया-
भावादेकरूपकृतित्वमिति । तदिदं हेत्वन्तरं नियहस्यानं प्रागुक्तस्य विशेषस्य
हेतोः स्वप्नमेवाहेतुत्वमर्थवादिति । अथाह किमय दत्ते दह्यते मृते वा
मायंते अनेकान्तिकहेतुपन्थासेनेय चन्वयं तपस्यी निगृहीतो ऽप्राधान्यप-
चनादिति कि हेत्वन्ताराख्यनियहस्यानानारोदीरणेनेति । अंशोच्यते युक्तमेव
तद् द्वितीये वचसि कथासमाप्ते यथा तु भवानाह यदा तु व्यभिचारनिरा-
करणाय विशेषणपरमधिकमधुना ऽभिधातुं प्रयतस्तदा तदुपादानादेव
निगृह्यतइति विष्टवेषं मप्रत्येयामिष्यते । पुरुषगतिपरीक्षात्मके च अन्ये
स्त्रिरुक्त्वात्तदिदं प्रादे तु विगुह्यगमत्तया वस्तुनि परीक्षमात्रे विशेषण-
न्तरोपादाने ऽपि तद्विचारः प्रत्येयत्वो न नियहः कार्ये इत्यभियुक्ताः ॥

प्रकृतादर्थादप्रतिसंवद्मर्थान्तरम् ॥†

तन्नित्यत्वसिद्धये नित्यः शब्दे निरवयवत्वादित्यभिधित्सुरेव दुरितं कर्मादि-
भिरनेकान्तिकतामाशङ्कमानो ऽर्थान्तरं नाम नियहस्यानं जिगमिपुस्तत्रैव
धास्यशेषच्छापयोनिप्रति नित्यः शब्दे निरवयवत्वादिति धर्मं पाणि-
नीयाः प्रपन्ना इति ये भगवतः पाणिनेः छात्राः कः पुनर्मगवान्पाणिनि-
रिति ।

येनाक्षरसमान्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तमाचार्यो नः स पाणिनिः ॥

कः पुनर्महेश्वरो यतो ऽक्षरसमान्नायमधिगम्य पाणिनिरिति ।

अन्त्युद्घटजटाजूटकोटिशयितचन्द्रमाः ।

विश्वस्थितिलयोत्पादहेतुरेको महेश्वरः ॥

अपि च

अविन्त्यवेशाभरणस्य तन्वतो

यदृच्छया यस्य निशासु ताण्डवम् ।

सप्तसप्तमत्तीनि विभर्ति मौलिना

कृताञ्जलिः शरदांसि धासवः ॥

कीदृशं पुनस्ताण्डवं तनेति खण्डपरशुरिति ।

इत्यंधारी क्रमेण यस्मिन्नित्यं च करवर्तनाः ।

इत्यं यत्र घटीच्छेदा दाक्षपादास्तयेदृशाः ॥

इत्येकैकमुपदेशयन्नुत्थाय नृत्याति तदेतदर्थान्तरं नियहस्यानमसा-
धनाङ्गवचनमिति । कीर्तिना ऽप्यनुमोदितम् । द्वयोरपि च वादिप्रतिवादिनोः
प्रकृताननुगुणमभिदधतोर्भेद्यत्यदो नियहस्यानम् । यथाक्रममेकस्य साधन-
मनघदामपश्यतो ऽद्वितीयस्य रूपकामिति ।

वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम् ॥

अभिधेयपरहितवर्णानुपूर्वाप्रयोगमात्रं निरर्थकं नाम नियहस्यानं
भयति । अनित्यः शब्दः कश्चटनपानां गजइदवत्वाद् दम्भधभवदित्येवंप्र-
कारम् । इदमपि वादिप्रतिवादिनोः प्रकृताननुगुणमभिदधतोर्भेद्यत्यदो नियह-

स्यान्म् । यद्यक्रमं साधनं द्रूपणं च यथोचितमभिधातुमजानतोः पूर्ववदुभ-
योरपि नियहस्यान्म् । अवाह सो ऽग्रमुन्मत्प्रलाप एव शास्त्रे लक्षयितुमुप-
क्रान्तो न ह्यनुन्मतानामीदृश्यद्वाराणि मुखान्निर्गच्छन्ति ईदृशां च निर्देशे
कपोलवादिषकस्याभिधातनादीन्यपि काम शास्त्रे निर्दिश्यन्ताम् । अपि च
वर्णक्रमनिर्देशवदिति मत्तुषा निर्देश एष सूत्रे वदिति वतिप्रयोगो वा । मत्तु-
ष्यवे सर्वे वर्णक्रमनिर्देशयुक्तं नियहस्यान्ं भवेदिति हस्तसंज्ञादिभिरिदा-
नीमुद्वाहणिकाः प्रस्तूयेरन् । अथानर्थक्यक्रमनिर्देशयुक्तमिति व्याख्यायते तथा
ऽपि नियमानुपपत्तिः । न ह्यथैरहितवर्णोच्चारणमेव प्रकृतानुपयोगान्निरर्थक-
मेव वर्णक्रमनिर्देशस्यापि च क्व चित्प्रकरणे सार्थकता दृश्यतएव प्रत्याहार-
वत् । वतिप्रत्ये तु भवति दिक्प्रदर्शनमेतत्किं त्वर्थान्तरैरेव गतार्थत्वात्पृथङ्
वक्तव्यम् । अपोच्यते मत्तुषा वतिना वाभिधेयगून्यत्वमात्रमत्र विवक्षितम्
अभिधेयगून्यं वचो निरर्थकमित्युक्तमिति भवति । एष एव चार्थान्तरादस्य
विशेषः तत्राभिधेयस्य भावे ऽपि प्रकृतानुपयोग इह त्वभिधेयमेव नास्तीति
यत्र क्व चित्प्रकरणवशेन वर्णक्रमनिर्देशस्यापि सार्थकता तदिहोदाहरणम् ।
उदाहरणं यदि स्फुटं पृच्छसि न कुप्यसि चेत्तद्वददीयं सर्वमेव वचनमिहो-
दाहरणं सौगतदर्शने शब्दानामर्थसंस्पर्शत्वात् । स्वलक्षणे तेषामप्रवृत्तेः
अपोहस्य चातितुच्छत्वात् सर्वे तदभिधानं निरर्थकम् । अत एव चोन्मत्-
प्रलापतः शाक्यभिषयो ऽपि परिशुद्धबोधिः परलोकायाथार्थदर्शिनः शौवा-
चारव्यवहारेष्ववाह्या महान्तो विद्वांसः काममर्थगून्यमपि कथयन्तो नोन्मत्ता
भवितुमर्हन्ति । एवमन्यस्यापि प्रज्ञाप्रमादात्कचटतपादि व्याहरतो नोन्मत्ता
भविष्यति । यद्योक्तमीदृशां गणने का परिनिष्ठेति तत्परिहृतमसकृदसङ्कीर्णो-
दाहरणविवक्षया द्वाविशतिमेदत्वमाश्रितमिति । कपोलवदनदीनि पुनरक-
थास्वभावत्वादचिन्त्यान्वेष । यस्य चास्मिन्कथाप्रसङ्गे गण्डधादिषादि चेतसि
परिस्फुरति तस्यान्यदातिजघन्यमपि हृदयमवतरादित्यलमसंबद्गोप्येति ॥
पर्यत्प्रतिवादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञातमविज्ञातार्थम् ॥*

यत्साधनवाक्यं द्रूपणवाक्यं वा त्रिरभिहितं पर्यदा प्रतिवादिना न
विज्ञायते क्रिष्टशब्दप्रयोगमिति तीव्रमुद्धारितमित्येवंप्रकारमविज्ञातार्थं नाम

नियहस्यानं भवति असामर्थ्यसंवरणाय च धूर्तेरिदमाश्रीयते । अथाह अर्थो-
सप्तम्यस्य समानत्वात्को ऽस्य निरर्थकाद्वेदः । अथ प्रकृतोपयोग्येऽय-
मर्थमसौ वदति तदा पर्यल्पतिवादिनोरमेधाविता कामं भवेत्तु विदुषो
यत्तु विवदतः पराजयो भवितुमर्हति । किंकृतश्चेप चित्तुञ्चारणनियमः किं
राजाज्ञया उत वाङ्मनेति न विदुः । अथोच्यते निरर्थके सर्वेषु सर्वमर्थशून्यता
इह तु भयत्रयो नाद्यगम्यते द्रुततोञ्चारणादिव्यतिकरवशादिति कथमवि-
शेषः । तत्र च कल्प्यते नूनमसामर्थ्यमात्मीयं संवरीतुमना एयमभिधत्ते न
हि समर्थो विद्वान्विस्मृतं न वतीति । चित्त्वनियमो ऽपि न वेदवचननरपति-
शासननिबन्धनः किं तु वस्तुस्थित्युपनत एव । यतः सकृद् द्विरप्यभिहि-
तमप्यनवधानादिना न गृहीतमिति संभाव्यते चित्तु यदुक्तं न ज्ञायते तत्र
चकुरेष चाद्यम् अनेकप्राश्निकादिसमाजे कथितमवश्यं केनाप्यवगम्यते
सर्वैरनवगमात्तु यत्केव निगृह्यते । धतुर्धा पञ्चकृत्या वा ऽभिधाने त्विव्यमाये
निरवधिता ऽभिधानस्य प्रसज्यतइति युक्तस्तिर्वचननियम इति ।

पौर्वापर्यादियोगादप्रतिसंबद्धार्थमपार्थक्यम् ॥*

पूर्वोपरासंगतपदकदम्यकोञ्चारणादप्रतिप्रितवाक्यार्थमपार्थक्यं नाम निय-
हस्यानं भवति । तदाया दथ दाडिमानि यडपूयाः कुयडमजाजिनं पललखण्डः
अर्द्धाहकमेतत्कुमार्याः स्फेपकृतस्य पिता प्रतिशीन इति । अथाह असंबद्धवाक्य-
मसंबद्धं प्रकरणं च नियहस्यानान्तरं कस्मान्नाक्तम् । एतेनेव गतार्थत्वादिति
चेद् यद्येवमनर्थकेनेव गतार्थत्वादपार्थक्यमपि पृथङ् न वक्तव्यम् । अथोच्यते
निरर्थकेन पदार्थेन वाक्यार्थाः केवलं यथो एष शुष्का उन्नायन्ते अयान्तरे
ऽपि समन्वितपदार्थं व्यवस्थापितवाक्यार्थमप्रकृतं तूच्यते । इह तु पदार्थेस-
प्रत्यये ऽपि तदन्वयासंभवेन वाक्यार्थानवसाय इति स्पष्टो भेदः । प्रकृतविना-
दास्पदीभूते वस्तुनि को वा विशेष इति चेदुक्तमत्र सत्त्वेविविधयां द्वे
एव नियहस्याने असकोर्णं टाहरणाविवक्षणा तु द्वाविंशतिभेदत्वं प्रकृतवस्तु-
सिद्धिस्तु द्वाविंशतावपि तुल्येव । यत्तु असंबद्धं वाक्यमसंबद्धं प्रकरणं च पृथ-

गुणसंख्येयमिति तत्र । असंबद्धपदाद्येनेय तत्संबद्धात् । यद्वि त्वसंबद्धयाश्च-
 मसंबद्धप्रकरणं चावश्यं यत्तस्यं तदुक्तमेव भवतीति गास्त्वम् । तथा हि
 येभाषिकाणामस्ति बाह्यायैः स च प्रत्ययः । सौचान्तिकानां च मन्नाप्यनु-
 मेयः । योगाचाराणां साकारं ज्ञानमेव न बाह्यायैः स च प्रत्ययः । माध्य-
 मिकानामाकारगुण्यं स्वच्छं ज्ञानमेषमितरेतरानन्वितश्राव्यप्रकरणमिदमशेष-
 मेव याश्चगास्त्वम् आह च । दशदाडिमयाश्चस्य योदुगास्त्वस्य चाप्यवदुस्य
 प्रतिष्ठा केन लभ्यते ।

अथयथविपर्यासयचनमप्राप्तकालम्॥*

प्रतिष्ठाहेतुदाहरणोपनिगमनप्रथमं क्रममुल्लङ्घ्यायथविपर्यासेन
 प्रयुज्यमानमशाप्रकालं नाम नियद्वस्थानं भवति । अथाह न हि पदाद्येनां
 पाठेषु नियतः क्रमः करिचदन्ति । नियतक्रमका हि पदाः पदनामापदान्त-
 र्वाति युक्तं तदन्तरेण तदयोःनभगमात् । न हि टच इत्युक्ते घटाद्योपगतिभे-
 दाति पाठेषु तु देवदत्त गामभ्याञ्च टपठेन टपठेन गुक्तां गामभ्याञ्च देव-
 दत्तेति क्रमान्तरेणापि तयोःप्रतिपत्तेः किं क्रमेण । अनुमानवाक्ये तु पञ्चा-
 दशथा इत्येतदेव तावत्प्रथममनागतं प्रतिष्ठायाययानामसाधनाङ्गप्रचन-
 त्यात् । तत्र तेषां पञ्चायययानामपि प्रयोगः प्रयोगे ऽपि च क्रमेो विपरितः
 तदुल्लङ्घनं नियद्वस्थानमिति महती मूर्खशक्तियेति । अथोच्यते वाक्यान्तरेषु
 क्रमापेक्षा भवतु मा या भूद् नानेन नः प्रयोगचनम् । अनुमानवाक्ये त्यायैः
 क्रमेो यत्नादापराति स्वप्रतिपत्त्यनुसारेण परप्रतिपत्तेरुत्पादनात् । स्वप्रतिपत्तेो
 च धर्मद्वर्गनतद्गतहेतुधर्मायधारणप्रतिपत्त्यन्वयपरामर्शानुसंधानवाध्यनिर-
 मानो क्रमेण द्वर्गनपर प्रमाचनयेव तदभिधानं वर्तयामिति यद्विस्तार-
 ययययययै निर्वातिमेतत् । असाधनाङ्गप्रचनययययय प्रतिष्ठायायययानां तत्रैव
 निरव्याम् । अतः क्रमव्येह युक्तिमुल्लङ्घय.तडिति क्रमेो भवत्येव नियद्वस्थानम् ।

साधनाङ्गवचनमित्यतस्तदनभिदधतो न नियहः प्रत्युत तद्वतो नियहो
युक्त इति । अथोच्यते अनन्तरमेवेत्यरिक्तं धिस्तरतरचाययवलक्षणे । तथा
हि श्रोतुराकाङ्क्षानिवृत्तये अनुमानवाक्यं प्रयुज्यते । प्रथमं तदाकाङ्क्षाधिपयः
साध्यधर्मविशिष्टो धर्मा प्रदर्शयते ततः कारणाकाङ्क्षया हेतुवचनमभिधीयते
क्वास्य प्रतिबन्धो दृष्ट इति द्रुमुत्सायामुदाहरणमुपपाद्यते इत्यमेव सिद्ध-
प्रतिबन्धो हेतुधर्माणि भवेन्न वेति शङ्कायामुपनयवचनमुच्चार्यते तदनन्तरं
सर्वावपवानामेकत्रोपसंहाराय निगमनं प्रयुज्यतइत्यन्यतमस्याप्रयोगान्नि-
र्हाहता भवत्येवेत्यलमत्रैव घस्तुनि पदे पदे कलहप्रस्तावेनेति ।

हेतूदाहरणाधिकमधिकम् ॥*

एकेनेव हेतुना दृष्टान्तेन वा प्रतिपादिते ऽर्थे हेत्यन्तरं दृष्टान्तान्तरं
वा प्रयुञ्जानस्याधिकं नाम नियहस्यानं भवति । यतश्च वादे तावद्वीतराग-
कथात्मके घस्तुनि निर्ययफले नेष्यतयव । जल्पे ऽपि नियमाद्युपगमनेन घदतो
वादिन इदं नियहस्यानम् । यो हि न मया साधनमधिकाभिधेयमुदाहरणं
वेति नियमस्योद्वाहयति स एव तथा निगृह्यते नान्य इति । यतश्च कीर्तिना
ऽप्येवं कथितं प्रपञ्चकथायां तु न दोष इति । अपर आह नियमाभ्युपगमे
नायं दोषः प्रतिपत्तिद्रष्टिन्ने तदभिधानादिति तदयुक्तमभ्युपगतनियमस्या-
गादसौ नियहाहो भवेत् करचायं प्रतिपत्तिद्रष्टिमा प्रथमप्रयुक्तस्य हि हेतेर-
दृढप्रतिपत्तिकारिणो हेतुत्वमेव न स्यादुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य पुनस्त्यादनं
युक्तम् । तत्र पूर्वहेतुरद्रष्टिन्ने नाप्यतरो द्रष्टिन्ने तस्मान्निगमाभ्युपगमे ऽधि-
काभिधानं दोष एव अपरं मतमकुतनियमस्यापि दोष एव प्रपञ्चकथाया-
मप्येकेन हेतुना दृष्टान्तेन वा कृते निर्यये द्वितीयस्य वैयर्थ्यम् । निर्णोतस्य
निर्णयानुपपत्तेरनिर्णयकारिणश्च ऽशक्यः हेतोः श्योगानर्हत्वादिति ।

शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनर्वचनमन्यत्रानुवादात् ॥†

अर्थादापन्नस्य स्वयञ्चनेन पुनर्वचनं शब्दार्थस्य वा ऽभिहितस्य
पुनरभिधानं पुनरुक्तं नाम नियहस्यानं भवति । अनुवादं वञ्चयित्वा शब्द-
पुनरुक्तं तावद्यत्र पूर्वाच्चारित एव शब्दः पुनरुच्चार्यते यथा नित्यः शब्दो

* यातमनुचम् अ. ५ अ. २ सू. १३ ।

† यातमनुचम् अ. ५ अ. २ सू. १४ ।

नित्यः शब्द इति । अर्थपुनरुक्तं तु यत्र सोऽर्थः पूर्वमन्येन शब्देनोक्तः पर्यायान्तरेण पुनरुच्यते यथा नित्यः शब्दो निरोधधर्मको ध्यान इति । यदापि च शब्दपुनरुक्तेऽप्यर्थेपौनस्त्यमस्त्येव तथाऽपि शब्दपूर्वकत्वाद्-
 र्थप्रत्यभिज्ञायाः प्रथमतरं शब्दप्रत्यभिज्ञानात्पौनस्त्यमेव तदुच्यते । ज्ञात्य-
 पेक्षश्च शब्दपौनस्त्यव्यवहारो न व्यक्त्यपेक्षः क्षणभङ्गित्वाद्दुर्धानां पुनः
 प्रयोगासंभवात् । अनुवादे तु पौनस्त्यमद्रोपो यथा हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः
 पुनर्वचनं निगमनमिति । अर्थादापन्नस्यापि स्वशब्देन पुनर्वचनं भवत्येव
 पुनरुक्तं यथा असत्सु मेषु वृष्टिर्न भवतीत्युक्ते अर्थादापद्यते सत्सु भव-
 तीति किमर्थं स्वकण्ठेन पुनरुच्यते । अर्थप्रतीत्यर्थो हि शब्दप्रयोगः प्रतीति
 उर्थं किं तेनेति । एतन्न नियमाभ्युपगमे नियहस्थानं वेदितव्यमकृतनियमस्य
 तु नातीथ महानयमपराधः । अत्राह नार्थपुनरुक्तादन्यच्छब्दपौनस्त्यमुप-
 पद्यते शब्दसाम्येऽप्यर्थभेददर्शनात् । स्मरत गिरियं गिरिशो गौरी यस्या-
 समस्मरद्वेषस्य इव यदौघस्य मुदा न गरीयस्या समस्मरद्वेषस्येति । तस्मा-
 दर्थत एव पौनस्त्यं न शब्दतः । अपि च विस्तरकथासु कदा चनाश्रवण-
 शङ्कया पुनरभिधानं नाम कियान्प्रमादः । अर्थादापन्नस्य च स्वशब्देन पुन-
 र्वचनं यदि निगहस्थानमुच्यते तर्हि प्रतिज्ञावचनमेव प्रथमं निगहस्थानम् ।
 अधिकपुनरुक्तयोर्वा विशेष इति धक्तव्यम् । मादृशं तादृशं च विशेषलेश-
 मात्रित्य पृथगभिधाने निगहस्थानभेदपरिगणनमवश्यक्रियं स्यात् । अनु-
 वादश्च य उच्यते हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति तत्तु
 प्रतिज्ञैव तावदघाध्यो तस्याः पुनर्वचनं साधु भविष्यतीति केयं कथा ।
 अचोच्यते यदुक्तमर्थपुनरुक्तादन्यन्न शब्दपुनरुक्तमिति तदेवमेव । पृथङ्निर्दे-
 शस्यनया विषयया यो हि शक्त्यतिशयविषयापिपया सकृत्प्रयोक्तव्य-
 मिति प्रतिज्ञाय जल्पं प्रवर्तयति स शब्दपुनरुक्तेनापि निगृह्यतइति निय-
 म्यथादिनश्च निगहाततोऽन्यस्य सम्यगश्रवणशङ्कया पुनर्वचनतोऽपि
 न दोषः । अर्थाद्विप्रकथनमपि कृतनियमस्यैव दोषो नान्यस्येत्यत एव न
 वादे निगहस्थानमिदमपि तु जल्पयितवडयोरेव विनिगोपकथयोस्तयोश्च
 सप्रयोजनत्वं कथान्तरत्वं च पुन समर्थमेव । यत्तु प्रतिज्ञोच्चारणमयोविप्र-
 त्यातदनुवादादश्च निगमनयचनमफलतरमिति तदप्ययतश्चे विस्तारेण समा-

हितम् । अधिकपुनरुक्तयोस्तथयं विस्पष्ट एव विशेषः अन्यं हेतुमन्यं वा दृष्टान्तं तथैव साध्ये ऽमिदधदधिकवादी भवति तमेव हेतुं दृष्टान्तं वा पुनर्वदन् पुनरुक्तवादीति । यत्त्वेयंविधविशेषाश्रयणे परिगणनमघटमानमिति तद्वधान्तरविशेषविषययैः असङ्कीर्णोदाहरणदर्शनात् द्वाविंशतिनिर्देश इत्युक्तम् ।
विज्ञातस्य पर्यदा त्रिरभिहितस्याप्रत्युच्चारणमननुभाषणम्*॥

पर्यदा विदितस्य वादिना त्रिरुच्चारितव्यापि यदप्रत्युच्चारणं तदननुभाषणं नाम नियहस्यानं भवति । अप्रत्युच्चारयन्किमाश्रयं दूषणमिधीयते । ननु यद्यननुभाष्यापि तत्रोत्तरं द्रव्यात्मिकमिति निगृह्यते न च यो ऽनुभाषितुमसमर्थः स उत्तरमपि टातुमक्षमो भवति विधिचत्वात्पुरुषशक्तीनाम् । नेतदेयम् अननुभाषणे तदुत्तरविषयापरिज्ञानात्क्षोत्तरं प्रयुज्येत प्रयुक्तं वा कथमवधार्यते । न चेवं द्रूमो यावत्किं चिद्वादिना सधिकारमिधीयते तदखिलमखिलानतिरिक्तमनुष्णितक्रमकमेकं प्रति वाम्नी तथैवानुभाषेतेति यस्तु समस्तानुभाषणं तथा कुर्यादपि नाम तेन स्वकौशलमेव केवलमुपदर्शितं भवति मेधापित्वं न त्वेवमकुर्वन्नसौ प्रत्यवेयादिति । स्तोत्रस्तोत्रमनुभाषमाणः तथैव च क्रमेण दूषयन्न नियहमाप्नुवादिति । अथाह यदि वादी स्वपक्षसाधनविधरणवर्त्मना बहुतरमपरमप्रकृतमर्थमुपक्षिपेतत्किं प्रतिवादिना सर्वमनुभाषणीयम् । हेतुमात्रं त्वनूद्य दूषणमुद्गावयतेः नास्य निग्रहो युक्तः । दूषणविषयं तु हेतुमात्रमपि यो ऽनुभाषितुमकौशलः स उत्तरविषयापरिज्ञानादुत्तरमपि प्रतिपत्तुमसमर्थं शक्येत्यप्रतिभया निगृह्यतां किमननुभाषणेन । अपि च त्रिरभिहितस्येति केयं परिभाषा । यथा च वादिना पराशबोधार्थं वाक्यं प्रयुक्तं परोपद्रवार्थं वा तत्र पराशबोधार्थं वाक्ये पराशबोधस्यभिधानावधिः न द्विस्त्रिर्वा नियमः शाश्वत्कृत्वः प्रशुक्ते वाक्ये परस्यावबोधो जायते तावत्कृत्वः प्रयोक्तव्यम् । परोपद्रवार्थं तु वाक्योच्चारणमघट एव धर्मः प्राश्निकान्वयथा तथा सङ्केतेनापि बोधयित्वा दुःश्लिष्टकण्ठशब्दप्रयोगाद्याहम्बरधिरचनया ऽप्यान्वयमुत्पाद्य परानुपसृध्येतेति महत्कथमलमेतत् । न चेदृशं शास्त्रे व्युत्पादनार्हम् । तस्माद्भ्रुकृत्वो ऽप्यभिधाय प्रतिवादी बोधयितव्यो न तु त्रिरुच्चारितमप्रत्युच्चारणद्वयहीतव्य इति । अत्रोच्यते न

खलु सकृदेव सकलमपरविरचितवचनसन्दर्भानुभाषणमविचलितक्रमकमस्मा-
भिरपि कर्तव्यतयोपदिष्टमपि तु यथोचितदूषणविषयानुभाषणमात्रमेव । यस्तु
स्तोकमप्यनुभाषितुमप्रगल्भस्तस्योत्तरप्रतिभानमपि नास्तीति यदुच्यते तद-
सम्यक् । अन्यदननुभाषणमन्यदुत्तराप्रतिभानम् । कस्य चिदशेषमनुभाषित-
वतो न मुच्यते एनेनेत्तराप्रतिभानम् । उत्तराप्रतिभानमनन्तरं वक्ष्यते । यत्तु
चिद्व्याख्यानपरिभाषा कृतस्त्येति विकल्पित तदविज्ञातार्थनाम्नि नियहस्थाने
प्रतिविहितम् । धीतरागकथात्मके वादे शिष्टादिभिः सह क्रियमाणे काम-
मस्तु पराधवोधावधि वाक्योच्चारणम् । जल्पे तु विजिगीषुकथायां पुस्तपशक्ति-
परीक्षणदवश्यमुच्चारणनियम आश्रयणीयः । तत्र सकृद्वा द्विर्वा ऽभिहित-
स्यायहणमनवधानादिनापि संभवन्न नियहाय कल्पते । चिरभिहितस्य तु
सर्वैरयहणे वक्तुरेवापराधः । अन्यैर्गृहीतस्य प्रतिवादिना ऽयहणे तस्य
नियहः । वारचयादप्यूर्ध्वमभिधाने त्वाश्रीयमाणो जल्पादौ कथासमाप्तिरेव न
स्यात् । छात्रशाला ह्यसौ भवेन्नोद्गार्हाणक तदिति ।

अविज्ञानं चाऽज्ञानम् * ॥

परिपदा विज्ञातस्यापि वादिवाक्यस्य प्रतिवादिना यदविज्ञानं तद-
ज्ञानं नाम नियहस्थानं भवति । अविदितोत्तरविषयो हि क्लोत्तरं ब्रूयादिति ।
अत्राह अज्ञानमप्रतिभेति नानयोर्विशेषं पश्यामः । अचोच्यते भिन्नविषयत्वा-
ददोषः उत्तरविषयाप्रतिपत्तिरज्ञानम् उत्तराप्रतिपत्तिस्त्वप्रतिभेति । ननुत्तरविषयं
यो न जानाति स उत्तरविषयमपि न जानात्येव । मैवम् उत्तरविषयं जान-
न्नपि कश्चिदुत्तरं न जानातीति लोकरूपमेतत् । एवं तर्हि अननुभाषणेन
गतार्थमज्ञानमज्ञाते हि परकीये वाक्यार्थे तदनुभाषणे सामर्थ्याभाषदर्थनात् ।
सन्ति हि के चिद्ये ऽनुभाषितुमशक्नुवन्तः पश्चिकादिलिखित तदावेदयन्तीति ।
एव चयथासमपि च न पेनसूतयम् । उत्तरविषयाप्रतिपत्तिरज्ञानम् । प्रतिपत्तावपि
तदप्रत्युच्चारणमननुभाषणम् । अनुभाषिते ऽप्युत्तराप्रतिपत्तिरप्रतिभेति । ननु
यदाज्ञानसाम्ये ऽपि विषयभेदमाश्रित्य नियहस्थाननानात्वमित्यमभिधीयते
तर्ह्यज्ञानप्रकारवैचिच्याद्देदान्तरायपि यक्तव्यानीति । उक्तमत्र सारसयहप्रिय-
क्षया द्वे एव नियहस्थाने विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिरचेति । इतरेतरविषयदृशोदाहरण-

दिकप्रदर्शनाय द्वाविंशतिभेदत्वमुच्यते । अवान्तरविशेषेषु तदानन्त्यमभ्युपग-
म्यते एषः । तथा च द्वाविंशतिवर्गे ह्येत्वाभाषारश्चेति पठितम् । ते च स्वकृष्यैव
तापत्पञ्च सव्यभिचारविमुद्रप्रकरणसमसाध्यसमासीतकाला ह्येत्वाभाषा इति ।
अवान्तरभेदारश्च तेषामतिबहवः सन्त्येव । इह त्वेकमेव तन्निग्रहस्यानमादिष्टं
ह्येत्वाभाषारश्च यथोक्ता* इति । तस्मादित्यं समासव्यासपर्योनादलं पदे पदे
पर्यनुयोगेनेति ।

उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ॥ †

परपक्षे गृह्येते ऽपि तस्मिन्नुत्तराप्रतिभानमप्रतिभा नाम प्रतिधादिने
निग्रहस्यानं भवति । अज्ञानादिभ्यो भिन्नता ऽस्य वर्णितेय । कीर्तिरपि चैतद-
नुमन्यतएव निग्रहस्यानम् । ननूतरमप्रतिपद्यमानः सदसि प्रतिधादौ कथ-
मासीत यत्किं चिद्विकल्प्यमानः तदाया ।

हृत्पुण्डरीकविकसत्सकलानवद्यविद्याघदातवदनः क्व जनो ऽस्मदादिः ।

क्वायं षट्पुः कतिपयाक्षरलेशलिप्रजिह्वान्वितः कथमनेन सहाभिट्धमः ॥

दानार्द्रगन्धगजकुम्भकपाटभेदिभीमस्फुरन्नखशिखाशिखरः क्व सिंहः ।

क्वामी समीरणविधूतपुराणपर्येषतोद्भवद्वयविलोतदृशः कुरङ्गाः ॥

इत्यादि यद्वा तद्वा प्रलपन्नास्ते ।

कार्यव्यासङ्गात्कथाविच्छेदो विक्षेपः ॥ ‡

उद्वाहणिकामुपक्रम्य वा तद्वाहयितव्यं मयेति प्रतिशुत्य घामिमुखं
प्रतिधादिनि सन्निहितेषु प्राश्निकेषु कार्यव्यासङ्गं व्यपदिशतीदं मे करणीय-
मपहोयते गच्छामीत्यभिधाय कथां विच्छिनत्ति यः स विक्षेपेण पराजीयते ।
अन्यतरनिग्रहान्तां हि कथा भवति स चेत्यं कथां कुर्वन्नात्मनैवात्मानं निगृ-
ह्णाति । प्रतिश्यायेन मे कण्ठोपरोध उदपादि पदमपि धक्तुं न युज्यते जननी
मे जीवितं ब्रह्मति स्म तां श्मशानमुखं प्रापय्य घञ्जिषात्करोमीति । अत्राह
यदि तावत्परमायेत एव मातृमरणादि कार्यमस्योपस्थितं तत्किमिति तप-
स्वी पराजीयते । उद्वाहणिकाजितो मा भूदिति किमसौ मृतो मातरमपि मा
धाञ्जीदिति महत्सुभाषितमिति । पीनसापहृद्यस्थानकरणो वा कथं वाचमुदी-

* गीतमसूत्रम् अ. ५ आ. २ सू. २५ ।

† गीतमसूत्रम् अ. ५ आ. २ सू. २६ ।

‡ गीतमसूत्रम् अ. ५ आ. २ सू. २० ।

रयतु । अथासामर्थ्यस्यगनाय वितथमपि कथयति तथाविधमसौ कार्यव्यासङ्गं
 तर्हि सत्यं निगृह्यते न तु विचेपेण किं तु अन्येनैव । वादी तावत्कर्तव्यव्या-
 ख्यपदेशादर्थान्तरगमनादिना निगृह्यते प्रतिवादी त्वप्रतिभयैवेति । अति-
 प्रसङ्गश्चेदप्रकाराणां निर्देशे भवेदिति । अत्रोच्यते कथामुपक्रम्य प्रतिज्ञां
 वा हेतुमभिधाय तद्विवरणसरणिमिपमवलम्ब्य किं विदर्थान्तरमुपन्यस्यति
 यतदर्थान्तरमुदाहृतमादावेव इह तु कथापूर्वरेङ्गे कथायां वा किमपि कर-
 यीयनिभमभिधाय सभयमपसरति सदस इति कथमिव तत्तुल्यता
 भवति । अप्रतिभया ऽपि श्रुतपूर्वपक्षः पराजीयते । इह तु पूर्वपक्षमेव न
 शृणोति वा न करोति वा प्रथममेव पलायतइति महान्विशेषः । अतिप्रस-
 ङ्गस्त्वसकृत्पराकृतः । यत्तु हेत्वाभासेष्वन्तर्भावमस्य कीर्तिरकीर्तयतदतीव
 सुभाषितम् । क्व हेत्वाभासः क्व कार्यव्यासङ्गः संप्रधारणैव रमणीयेयम् ।
 अहेतोर्हेतुवदाभासनं कीर्तिना दृष्टमिति परमं नः कुतूहलम् ।

स्वपक्षे दोषाभ्युपगमात्परपक्षे दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥*

स्वपक्षे परापादितदोषमनुद्धृत्याभ्युपगम्य परपक्षे तमेवापादयतः
 परमतानुज्ञा नाम निपहस्यानं भवति । यथा चैरो भवान्यरूपत्वात्प्रसिद्धचै-
 रवदित्युक्ते सत्याह भवानपि चैरः पुरुषत्वादिति । सो ऽयमेवं वदन्नात्मनः
 परापादितं दोषमभ्युपगतयानिति मतानुज्ञया निगृह्यते । अत्राह अनेकान्तिके
 हेतौ परेणोक्ते तदुद्गाधनमनेन प्रकारेण प्रतिवादी करोतीति किमिति निगृ-
 ह्यते याद्येव हेत्वाभासप्रयोगान्निपाद्य इति । अत्रोच्यते उक्तमादावेव स्वपक्षे
 दोषमनुद्धृत्येति । एवं हि तेन यत्कथमनेकान्तिको ऽयं हेतुरचैरे ऽपि पुरुषत्व-
 दर्शनमिति एवं हि स दोष उद्धृतो भवति एवं त्वनभिधाय भवानपि
 चैरः पुरुषत्वादिति वदन्ननुज्ञानात्येव परमतमतो ऽनेकान्तिकृत्ये यत्कथ्ये
 तदुद्गाधनानुरूपमवधीर्य प्रसङ्गमापादयन्निपहस्यो भवत्येवेति । यादिनश्चाने-
 कान्तिकहेतुप्रयोगे ऽपि तदनुद्गाधनात् पराजयः प्रतिवादिन एव हीदं
 सन्निकृष्टं निपहस्यानमिति ।

निग्रहप्राप्तस्यानिग्रहः पर्यनुयोज्योपेक्षणम् ॥†

पर्यनुयोज्यो नाम नियहोपपत्त्या चोदनीयः इदं ते नियहस्थानमुप-
नतमतो निगृहीतो ऽसीत्येवं घघनीयः तं य उपेक्षते नानुयुङ्क्ते स पर्यनुयु-
ज्योपेक्षणात्रिगुह्यने । अत्राह कः कस्येदं नियहस्थानमापादयति किं पर्यनु-
योज्य उत तदुपेक्षकः । उपेक्षकस्तावदस्य पर्यनुयोज्यतां न जानाति जान-
न्वा कथमेनमुपेक्षेन उपेक्ष्य या किमात्मन एव नियहस्थानमुद्गावयन्नेवमा-
चष्टामेष पर्यनुयोज्यो ऽपि मयोपेक्षित इति निगृहीतो ऽस्मि । पर्यनुयो-
ज्यो ऽपि कथमात्मीयमवयं प्रकाशयेदिदं मे दूषणं तच्च भवता नोद्गावि-
तमतो भवान् जित इति । स यत्त्वेवमभिदधदमेध्यं पाणौ निधाय परं
फलङ्कयितुकामः परं कलङ्कयन्नेवात्मकलङ्कमनुभवत्येवेति । अपि च नेदं निय-
हस्थानान्तरमपदिश्यते किं त्वप्रतिभैवेति । तथा हि यदि तावदुत्तरपाक्षिकः
पूर्वपाक्षिकं साधनाभासमप्याववाणमुपेक्षेत तत्र दूषणं नोद्गावयेत् तदुत्तरा-
प्रतिपत्त्या स निगृह्यते न पर्यनुयोज्योपेक्षणेन । वस्तुतस्तु द्वयोरपि तत्र
जयपराजयनिर्धारणमनुपपन्नमेकस्य साधनाभासवादित्वादितरस्य च तदु-
त्तराप्रतिभानात् । अथ पूर्वपाक्षिकं दूषणाभासवादिनं दोषप्राप्रमुत्तरपाक्षिको न
निगृह्णाति तथा दूषणाभासवादित्वादितरस्य च तदनुद्गावनादिति । अत्रोच्यते
नाप्रतिभायाः सम्यक्साधनाविषयत्वात् । सम्यक्साधने च प्रयुक्ते तदुत्तरस्या-
प्रतिपत्तिरप्रतिभा भवति साधनाभासे तु प्रयुक्ते तदाभासतानुद्गावनात्पर्यनु-
योज्योपेक्षणं भवति । अत्र हि साधनाभासवादी पर्यनुयोज्य एवेति विशेषः ।
यत्तु यस्तुष्टेन न कस्य चिञ् जयः पराजयो वेति तदेवमेव । किं तु जल्पे
पुरुषशक्तिपरीवायामिदं नियहस्थानमुच्यते । तदुद्गावयिता तु यद्विकल्पित-
स्तचाप्युच्यते पूर्वपाक्षिकेण साधनाभासे प्रयुक्ते उत्तरपाक्षिकेण तस्मिंस्तथा-
त्वेनानुद्गाविते प्राश्निकानामपृष्टानां यत्तुमवसराभावात्स एव साधनाभास-
वादी कदा चिद्वेद्यात्यादेवं द्रूपान्नया ऽस्य शक्तिं जिज्ञासमानेन साधना-
भासप्रयोगः कृत एव तु मूर्खेस्तं न जानातीति तदा कथं न निगृह्यते ।
एतेन दूषणाभासवाद्यपि व्याख्यातः । अथ बोभयाभ्यर्थिताः सभापतिनियुक्ता
या प्राश्निकस्तथा क्रियन्ते निगृह्यन्त्येव पर्यनुयोज्योपेक्षिणम् । साधनाभास-
वादिनो हि धूर्ततया तदभिधानं सम्यक्साधनमसाधनादर्थसंशयाद्वा संभवति
उत्तरपाक्षिकस्य उत्तरानुद्गावनं मोहादेवेति स एव पराजयीते ॥

अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगी निरनुयोज्यानुयोगः ॥*

अनुविकृतयथोचितक्रममुपपन्नवादिनमप्रमादिनमनियद्वाहंमपि निगृ-
हीतो ऽसीति यो ब्रूयात्स एवाभूतदोषोद्भावनात्निगृह्यते । अत्राह यदि तावद्दु-
त्तराधिकः पूर्वपाक्षिकमदुप्रसाधनमभूतेरेव दोषैरभियुक्ते तथा सति भूत-
दोषोद्भावनस्योत्तरस्याप्रतिपत्तेरप्रतिभयैव स निगृह्यतां किं निरनुयोज्यानुयो-
गाख्यन्नूनतानिग्रहस्थानकथनेन । भूतदोषाभियोगपक्षे तु पूर्वपाक्षिक एव
साधनाभासयोगात्पराजीयते । अनुयोज्य खल्वसौ न निरनुयोज्यानुयोगस्य
विषयो भवितुमर्हति । अत्रोच्यते अहो नु खल्वयं तपस्वी पर्षदासस्य प्रसज्य-
प्रतिषेधस्य च विशेषमपश्यन्नतिमात्रं मुह्यति भूतदोषाप्रतिभानमन्यदन्य-
च्चाभूतदोषप्रतिभानम् । एकचाप्रतिपत्तिरितरच विपरीतप्रतिपत्तिः । तत्र भूत-
दोषाप्रतिपत्तिरप्रतिभा अभूतदोषप्रतिपत्तिरननुयोज्यानुयोगः । अपि च असा-
धनाङ्गवचनमदोषोद्भावनं च यद्भवता निग्रहस्थानमाख्यातं तत्र प्रसज्यप्रतिषे-
धएव केवलआश्रीयमाणे हेत्वाभासा अपि च निग्रहस्थाने भवेयुः । साधना-
ङ्गस्थानभिधानं मौख्यमेव केवलं निग्रहस्थानं भवेत् । साधनाङ्गवचनमदोषो-
द्भावनमपि पर्षदासव्याख्यानाहै भवत्येव ततश्च भूतदोषानुद्भावनमप्रतिभा
अभूतदोषोद्भावनं च निरनुयोज्यानुयोगः । अथाभूतदोषोद्भावे ऽपि भूतदो-
षाप्रतिभानमस्त्येवेति तदेवास्तु निग्रहस्थानमित्युच्यते तर्हि मूकत्वमेवैकं
निग्रहस्थानं स्यादसाधनाङ्गवचने ऽप्येवं वक्तुं शक्यत्वादित्युक्तमेव ।

सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात्कथाप्रसङ्गे ऽपसिद्धान्तः ॥ †

यं कं वन प्रथमं सिद्धान्तमभ्युपगम्य कथामुपक्रमते कथाप्रसङ्गाच्च
सिपाधयिपितार्थसमर्थने रभसेन दूपयोद्धरणाश्चदुषा वा सिद्धान्तविहङ्गम-
भिधत्ते सो ऽपसिद्धान्तेन पराजीयते । तद्यथा सांख्यः प्रतिवादिनि सन्नियाने
नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति स्वसिद्धान्तं प्रथमं प्रति-
क्षाय प्रधानसिद्धये साधनप्रयोगं करोति व्यक्तं विकारजातमेकप्रकृति समन्य-
यदर्शनात् । मृदन्विता हि मृद्विकारः कुण्डपिठरशरायप्रभृतय एकप्रकृतिका
दृष्टा ययमस्यापि गवाश्यादिविकारजातस्य सुखदुःखमोहान्वयदर्शनात्

तदात्मकेकप्रकृतिप्रभवत्वेन भवितव्यमेवमुक्तधानसो नैयायिकेनानुमुच्यते
 अयं का प्रकृतिर्नाम का च विकृतिरिति । अविदितप्रकृतिविकृतिस्वरूपो हि
 कथं विकृतीनामेकप्रकृतिवमेकत्वं जानीयादिति । यद्यननुमुक्तः कापिल आह
 यस्यावस्थितस्य धर्मान्तरनिवृत्तौ धर्मान्तरं प्रवर्तते सा प्रकृतिः यतदुर्मा-
 न्तरं प्रवर्तते सा विकृतिरिति । सो ऽयमेवं घटन्मागभ्युपगतसदसन्निरोधप्र-
 वाभावसिद्धान्तविरुद्धाभिधानादपसिद्धान्तेन निगृह्यते । यदि पूर्वधर्मनिरोधे
 धर्मान्तरप्रादुर्भाषस्तदा नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति
 स्वसिद्धान्तो हीयते । अयं सिद्धान्तो न त्यज्यते तर्हि प्रकृतिविकारानिश्चया-
 देस्त्वसिद्धौ साध्याभावः प्रसज्यतइति । अथाह हेतुप्रयोगं कृतवति कापिले
 नैयायिकस्तदसिद्धुत्तौद्वावनया प्रत्यवतिष्ठतां प्रकृतिविकृतिस्वरूपप्रत्यक्ष्य को
 ऽवसरः । तदिदमर्थान्तरगमनस्य भवेदेवं पृच्छतः अर्थान्तरगमनं स्वयन्थे
 नियहस्यानं लिख्यते अथ चाऽधुना तेनेव व्यवतिष्ठतइति को ऽयं नमः ।
 यदि तु सांख्यमतं निराचिकीर्षितं तदसिद्धुत्तैव ऐतोरुद्भाव्यतां प्रकृत्यन्व-
 यस्य विकारेषु संभवादिति । विकारा हि प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मकाः न धेवप्रकारम-
 व्यक्तधर्ममध्यक्तान्वये हि विकाराणां प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकत्वं हीयेतित्येवम-
 सिद्धुत्वाद्देतोर्हेत्वाभासप्रयोगादेव सांख्यो निगृहीत इति न नियहस्याना-
 न्तरमपसिद्धान्त इति । अथोच्यते सत्यमसिद्धौ भवत्वयं कापिलकल्पितो
 हेतुः प्रकृतिविकृतिप्रश्नप्रक्रमणेनापि तदसिद्धुत्वमवधारयितुं शक्यतएव । किं
 तु हेतुस्वरूपे ऽवधारिते तद्रूपमभिधानीयमनवधारितस्य रूपयितुमश-
 क्यत्वादिति तत्प्रश्नो नार्थान्तरगमनम् । प्रश्नोत्तरमेव भाषमाणः परामर्थं
 निकटतरपरिस्फुरदपसिद्धान्ताभिधाननिबन्धननियहान्तरविषयतां प्रतिपन्न
 इति हेत्वाभासवर्त्मनि न दूरं गम्यते ।

क्व चिदपि परनियहस्य हेतो हृदयपर्यं प्रथमं किलावसीर्षं ।

अपरमपि न कारणं विचिन्त्यं किमिव फलं खलु पिष्टपेपयस्य ॥

हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः ॥*

हेत्वाभासास्तु पूर्वोक्तलक्षणैरेव ललिताः ।

नियहस्यानता यान्ति यथोक्ता इत्येतो ऽब्रवीत् ॥

प्रमाणस्य प्रमेयत्वं प्रमेयस्य प्रमाण्याता ।

यथा लक्षणभेदेन न तथैतेषु दृश्यते ॥

भेदेनाक्ताः किमर्थं तद्वति निगदिता पूर्वमेवात्र युक्ति-
र्वादे ह्येते प्रयोज्याः प्रगुणनयधिदा तन्वशुद्धिं विधातुम् ।
यतेषां धर्मकीर्तरेपि च न विमतिर्नियहस्यानताया-
मित्यं द्वाविंशतिर्नै गुहभिरभिहिता नियहस्यानभेदाः ॥

नियहस्यानपदार्थः ।

इत्येवं सूत्रकारागममनुसरता ऽनुष्कता भाष्यभूमिं
स्थाने स्थाने परेषां मतप्रतुलगति चिष्वता तार्किकाणाम् ।
कां चिद्वाक्यार्थैर्चर्चामपि विरचयता ऽनुक्रमेणावतीर्ष्या
निर्णीताः स्वे निबन्धे निपुणमिह मया योडशेते पदार्थाः ॥
न्यायोद्धारगभीरनिर्मलगिरा गौरीपतिस्तोयिता
वादे येन किरीटिनेष समरे देवः किराताकृतिः ।
प्राप्नोदारचरस्ततः स जयति ज्ञानामृतप्रार्थना-
नाम्ना ऽनेकमहर्षिमस्तकवलत्पादे ऽक्षपाटो मुनिः ॥
वादेष्वाप्रजयो जयन्त इति यः ख्यातः सतामयखी-
रन्वर्यो नवधृत्तिकार इति यं शसन्ति नाम्ना बुधाः ।
मूनुर्योऽप्रदिगन्तरस्य यशसा चन्द्रस्य चन्द्रत्विषा
चक्रे चन्द्रकलावचूलचरणध्यायी स धन्यां कृतिम् ॥

नमः शशिकलाकोटिकल्प्यमानाङ्कुरश्रिये ।

प्रपन्नजनसंरुल्पकल्पवृक्षाय शोभवे ॥

इति श्रीजयन्तभट्टकृतायां न्यायमञ्जरीं द्वादशमाह्निकम् ॥१२॥

समाप्ता चैर्यं न्यायमञ्जरी ॥

शुभमस्तु ॥

